

SOSYOLOJİYE GİRİŞ I

ORTAK DERS

PROF. DR. YÜCEL BULUT

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ AÇIK VE UZAKTAN EĞİTİM FAKÜLTESİ

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ AÇIK VE UZAKTAN EĞİTİM FAKÜLTESİ

ORTAK DERS

SOSYOLOJİYE GİRİŞ I

Prof. Dr. YÜCEL BULUT

Yazar Notu

Elinizdeki bu eser, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakóltesi'nde okutulmak için hazırlanmış **bir ders notu niteliğindedir**.

ÖNSÖZ

Sosyoloji, temel olarak, geleneksel toplumdan modern sanayi toplumuna geçişte yaşanan toplumsal krizleri anlayabilmek, kavrayabilmek ve çözümleyebilmek amacıyla 19. yüzyılda ortaya çıktı. Temel kavramları, kuramları, ilgi alanları, soruları ve yöntemleri bu toplumsal ve tarihsel ortamda şekillendi. Bu bakımdan sosyoloji modern sanayi toplumunun bilimidir.

Sosyoloji, antropoloji, psikoloji, iktisat, hukuk vb. gibi bilimlere göre biraz daha geç bir tarihte ortaya çıktı. Sosyoloji, her biri bireyin ya da toplumsal hayatın belli bölümleri üzerine uzmanlaşmış bu disiplinlerle yakın ilişki içerisinde olan ve onların bir kesişme noktasında iş gören bir bilim disiplinidir. Başka bir deyişle, felsefeden antropolojiye, edebiyattan tarihe, iktisattan hukuka, işletmeden psikolojiye ve hatta doğa bilimlerine varıncaya dek çok farklı disiplinlerin üretimlerinden zengin bir biçimde yararlanır.

Bu notlar, sosyoloji eğitime başlayacaklar için disiplini onlara tanıtmak amacıyla hazırlanmıştır. Konular ve konu anlatımları bu çerçevede sınırlı tutulmuştur. Sosyolojinin derin iç tartışmalarını yansıtmak ya da tartışmaktan ziyade, sosyolojiyi belli başlı konuları ve ilgileriyle yeni başlayanlara tanıtmak gibi bir amaç güdülmüş ve gelişime açık bir metin oluşturulmasına özen gösterilmiştir.

Faydalı olması ümidiyle...

Prof. Dr. Yücel Bulut

YAZARIN NOTU

Sosyoloji lisans programında Sosyolojiye Giriş dersinin iki döneme ayrılmış olarak verilmesi uygun görüldü. Dersin içeriği ve elbette ders kitabının oluşturulması da bu program dikkate alınarak hazırlandı. Elinizdeki *Sosyolojiye Giriş I* başlıklı bu metin de, bu dersin Güz yarıyılı için hazırlanmış olan kısmına ilişkindir. Bu ciltte daha ziyade sosyolojinin ortaya çıktığı koşullar, sosyolojinin bir bilim olarak kurulması ve kurucu isimleri, Türkiye’de sosyolojinin gelişimi ve bazı temel kavramlar alınmıştır. Toplumun çeşitli veçheleri, başka bir deyişle, toplumun temel kurumları ve bu kurumların sosyolojide ele alınma biçimleri, *Sosyolojiye Giriş II* başlıklı bir sonraki cildin konusu olarak düşünüldü.

Daha önce de ifade edildiği üzere, gelişime açık bir metnin oluşturulmasını önceledik. Bu çerçevede, metin gözden geçirilmiş ve içerik hatalarından mümkün mertebe arındırılmaya ve zenginleştirilmeye çalışılmıştır. İkinci olarak, kitabın bölümlenmesinde de bu yıla özgü olarak bir değişiklik yapmak durumunda kaldık. Kitabı eline alıp inceleyenler ilk olarak metnin toplam 13 bölümden oluştuğunu fark edeceklerdir. Hemen belirtiyim, unutkanlık ya da başka bir sebeple yapmış olduğumuz bir hata değil. Bilinçli bir tercihin ürünü olan bu yeni düzenlemenin sebebi şudur: Önceki yıllarda, ders notlarımız haftalık ders izlencesine uygun olarak müstakil bölümler halinde kaleme alınmıştı. Bu düzenlemeye uygun olarak da, belli konuların yoğunlukları nedeniyle iki ayrı derste işlenmesi ve ders notlarının da iki ayrı bölüm olarak kaleme alınması uygun görülmüştü. Ancak ders kitabı formatımızın değiştirilmesinin kararlaştırılması ile birlikte, bu uygulamanın belli sıkıntıları baş gösterdi. O nedenle, daha önce ayrı bölümler halinde işlenen kimi konuların tek bir ünite başlığı altında ele alınmasının daha uygun olacağı düşünüldü ve söz konusu konuların birleştirilmesine karar verildi. Bu çerçevede ‘Günümüzde Sosyoloji’ ve ‘Toplumsal Değişme ve Toplumsal Hareketlilik’ başlıklı üniteler –yukarıda ifade edilen hususlar çerçevesinde- daha önceki ders notu versiyonlarında ayrı ayrı ele alınan konuların birleştirilmiş halidir. O nedenle, *Sosyolojiye Giriş I* başlıklı bu ders kitapçığı, dersin diğer materyalleriyle de uyumlu olarak, bu öğretim yılında toplam 13 bölüm halinde organize edilmiştir.

Prof. Dr. Yücel Bulut

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	1
YAZARIN NOTU	2
İÇİNDEKİLER.....	3
1. SOSYOLOJİ NEDİR?.....	7
1.1. Sosyoloji nedir?	12
1.2. Toplumbilimsel İmgelem	18
1.3. Sosyolojik Bilgi ve Sağduyu Bilgisi.....	23
1.4. Sosyolojinin Diğer Sosyal Bilimlerle İlişkisi	27
2. SOSYOLOJİNİN BİR BİLİM OLARAK KURULUŞU	35
2.1. Sosyolojinin Ortaya Çıktığı Koşullar	40
2.2. Sosyolojinin Bir Bilim Olarak Kuruluşu	43
3. SOSYOLOJİ’NİN KURUCU İSİMLERİ	51
3.1. Auguste Comte (1798-1857)	56
3.2. Emile Durkheim (1858-1917)	57
3.3. Karl Marx (1818-1883)	61
3.4. Max Weber (1864-1920)	63
4. TÜRKİYE’DE SOSYOLOJİNİN GELİŞİMİ.....	69
4.1. Tarihsel Arka Plan: Osmanlı Modernleşmesi ve Sosyoloji.....	74
4.2. Sosyolojinin Akademide İlk Kurumsallaşma Çabaları	78
4.3. Sosyoloji Akademik Meşruiyetini ve Kurumsallaşmasını Yeniden Kazanıyor	80
4.4. Türkiye’de Sosyolojinin Çeşitlenmesi ve Zenginleşmesi	81
5. TÜRK SOSYOLOJİSİNİN İKİ KURUCU İSMİ	89
5.1. Sabahattin Bey (Prens Sabahattin)	94
5.2. Ziya Gökalp	97

6. GÜNÜMÜZDE SOSYOLOJİ.....	111
6.1. İşlevselcilik, Yapısal-İşlevselcilik ve Yeni-İşlevselcilik.....	117
6.2. Çatışma Teorisi.....	120
6.3. Sembolik Etkileşimcilik (Simgesel Etkileşimcilik).....	125
6.4. Fenomenolojik Sosyoloji.....	130
6.5. Etnometodoloji	132
6.6. Bakış-Açısı Kuramı (Standpoint Theory)	134
6.7. Postmodernizm/Postmodernite	135
7. TOPLUMSALLAŞMA / SOSYALLEŞME	143
7.1. Birey ve Toplum.....	148
7.2. Toplumsallaşma (Sosyalleşme)	150
7.3. Toplumsallaşmanın Aracıları	152
7.4. Benlik ve Toplumsal Benlik	154
7.5. Asli Toplumsallaşma (Birincil Sosyalleşme) ve Tali Toplumsallaşma (İkincil Sosyalleşme).....	155
8. TOPLUMSAL GRUP	163
8.1. Toplumsal Grup.....	168
8.2. Toplumsal Grupların Tasnifi	172
8.3. Toplumsal Grup Tanımı Dışında Kalan Topluluklar	174
9. TOPLUMSAL STATÜ ve TOPLUMSAL ROL	183
9.1. Toplumsal Statü.....	188
9.2. Toplumsal Rol	194
10. TOPLUMSAL TABAKALAŞMA	205
10.1. Toplumsal Tabakalaşma: Kavramsal Bir Tartışma	210
10.2. Toplumsal Tabakalaşma Tipleri	214
10.2.1. Kölelik	215

10.2.2. Zümre.....	217
10.2.3. Kast.....	218
10.2.4. Toplumsal Sınıf ve Toplumsal Statü	221
10.3. Günümüzde Toplumsal Tabakalaşma Çalışmaları	227
10.4. Türkiye’de Toplumsal Tabakalaşma	228
11. TOPLUMSAL DEĞİŞME VE TOPLUMSAL HAREKETLİLİK.....	239
11. 1. Toplumsal Değişme, Gelişme ve İlerleme	244
11.1.1. Toplumsal Değişim Kuramları	246
11.2. Toplumsal Hareketlilik (Sosyal Mobilite).....	257
12. TOPLUM VE KÜLTÜR.....	267
12.1. Kültürün tanımı ve kökeni.....	271
12.2. Kültürün Öğeleri.....	273
12.2.1. Değerler	274
12.2.2. İnançlar	275
12.2.3. Semboller	275
12.2.4. Dil	275
12.2.5. Normlar	276
12.3. Kültür çeşitleri veya kültürel çeşitlilik	277
12.3.1. Alt kültür.....	277
12.3.2. Karşı kültür	277
12.3.3. Halk/Folk Kültürü.....	278
12.3.4. Kitle Kültürü	278
12.3.5. Yüksek kültür.....	278
12.3.6. Popüler kültür	278
12.4. Kültürel İncelemeler: Bir Disiplinin Tarihi	279

13. SONUÇ YERİNE.....	289
KAYNAKÇA	295

1. SOSYOLOJİ NEDİR?

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

1.1. Sosyoloji nedir?

1.2. Toplumbilimsel İmgelem nedir?

1.3. Sağduyu Bilgisi ile Sosyolojik Bilgi Arasındaki Farklar

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Sosyoloji nedir?
- Sosyoloji toplumu nasıl kavrar?
- Sosyoloji, diğer toplumsal bilimlerle nasıl bir ilişki içindedir?
- Toplumbilimsel imgelem nedir?
- Sosyolojik bilgi nedir?
- Sağduyu bilgisi nedir?

Anahtar Kavramlar

- Toplum
- Sosyoloji
- Sağduyusal bilgi
- Toplumbilimsel imgelem

Giriş

Toplumsal olaylara dönük ilgi insanlık tarihi kadar eskidir. Ancak, *toplumun* müstakil bir inceleme alanı olarak kabul edilip incelenmesine 19. yüzyılda rastlıyoruz. Bu çağda, toplumu kendisine inceleme nesnesi olarak alan ve bilimsellik iddiasında bulunan bir bilimin adı ilk kez telaffuz edilmektedir: *Sosyoloji*. Terimi ilk kullanan ve toplumu inceleyecek bilim dalı için öneren kişinin Auguste Comte olduğu genel bir kabul görür. Comte'un çalışmalarında 'bilimlerin kraliçesi' sıfatına layık görülen sosyolojinin, toplumsal hayatın doğasına ilişkin olarak tabii bilimlerin doğa hakkında ürettiği bilgilere ve yasalara –bilimsel olma bakımından- eş değerde yasalar keşfedeceği varsayıyordu.

Toplumsal hayatın ekonomik, bilişsel, kültürel vs. boyutları olmasıyla da alakalı olarak, ister istemez bir bütün olarak toplumsal hayatı bilimsel inceleme nesnesi yapma iddiasındaki sosyolojinin ekonomi, psikoloji, siyaset bilimi, hukuk, ahlak vb. akademik disiplinlerden hangi noktalarda farklılaştığının belirginleştirilmesi başlangıcından günümüze önemli bir tartışma konusu olmuştur. Aynı şekilde, bilimsel bir araştırma disiplini olarak sosyoloji veya sosyolojik bilgi ile gündelik bilgi veya "sağduyu bilgisi [sağduyusal bilgi]" arasındaki fark da sosyolojiyle ilk kez karşılaşan, bu disiplinle yeni tanışanlar için netleştirilmesi gereken bir husustur. C. Wright Mills'e göre "sosyolog, kişisel koşulların dolaysızlığından kurtulabilen ve şeyleri daha geniş bir bağlam içerisine yerleştirebilen kişidir." Sosyolojik inceleme, Mills'in ifadesiyle "sosyolojik imgelem" (sociological imagination) bağımlıdır.

Aşağıda, toplumsal olaylarla ilgilenmenin tarihi insanlık tarihi kadar eski olmasına karşın ancak 19. yüzyılda ortaya çıkabilme ve kurumlaşabilme imkanı bulan sosyolojinin ne olduğu, diğer bilimlerden hangi noktalarda ayrıştığı ve neden farklı olduğu, günlük hayatımızı yürütmek için ihtiyaç duyduğumuz bilgilerimizden farklı olarak toplumsal olaylara nasıl baktığı gibi hususlar üzerinde durulmaktadır.

1.1.Sosyoloji nedir?

Bir yönüyle, aslında, hepimiz toplum içerisinde yaşama ve toplumdaki diğer insanlarla ilişki kurma konusunda gayet başarılıyız. Filozofun dediği gibi, nihayetinde, toplumsal birer varlığız. Toplumsallığa yatkın birer varlık olarak dünyaya geliyoruz. Diğer bireylerle konuşabiliyor, onların sorularını anlayabilecekleri şekilde cevaplıyor, onlara sorular sorabiliyor ve onlar da bize anlayabileceğimiz şekilde cevaplar verebiliyorlar. Arada hatalar yapıyor, sorunlar yaşıyor olsak da toplumsal etkileşimin ve iletişimin nasıl gerçekleştirilebileceğini gayet iyi biliyoruz. Hepimiz toplumsal etkileşimin belli bir çerçeve içerisinde gerçekleştirilebileceğinin bilincindeyiz. Konulmuş yasalar ya da hazır bulduğumuz belli değer ve normların bulunduğu ve bunların bizi kendilerine uymaya zorladığının farkındayız. Norm, değer ve kurallara uyulduğunda işlerin daha kolay ve sorunsuz yürüdüğünü, uyulmadığı takdirde bireysel ve toplumsal düzeyde belli sıkıntıların baş gösterdiğini veya göstereceğini biliyoruz. Başka bir deyişle, belli değerlere, kurallara ve normlara uymak zorunluluğunun bizi belli sınırlılıklar içine hapsettiğini fakat aynı zamanda işlerimizi görmemizi kolaylaştırdığının da farkındayız. İçinde yaşadığımız toplumsal sistemin başkalarından –olumlu ya da olumsuz- belli farkları bulunduğunu da düşünüyoruz. Bütün bunlara rağmen, toplumu anlamaya çalışan özel bir disiplin olarak sosyolojiye neden ihtiyaç duyulmaktadır?

Sosyoloji, temel olarak, geleneksel toplumdan modern sanayi toplumuna geçişte yaşanan toplumsal krizleri anlayabilmek, kavrayabilmek ve çözümleyebilmek amacıyla 19. yüzyılda ortaya çıktı. Temel kavramları, kuramları, ilgi alanları, soruları ve yöntemleri bu toplumsal ve tarihsel ortam içerisinde şekillendi. Bu yönüyle bakıldığında, sosyolojiyi modern sanayi toplumunun bilimi olarak nitelemek mümkündür.

Sosyoloji; ortaya çıktığı toplumların ve dönemin sorunları ve ihtiyaçları doğrultusunda, bir yönüyle toplumsal değişimin dinamiklerini ve taraflarını kavramaya çalıştı, diğer bir yönüyle de normlar, değerler, ahlak, toplumsal ilişkiler, değişen çalışma ilişkileri, aile, dinî anlayışlar, eğitim, toplum içerisinde bireyin konumu ve rolü gibi konular etrafında toplumu hem yatay, hem de dikey olarak anlama gayreti içinde oldu.

Sosyoloji, antropoloji, psikoloji, iktisat, hukuk vb. gibi bilimlere göre biraz daha geç bir tarihte ve belli ölçüde onların yetersiz kaldıkları sorulara cevaplar üretebilmek çabasıyla oluştu. O nedenle, sosyolojiyi, her biri bireyin ya da toplumsal hayatın belli bölümleri üzerine uzmanlaşmış disiplinlerle yakın ilişki içerisinde olan, onların bir kesişme noktasında iş gören bir disiplin olarak da değerlendirmek mümkündür. Başka bir deyişle, felsefeden antropolojiye, edebiyattan tarihe, iktisattan hukuka, işletmeden psikolojiye ve hatta doğa bilimlerine varıncaya dek çok farklı disiplinlerin üretimlerinden zengin bir biçimde yararlanır. Belli ölçüde bu disiplinlerin üretimlerini derleyip toparlayan, bir potada eriten ve toplumsal hayatın geçmişine, bugününe ve geleceğine ilişkin değerlendirmelerde bulunan bir disiplindir.

Üzerinde sonraki bölümlerde daha geniş bir şekilde durulacak bu tarihsel arka planı üzerine rahatlıkla sosyolojinin çağdaş ekonomik, toplumsal, kültürel vb. gibi bir dizi değişimin ve gelişimin ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Aynı ölçüde, sosyoloji söz konusu

değişim sürecinin bir kalıba dökülmesinin, kurumsallaşmasının temini noktasında kolaylaştırıcı bir işlev de görmüştür. Bu görevini; toplumun özüne, doğasına, kapsamına, dinamiklerine ve toplum içerisindeki bireyin rolüne ve gerek birbirleriyle ilişkilerinin mahiyetine, gerekse de kurum, norm, değer, grup ve toplumla ilişkilerinin mahiyetine ilişkin sorular sorup cevaplarını aramak suretiyle yerine getirir. Soruların ve soru sorma biçimlerinin kökenlerindeki farklılıklar; toplumun doğasına, toplumun dinamiklerinin, toplumsal değişimin istikametinin ve toplumsal yapının mahiyetine ilişkin cevapların da –özellikle de ilk bakışta, sosyoloji disipliniyle yeni tanışanların kafasını oldukça karıştıracak bir biçimde- çeşitlilik göstermesini de beraberinde getirmektedir.

Sosyolojinin ne olduğuna ilişkin tanım denemelerine bakıldığında da, bu çeşitliliği görebilmek mümkündür. Bir tanıma göre sosyoloji “toplumun ya da toplumsal ilişkilerin bilimsel olarak incele[n]mesi”dir.¹ Bir başka tanıma göre ise sosyoloji, “toplumla ve toplum olayları ile ilgili bilgilerimiz[in] sistemidir.”² Başka sosyologların eserlerinde de sosyolojinin farklı kelimelerle, fakat benzer nitelikte tanımlandığı görülmektedir. Anthony Giddens ise sosyolojiyi “insanın toplum yaşamının, insan grupları ile toplumlarının bilimsel incele[n]mesi”³ olarak tanımlar. Bir başka sosyoloğa göre ise “sosyoloji insan ilişkileri üzerinde özellikle duran ve inceleyen bir disiplindir.”⁴ Emile Durkheim’e göre sosyoloji “kurumların, onların ortaya çıkışının ve işleyişinin bilimi”⁵ olarak tanımlanabilir. Weber, oldukça muğlak olduğunu düşündüğü ‘sosyoloji’ sözcüğünü, kendi metninde kullandığı anlamıyla “toplumsal eylemi yorumsal olarak anlamakla ve dolayısıyla onun seyrinin ve sonuçlarının nedensel açıklamasıyla ilgilenen bir bilim”⁶ olarak tanımlar.

¹ E. Mine Tan, *Toplumbilime Giriş: Temel Kavramlar*, Ankara: A. Ü. Eğitim Fak. Yay., 1981, s. 1.

² Baykan Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., 1985, s. 13.

³ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Hüseyin Özel vd., Cemal Güzel (yay. haz.), İstanbul: Kırmızı Yay., 2008, s. 38.

⁴ Enver Özkalp, *Sosyolojiye Giriş*, 6. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yay., 1993, s. 1.

⁵ Emile Durkheim, *Sosyolojik Metodun Kuralları*, çev. Enver Aytekin, 2. Baskı, İstanbul: Sosyal Yay., 1994, s. 30. Durkheim, aynı yerde (s. 29-30), ‘toplumsal olgu’ kavramıyla ilişkili olarak ve hatta ona denk gelecek şekilde, kurum sözcüğünü şöyle tarif ediyor: “Kendilerine özgü varoluşları olan şeylerdir bunlar. Birey onları biçimlenmiş olarak bulur ve olmamalarını ya da olduklarından başka olmalarını sağlayamaz: demek ki, birey bunları hesaba katmak zorundadır ve bunlar toplumun kendi üyeleri üzerindeki maddi ve manevi üstünlüğüne çeşitli derecelerde katılmakta olduklarından, birey için bunları değişikliğe uğratmak bir o kadar zordur (imkansızdır demiyoruz). Birey onların ortaya çıkışında bir rol oynar şüphe yok ki. (...) Ve madem ki bu sentez (burada bir bilinçler çokluğu bulunduğu göre) sonuçta, bizim her birimizin dışında meydana gelmektedir kaçınılmaz olarak, her biri ayrı ayrı ele alınan her tekil iradede bağımsız olan davranış ve muhakeme tarzları tespit ve tesis eder bizim dışımızda. Başka bir yerde işaret edildiği gibi, bir sözcük vardır ki, geçerlikteki anlamı biraz genişletilmek kaydıyla, bu çok özel olma tarzını oldukça iyi ifade etmektedir: kurum sözcüğüdür bu. Gerçekte, bu deyim anlamını tahrif etmeksizin, kolektivite tafından tesis edilen bütün inançlara ve bütün davranış tarzlarına kurum adı verilebilir.”

⁶ Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, çev. Latif Boyacı, İstanbul: Yarı Yay., 2012, c. I, s. 112. Aynı yerde, ‘eylem’ kavramıyla neyi kastettiğini de açıklama ihtiyacı hisseder: “‘Eylem’den eylemde bulunan bireyin – açık ya da örtük olarak, unutarak ya da bilerek yaptığı- davranışına öznel bir anlam yüklediği derecede söz

Peki, ‘toplum’ nedir? *Toplum* sözcüğü, öncelikle, ‘başka insanlarla bir arada olmak, başka insanlarla birliktelik’ anlamlarını taşır. İkinci olarak, ‘bir *toplum*’un civardaki başka toplumlardan farklı olduğunu, onlardan kendini ayıran belli bir sınır içinde bir birlik olduğunu ya da olması gerektiğini düşünürüz. Belli bir toplumsal sistemin belli bir toprak parçası üzerinde kurulacağını da, başka bir deyişle, toplumla ve toplumsal sistemle toprak parçası arasında bir birlikteliğin olması gerektiğini de söyleriz. Bu toprak parçasının korunmasının meşru bir hak olduğu düşüncesinden hareketle geliştirilen normatif değerlerin varlığını, toplum için bir başka gereklilik olarak varsayarız. Belli sınırlar içerisinde bir birliktelik olarak düşündüğümüz toplumun üyeleri arasında ortak bir kimlik taşıdıklarına ilişkin bir aidiyet bilincine sahip olmaları da gerektiğini kabul ederiz. Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*’nde, genel geçer bir toplum tanımı yapıyor: “Genel olarak, ortak bir kültürü paylaşan, belli bir toprak parçasında yerleşik ve kendilerini birleşik ve özgün bir varlık olarak gören insanlardan oluşan bir grup.”⁷ Marshall, aynı yerde, pek çok sosyologun basma kalıp bir biçimde kullandığı fakat bazı sosyologların ona ilişkin basmakalıp yargıları sorguladığı kavramla ilgili şu uyarıyı yapmayı da ihmal etmiyor: “Yalnız toplumla ilgili çok farklı sosyolojik yaklaşımlar bulunduğu hemen eklenmelidir.”

Fakat topluma ilişkin olarak sayılan bu özelliklerin ve unsurların, bize toplumun nasıl kurulduğunu açık seçik olarak açıkladığını söyleyebilir miyiz? Toplumun nasıl kurulduğuna, toplumun özünün/doğasının ne olduğuna, toplumun bir gerçeklik mi yoksa zihnimizde oluşturduğumuz ve sonrasında da gerçekliği onunla dönüştürmeye çalıştığımız bir ide/kavram mı olduğuna, toplumun bireye dışsal bir gerçekliğe sahip olup olmadığına, bireyin toplumun kuruluşundaki rolüne vb. ilişkin tartışmanın çok köklü ve zengin bir geçmişi var. Platon’dan Aristo’ya, Herbert Spencer’den Auguste Comte’a, Voltaire’den Rousseau’ya ve Hobbes’a, Durkheim’dan Simmel’e, Adorno’dan Castoriadis’e, Althusser’den Giddens’a pek çok filozof ve sosyolog bu meseleye ilişkin açıklamalarda bulundu. Fakat bu köklü geçmişine rağmen meselenin hiç bir tartışmaya mahal vermeyecek şekilde çözülebildiğini ve açıklığa kavuşturulduğunu söylemek de mümkün değil. Öncelikle, sosyolojinin tartıştığı ve kendisine araştırma nesnesi olarak seçtiği ‘toplum’un, Ahmet Çiğdem’in haklı olarak vurguladığı gibi, Yunan filozofları ya da Müslüman dünyanın düşünürleri için yabancı bir form olduğunu aklımızda tutmamız gerekiyor: “Ancak bu, [onların] ‘toplum’ üzerine düşünmedikleri anlamına gelmez. Sadece şimdi toplum olarak adlandırdığımız birimden farklı bir birim üzerine ve içinden düşündüler. Platon’un *polis*’i âdil ve iyi idealarına karşılık gelen siyasal bir birimdi.”⁸

Castoriadis, toplumun ne olduğuna ve toplumu birlikte tutan şeyin ne olduğuna ilişkin sorulara verilen cevapları biri *fizikalist*, diğeri *mantıkçı* olmak üzere iki başlık altında topluyor. Fizikalist yaklaşım sahipleri tarihi ve toplumu tabiata indirger, başka bir deyişle, değişmez bir insan özü (‘biyolojik doğa’) varsayarak, bütün toplumlardaki ve tarihsel

edeceğiz. Eylem; öznel anlamı, diğerlerinin davranışını dikkate aldığı ve dolayısıyla onun akışı içinde yönlendirildiği kadar ‘toplumsaldır.’”

⁷ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1999, s. 732.

⁸ Ahmet Çiğdem, *Toplum: Kavram ve Gerçeklik*, İstanbul: İletişim Yay., 2006, s. 46.

dönemlerdeki insan ihtiyaçlarının aynı olduğunu savunurlar. Toplumun kuruluşunu da bu değişmez ihtiyaçların karşılanması ihtiyacına bağlarlar. Mantıkçı açıklama ise, toplumu kuran unsurların doğal olarak verili olduğunu varsayar.⁹ Giddens'in toplumun kuruluşunu açıklamaya dönük çabası da,¹⁰ daha ziyade, toplumun nasıl işlediğini açıklamaya dönük bir çaba olarak değerlendirilmiştir. Simmel de, Kant'ın meşhur "Doğa nasıl mümkün olur?" şeklindeki sorusunu 'Toplum nasıl mümkün olur?'a çevirerek tartışmaya dahil olur ve 'Burada da bireysel unsurlar buluyoruz' diyerek toplumun kuruluşuna ilişkin kendi kanaatlerini sergiler.¹¹ Sembolik etkileşimci yaklaşımı benimseyen kimi sosyologlar, 'toplum' diye bir şey olmadığını iddia eder ve terimin, hakkında bir bilgi sahibi olmadığımız ya da anlayamadığımız şeyleri ifade etmek için kullandığımız faydalı bir kavram olduğunu düşünürler.¹²

Spencer'dan ve Comte'dan başlayarak hakim sosyoloji anlayışı, *pozitivist sosyoloji*, toplumu kurumsallıklar üzerinden anlamaya ve açıklamaya eğilimli oldu, büyük ölçüde de 'tartışılmaz doğru' olduğu düşünülen belli kabuller üzerinden çalıştı. Horkheimer ve Adorno, bu pozitivist sosyoloji anlayışının sınırlılıklarını tartışır. Onlara göre, 'pozitivizmin bir çocuğu' olarak sosyoloji, mevcut belli toplumsal ilişkilerden yola çıkar ve geri dönerek tekrar bu ilişkileri etkiler. Sosyoloji 'ideal bir toplum projesi' oluşturmak istemiştir ve 'ideal toplum projeleri [de], var olana sürekli bağımlı kalmıştır.' O nedenle de, onlara göre, ideal toplumun kurgulanması, artık ontolojide değil, aksine tarih felsefesinde temellenmiştir. Yazarlara göre 'toplum sözcüğünün içinde saklı olanı tam olarak karşılamak' da zordur. Zira,

"-Nietzsche'yi takiben, tarihsel kavramlar tarihin mülkiyetindedir ve tanımlanamazlar: 'Bir süreç zarfında semiotik olarak oluşmuş bütün kavramlar tanımlanabilirlikten uzaklaşmış olup, tanımlanabilir olan kavram ancak tarihe sahip olmayandır.' Kesin anlamıyla toplumdan, insanlar arasındaki her şey ve herkesin herkese bağımlı olduğu bir tür yapı kast ediliyor; burada bir yandan bütün, ancak tüm üyelerinin yerine getirdikleri işlevlerin birliğinden oluşmakta olup her bir üye de bu tür bir işleve denk düşmekte diğer yandan da her bir üye, geniş anlamda bütün bir yapıya ait olmakla belirlenmektedir. Toplum kavramı, öge veya çıplak betimlemelerden daha çok, onun öğeleri arasındaki ilişkilerle bu tür ilişkilerin yasal düzenliliklerini tanımladığı sürece işlevsel bir kavrama denk düşmektedir."¹³ Kavram ve gerçeklik arasındaki mesafeye ilişkin olarak Çiğdem'in -bu tartışma bağlamında- yazdıkları da ufuk açıcıdır: "Bir başka deyişle, kavramlar gerçeklik karşısında her zaman eksik kalacaklardır. Çünkü toplum, eğer köksel bir belirlemeye varacaksa, öncelikle bir süreçtir; bir akışkanlık, tamamlanmamışlıktır. Toplumun süreç karakteri, mantıksal sınırlarının olgusal

⁹ Cornelius Castoriadis, *Toplum, İmgeleminde Kendini Nasıl Kurar?*, c. II, *Toplumsal İmgelem ve Kurum*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: İletişim Yay., 2011, s. 12 vd.

¹⁰ Anthony Giddens, *Toplumun Kuruluşu*, çev. Hüseyin Özel, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1999.

¹¹ Bkz. Georg Simmel, "2. Toplum Nasıl Mümkün Olur?" ve "3. Sosyoloji Sorunu", Georg Simmel, *Bireysellik ve Kültür*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yay., 2009, s. 32-46 ve s. 47-57.

¹² Paul E. Rock, *The Making of Symbolic Interactionism*, Londra: Palgrave MacMillan, 1979.

¹³ Max Horkheimer ve Theodor Adorno, *Sosyolojik Açılımlar*, çev. M. Sezai Durgun ve Adnan Gümüş, Ankara: BilgeSu, 2011, 29. Kitap içinde yer alan "Sosyoloji Kavramı" (s. 13-27) ve "Toplum" (s. 29-49) başlıklı bölümler bu tartışma açısından özellikle önemlidir.

sınırlardan türetilmemesinde yatar. (...) Elimizde topluma ilişkin kavramlarımız var, bu kavramları ne kadar mütehakim bir şekilde kullanırsak kullanalım, kapata[maya]cağımız bir açık olacak. Bu açığı, toplumu basitçe sahip olduğu ve inşa edildiği bütün alt kategorileri ihtiva eden biricik bir bütün şeklinde tanımlayarak kapatamayız. Toplumu anlamak her düzeydeki bütün imalarına açık bir bigilenmeyle gerçekleşebilir. (...) Toplum kavramı herhangi bir tikel olgu ya da süreçten türetilemez; dolayısıyla kendisi tikel bir olgu ya da süreç olarak kavranamaz, ancak toplum tarafından önbelirlenmemiş herhangi bir tikel olgu ya da süreç de yoktur. Adorno, toplumun, sosyolojinin daha düşük düzeydeki toplumsal formların sıralanabileceği en yüksek soyutlaması olmadığı kanısındadır. Bunun anlamı şudur: toplumu tarihsel olarak eksik ya da gelişmemiş birliktelik formlarının hakiki muhtevalarına kavuştukları kusursuz bir gerçeklik olarak kavrayamayız. Toplum, insanî birlikteliğin nihaî formu değildir ama tarihsel bir formudur; ve eklemek gerek, işlevselliği bakımından, daha önceki tarihsel formlarla karşılaştırılmaz bir üstünlüğe sahiptir.”¹⁴

Toplumun doğasına ve kuruluşuna ilişkin tartışma, bu metnin amacını da sınırlarını da aşacak bir niteliğe sahiptir. Bu tartışmaların ışığında, sosyolojinin kendisine inceleme konusu olarak seçtiği *toplumun* tarihsel bir toplum (belli bir zamanda ve belli bir mekanda ortaya çıkmış *özel* bir toplum) olduğu ve sosyolojik araştırmanın gündeminin de öncelikle o tarihsel koşullarca belirlendiği gerçeğini aklımızdan çıkarmamız gerekiyor. Bu çerçevede, sosyolojinin –bizzat kendisinin doğasından, muhtevassından, yönteminden ve işlevinden başlayarak- kavramları ve açıklamaları üzerinde mutlak bir mutabakatın bulunmadığının bilinciyle hareket etmemiz gerekiyor. Aynı olgular, vakıalar ve kavramlar üzerine sosyoloji bağlamında üretilmiş bunca farklı düşünce de bu gerçeği ortaya koyuyor. (Bu yargıyı, aslında, sosyal bilimlerin diğer dalları için de ifade etmek mümkündür.) Bütün bunlara rağmen, başlangıcından itibaren sosyoloji bir *bilim* olarak kabul edilmiştir, fakat bu yargının içeriği ve anlamı üzerinde bir tartışma daima olmuştur, olmaya da devam etmektedir. En nihayetinde sosyoloji, insan eylemlerinin ve etkileşimlerinin -bilimsel ahlaka ve genel kabul görmüş belli bilimsel prosedürlere bağlı kalmaya özen göstererek- anlama çabasıdır.¹⁵

Sosyoloji, netice itibarıyla, sosyal varlıklar olarak bizim davranışlarımızı ele aldığından, sanıldığından çok daha yorucu ve zorlu bir uğraştır. Sosyolojik incelemenin kapsamı, sokakta bireyler arasında gerçekleşen karşılaşmalardan aile kurumundaki çağdaş değişimlere, toplumsal cinsiyet, kültür, kimlik, teknolojik gelişmelerin toplumsal hayata etkisinden göç, suç, terör vb. gibi ulusal ve küresel ölçekteki toplumsal süreçlere yayılacak denli geniştir.

Sosyoloji, sadece bilgi derlemek ve üretmekle de sınırlı değildir. Dünyayı, hayat tecrübemizin (ya da Weber’in deyimiyle ‘hayat şansı’nın) bize sağladığı özellikler açısından görür, kavrar ve deneyimleriz. Sosyoloji, bizim neden olduğumuz gibi olduğumuz ve neden davranıyor olduğumuz gibi davrandığımız hakkında çok daha geniş bir bakış açısını benimsememiz gerektiğini ortaya koymaktadır. Bize, doğal, kaçınılmaz, iyi ya da doğru diye

¹⁴ Ahmet Çiğdem, *a.g.e.*, s. 50-51.

¹⁵ Sosyolojiye ve sosyolojik perspektife ilişkin keyifle okunacak ufuk açıcı bir tartışma için bkz. Peter L. Berger, *Sosyolojiye Çağrı: Hümanist Bir Perspektif*, çev. A. Erkan Koca, İstanbul: İletişim Yay., 2017.

gördüklerimizin böyle olmayabileceklerini ve yaşamımızın ‘verilerinin’ tarihsel ve toplumsal güçler tarafından büyük ölçüde belirlendiklerini öğretir. Eğer olaylar oldukları gibi olmak zorunda değillerse, o zaman kesinlikle daha da iyi olabilirler mi? Sosyolojinin sağladığı bilgiler, bize toplumların farklı şekillerde yapılandırılmış olduklarını ve olabileceklerini ve değişim ve dönüşümün hayatımızın temel bir özelliği olduğunu gösterir.¹⁶

Sosyolojinin günümüzdeki konumunun, sosyolojinin başlangıç dönemlerinde gösterdiği özelliklerden ciddi ölçüde farklılaştığı açıktır. Her türlü farklı –ya da karşıt- iddiaya ve tanıma rağmen, ilk dönem sosyologlarının önemli ölçüde ‘iyi bir toplum’ arayışı/iddiası peşinde olduklarını söylemek mümkündür. Günümüzde ise, bu tavrın yanlışlığı konusunda bir mutabakat var gibidir. Artık sosyologlar, insanların davranış şekillerinin nedenleri ve davranışlarının imkan ve sonuçlarının neler olabileceğine ilişkin ilginç sorular sormakta, cevaplarını aramakta ve yaptıkları analizler sonucunda elde edilenlerle geleceğimizi inşa konusunda daha güçlü bir konuma gelebilme çabası içerisinde olmaktadır.

Sosyolojiyle uğraşmaya yeni başlayan pek çok kişinin kafası, karşılarına çıkan yaklaşımların çeşitliliği nedeniyle karışacaktır. Sosyolojinin, hiç bir zaman, herkesin geçerli olarak kabul ettiği düşünceler bütününe sahip bir disiplin olmadığının bilinmesi elzemdir. Sosyologlar çoğu zaman kendi aralarında, insan davranışının, toplumsal ilişkilerin, toplumsal eylemin ve daha da genel olarak toplumun nasıl incelenmesi gerektiği konusunda tartışılar, tartışmaya da devam etmektedirler. Kafa karıştırıcı gibi duran ve kimilerince kesinlikten uzak olması itibarıyla bir zayıflık olarak da görülebilen ve hatta bilim olarak adlandırılması noktasında itirazlarla karşılaşan sosyolojinin bu özelliği, temel olarak, onun inceleme nesnesinin özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Netice itibarıyla sosyoloji bizim kendi hayatımız ve davranışlarımız hakkındadır; kendimizle uğraşmak da yapabileceğimiz en karmaşık ve zor işlerden bir tanesidir.

Olgusal araştırmalar şeylerin *nasıl* ortaya çıktıklarını gösterir, ancak sosyoloji, ne kadar önemli ve ilginç olurlarsa olsunlar, yalnızca olguları toplamaktan ibaret değildir. Aynı zamanda şeylerin *niçin/neden* ortaya çıktıklarını da bilmek isteriz; bunu yapmak için de açıklayıcı kuramları oluşturmayı öğrenmek zorundayız. Örneğin, sanayileşmenin modern toplumların ortaya çıkışında önemli bir etkiye sahip olduğunu biliyoruz; ancak sanayileşmenin kökenleri ve önkoşulları nelerdir? Neden toplumlar arasında sanayileşme süreçleri bakımından farklılıklara rastlıyoruz? Sanayileşme neden, suçların cezalandırılma biçimlerindeki ya da aile ve evlilik sistemlerindeki değişimlerle el ele gitmektedir? Bu ve benzeri türde sorulara cevap verebilmek için kuramsal düşüncenin gelişimi elzemdir.

¹⁶ Kadir Cangızbay, sosyolojiyi ‘hürriyetin bilimi’ olarak niteler. Bkz. Kadir Cangızbay, “Sosyolojinin Ontolojik Temeli: İnsan Özgürlüğü”, Kadir Cangızbay, *Sosyolojiler Değil Sosyoloji*, 4. Baskı, Ankara: Ütopya Yay., 2011, s. 42-83 [bu yazı, ayrıca şu eser içinde de yer almaktadır: Vedat Bilgin, Erdinç Yazıcı ve Huzeyfe Arslan (eds.), *Sosyoloji: İnsan ve Toplum*, Ankara: A Kitap, 2015, s. 25-55]. Benzer şekilde Saint-Simon da, toplumsal gerçekliği inceleyecek bilim için ‘insan ilmi’, ‘sosyal fizik’in yanı sıra ‘hürriyet ilmi’ ismini de önermişti. Bkz. Cemil Meriç, *Saint-Simon: İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*, İstanbul: İletişim Yay., 1999, s. 127-128.

Teoriler, çok çeşitlilik gösteren deneysel durumları açıklamakta kullanılabilecek olan soyut yorumların oluşturulmasını içermektedir. Bir sanayileşme kuramı, örneğin, sanayinin gelişme süreçlerinin paylaştığı ana özelliklerin belirlenmesi ile ilgilenir ve bu özelliklerden hangilerinin bu tür gelişmelerin açıklanmasında en fazla önem taşıdığını göstermeye çalışır. Kuşkusuz, ampirik araştırmalar ve kuramlar tam olarak birbirinden ayrılamaz. Geçerli kuramsal yaklaşımları, eğer onları ancak olgusal araştırma yoluyla sınavabiliyorsak geliştirebiliriz. Olguları anlamlı kılmaya yardımcı oldukları için de kuramlara ihtiyaç duyarız. Yaygın olarak iddia edilenin aksine, olgular kendi adlarına konuşamazlar. Toplumsal hayatın temel sorularından biri, toplumun nasıl oluştuğu ve devam ettiğidir. Başka bir deyişle, toplumdaki süreklilik ve değişimdir. Modern toplumsal ilişkilerin ve düzenin açıklanması noktasında atıf yapılan toplumsal sözleşme kuramının ‘doğa hali’ yaklaşımına rağmen –en nihayetinde, toplumsal hayata ancak ve zorunlu olarak tarihin belli bir noktasında katılmak durumunda olan bizler için- toplum bizden önce vardır. Bireyler olarak toplumu hazır buluruz. Hepimiz bir toplumun içine doğarız. Tek tek hepimiz birer ‘evlat’ız. Toplumsal bir çevre içinde büyütülür, belli toplumsal değerlerin ve normların kuşatıcılığı içerisinde ihtiyaçlarımızı gideririz. Toplum için yeterli bireyler haline getirilmemiz için toplumsallaşma olarak adlandırılan süreçlerden geçiriliriz. Toplumda birileri ölür, birileri doğar; ancak toplum var olmaya devam eder. Toplumla ilgili olarak, onu oluşturan tekil bireylerden çok daha fazla şey söz konusudur. Zamanın akıp gitmesine karşın, toplumun devamlılığını koruyan pek çok unsur mevcuttur: Dil, yazı, yasalar, gelenekler, kültür, tarihleri ve mülkleriyle birlikte aileler, etnik gruplar, dinsel gruplar, mutfak kültürleri, doğum, evlilik ve ölüm ritüelleri, toplumların geliştirdikleri ve devam ettirdikleri ortak bir tarih ve kimlik duygusu... vb. Bir kısmımız – belki de çoğumuz- için, bu kurulu toplumsal bağlam son derece katı ve gerçektir; böyle olması da –başka türlü olması mümkün olmayan- bir gerekliliktir. Basitçe, bu yapıyı *sadece* bizi kısıtlayan bir yapı olarak tanımlamak da yanlış olacaktır. Zira bu kurumlar, bizleri sınırladığı gibi, diğer bireylerle iletişim kurabileceğimiz ortak bir *dili*, başkalarıyla ortak bir şeylere sahip olabileceğimiz ya da başkalarıyla aynı ortak bütünün bir parçası olduğumuz duygusunu bize veren bir kültürü ya da başkalarının egoist davranışlarından zarar görmemizi engellemeyi temin eden değerleri, normları, kuralları ve yasaları sağlayarak sosyal hayatı mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla, toplumsal hayatı bütünüyle ortadan kaldırdığımızda özgür kalacağımızın da hiç bir garantisi yoktur. Tercihlerimizi de, bütünüyle özgür olduğumuzu düşünsek bile, bu yapı içerisinde yaparız. O nedenle, kimi zaman bu kısıtlamaların değişime izin verecek tarzda açık hale gelmesini sağlamaya çalışmak daha makul bir davranıştır.

1.2. Toplumbilimsel İmgelem

Mehmet, ülkemizin önde gelen bir üniversitesinde mühendislik okudu ve 2001 yılında mezun oldu. Not ortalaması hayli yüksek, çalışkan ve başarılı bir öğrenciydi. Bölümünü birincilikle bitirmişti. Çalışkanlığının yanı sıra sosyal faaliyetlere de aktif olarak katılan, arkadaşlarıyla ve hocalarıyla ilişkileri gayet iyi olan bir öğrenciydi. Eğitim gördüğü alanlara ilişkin ülkenin önde gelen firmalarında iyi pozisyonlarda iş bulabileceğini, mesleğinde hızla ilerleyeceğini ve kısa zamanda iyi bir gelir seviyesine ulaşacağını düşünüyordu.

Fakat mezun olup iş aramaya başladığında, işler pek de umduğu gibi gitmedi. Sahip olduğu yeteneklere rağmen hiç kimse ona kadrolu bir iş vermeye yanaşmadı. Nihayetinde, bir bankanın çağrı merkezinde geçimini ancak karşılayacak bir iş bulabildi. Bu konuda yalnız da değildi; üniversiteden tanıdığı pek çok arkadaşı da benzer durumdaydı. Sorun, Mehmet'in iş arama tarzında mıydı? İş bulmak için yeterince çaba göstermiyor muydu? Yoksa, çalışma koşulları ve ücret konusunda beklentileri mi çok yüksekti? Acaba yetenekleri mi yetersizdi?

Mehmet'in hikayesini bireysel kusurlar ya da eksiklikler bağlamında irdelemek elbette mümkündür. Belki de, çoğu zaman buna benzer olaylarda ilk elde yaptığımız da budur. Ancak sosyologlar, bireysel kusur ya da eksiklikler yerine, bu duruma neden olabilecek daha geniş kapsamlı toplumsal sebepler ve eğilimler üzerine odaklanırlar. Mehmet'in hikayesini üniversite mezunlarının istihdamı sorunları ve oranları çerçevesinde, 2001 ekonomik krizi ile birlikte daralan ekonomi ya da artan işsizlik oranları vs. bağlamında irdelediğimizde çok daha farklı açıklamalara ve değerlendirmelere ulaşırız. Mehmet'in tek örnek olmadığı, Mehmet'in probleminin kişisel özelliklerinin ötesinde yaşanan toplumsal süreçlerle alakalı yanlarının da olduğunu ve hatta meselenin bu kısmının daha belirleyici olduğunu göreceğiz belki de.

Dönemsel olarak moda olan erkek-kız isimleri ya da 'tevhid', 'cihat', 'İslam' vb. gibi dinî çağrışımları yüksek dükkan, büro ya da firma isimleri üzerine düşünelim. Örnekleri çoğaltmak mümkün. Demografik dönüşümlerle, toplumsal göç hareketleriyle ve yaşanan toplumsal süreçlerle ilişkilendirdiğimizde, ilk elde kişisel bir özellik ya da değişim gibi karşımıza çıkan bu olguların ülkenin toplumsal, siyasal, kültürel, iktisadî değişimine ve değişimin yönüne ilişkin bize belli ipuçları verdiğini görmek mümkün olacaktır.

Sosyoloji, olguların görünen yüzeyinin altına inebilmek ve bazen çok kolayca kabul edilebilen görüşlere, kanaatlere ya da toplumsal faaliyetlere yeni bir bakış açısı kazandırabilmek için 'apaçık', 'olağan' ya da 'doğal olarak kabul edilen' şeyleri sorgulamanın önemini vurgular.

Sosyolojik olarak düşünmeyi öğrenmek, başka bir deyişle, daha geniş görünüme bakmak imgelemin işlenmesidir. Sosyolojiyle uğraşmak, yalnızca sıradan bir bilgi edinme süreci olarak değerlendirilmez. Bir sosyolog, kişisel koşulların dolaysızlığından kurtulabilen ve şeyleri daha geniş bir bağlam içerisine yerleştirebilen kişidir. Sosyolojik inceleme, her şeyden önce C. Wright Mills'in ifadesiyle *sociological imagination*'e (*toplumbilimsel imgelem*)¹⁷ bağımlıdır. Mills, bir disiplin olarak sosyolojiye giriş ve onun arkasında yatan hümanist dürtünün açıklamasını yapmaya çalıştığı kitabında, toplumbilimsel imgelemi sosyolojik bir vizyon olarak kavramsallaştırır ve tartışır (bkz. **Kutu-1**). *Toplumbilimsel imgelem*, bireyin görünüşte özel olan problemleri ile önemli toplumsal meseleler arasındaki bağlantıları ya da tekil bir toplumsal olgunun diğer toplumsal olgular ve daha geniş bir çerçevede genel toplumsal süreçlerle arasındaki ilişkileri yakalamaya uğraşan bir çabadır.

¹⁷ Kavram, Türkçe literatürde toplumbilimsel düşün, toplumbilimsel imgelem, sosyolojik düşün, sosyolojik tahayyül gibi farklı şekillerde tercüme edilmektedir. Bu metinde, toplumbilimsel imgelem ifadesi tercih edilmiştir. Yapılan alıntılarda, kaynak metindeki ibareler –ve büyük ölçüde yazım tarzı- değiştirilmeden kullanılmıştır.

Meydana gelen bireysel ya da toplumsal olayları en geniş biçimde anlamayı, geçmiş, bugün ve gelecek perspektifi içerisinde ve başka toplumsal olaylar ve süreçlerle ilişkili olarak değerlendirmeyi salık verir.

Kutu-1: Toplumbilimsel İmgelem

“Toplumbilimsel düşün yeteneğine sahip olanlar tarihsel dönemlere ve bu dönemlerin olgularına, bunların değişik ve çok sayıdaki insanın iç yaşam ve dışsal kariyerleri açısından taşıdığı anlamlar yönünden bakabilme yeteneği kazanmışlardır. Toplumbilimsel düşün yeteneğine sahip olanlar, insanların yaşadıkları günlük hayatın keşmekeşi içinde kendi toplumsal konumları hakkında nasıl yanlış ve yanıltıcı bir bilinçsizlik içinde olduklarını göz önünde tutmak gerektiğini bilirler. Modern toplumun çerçevesi ve iskeleti işte bu keşmekeş içinde oluşmakta; çeşit çeşit bireylerin psikolojileri gene bu keşmekeş içinde değerlendirilmekte, formüle edilmektedir. Bireylerin kişisel huzursuzluklarının toplumda açıkça görülen sorunlar olarak değerlendirilmesinde, kamunun içinde bulunduğu ilgisizlik ve kayıtsızlığın kaldırılıp, kamusal sorunlara karşı ilgi duyulmasını sağlamakta da gene bunlardan yararlanılmaktadır.

Toplumbilimsel düşün yeteneğine sahip olan bir kimsenin bu yeteneği aracılığı ile varacağı ilk sonuç –bu, aynı zamanda, toplumbilimsel düşüncenin temelini oluşturan toplumbiliminden alınacak ilk ders olmaktadır- insanın kendi yaşamının anlamını kavrayabilmesi ve geleceğini görebilmesi için, bizzat kendisini de yaşadığı tarih dönemi içinde ele alması; ve hayatta yararlanabileceği olanakların farkına varabilmesi için, farklı toplumsal koşul ve konumda yaşayan diğer insanların durumlarını da görebilmesi, bilmesi gerektirir.

(...) Biyografi ve tarih sorunlarını ele almayan; toplum içinde bunların kendi aralarındaki bağlantıya önem vermeyen bir toplumsal inceleme ya da araştırma entelektüel yönden yüklenmesi gereken görevi yerine getirmiş sayılamaz. Toplumsal sorunları klasik toplumbilim anlayışıyla ele alan araştırmacıların, incelemek istedikleri toplumsal gerçekliğin sınırları ne denli dar ya da geniş olursa olsun, yaptıkları işi bir temele dayandırabilmek için sürekli olarak şu üç tür soruya cevap aramaları gerekmektedir:

- (1) İnceledikleri toplum, bir bütün olarak, nasıl bir yapıya sahiptir? Toplumun ögeleri nelerdir ve bunlar kendi aralarında birbiriyle nasıl bir bağlantı içine konumlanmışlardır? İnceleme yaptıkları toplum ile diğer toplumsal düzenler arasında ne gibi farklılıklar vardır? İnceleme yaptıkları toplumda, toplumun devamı ve toplumun değişimi açısından, belirli herhangi bir öge ne gibi bir anlam taşımaktadır.
- (2) İnsanlık tarihinde, inceledikleri bu toplumun yeri nedir? İnceledikleri toplumun değişimi nasıl bir mekaniğe sahiptir? Bir tüm olarak insanlığın gelişmesi açısından inceledikleri toplum nasıl bir yere ve anlama sahiptir? İnceledikleri toplumun herhangi bir yanı ya da ögesi, olduğu tarih dönemine ne gibi etkilerde bulunmuş, bu dönemin ne gibi etkileri altında kalmıştır? Araştırmacı olarak kendisinin

yaşadığı tarih dönemi ile tarihin diğer dönemleri arasında ne gibi farklılıklar vardır? Yaşadığı dönemin insanlık tarihini oluşturmakta izlediği yolun temel özellikleri nelerdir?

- (3) Yaşanılan tarih döneminde, içinde yaşanılan toplumda başat insan tipleri nelerdir? Hangi yeni insan tipleri başat duruma geçmek üzeredir? Bu insanların seçimleri, biçimlendirilmeleri, özgür kılınmaları ya da baskı altında tutulmaları, duyarlı ya da duyusuz kılınmaları hangi yollarla gerçekleştirilmektedir? Yaşanan tarih döneminde, yaşanan toplumda incelenen edimlerden ve karakterlerden ne tür ‘insan doğaları’ ortaya çıkmaktadır? İncelenen her toplumsal öge, bu ‘insan doğası’ açısından ne anlam taşımaktadır?

Ele alınan sorunun, ilgilenilen konunun bir büyük devlet, bir aile, bir hapisane, bir dinsel inanç sistemi, ya da bir edebiyat akımı olmasının önemi yoktur; nice toplumbilimciler bu gibi sorunları ele almışlardır. Toplumdaki insanı ele alan klasik çalışmaların entelektüel yönden en yüce örneklerinde hep bunlara benzer sorunlar üzerinde durulmuştur. Toplumbilimsel düşün yeteneği olan her düşünen kafanın üzerinde durmadan yapamayacağı sorunlardır bunlar. Bu tür düşün yeteneği sayesinde aynı soruna değişik perspektiflerden bakılabilmekte, siyasal açıdan olduğu gibi psikolojik açıdan da soruna bakmak gerektiği anlaşılabilmekte, tek bir ailenin incelenmesiyle yola çıkıldıktan sonra dünyadaki çeşitli devletlerin ulusal bütçeleri arasında karşılaştırmalar yapılmakta, dinsel eğitim yapan okullardan askeri kuruluşlara ve orduya kadar çeşitli kurumlar üzerinde durulabilmekte, petrol sanayiinden tutun da çağdaş şiire kadar her konuda incelemeler yapılabilmektedir. Toplumbilimsel düşün yeteneği sayesinde, kişisellikle ilgisi en uzak, en soyut sorunlardan, en kişisel, insanın benliği ile en yakından ilgili sorunlara kadar çok değişik konular ve bunlar arasındaki ilişkiler üzerine eğilinmektedir. Böyle bir anlayışın temelinde ise, kişinin içinde kendi benliğini ve niteliğini kazandığı toplumu ve kendi tarihsel dönemi içindeki toplumsal ve tarihsel anlamı kavrama tutkusu bulunmaktadır.”

C. Wright Mills, *Toplumbilimsel Düşün*, çev. Ünsal Oskay, İstanbul: Der Yay., 2007, s. 15-19.

Anthony Giddens’in kahve üzerine yaptığı analizde olduğu gibi, hakkında fazlaca bir şey söyleyemeyeceğimizi sandığımız sıradan şeyler hakkında, aslında, sosyolojik olarak söylenebilecek o denli çok şey vardır ki (bkz. **Kutu-2**).

Kutu-2: Kahvenin Sosyolojisi

“Sosyolojik imgelem bizden, her şeyden önce, kendimizi gündelik yaşamlarımızın bildik sıradanlığından, yeni bir bakışla ‘uzaklaştırarak düşünmeyi’ gerektirir. Sıradan bir şeyi, bir fincan kahve içmeyi ele alalım. Hiç de ilginç görünmeyen böylesine bir davranış biçimi hakkında, sosyolojik bir bakış açısıyla söyleyecek ne bulabiliriz? Pek çok şey.

Öncelikle, kahvenin yalnızca bir içecek olmadığını söyleyebiliriz. Kahve, bizim gündelik toplumsal etkinliklerimizin bir parçası olarak simgesel bir değer taşır. Kahve içmenin törensel yönü çoğunlukla kahvenin kendisini tüketmekten çok daha önemlidir. Pek çok Batılı için sabahları içilecek bir fincan kahve, kişisel rutinin merkezinde yer alır. Sabah

kahvenin ardından, gün içerisinde çokluk başkalarıyla kahve içilir: Toplumsal bir törenin temeli. Kahve içmek için bir araya gelen iki insan, büyük olasılıkla gerçekte ne içtiklerinden çok bir araya gelmek ve çene çalmakla ilgilenmektedirler. Tüm toplumlarda yeme-içme aslında, toplumsal etkileşim ve törenlerin gerçekleştirilmesi için ortamlar yaratmaktadır; bunlar da sosyolojik inceleme için zengin bir konu ortaya çıkarmaktadır.

İkincisi, beyin üzerinde uyarıcı bir etkisi olan kafein içeren kahve, keyif verici bir maddedir. Pek çok kişi kahveyi, sağladığı ‘fazladan uyanıklık’ için içer. İşyerindeki uzun günler ve ders çalışmakla geçen uzun geceler kahve molalarıyla daha çekilir hale gelir. Kahve alışkanlık yaratan bir maddedir, ne ki Batı kültüründe, kahve tiryakileri birçok insan tarafından uyarıcı kullananlar olarak görülmezler. Alkol gibi kahve de toplumun kabul ettiği bir maddedir, oysa örneğin marihuana böyle kabul görmez. Yine de, marihuana, hatta kokain kullanımını hoş gören, ancak hem kahve hem de alkole soğuk bakan toplumlar da vardır. Sosyologlar, neden böyle karşıtlıklar olduğuyla ilgilenirler.

Üçüncüsü, bir fincan kahve içen biri, dünyanın bütününe yayılan karmaşık bir toplumsal ve ekonomik ilişkiler kümesi içerisinde yer almaktadır. Kahve, gezegenimiz[in] en zengin ve en yoksul bölgelerindeki insanları birbirine bağlayan bir üründür: Zengin ülkelerde büyük miktarlarda tüketilir, ancak esas olarak yoksul ülkelerde üretilir. Kahve, petrolden sonra uluslararası ticaretteki en değerli maldır; pek çok ülke için, dış ticaretten elde edilen en büyük kazancı sağlar. Kahvenin üretimi, taşınması ve dağıtımı, kahveyi içen insanlar arasındaki sürekli etkileşimleri gerektirir. (...)

Dördüncüsü, bir fincan kahveyi yudumlamak, bütün bir geçmiş toplumsal ve ekonomik gelişme sürecini varsayar. Şimdilerde Batı beslenme biçiminin çok bilinen diğer kalemleriyle –çay, muz, patates ve beyaz şeker gibi- birlikte kahve, ancak 1800’lerin sonlarından başlayarak yaygın bir biçimde tüketilir hale gelmiştir (kahve, daha önceleri seçkinler arasında moda olmuşsa da). İçeceğin kökeni Ortadoğu olsa da, yaygın tüketimi iki yüzyıl öncesindeki Batı’nın yayılma dönemine gitmektedir. Bugün içtiğimiz kahvenin neredeyse tamamı, Avrupalılar tarafından sömürgeleştirilmiş bölgelerden (Güney Amerika ve Afrika) gelmektedir; kahve hiç bir biçimde, Batı beslenme biçiminin bir parçası değildir. Sömürge mirası, küresel kahve ticareti üzerinde devasa bir etkide bulunmuştur.

Beşincisi, kahve, küreselleşme, uluslararası ticaret, insan hakları ve çevrenin yok edilmesi hakkındaki çağdaş tartışmaların merkezinde yer alan bir üründür. Kahve, yaygınlaştıkça ‘markalaşmış’ ve siyasallaşmıştır: Tüketicilerin hangi çeşit kahveyi içecekleri ve nereden satın alacakları konusundaki seçimleri, yaşam biçimi tercihleri haline gelmiştir. İnsanlar yalnızca organik kahve, kafeinsiz kahve ya da ‘adil bir biçimde alınıp satılan’ (...) kahveyi içmeyi tercih edebilirler. Starbucks gibi ‘şirketleşmiş’ kahve zincirleri yerine ‘bağımsız’ kahvehaneleri tercih edebilirler. Kahve içenler, insan hakları ve çevre konusunda sicilleri kötü olan belirli ülkelere gelen kahveyi boykot etmeye karar verebilirler. Sosyologlar küreselleşmenin, insanların gezegenin uzak köşelerinde ortaya çıkan sorunlar hakkındaki bilinçlenmelerini nasıl arttırdığını ve onları yeni ortaya çıkan bilgileri kendi yaşamlarında kullanmaya nasıl yönelttiğini anlamaya çalışırlar.”

(Anthony Giddens, *Sosyoloji*, s. 38-42)

Toplumbilimsel imgelem, yalnızca bireyi ilgilendirir görünen pek çok olayın gerçekte daha geniş sorunları ve ilişkileri yansıttığını görebilmemizi sağlar. Boşanma, örneğin, ilk başlangıçta bireysel/kişisel bir sorun/durum olarak görülebilir. Ancak, bütün evliliklerin üçte birinden fazlasının ilk 10 yıl içinde bozulduğu herhangi bir ülkede, boşanma aynı zamanda toplumsal bir sorundur da. Ya da, Durkheim'in meşhur *İntihar* çalışmasında örneklediği gibi, bütünüyle bireysel bir durum olarak görülebilecek intiharın, özellikle de *anomik intihar*ların pek çok toplumsal süreçle ve diğer toplumsal olgularla yakından ilişkisi mevcuttur.

1.3.Sosyolojik Bilgi ve Sağduyu Bilgisi

Sosyolojik düşünce tarzından ayrılan öteki yollar arasında *sağduyu* özel bir yer tutar. Belki diğer akademik dallardan daha çok sosyoloji, kendi yeri ve pratiği için önemi tartışılmaz sorunlarla dolu olan sağduyuyla ilgilidir.

Ahmet Cevizci, *sağduyuyu*¹⁸ “Dış dünya ile ilgili olan, ve hemen herkes tarafından, tartışılmaksızın ve sorgusuz sualsiz kabul edilen, fakat zaman filozoflarının araştırmaları ya da ulaştığı sonuçlarla çatışabilen genel inançlar sistemi; belirli bir alanda, özelleşme ve uzmanlık öncesinde ve gündelik yaşamla ilişki içinde gelişen ve ilgili her birey tarafından paylaşılan tutarlı inançlar ve yargılar sistemi”¹⁹ şeklinde tanımlar. Dünyayı anlama çabalarımıza ve dünyaya yönelik yargılarımıza genelde sağduyu egemendir. Sağduyu, toplumda evrensel yargı ve ortak duygu şeklinde somutlaşmış inançlar ve değerler bütünü, insanın içinde doğup büyüdüğü toplumda eskiden beri var olduğunu gördüğü teori ve pratikleri ifade etmek için kullanılır. Sağduyu bilgisi; en genel anlamıyla, günlük işlerimizi sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğumuz, faydalandığımız zengin ancak dağınık, sistematik olmayan, genelde bağlantıları belirsiz, pratikte karşımıza çıkan, bölük pörçük ve söze dökülemeyen bilgidir. Bu yönüyle de pratik faaliyetin ve görünüşün ötesine geçip kuramsal bir düzeye çıkamayan bir bilgi türü olarak değerlendirilir. Genel olarak, günlük hayatın bilgisi olarak kabul edilen sağduyu bilgisinin zorunlu olarak yanlış olduğunu da söyleyemeyiz.

Pek çok bilim dalı kendileri gibi saygın ve sistematik bir araştırma çizgisi izleyen diğer bilim dallarından farklılıklarını belirleyerek kendini tanımlama peşindedir. Ancak sağduyuyla, çizilen sınırları ya da yapı taşlarını yerinden oynatacak ölçüde ortak bir zemini paylaştıklarını düşünmezler. Bu, kayıtsızlık sebepsiz de değildir. Zira sağduyunun fiziğin, kimyanın, astronominin ya da jeolojinin ilgilendiği konular hakkında söyleyecek hemen hemen hiçbir şeyi yoktur. Fiziğin ya da astronominin ilgilendiği konular sıradan insanların görüş ufkuna, günlük deneyimleri kapsamına pek girmez. Ve bu yüzden bilim insanlarının yardımı, hatta verdikleri eğitim olmaksızın bir kanaate varabilmemiz imkansız yakındır. Bu

¹⁸ Sağduyu, burada common-sense'in karşılığı olarak kullanılmıştır. “Sağduyu bilgisi” de common-sense knowledge'in karşılığı olarak kullanılmıştır. ‘Common-sense’, Türkçe literatürde –az sayıda da olsa– ‘ortak-duyu’ sözcükleriyle de karşılanmaktadır. Burada, herhangi bir kavram tartışmasına girmeyerek Türkçe'deki yaygın kullanım tercih edilmiştir.

¹⁹ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 2. Baskı, İstanbul: Paradigma Yay., 2000, s. 213.

ve benzeri bilimlerin araştırdığı konular yalnızca sıradan insanların akıl sır erdiremediği çok özel koşullarda gerçekleşir. Ancak bilim insanları onları görebilir ve onlar üzerinde deney yapabilirler; bu konular ve olaylar belli bir bilim dalının, hatta onun seçilmiş uygulayıcılarının tekelindedir. Onlar kamuoyuyla, sağduyuyla ya da uzman olmayan görüşlerin bir başka biçimiyle yarışmak zorunda kalmazlar; bunun tek nedeni, üzerinde çalıştıkları ve laf ettikleri konularda kamuoyuna ya da sağduyuya özgü bir görüş bulunmamasıdır. Bu durumu, daha ziyade, spesifik belli alanlarla sınırlı ya da parçasal özellik gösteren bilimsel araştırmalar için söyleyebiliyoruz. Aslında –bilim tarihinin bize gösterdiği gibi- parça parça yapılan bilimsel araştırmalardan hareketle kainatın işleyişine ya da metafizik konulara ilişkin olarak sağduyu bilgisiyle çelişen ya da çatışan yaklaşımların geliştirilmesi de pekâlâ mümkün olabilmektedir.

Sosyolojiye gelince işler biraz daha farklıdır. Sosyolojik araştırma için hammadde sağlayan bütün deneyimler, sosyolojik bilgiyi oluşturan hemen her şey sıradan insanların normal günlük hayatlarında yaşadıkları şeylerdir. Tecrübe, bir sosyolog tarafından ilgilenilmeye ve incelenmeye başlamadan evvel zaten sosyolog olmayan, sosyolojik dili kullanma ve olayları sosyolojik görüş açısından görme eğitimi almamış bir kişi tarafından yaşanmış olan şeylerdir. Zira, Peter Berger ve Thomas Luckmann'ın belirttiği üzere, “Günlük hayat, insanlar tarafından yorumlanan ve tutarlı bir dünya olması anlamında onlara sübjektif olarak anlamlı gelen bir gerçeklik olarak kendini sunar. (...) Günlük hayat dünyası, hayatlarını sübjektif olarak anlamlı bir biçimde idare etmekle uğraşan sıradan toplum üyeleri tarafından sadece gerçeklik olarak olduğu gibi kabul edilmekle kalmaz. O, aynı zamanda, onların düşünce ve eylemlerini doğuran bir dünyadır ve bu düşünce ve eylemler sayesinde gerçek olarak muhafaza edilir.”²⁰ Nihayetinde hepimiz başka insanlarla birlikte yaşarız ve birbirimizi etkileriz. Hepimiz elde ettiklerimizin başka insanların yaptıklarına bağlı olduğunu çok iyi biliriz. Hepimiz birçok kere arkadaşlarla ya da yabancılarla iletişim kopukluğunun acısını çekmişizdir. Başkalarıyla birlikte yaşamak için bir sürü bilgiye ihtiyaç duyarız ve öznellikler-arası bir üretim olan bu bilginin adı da *sağduyu bilgisidir*.

Günlük rutinlerin içine iyice daldığımızda, olup bitenlerin anlamı üzerinde pek düşünmeyiz; hatta özel deneyimimizi başkalarının başına gelenlerle karşılaştırmaya, *bireysel* olandaki *sosyal* olanı, *tikel* olandaki *genel* olanı görmeye fırsatımız hiç olmaz. Sosyologların sıradan insanların yerine yaptıkları işte tam da bu derine inme, görüntülerin arkasındakini

²⁰ Peter L. Berger ve Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, çev. Vefa Saygın Öğütle, İstanbul: Paradigma Yay., 2008, s. 31-32. Berger-Luckmann, Alfred Schutz'un çalışmalarından hareketle, söz konusu özellikleri nedeniyle, günlük hayatın bilgisini ve sağduyu bilgisini sosyolojinin ve özellikle de bilgi sosyolojisinin temel uğraşı olarak nitelemektedirler: “Teorik düşüncenin toplumdaki ve tarihteki önemini abartmak, teorisyenlerin doğal bir kusurudur. O hâlde, bu entelektüel yanlış anlamayı düzeltmek, her şeyden çok daha gereklidir. Bilimsel, felsefi ve hattâ mitolojik dahi olsalar, gerçekliğin teorik formülasyonları, bir toplumun mensupları açısından ‘gerçek’ olan şeyleri içermezler. Böyle olduğu içindir ki, bilgi sosyolojisi, her şeyden önce, insanların kendi gündelik, yani teorik-olmayan ya da teori-öncesi hayatlarında ‘gerçeklik’ olarak bildikleri şeylerle bizâtihî ilgilenmek zorundadır. Diğer bir deyişle, bilgi sosyolojisinin merkezî odağı, ‘fikirler’den ziyade ortakduyu ‘bilgi’si [common sense knowledge] olmalıdır. Onsuz hiçbir toplumun var olamayacağı anlamlar çerçevesini tesis eden şey, kesinlikle bu ‘bilgi’dir.” Peter L. Berger ve Thomas Luckmann, a.g.e., s. 23.

açığa çıkarma işlemidir.²¹ Fakat, bu kadar derine insinler ya da inmesinler, sosyologların yola çıkmak için bizimle paylaştıkları günlük hayat deneyiminden, her birimizin günlük hayatına girmiş ham bilgiden başka bir hareket noktaları da yoktur. Yalnızca bu nedenden dolayı sosyologlar, araştırma konularına ne kadar uzak durmaya çalışırlarsa çalışsınlar, kavramaya çalıştıkları deneyimin iç bilgisinden tamamen kopamazlar.

Doğa bilimcilerin gözlemleyip üzerine teori ürettiği olgular, işlenmemiş, herhangi bir etiketlenmeye maruz kalmamış ve verili tanımlardan uzak bir şekilde bulunurlar. Sosyologların araştırdığı türden insan eylemleri ve etkileşimleri, ne kadar dağılmış, bölük pörçük olurlarsa olsunlar, hepsi o eylemi gerçekleştirenler [failler] tarafından adlandırılmış ve belli bir teoriye kavuşturulmuş şeylerdir. Başka bir deyişle, toplumsal olgular sosyolog onları araştırmaya başlamadan evvel, sağduyu bilgisinin nesnesi olmuşlardır. Aileler, örgütler, akrabalık ilişkileri, komşuluk ilişkileri, şehirler ve köyler, milletler ve dinî cemaatler ve düzenli insan etkileşimiyle bir arada tutulan başka gruplaşmalar zaten faillerce anlamlandırılmış ve önemleri belirlenmiş, hiyerarşik bir düzen içine yerleştirilmişlerdir. Failler, herhangi bir toplumsal eylemi gerçekleştirirken o konudaki sağduyu bilgisinin farkında olarak davranırlar. Netice itibariyle, o toplumsal eylemleri gerçekleştiren ya da onlara maruz kalan sıradan failer ve meslekten sosyologlar onlardan bahsederken aynı isimleri, aynı dili kullanmak zorundadırlar. Sosyologların kullanabilecekleri her terim ‘sıradan’ insanların sağduyu bilgisi tarafından verilmiş anlamlar ile önemli ölçüde yüklüdür. Elbette belli bir sosyolojik perspektif ve toplumbilimsel inceleme sahibi olarak meslekten sosyologlar, söz konusu kavramlara, o toplumsal eylemleri gerçekleştiren ‘sokaktaki insan’dan daha ötede, daha nesnel, daha kapsamlı ve derin anlamlar yükleyecek ve daha uzun vadeli yorumlarda bulunacak; epistemologların deyimiyle “*logos*’un üst düzeyde” işlediği kuramsal yaklaşımlar geliştireceklerdir.²²

Sosyolojik araştırmanın konusu olan olgular hakkında değerlendirmede bulunmak, onlara ilişkin belli soyutlamalar yapmak nihayetinde toplumsal eylem içerisindeki herkes için mümkündür. Bu konuda açıkça konulmuş aşılmaz sınırlar mevcut değildir. Toplumsal hayatın gerçekleri de, zaten bu türden sınırlamalar koymayı imkansız kılmaktadır. Bu anlamıyla,

²¹ “İnsanların gündelik anlamda bilgi ve kavram sahibi olmaları son derece olağan bir olgu olarak kabul edilir. Buna karşın, kavramlar ve tanımlar üzerinde düşünmek sıklıkla yaptığımız işlevler değildir. İnsanlara bir kavramın tanımı sorulduğunda sıklıkla ilk tepki şaşkınlıktır, ardından gelen tepki ise somut bir örnek vermektir.” Murat Baç, *Epistemoloji*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2011, s. 28. “Sıradan bir insan bir çatala baktığı zaman o nesneyi algılayabilen özellikleri ile kavrar. Ancak aynı çatalı mikroskopik ölçülerde inceleyebilen bir bilim insanı için çatal, atomaltı parçacıklardan oluşan bir şeydir. Bu durum elbette bilim insanının bizim gördüğümüzden farklı bir nesneye baktığı anlamına gelmez. Ancak fizikçinin bakışı ve kavrayışı karmaşık bir kuramsal sistemin dolayımından geçerek ortaya çıkar. Çatal gibi sıradan bir nesnenin atomik yapısı üzerine konuşmak, üst düzey bir *logos*’un uygulanması ile olanaklı hâle gelir.” Murat Baç, a.g.e., s. 27.

²² “Birincisi, sağduyu kavramının her durumda ve her bağlamda aynı sonucu vermesi beklenemez. Başka bir deyişle, sağduyu denilen yeti bir makine gibi işleyen –yani mekanik ve evrensel bir tarzda çalışıp belirlenmiş sonuçlar ortaya koyan- bir kapasite olmayabilir. O yüzden, sağduyunun bir sorun karşısında nasıl bir tepki veya sonuç vereceği, bağlamsal ve görece yönler içeren bir konu olabilir. İkincisi, sağduyunun genelde kabul gören sonuçları bazen son derece yanıltıcı olup, bu sonuçları düzeltmek için bilim ve felsefe gibi alanların işlevlerine ihtiyaç olabilir.” Bkz. Murat Baç, a.g.e., s. 75.

sıradan deneyimlerimizle erişemeyeceğimiz konuları işleyen bilimlerin aksine, sosyolojinin inceleme konusu üzerinde mutlak otorite olma iddiasına ya da vardığı sonuçlara her zaman itiraz edebilme durumu söz konusudur.

Bauman'ın da belirttiği gibi, “İşte bu yüzden, uygun sosyolojik bilgiyle her zaman sosyolojik fikirlerle dolu olan sağduyu arasına sınır çekmek, tutarlı bir bilgi kümesi olarak sosyolojinin kimliği açısından çok önemli bir konudur.”²³

Bauman, sosyolojik bilgi ile sağduyu bilgi arasında, yukarıda dile getirilen bütün bu yaklaşımlara rağmen, dört temel farklılık olduğunu vurgulamaktadır:

“Öncelikle, sağduyudan farklı olarak (başka, daha çok gevşek ve daha az ihtiyatlı bir biçimde özdenetimli olduğu söylenen bilgi biçimlerinden ayrı olan) sosyoloji, bilimin bir vasfı olduğu kabul edilen **sorumlu konuşmanın** katı kurallarına kendini uydurmaya gayret eder. (...) İkinci farklılık, yargı oluşturmak için materyalin çıkarıldığı **alanın büyüklüğü** ile ilişkilidir. (...) sosyologların bireysel hayat dünyasının sunduğundan daha geniş bir bakış açısı arayışları büyük bir farklılık yaratır; yalnızca –daha çok veri, tek tek örnek olaylar yerine daha çok olgu ve istatistikî veri vb. gibi- nicel bir farklılık değil, nitelik ve bilginin kullanımı bakımından da bir farklılık yaratır. (...) Sosyoloji ile sağduyu arasındaki üçüncü farklılık tek tek her kişinin insan gerçekliğine **anlam verme** biçimleriyle; kişilerin meraklarını gidermek için, neden bunun değil de şunun olduğunu ya da durumun neden böyle olduğunu nasıl açıklamaya kalkıştıkları ile ilgilidir. Benim gibi senin de, kendi deneylerinden kalkarak eylemlerinin ‘yaratıcısı’ olduğunu bildiğini düşünüyorum; biliyorsun ki (zorunlu olarak senin eyleminin sonuçları olmasa da) yaptığın şey senin maksadının, umudunun ya da niyetinin ürünüdür. (...) Gayet doğal olarak eylemini düşünme biçimin sana bütün öteki eylemleri anlamlı kılmak için bir model hizmeti görür. Bu gibi eylemleri, niyetlerini kendi deneyimlerinden bildiğin başkalarına atıfta bulunarak açıklarsın. (...) Sosyoloji, bu kişiselleştirilmiş dünya görüşlerine karşı çıkar. Sosyoloji gözlemlerine bireysel failer ve tekil eylemler yerine *oluşumlardan* (bağımlılık ağlarından) yola çıkarken, tamamen kişisel ve özel olan kendi düşüncelerimiz ve işlerimiz de dahil, insan dünyasını anlamamanın anahtarı olarak bildiğimiz o güdülenmiş birey metaforunun yerinde olmadığını gösterir. (...) Son olarak dünyayı ve kendimizi anlamamızda sağduyunun gücünün (sağduyunun sorgulanamazlığı, kişinin kendini olumlamasını sağlama kapasitesi), hükümlerinin görünüşteki tartışma götürmez karakterine bağlı olduğunu hatırlayalım. Bu, sağduyumuzu biçimlendiren ama aynı zamanda onun tarafından biçimlendirilen günlük hayatın rutin, tekdüze doğasına dayanan döngüdür. (...) [Yeteri kadar sıklıkla tekrarlandığında alışkanlık haline gelen, sorgulanmaya ihtiyaç duyulmayan ve kendilerini açıklayan şeyler olarak alışkanlıkların ve karşılıklı olarak birbirlerini pekiştiren inançların hükmü altındaki bu bildik dünya (günlük hayat) ile karşılaştığında] sosyoloji herkesin işine burnunu sokan ve sıklıkla sinir bozucu bir yabancı gibi davranır. Sosyoloji ‘sakinler’ arasında kimsenin bırakın yanıtlanmayı, sorulduğunu bile hatırlamadığı sorular sorarak rahat ve sessiz hayat tarzını bozar; bildik olanı **bilmedikleştirir**.

²³ Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1998, s. 20.

Ansızın hayatın günlük akışı masaya yatırılır. Artık o yalnızca olası tarzlardan biri, tek ve eşsiz olmayan, ‘doğal’ olmayan bir hayat tarzı olarak görünür.”²⁴

1.4.Sosyolojinin Diğer Sosyal Bilimlerle İlişkisi

Bauman, sosyolojinin diğer akademik disiplinlerle ilişkisini, benzerliklerini ve farklılıklarını ‘kütüphane’ metaforuyla anlatır (bkz. **Kutu-3**). Devamında da şu soruları sorar: “Bir şeyi diğerlerinden farklı olarak ‘sosyolojik’ yapan şey nedir? Bir şeyi öteki bilgi yığınlarından ve öteki bilgi kullanma/üretme pratiklerinden farklı kılan nedir?”²⁵

Kutu-3.

Aslında, sosyoloji kitaplarıyla dolu kitap raflarına baktığımızda gözümüze çarpan ilk şey başka raflar olacaktır. Çoğu üniversite kütüphanesinde, muhtemelen hepsi de ‘sosyoloji’den başka isimler taşıyan, sözelimi etiketlerinde ‘tarih’, ‘siyasal bilimler’, ‘hukuk’, ‘sosyal politika’, ‘ekonomi’ yazan kitapların en yakın raflara yerleştirilmiş olduğunu göreceksiniz. Bu gibi rafları birbirine yakın olacak şekilde düzenleyen kütüphaneciler belki okuyucuların rahatı ve istedikleri kitabı kolayca bulmalarını düşünmüştür. Sosyoloji raflarına göz gezdiren okuyucuların zaman zaman, örneğin tarih ya da siyasal bilimler raflarına konmuş bir kitabı arayacaklarını ve bu kitapları, örneğin fizik ya da makine mühendisliği raflarındaki kitaplardan daha sık arayacaklarını varsaymışlardır (ya da biz öyle olduğunu tahmin edebiliriz). Başka bir ifadeyle, kütüphaneciler sosyolojinin konusunun bir bakıma ‘siyasal bilimler’ ya da ‘ekonomi’ adı altındaki bilgi yığınının konusuna daha yakın olduğunu, belki ayrıca sosyoloji kitaplarıyla hemen yakınına dizilmiş kitaplar arasındaki farklılığın sosyolojiyle, örneğin kimya ya da tıp bilimleri arasındaki farklılığa kıyasla daha az dillendirilmekte, belli belirsiz, biraz da tartışmalı olduğunu varsaymışlardır.

Akıllarından bu düşünceler geçmiş olsun ya da olmasın, kütüphaneciler doğru olanı yapmıştır. Yan yana dizilmiş bilgi kümelerinin ortak çok şeyleri vardır. Hepsi de *insan ürünü* dünyayla, dünyanın insan etkinliklerinin izlerini taşıyan, insanların eylemleri olmaksızın var olması düşünülemeyen parçası ya da boyutlarıyla ilgilidir. Tarih hukuk, ekonomi, siyasal bilimler, sosyoloji, hepsi de insan eylemlerini ve bunların sonuçlarını tartışır. Bu da paylaştıkları çok şey olduğu anlamına gelir ve dolayısıyla gerçekten aynı gruba girerler. Gelgelelim, eğer bütün bu bilgi kümeleri aynı alanı araştırıyorlarsa, onları birbirinden ayıran şey, varsa, nedir? ‘Farklılık yaratan farklılık’, bölünmeyi ve ayrı isimleri haklılaştıran şey nedir? Bütün benzerliklerine ve ortak ilgileri ve alanlarına rağmen, hangi gerekçeyle tarihin sosyoloji olmadığında ve ikisinin birden siyaset bilimi olmadığında ısrar edebiliriz?

(Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, s. 11-12)

Bilgi kümeleri arasındaki bölünmenin, genel olarak, inceledikleri dünyadaki bölünmüşlüğü yansıttığı varsayılır. Onları birbirinden farklılaştıran insan eylemleri ya da

²⁴ Bauman, a.g.e., s. 20-24.

²⁵ Bauman, a.g.e., s. 11.

insan eylemlerinin özellikleridir ve bilgi kümeleri arasındaki bölünme bu olgunun bilincine varılmasından başka bir şey değildir. Bundan dolayı deriz ki: Sosyoloji *halihazırda* süregelen ya da zamanla değişmeyen genel nitelikli eylemler üzerinde yoğunlaşır, Tarih ise geçmişte gerçekleşmiş ve bugün artık olmayan eylemlerle ilgilidir; Sosyoloji dikkatini günümüzde *kendi* toplumumuzda gerçekleşen eylemlere ya da bir toplumdan ötekine değişmeyen eylem türlerine verir, Antropoloji ise modern sanayi toplumlarından *farklı* toplumlarla ilgilenir. Sosyolojinin öteki yakın akrabalarına gelince ‘kesin’ yanıt vermek biraz zor olacaktır ancak yine de şunları söyleyebiliriz: Siyasal bilimler, ağırlıklı olarak iktidar ve yönetimle ilgili eylemleri tartışır. Ekonomi, mal ve hizmetlerin üretilmesi, dağıtılması ve kaynakların kullanılması ile ilgili eylemleri ele alır. Hukuk, insan davranışını düzenleyen normlar ve bu normların/kuralların nasıl ifade edildiği, bu normların getirdiği yükümlülükler ve yasaların nasıl uygulandığı ile ilgilidir.

Yukarıdaki soruya bu şekilde son derece ‘kesin’ yanıtlar verebiliriz; ancak verilen bu cevaplara daha yakından baktığımızda meselenin o kadar da kolay ve halledilmiş olmadığını ve cevapların da ‘kesinlik’ten uzak olduğunu görürüz. Zira Bauman’ın da ifade ettiği gibi, “Eğer yaşarken böylesi alanları ayırabiliyorsak, eğer bu eylemin burada ve şimdi politikaya ait olduğunu, diğerinin de ekonomik karakter taşıdığı ayrımını yapabiliyorsak, bunun tek nedeni bize her şeyden önce bu tür ayrımlar yapmanın öğretilmiş olmasıdır. Dolayısıyla gerçekten dünyanın kendisini değil, dünyayla ilişkimizi biliriz; bir bakıma, dünya *imgemizi*, dilden ve eğitimden kazandığımız yapı taşlarından sıkıca örülmüş bir modeli pratiğe geçiririz.”²⁶

Akademik disiplinler arasındaki farklılıklardan yansıyan biçimiyle insan dünyasında doğal bir bölünme yoktur. Tersine, insan dünyasının bölünmesi, insan eylemleriyle uğraşan akademisyenler arasındaki işbölümünün bir sonucudur; bu, her bir alanın uzmanlarının ayrılmasıyla ve her bir grubun hükmettikleri alana neyin ait olup neyin olmadığına karar verme hakkıyla desteklenip pekiştirilen bir işbölümüdür. İçinde yaşadığımız dünyaya yapısını kazandıran da bu işbölümüdür.²⁷

Peki, acaba bu disiplinlerin birbirlerinden farklılaşması, kullandıkları bilimsel araştırma tekniklerinin farklı oluşundan kaynaklanıyor olabilir mi? İlk bakışta bunlar, çalışma konuları olarak seçtikleri şeylere karşı tutumları bakımından çok az farklılık gösterirler ya da hiç farklılık göstermezler. Hepsi kendi konularıyla ilgilenirken benzer kurallara uyarlar. Hepsi bulgularını bilimsel olarak kabul edilmiş belli bir yöntemle uygun olarak elde etmeye ve sunmaya çalışırlar. Kısacası, akademik uzmanlık iddiasında bulunan ve bu iddiası kabul gören herkes olguları toplayıp işlerken benzer yollar izler.

Sosyolojiyi farklı kılan şey, insan eylemlerini *geniş çaplı oluşumların öğeleri olarak görme alışkanlığıdır*, bu oluşumlar ise *karşılıklı bir bağımlılık* ağına takılmış faillerin

²⁶ Bauman, a.g.e., s. 13.

²⁷ Modern sosyal bilimlerin kurumsallaşmasına ve disiplinler arasındaki sınırların yapısına dair ufuk açıcı bir tartışma için bkz. Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul: Metis yay., 1996.

rastlantısal olmayan birlikteliği biçiminde düşünülebilir. İnsanların her zaman ve kaçınılmaz olarak başka insanlarla ortaklık, iletişim, mücadele, rekabet, elbirliği halinde yaşamaları neden ve hangi anlamda önemlidir? İşte sosyolojik tartışmanın özel alanını oluşturan ve sosyolojinin beşeri ve sosyal bilimlerin görece özerk bir dalı olarak tanımlanmasını sağlayan şey bu tür sorulardır.

Okuma Önerileri

Sosyolojinin ne olduğu, ne işe yaradığı, diğer bilimlerden ve yaklaşımlardan nerede farklılaştığı vb. gibi hususlarda kuşatıcı, felsefî bir derinlik ve ufuk kazandıran şu iki çalışma önemlidir: Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünme* (künyesi dipnotlarda verildi); C. Wright Mills, *Toplumbilimsel Düşün* (künyesi dipnotlarda verildi). Sosyolojinin temel kavramlarını, kuramlarını ve düşünürlerini ortaya çıktığı tarihsel ve toplumsal koşullar bağlamına yerleştirerek ele alan zengin, derinlikli ve eleştirel bir analiz için, Baykan Sezer'in *Sosyolojinin Ana Başlıkları* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2011 [1. Baskı: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1985]) çalışması vazgeçilmez önemdedir. Anthony Giddens'e ait *Sosyoloji: Eleştirel Bir Yaklaşım* (çev. Ruhi Esengün ve İsmail Öğretir, Erzurum: İhtar Yay., 1993), klasik sosyal teorinin ve sosyoloji kuramlarının çağdaş toplumların incelenmesinde yaşadığı sıkıntıları eleştirel bir perspektifle ele alır. Joseph Fichter'in yapısal-işlevselci bir yaklaşımla kaleme aldığı *Sosyoloji Nedir?* (çev. Nilgün Çelebi, 2. Baskı, Ankara: Attila Kitabevi, 1994) isimli çalışması, sosyolojiye yeni başlayanlar için derli toplu bir giriş kitabı niteliğindedir. Çağdaş sosyolojinin saygın isimlerinden Peter L. Berger'in *Sosyolojiye Çağrı: Hümanist Bir Perspektif* (çev. A. Erkan Koca, İstanbul: İletişim Yay., 2017) ve Norbert Elias'ın *Sosyoloji Nedir?* (çev. Oktay Değirmenci, İstanbul: Olvido Kitap, 2016) başlıklı kitapları, yazarlarının özgün sosyolojik yaklaşımları çerçevesinde sosyolojiye ve inceleme nesnesine ilişkin değerlendirmelerini ve tartışmalarını içeren önemli metinlerdir.

Uygulamalar

- Bir Starbucks şubesini ziyaret edin ve mekan tasarımından ürün sunumuna, müşteri ilişkilerine varıncaya dek pek çok yönüne dair gözlemler yapın.
- Geleneksel bir kahvehanede de benzer alanlara ilişkin gözlemlerde bulunun.
- İki toplumsal mekanı, bütün özellikleri itibariyle karşılaştırın.
- İki toplumsal mekan arasında ne türden benzerlikler ya da farklılıklar söz konusudur? Tartışınız.

Uygulama Soruları

- Ortaokul öğrencisi bir genç kızın, aşırı kilolu olduğu endişesi ve daha çekici olma umuduyla kendisini sistematik olarak aç bıraktığını ve kimi tedavi yöntemlerine başvurduğunu düşünelim. Bu genç kızın tercihleri ya da kendi algısı üzerinde toplumsal etkiler söz konusu mudur? Varsa, bu toplumsal etkiler hangi noktalarda kendisini göstermektedir ve nasıl?
- Deli dana hastalığı ya da kuş gribi gibi salgınların beslenme alışkanlıklarımız üzerinde ne gibi etkileri olmuştur? Bu alışkanlıklarımızın değişmesinde belli toplumsal ya da ekonomik güçlerin, örneğin gıda sektöründeki güçlü firmaların etkisi olmuş mudur? Araştırınız.

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

- Bu bölümde sosyolojinin yeni başlayanlara tanıtılması amaçlanmıştır. Bir giriş ve tanıtım bölümü olarak düşünülen bu ünite, sosyolojinin ne olduğu, inceleme nesnesinin ne olduğu ve onu nasıl ele aldığı, gerek inceleme nesnesinin tanımı ve gerekse de onu ele alma biçimi olarak toplumla ilgili diğer akademik inceleme alanlarından nerelerde farklılaştığı gibi hususlar toplumbilimsel imgelem ve sağduyusal bilgi gibi iki temel kavram üzerinden irdelenmiştir.
- Sosyolojinin ana konusu, kişisel özelliklerimiz ile geniş kapsamlı toplumsal güçler arasındaki karmaşık etkileşimin ürünü olan günlük hayattaki düşünce ve davranışlarımızdır.
- Birey ve toplumu birlikte ele almadan, bireyler ve toplum arasındaki ilişkiyi anlayamayız.
- Toplumbilimsel imgelem, toplumsal güçlerin bireysel yaşamımız üzerindeki etkisini görebilme yeteneği ve hayatımızın, bireysel geçmişimiz ile toplumsal tarihimizin ortak bir eseri olduğunu anlayabilme becerisidir.
- Sosyologlar, bireylerin iç dünyasında olup bitenleri değil, insan-insan, insan-grup ve insan ile topyekun toplum arasındaki etkileşim ve ilişkileri araştırırlar.
- Sosyoloji, iktisat, tarih, siyaset bilimi, hukuk, antropoloji, psikoloji vb. gibi diğer disiplinlerle hepsinin insan ürünü dünyayı araştırmaları nedeniyle çok yakın ilişki içerisinde. Onların üretimlerinden, incelemelerinden yararlanır. Aynı zamanda, odaklandığı konuların ve cevabını aradığı soruların farklılığı nedeniyle de onlardan ayrışır.

Bölüm Soruları

1. Son dönemde medyada sıklıkla karşılaştığımız okullarda yaşanan şiddetin artışı, uyuşturucu kullanımının yaygınlaşması ve cinsel saldırılar vb. gibi haberleri, ‘sosyolojik tahayyül’ yaklaşımını göz önünde bulundurarak değerlendiriniz.
2. Toplumda yaşanan herhangi bir olayı ‘sağduyu’ bilgisi ve ‘sosyolojik bilgi’ ayrımını dikkate alarak örnekleyiniz.

2. SOSYOLOJİNİN BİR BİLİM OLARAK KURULUŞU

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

- 2.1.**Sosyolojinin ortaya çıktığı dönemin tarihsel, toplumsal ve ekonomik durumu
- 2.2.**Sosyolojiyi ortaya çıkaran toplumsal ve kültürel sürecin felsefi özellikleri
- 2.3.**Sosyolojinin ilk dönemde gösterdiği özellikler
- 2.4.**Sosyolojinin iddiaları
- 2.5.**Sosyolojinin kurucu isimleri

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Toplum ve toplumsal düzen üzerine düşünmek insanlıkla başlayan bir durum olmasına karşın, toplumu inceleyen bir bilim olarak sosyoloji neden 19. yüzyılda ve Avrupa’da ortaya çıktı?
- Sosyolojinin ortaya çıktığı dönemin ve toplumların gösterdiği genel özellikler nelerdir?
- Sosyoloji, nihayetinde insan ve toplumla ilgili bir disiplin olmasına karşın kendisini neden ‘doğa bilimleri’ modelinde kurmaya özen göstermiştir?
- Osmanlı’da sosyolojinin çok erken bir çağda ilgi görmesinin sebepleri nelerdir?

Anahtar Kavramlar

- Sosyoloji
- Modernlik
- Aydınlanma felsefesi
- Pozitivizm
- Sanayi toplumu
- Sosyal bilimler

Giriş

Sosyoloji; 19. yüzyılda Avrupa’da, oluşum halindeki *modern sanayi toplumunun* yaşadığı sorunları *Aydınlanma* felsefesi ilkeleri ışığında çözme çabasının bir ürünü olarak ortaya çıktı ve o doğrultuda gelişti. Ortaya çıktığı dönemin ve toplumun sorunlarına, özelliklerine ve düşünce çerçevesine bağlı olarak da belli özellikler kazandı. Bir başlangıç cümlesi olarak sosyolojinin modernleşme sürecinin bir ürünü olarak ortaya çıktığını ve bu süreci başarıyla tamamlamak misyonu yüklendiğini söyleyebiliriz. Sosyoloji o dönemde ve günümüzde, birey ve toplumla ilgili bir disiplin olmasına karşın, “doğa bilimleri modelini kendine örnek alan pozitif bir bilim” olarak tanımlanır. Gerek 19. yüzyılda akademik kurumsallaşmasını gerçekleştiren iktisat, hukuk, siyaset vb. gibi bilimlerden özenle ayrıştırılması ve gerekse de yazısız/tarihsiz toplumları *inceleyen* etnografya, antropoloji gibi bilimlerden farklı olarak *modern/endüstriyel/kapitalist* Avrupa toplumunu inceleyen bir bilim olarak tanımlanması sosyolojinin ortaya çıktığı Avrupa toplumunun o dönemde yaşadığı *özel* toplumsal ve düşünsel koşullar sebebiyledir.

Daha önce de belirtildiği üzere, sosyoloji modernleşme sürecinin bir sonucudur ve modernleşme sürecinin başarıyla tamamlanması için işe koyulmuştur. Sosyoloji Türkiye’de de, batılılaşma sürecimizin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede ‘modern sanayi toplumunun bilimi olarak sosyoloji’, devletin kurtuluşunu batılılaşma çözümünde gören Osmanlı memur-aydınları tarafından çok yakından takip edilmiştir. Dönemin revaçta olan sosyolojik düşünürleri, Osmanlı devletinin ihtiyaçları ve şartları da dikkate alınarak, hızla Türkçe’ye aktarılmaya çalışılmıştır.

Bu bölümde, sosyolojiyi ortaya çıkaran toplumsal ve tarihsel koşullar tasvir edilmekte ve dönemin düşünsel ihtiyaçlarına uygun olarak kazandığı temel özellikler değerlendirilmektedir.

2.1. Sosyolojinin Ortaya Çıktığı Koşullar

Sürekli olarak aklımızda tutmamız gereken bir husus, sosyal bilimlerin *modern dünyaya* ait bir şey olduğudur. Temel özelliklerini, amaçlarını, araçlarını ve ana sorularını temelde belirleyen, işte bu *modern dünya* dediğimiz şeydir. Sosyal bilimler, hem bu dünyanın bir sonucudur, hem de bu dünyanın oluşmasında pay sahibidir. Sosyal bilimler, gerçeklik hakkında, bir biçimde ampirik olarak doğrulanan sistemli, dünyevi bilgi üretme çabasıdır ya da bu çabaya dayanır.

İlerleme modern dönemin, yeni sınırsızlık duygusuyla kanatlan ve teknolojinin maddi başarılarından güç alan kilit sözcüğü haline geldi. İlerleme fikrinin önemi, önceki dönemin dünya/evren fikri ile karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılabilir. Orta çağların Avrupa'sı "ilerlemek"ten ya da büyümekten çok "eldekini koruma" hedefi üzerine inşa edilmişti. O nedenle olsa gerek, dönemin muktedirleri sonu belirsiz bir macera olarak değerlendirdikleri Colomb'un seferine destek vermemişlerdi. Fakat muktedirlerin desteğinden yoksun olarak çıktığı sefer, Colomb'un karşısına hiç düşünmediği ve hayal dahi edemediği imkanlar çıkardı. Bu seferle elde edilenlerin önemi sonraki yıllarda daha da fazla ortaya çıkacaktı. Hindistan'a ulaşmak için yol aranırken, yeni bir kıta bulunmuştu. Ve her şey o andan itibaren yavaş yavaş, başlangıçta çok da fark edilmeksizin değişmeye başladı. Bu bir değişim süreciydi ve değişimin uçları yavaş yavaş kendisini gösteriyordu. Bir şeylerin değişmekte olduğu hissediliyordu belki fakat değişimin nereye doğru olduğu, ortaya neyin çıkacağı henüz net bir biçimde açığa çıkmış değildi. Değişikliklerin ve imkanların farkında olmayanlar ya da değişimden hoşnut olmayanlar da, *yalnızca* Batı-dışı toplumlar değildi, bizzat Avrupalılar da bu yeni buluşun kendilerine neler getirdiğinin ya da ne tür sonuçlar doğuracağının farkında değillerdi. Hatta belirsiz bir gelecekte endişe duyan kesimler de hayli fazlaydı. Bunun yanı sıra, değişimin peşinde koşan çevreler de vardı. Bu gelişmelerin sosyal yapı, kültür, doğa ve toplum anlayışları bağlamında geri döndürülemez bir değişim yarattığı çok açık bir biçimde ancak 200-300 yıl sonra fark edilebilmişti.

Doğa biliminde yaşanan gelişmeler, Reform ve Rönesans dönemleri, aydınlanma felsefesi, endüstri devrimi ve en nihayetinde de Fransız İhtilali... Aşağıda üzerinde tekrar durulacağı üzere, bu süreçler sonucunda önce doğa tasavvuru değişti, ardından kilisenin otoritesi sarsıldı. Sonrasında Orta Çağ Avrupası'nın ekonomik temeli ve en nihayetinde de siyasî ve hukukî temeli köklü bir biçimde sarsıldı ve dağıldı.

Fakat yaşanan süreç, aynı zamanda bir kaos ortamını da beraberinde getirdi. Bu, geleneksel yapıların yaşanan hızlı ekonomik, siyasal, kültürel ve toplumsal değişimle birlikte dağılmasının yarattığı bir karmaşaydı. Eski üretim ilişkileri değişiyor ve onlarla birlikte eski yaşam tarzları, değerler, siyasal yapılar, dinî inançlar da aşınıyor, yıpranıyor ve toplum üzerindeki etkilerini ve işlevlerini yitiriyorlardı. Marx'ın *Komünist Partisi Manifestosu*'nda veciz şekilde ifade ettiği gibi, 'katı olan her şey buharlaşıyordu'. 18. ve 19. yüzyıllar bu hızlı değişimin had safhaya çıktığı ve eski düzenin temellerinin sarsıldığı bir yüzyıldı. Bu yüzyıllar, aynı zamanda, bu gelişmelere uygun değerlerin ve düzenin inşasına yönelik bir çabanın, başka bir deyişle, bozulan düzenin yeni gelişmelere uygun yeni değerler temelinde yeniden yaratılması çabalarının da arttığı muazzam canlı bir dönemdi. Sosyal bilimler ve

özelde de sosyoloji, bu toplumsal kaosu çözümlemek, bozulan düzeni bu değişim sürecinde geliştirilen yeni ilkeler çerçevesinde yeniden tesis etmek göreviyle ortaya çıktılar.

19. yüzyılın entelektüel tarihine her şeyden önce, bilginin disiplinlere ayrılması ve meslekleşmesi, yani yeni bilgi üretmek ve bilgi üretenleri yeniden üretmek üzere devamlılık gösteren kurumsal yapıların oluşturulması süreci damgasını vurmuştur.¹

Fransız devrimi ile birlikte gündeme gelen kültürel alt-üst oluş, sosyal bilimlere duyulan ilgiyi canlandırdı. Zira, artık mesele *sosyal hayatın doğal düzeni* türünden teorilerle halledilemiyordu:

“Tersine, pek çok kişi çözümün ‘halk’ egemenliğinin hızla norm haline geldiği bir dünyada, önlenemez görünen sosyal değişmeyi, kuşkusuz çapını sınırlı tutma umuduyla, örgütlemek ve rasyonelleştirmekten geçtiğini savunuyordu. Ama eğer sosyal değişim örgütlenecek ve rasyonelleştirilecek idiyse, daha önce onu incelemek ve değişmeye yön veren kuralları anlamak gerekiyordu. Sonradan sosyal bilimler adını verdiğimiz çalışmaların üniversitede yeri olması bir yana, bunlara ciddi bir sosyal ihtiyaç vardı. Üstelik, yeni bir sosyal düzenin istikrarlı biçimde kurulmasına çalışılacaksa, söz konusu bilimin olabildiğince kesin (ya da ‘pozitif’) olmasında yarar vardı. Bu amaçla 19. yüzyılın ilk yarısında modern sosyal bilimin temellerini atmaya girişenler, özellikle Büyük Britanya ve Fransa’da, taklit edilecek model olarak gözlerini Newton fiziğine çevirdiler.”²

Sosyal parçalanma sürecini yaşamış devletlerde, sosyal birliğin yeniden nasıl sağlanabileceği ile ilişkili olarak, yeni ya da potansiyel egemenliklerini ortaya koyabilmek için *ulusal tarihlerin nasıl geliştiğine* bakılmaya başlandı. Bu ulusal tarihler artık *prenslerden* çok “*halk*”lar üzerinden işlenmekteydi. Tarih, arşivlere dayalı ampirik bir araştırmaya yöneldi ve kralları haklı kılan vakanüvislikten uzaklaşmaya başladı. Bu yeni anlayışa sahip tarihçilik, “felsefeden başka bir şey değil” diyerek -“spekülasyon” ve “tümdengelim” uygulamalarını reddeden- sosyal bilime ve doğal bilimlere katılmaktaydı. Fakat, ampirik araştırmalara dayalı olsa da, her biri farklı bir özellik arz eden toplumlar hakkında “genelleme” yapmak isteyen sosyal bilimcilere, yani “toplumun evrensel yasalarını bulma” arzusundaki kuruculara şüpheyle bakılmaktaydı.

Bilimin, zihnin dışına çıkmaya izin veren bir yöntem kullanarak nesnel gerçekliğin keşfini sağladığı, buna karşılık felsefecilerin yalnızca düşündükleri ve düşündükleri üzerine yazdıkları ileri sürüldü. Bilim ve felsefe ile ilgili bu görüş, 19. yüzyılın ilk yarısında sosyal dünyaya ilişkin çözümlemeleri yönetecek kuralları belirlemeye koyulan Comte ve Mill tarafından açık bir biçimde savunuldu. İlk olarak Saint-Simon tarafından önerilen “sosyal fizik” terimini canlandırırken Comte siyasal endişelerini açıkça ortaya koymuştu. Yapmak istediği, Batı’yı, Fransız Devrimi’nden sonra gündeme gelen “entelektüel anarşi” yüzünden “zorunlu bir yönetim biçimi” haline gelen “sistematik yolsuzluk”tan kurtarmaktı. Değişim

¹ Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul: Metis yay., 1996, s. 16.

² Gulbenkian komisyonu, a.g.e., s. 17.

tarafatları Protestanlıktan türetilen salt olumsuz ve yıkıcı tezlere yaslanırken, düzen tarafatları da modası geçmiş olarak değerdendirilen –Katolik ve feodal- doktrinlere dayanmaktaydı. Comte’a göre sosyal fizik, pozitivist felsefenin ve düşüncenin bir sonucu ve gereğı olarak, sosyal sorunların çözümünü uygun eğitimi almış “sınırlı sayıda seçkin zeka”ya devrederek düzen ve ilerlemenin bağdaştırılmasını sağlayacaktı. Böylece yeni bir manevi güç oluşturularak Devrim “sonlandırılacak” ve düzen yeniden tesis edilecekti.

Sosyal bilimlerin değışik disiplinleri, 19. yüzyılda “gerçeklik” hakkında ampirik bulgulara (“spekülasyon”dan farklı olarak) dayalı “nesnel” bilgi elde edilmesini sağlamak için harcanan genel çabaların bir parçası olarak üretildi. Bu akademik kurumlaşma İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya gibi belli başlı merkezlerde başladı. Bu çerçevede, 19. yüzyıl boyunca çok sayıda ve çok çeşitli “konu” ya da “disiplin” adı önerildi. Ancak Birinci Savaş öncesinde adları üzerinde belli ölçüde uzlaşma sağlanmış birkaç disiplin vardı: Tarih, iktisat, sosyoloji, siyaset bilimi ve antropoloji:

“Modern bilim, kapitalizmin evladıdır ve ona bağımlı olmuştur. Bilimciler toplumsal onay ve destek görüyorlardı çünkü gerçek dünyada somut ilerlemeler –üretkenliğı artıracak ve zamanla mekanın dayattığı sınırlamaları azaltıp herkes için daha büyük bir rahatlık yaratacak harika makineler- yaratma imkanı sunuyorlardı. Bilim işe yarıyordu.

Bilimsel faaliyeti kuşatacak tam bir dünya görüşü yaratılmıştı. Bilimcilerin ‘tarafsız’ oldukları söyleniyor, böyle olmaları isteniyordu. Bilimcilerin ‘ampirik’ oldukları söyleniyor, böyle olmaları isteniyordu. Bilimcilerin ‘evrensel’ doğruları aradıkları söyleniyor, böyle olmaları isteniyordu. Bilimcilerin ‘basit’ olanı keşfettikleri söyleniyor, böyle olmaları isteniyordu. Onlardan karmaşık gerçekleri çözümleyerek bunları yönlendiren basit, en basit temel kuralları saptamaları talep ediliyordu. Son olarak belki de hepsinin en önemlisi, bilimcilerin *nihai nedenleri* değil, *etkili nedenleri* açığa çıkarttıkları söyleniyor, böyle olmaları isteniyordu. Üstelik, bütün bu betimleme ve isteklerin bir paket oluşturdukları söyleniyordu; hepsi bir arada ele alınmalıydı.”³

Wallerstein’a göre, Fransız ihtilalinin iki önemli sonucu olmuştu: (1) Siyasi değışim sürekli ve normal bir şeydir; (2) Egemenlik “halk”a ait bir şeydir. Bu iki önerme, sadece iktidar ya da otorite sahipleri tarafından kullanılmıyordu, artık herkes tarafından kullanılabilirdi. Herkesin eşit olduğu fikri iktidarlar tarafından işin can sıkıcı yanı olarak değerdendiriliyordu. Ortada “tehlikeli sınıflar” olarak adlandırılan bir grup oluşmuştu. Serseri mayın misali, kimin elinde nasıl sonuçlar doğuracağı tahmin edilemeden patlamaya hazır tehlike karşısında iktidarın elinde üç araç vardı: (1) Toplumsal ideolojiler, (2) sosyal bilimler, ve (3) toplumsal hareketler.

“Eğer siyasi değışim norm olarak görülüyor ve eğer genellikle egemenliğin halkta olduğuna inanılıyorsa, soru ateşten gömleğin nasıl giyileceğı, daha akademik bir biçimde ifade edecek olursak, kargaşayı, yıkıcılığı ve aslında değışimin kendisini asgariye indirmek

³ Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmibirinci Yüzyılın Sosyal Bilimi*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yay., 2000, s. 156.

için toplumsal baskıların nasıl idare edileceği sorusu haline gelir. İdeolojiler işte burada devreye girer. *İdeolojiler değişimi idare etme programlarıdır*. On dokuzuncu ve yirminci yüzyılların başlıca üç ideolojisi, değişimi asgariye indirecek şekilde idare etmenin üç olası yolunu temsil ederler: Değişim mümkün olduğunca yavaşlatılabilir, tam olarak doğru hız aranabilir ya da hızlandırılabilir. Bu üç program için çeşitli adlar icat ettik. Bunlardan biri sağ, merkez ve soldur. Biraz daha açıklayıcı olan ikincisi ise muhafazakarlık, liberalizm ve radikalizm/sosyalizmdir.”⁴

Bunlar arasında diğerlerine galebe çalan *liberalizm* oldu: Genel oy hakkı, refah devleti ve (dışa yönelik ırkçılıkla birleşmiş) bir ulusal kimliğin yaratılmasından oluşan üç katlı siyasi programlarıyla Avrupa’da *tehlikeli sınıflar musibetini* etkili bir biçimde sona erdirdiler. Siyasi bir ideoloji olarak liberalizmin stratejisi, değişimi *idare etmektir* ki bu da değişimin doğru insanlar tarafından doğru şekilde gerçekleştirilmesini gerektiriyordu. Nitekim liberaller, *ilk olarak*, bu idarenin *ehliyet sahibi* insanların elinde olduğunu garantiye alma ihtiyacı duydular. Ehliyetin de ne miras yoluyla seçim (muhafazakar önyargı), ne de popülerlik yoluyla seçimle (radikal önyargı) garanti altına alınamayacağına inandıkları için, geride kalan tek olasılığa, liyakat yoluyla seçime döndüler. Bunun anlamı, entelektüel sınıfa ya da en azından bu sınıfın “pratik” meseleler üzerinde yoğunlaşmaya hazır kesimlerine dönmektir. *İkinci şart*, bu ehliyet sahibi insanların edinilmiş önyargılardan değil, önerilen reformların olası sonuçları konusunda önceden sahip olunan bilgiden hareket etmeleri idi. Böyle hareket etmek için de toplumsal düzenin gerçekte nasıl işlediğine dair bilgiye ihtiyaçları vardı. Bu da, araştırmaya ve araştırmacılara ihtiyaçları olduğu anlamına geliyordu. Sosyal bilim liberal girişim için kesinlikle can alıcı bir önem taşıyordu:

“Liberal ideoloji ile sosyal bilim girişimi arasında sadece varoluşsal değil özsel bir bağ da vardı. Sadece sosyal bilimcilerin çoğunun liberal reformizmin savunucuları olduklarını söylemiyorum. Bu doğrudur, ama çok önemli değildir. Benim söylediğim, liberalizm ile sosyal bilimin aynı öncül –*toplumsal ilişkileri, tabii ki bilimsel (yani, rasyonel) bir biçimde manipüle etme yeteneği sayesinde insanın kusursuzluğa ulaşmasının kesin olduğu öncülü*– üzerine kurulmuş oldukları. Mesele sadece bu öncülü paylaşıyor olmaları değil, aynı zamanda ikisinin de bu öncül olmaksızın varolamayacak olmaları ve ikisinin de bunu kurumsal yapılarının bir parçası haline getirmiş olmalarıdır.”⁵

2.2. Sosyolojinin Bir Bilim Olarak Kuruluşu

“Sosyoloji. İsmi icat eden Comte’a göre sosyoloji, bilimlerin kraliçesi, kendi içinde bütünleşmiş ve birleşik bir sosyal bilim ve yine Comtegil bir neolojizmle söylenirse, ‘pozitivist’ olacaktı. Bununla birlikte uygulamada sosyoloji bir disiplin olarak daha çok, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında sayısı çok artmış olan kentli işçi sınıfların yol açtıkları hoşnutsuzluk ve düzensizliklerle baş etmeyi amaçlayan, sosyal reform derneklerinin çalışmalarının üniversitede meydana getirdiği değişiklik ve kurumsallaşmayla gelişti. Bu sosyal reformcular çalışmalarını üniversite ortamına taşımakla, yasa değişikliklerine yönelik

⁴ Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s. 162.

⁵ Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s. 163-164.

aktif lobicilik rollerinden vazgeçtiler. (...) Sosyologlar kısmen başlangıçta sosyal reform örgütleriyle olan yakın bağlarını koparmak istedikleri, kısmen de bugünü el almaya ağırlık verdikleri için pozitivizme yöneldiler, bu da onları nomotetik⁶ kampa itti.”⁷

Sosyoloji, tekrarlayacak olursak, 19. yüzyılda Avrupa’da *sanayi toplumunun* yarattığı sorunları *Aydınlanma* felsefesinde billurlaşan belli ilkeler ışığında çözmek amacıyla ortaya çıktı ve o doğrultuda gelişti. Ortaya çıktığı dönemin ve toplumun sorunlarına, özelliklerine ve düşünce çerçevesine bağlı olarak da belli özellikler kazandı. Bir başlangıç cümlesi olarak sosyolojinin “modern sanayi toplumunun oluşum sürecinin bir sonucu olduğunu ve aynı zamanda da bu süreci başarıya erdirmek gibi bir misyonla kendisini donattığını” söyleyebiliriz. Sosyolojinin o dönemde ve günümüzde, birey ve toplumla ilgili bir disiplin olmasına karşın, “doğa bilimleri modelini kendine örnek alan pozitif bir bilim” olarak tanımlanması, 19. yüzyılda akademik kurumsallaşmasını gerçekleştiren iktisat, hukuk, siyaset vb. gibi bilimlerden özenle ayrıştırılması ve yazısız/tarihsiz toplumları *inceleyen* etnografya, antropoloji gibi disiplinlerden farklı olarak *modern/endüstriyel/kapitalist* Avrupa toplumunu inceleyen biricik bilim (bilimlerin kraliçesi) olarak gösterilmesi de sosyolojinin ortaya çıktığı Avrupa toplumunun o dönemde yaşadığı *özel* toplumsal ve düşünsel koşullar bağlamında anlaşılabilir.

Bu çerçevede, sosyolojiyi “modern sanayi toplumunu inceleyen bir araştırma disiplini” olarak tanımlayabiliriz. Çözmeye çalıştığı pratik sorunlara bağlı olarak, kuramsal yaklaşımları temelde modern toplumu meydana getiren 4 temel sürecin ya da devrimin oluşturduğu birikimlerin izlerini taşır: (1) Doğa bilimlerindeki gelişmeler (bilimsel devrim);⁸ (2) felsefe ve sanat alanında yaşanan gelişmeler (reform, Rönesans ve aydınlanma felsefesi);⁹ (3) sanayi devrimi;¹⁰ ve (4) siyasî devrimler (Fransız İhtilali ve devamındaki pek çok işçi-köylü ayaklanması).

⁶ Yeni-Kantçı felsefe okulunun bir mensubu olan W. Windelband –ilgileri, hedefleri ve bu ilgi ve hedeflerine bağlı olarak da kavram kurma yöntemlerinin farklı olduğuna vurgu yaparak- doğa bilimlerini *nomotetik* (yasa ortaya koyucu) ve kültür bilimlerini de *idiografik* (tekil ve bir defalık olanı kavrayıcı) bilimler olarak ayırır. Burada da, bu ayrıma gönderme yapılmaktadır.

⁷ Gulbenkian Komisyonu, s. 26.

⁸ 14. yüzyıldan itibaren Doğa bilimlerinde yaşanan gelişmeler, dünyanın anlaşılması ve insan hayatını kolaylaştıracak şekilde tabiat üzerinde egemenlik kurma, aynı zamanda bireyin ve toplumun kendi kaderlerine hükmedebilme imkanını getirmiştir. Bunun yanı sıra, doğa bilimlerindeki gelişmeler, ortaçağ Avrupa toplumundaki egemen kilise hiyerarşisini yıpratacak felsefi ve teolojik bir tartışmayı da tetikleyen bir işlev görmüştür. Bilimlerde yaşanan gelişmeler ve düşünsel ve toplumsal sonuçları için bkz. Steven Shapin, *Bilimsel Devrim*, çev. Ayşegül Yurdaçalış, İstanbul: İzdüşüm Yay., 2000; Peter Whitfield, *Batı Biliminde Dönüm Noktaları*, çev. Serdar Uslu, İstanbul: Küre Yay., 2008.

⁹ Aydınlanma felsefesi için bkz. Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul: İletişim Yay. 2009; Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, çev. Jale Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1991.

¹⁰ 18. yüzyılda gerçekleşen sanayi devrimi, hikayesi kısaca aşağıda anlatılacak olan pek çok toplumsal gelişmeyi ve sorunu tetikledi. Şehirler ve fabrikalar oluştu. Yeni bir birey ve yeni sınıflar teşekkül etti. Bunların yanı sıra, teknolojinin ve sanayi üretiminin günlük hayatı kolaylaştırıcı etkisi, Marx, Durkheim vb. gibi 19. yüzyılın önde gelen pek çok düşünürünün düşüncelerinde karşımıza çıkan ‘ikircikli’ bir hal yarattı. Bir taraftan ‘ilerleme’ye duyulan inanç ve geleceğe yönelik iyimserlik, öte yandan yaşanan hızlı

Tom Bottomore, sosyolojinin ilk dönemde gösterdiği özellikleri şöyle özetliyor:

“Toplumbilimin benim çizmeye çalıştığım sınırlar içindeki ‘tarih-öncesi’ kabaca, 1750-1850 dönemindeki yüzyıllık bir süreyi içermektedir. Bu dönem, bir başka deyişle, Montesquieu’nun *De l’esprit des lois* [*Kanunların Ruhü*] adlı eserini yayınlaması ile, Comte, Spencer ve Marx’ın ilk yazılarını yayınladıkları tarihler arasındadır. Aynı bir bilim olarak toplumbilimin olduğu dönem ise ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ile yirminci yüzyılın ilk bölümüdür. Bu kısa özetlemede, ilk dönem toplumbilimin[in] bazı özelliklerini görmek mümkündür. Herşeyden önce, ilk dönem toplumbilimi **ansiklopediktir**; insan toplumunun tarihinin ve toplumsal hayatın tümünü birden kapsamak istemektedir. İkinci olarak, tarih felsefesinin etkisi ve daha sonraları evrim konusundaki biyolojik teorisinin bu etkiyi pekiştirmesiyle toplumsal evriminin temel aşamalarını ve işleyişini açıklamaya çalıştığı için **evrimcidir**. Üçüncü olarak, karakter yönünden doğal bilimlere benzer biçimde, genellikle bir **pozitif bilim** sayılmaktadır. Onsekizinci yüzyılda toplumsal bilimler (sosyal bilimler) büyük ölçüde fizik bilimini model almışlardır. Toplumbilim, ondokuzuncu yüzyılda, toplumu bir organizma olarak tasarlayan çeşitli düşüncelerden ve toplumsal evrime ilişkin genel yasalar çıkarma çabalarından anlaşılacağı gibi, biyolojiyi model almıştır. Dördüncü olarak, genel kapsamlı bir bilim olma iddiasına rağmen, toplumbilim özellikle onsekizinci yüzyıldaki siyasal ve ekonomik devrimlerin yarattığı toplumsal sorunlarla ilgilenmiş; herşeyin üstünde de, **yeni sanayi toplumunun bilimi** olmuştur. Son olarak, bilimsel olduğu kadar **ideolojik** bir karaktere de sahiptir; oluşumunda tutucu ve radikal düşünceler birlikte yer almış, birbiriyle çelişkin teorilere yol açmış, günümüze dek süren tartışmalara neden olmuştur.”¹¹

Sosyolojinin bir bilim olduğunu savunanlara göre; (1) evrende ya da toplumda bilinebilir bir düzen mevcuttur, (2) toplumun tekbiçimliliği ya da toplumun düzeni gözlenebilir, ve (3) fizik biliminin gözlem ve diğer yöntemleri sayesinde sosyal davranışın kanunları teyit edilebilir ve kodlanabilir. Bunun karşısında sosyolojinin bilim olmadığını düşünenler ise şu gerekçeleri öne sürmektedirler: (1) insan kendi kendisinin deneye/kobayı olmalıdır, (fakat) henüz o, kendi deneyini kontrol edebilir durumda değildir, (2) Sosyal bilimde nedensellik doğa bilimlerindeki gibi asla tek ve basit değildir, fakat daima birden çok ve karmaşıktır, (3) onun bilimsel yargılarını bozabilecek araştırmaya ait herhangi bir şey önyargılardır ve bu da sosyal bilimlerde çok yaygındır, ve (4) bilim, doğa bilimleri örneğinde

değişimle birlikte toplumsal dayanışmayı sağlayan mevcut değerler manzumesinin hızla aşınmasıyla birlikte ‘toplumun sonunun geldiğine ilişkin’ endişe ve kötümserlik hali. Özellikle Fransız İhtilali ve sonrasındaki pek çok toplumsal ayaklanma, durumu daha da hassas hale getirdi. Dönemin bu halet-i ruhiyesi, Comte’un meşhur ‘düzen ve ilerleme’ mottosunda hayat bulur. İlerleme ve muhafazakarlık kavramlarının –özellikle ilk dönem- sosyoloji kuramında izlerini bulmak hiç de zor değildir. Bu iki kavram için bkz. Kenneth Bock, “İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları”, çev. Aydın Uğur, Tom Bottomore ve Robert Nisbet (eds.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, çev. Mete Tunçay, Aydın Uğur vd., 1. bs., Ankara: Verso Yay., 1990, s. 53-96; Reinhart Koselleck, *İlerleme*, çev. Mustafa Özdemir, Ankara: Dost Kitabevi, 2007; Robert Nisbet, “Muhafazakarlık”, çev. Erol Mutlu, Tom Bottomore ve Robert Nisbet (eds.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, çev. Mete Tunçay, Aydın Uğur vd., 1. baskı, Ankara: Verso Yay., 1990, s. 97-133.

¹¹ Tom B. Bottomore, *Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Kılavuz*, çev. Ünsal Oskay, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 2. Baskı, 1984, s. 6-7.

olduğu gibi, ahlaki olarak nötr ve tarafsız olmalıdır. Sosyal bilimler bu ahlakın etik temellerini, tutku motivasyonunu nasıl ele alabilir?¹² Bütün bu tartışmalara ve sosyolojinin ve sosyal bilimlerinin doğa bilimlerinden farklı olduğuna ilişkin iddialara rağmen, sosyal bilim dünyasına egemen olan görüş, özellikle de 20. yüzyılın ortalarına kadar, büyük ölçüde sosyolojinin doğa bilimleri modelinde çalışan pozitif bir bilim olduğunu ve olması gerektiğini savunan görüş olmuştur.

Sosyal bilimin Avrupa’da kurumsallaşma süreci, Avrupa’nın dünyanın geri kalanı üzerinde egemenliğini kesin olarak kurduğu tarihlerde gerçekleşti. Bu durum, sorulması kaçınılmaz soruyu gündeme getirdi: Dünyanın bu küçük parçası, tüm rakiplerini alt ederek Amerikalar, Afrika ve Asya üzerinde iradesini nasıl dayatmıştı ve bunun gerçek sebebi neydi? Bu çok kapsamlı bir soruydu ve verilebilecek yanıtlar egemen devletler düzeyinde değil, karşılaştırmalı “uygarlıklar” düzeyinde aranıyordu. Avrupa’nın dünyaya egemen olacak hale nasıl geldiği sorusu, entelektüel alanda Darwinci dönüşümle çakıştı. Aydınlanmanın hazırladığı bilginin dünyevileşmesi sürecinin evrim teorisiyle doğrulanmış olduğu varsayıldığından, Darwinci teoriler, biyolojik kökenlerinden çok öte alanlara taşındı. Sosyal bilim metodolojisine, örnek alınan Newton fiziği egemen olsa da, hayatta kalmaya en uygun olanın yaşadığı kavramını öne çıkaran, görünüşe göre karşı konulmaz bir çekiciliği olan evrim meta-kavramı sosyal teoriler üzerinde çok etkili oldu. Evrim teorisinin biraz esnek şekilde yorumlandığında, ilerlemenin, çağdaş Avrupa toplumunun gözle görülür üstünlüğüyle örtüştüğü yollu varsayım bilimsel gerekçe sağlamada pekala kullanılabileceği düşünüldü. Nitekim kullanıldı da: Son aşaması sanayi devrimi olan, sosyal gelişmenin aşamalarıyla ilgili teoriler, tarihin liberal yorumları, iklimin belirleyiciliği tezi, Spencer sosyolojisi vb. bunun örnekleri arasında sayılabilir.

Sosyolojinin ortaya çıktığı andan itibaren ilgisi iki ana konu üzerine yoğunlaştı. Sosyolojinin başlangıcından itibaren üzerinde durduğu iki konuyu Comte’un tasnifi özetlemektedir: Sosyal statik ve sosyal dinamik. Sosyal statik ve dinamik, temelde Batı toplumunun iç meselelerini (toplumsal yapının ya da istikrarın nasıl sağlanacağı, toplum kurumlarının neler olduğu, toplum işleyişinin nasıl gerçekleştiği, ilişkilerin ne tür özellikler gösterdiği, toplumdaki hareketliliklerin, çatışmaların nerelerden kaynaklandığını tespit etmeye uğraşır ve çatışmaların nasıl engellenebileceği ya da mevcut düzen/sistem sahiplerinin istediği yöne nasıl evirilebileceği vb. konular) ele alır.

Sosyolojinin başlangıç evresinde dünya yüzeyindeki tüm toplumları tasnif etme, insanlık tarihinin çizgisel bir gelişim şemasının çıkarılması çabasına da girişilmiştir. Comte’un üç hal kanunu, Durkheim’in organik-mekanik dayanışma teorisi, Tönnies’in cemaat-cemiyet ayrımı, Weber’in rasyonelleşmeyi, bürokrasi mekanizmasını temel alan yaklaşımları, Marx’ın ekonomik temelli ilkel toplumlardan feodal, kapitalist ve sosyalist toplumlara doğru evrilen toplumsal evrim şeması ve daha birçok sosyoloğun özünde pek değişmeyen yargıları dile getiren çeşitli tarihsel toplum evrim şemaları ortaya koyma çabaları bu duruma örnek olarak zikredilebilir.

¹² R. Serge Denisoff, “Two: Scope and Method of Sociology: Knowledge? Objectivity? Or Opinion?”, *Sociology: Theories in Conflict*, Wadsworth Publication Co., 1971, s. 7-8.

Sosyolojinin bir bilim olarak ortaya çıktığı ilk dönemde, sosyologların insan toplumlarının doğasına ve evrimine ilişkin çok sayıda genel, evrensel kurallar koyduklarına şahit oluruz. Ancak zaman geçtikçe, yeni toplumlarla karşılaştıkça fakat daha da önemlisi sanayi toplumu yeni biçimler aldıkça toplum hayatına ilişkin genel geçer kanunlar vaz etmekten vazgeçilmiş ve bu konuda daha ihtiyatlı davranmaya özen gösterilmiştir.

Okuma Önerileri

Sosyolojinin ortaya çıktığı tarihsel ve toplumsal koşulların son derece başarılı ve eleştirel bir tahlili, Baykan Sezer'e ait *Sosyolojinin Ana Başlıkları* (İstanbul: Kitabevi, 2011 [ilk baskı: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1985]) isimli çalışmada bulunabilir. Ayrıca bu bölümün dipnotlarında künyeleri zikredilen eserler, sosyolojinin somut tarihsel zeminini anlamak açısından son derece faydalı olacaktır.

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

Bu bölümde sosyolojinin akademik bir inceleme disiplini olarak ortaya çıkışı, kendisini ortaya çıkaran toplumsal ve tarihsel zemin dikkate alınarak irdelenmiştir. Bu çerçevede, ilk dönem sosyolojisinin ve sosyal bilimlerinin, bu koşullara ve dönemin düşünsel birikimlerine ve ihtiyaçlarına bağlı olarak kazandığı –pozitivist bir bilim olması, doğa bilimlerini kendisine model alma iddiası, evrimciliği, ilerlemeyi yüceltmesi, toplumsal düzene yaptığı vurgu, bireycilik övgüsü ve laiklik konusundaki hassasiyet vb. gibi- belli başlı temel özellikler değerlendirilmiştir.

Bölüm Soruları

1) Sosyoloji, özellikle 18. yüzyıldaki siyasal ve ekonomik devrimlerin yarattığı toplumsal sorunlarla ilgilenmiş; her şeyin üstünde de, toplumunun bilimi olmuştur.

2) 18. Yüzyılda sosyal bilimler ve sosyoloji büyük ölçüde bilimini model almışlardı.

3) toplumu ya da toplumsal ilişkileri bilimsel olarak inceler.

4) Toplumlara *Cemiyet* ve *Cemaat* şeklinde ikili bir tasnife tabi tutan sosyolog aşağıdakilerden hangisidir?

- a) E. Durkheim
- b) F. Tönnies
- c) G. Simmel
- d) H. Freyer

Cevaplar:

- 1) modern sanayi toplumunun
- 2) doğa bilimlerini/fizik
- 3) Sosyoloji
- 4) (b)

3. SOSYOLOJİ’NİN KURUCU İSİMLERİ

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

3.1.Sosyoloji biliminin kurucu isimleri ve düşünceleri

3.2.Auguste Comte

3.3.Emile Durkheim

3.4.Karl Marx

3.5.Max Weber

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Toplumun doğasını ve toplumsal olaylar üzerine düşünmeyi; müstakil bir inceleme nesnesi olan, bu inceleme nesnesine bilimsel belli yöntemlerle yaklaşan bilimsel bir disiplin haline getiren isimler kimlerdir?
- Sosyolojinin bilimsel bir disiplin olarak kurulması, zaman içinde akademik meşuriyetini kazanması noktasında hangi düşünsel ve yöntemsel katkılarda bulundular?

Anahtar Kavramlar

- Auguste Comte
- Emile Durkheim
- Karl Marx
- Max Weber

Giriş

18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, meydana gelen hızlı ve köklü dönüşümlerin yarattığı toplumsal krizleri anlamaya ve değerlendirmeye çalışan pek çok isim oldu: Adam Ferguson gibi İskoç Aydınlanma geleneği içerisinde değerlendirilen isimler, Herbert Spencer, Georg Simmel, Ferdinand Tönnies, Saint-Simon, Pareto ve diğerleri. Hatta daha eskilere giderek İbn Haldun, Montesquieu, Vico gibi düşünürleri de bu isimlere dahil edilebilir. Nitekim, sosyoloji tarihleri yukarıda sözü edilen isimleri –ve elbette daha başka pek çok ismi- sosyolojinin akademik bir disiplin olarak kurumlaşmasının ön-tarihi içerisinde değerlendirir.

Söz konusu isimlerin her birisi, yaşanan hızlı toplumsal dönüşümleri ve yarattığı sorunları değerlendirmeye yönelik sosyolojik değerlendirmeler yaptılar. Ancak belli düşünsel ve siyasal nedenlerle, toplumu araştırarak müstakil yeni bir disiplinin kurumlaşmasını sağlayanlar; gerek bu disiplinin isim babalığını yapmaları ve gerekse de hem diğer bilimlerin yetersiz kaldığı noktaların aşılmasına izin verilecek yeni yöntemler önermeleri, disiplinin çerçevesini net ve kesin hatlarla çizmeleri, bu yeni disiplinin inceleme nesnesini çok daha açık bir biçimde çizebilmeleri ve –belki de en önemlisi- kapitalizmin yaşadığı ilerleme ve gelişmeyi bir düzen içerisinde kontrollü bir biçimde devam etmesini sağlayacak yaklaşımlar ve açıklamalar getirmeleri nedeniyle Auguste Comte, Emile Durkheim, Max Weber olarak kabul edilirler. Eserlerini ilk verdiği dönemlerde sosyolojiyi ‘burjuva sınıfının bilimi’ olarak görüp ‘ideoloji’ olarak değerlendiren ve dolayısıyla da dışlayan, buna karşılık olarak da kendisi ‘ideolojik bulunduğu’ için dışlanan Karl Marx da, sosyolojinin tarihini ele alan kitaplarda, özellikle de 1945 sonrasında bu kurucu isimler arasına dahil edilmiştir.

Sosyoloji tarihleri, elbette, bugünden geriye doğru bakılarak ve bugünün ihtiyaçları (ya da ‘dönemsel ihtiyaçlar’) dikkate alınarak, ayrıca da yazarının öznel tercihleri doğrultusunda yazılmıştır. Bu anlamda sosyoloji tarih kitapları eleştirel bir mesafeyi koruyarak okunmalıdır. Bu hassasiyet, hem bir bütün olarak sosyolojinin ne iş yaptığının doğru kavranılması açısından, hem de düşünürlerin hakkıyla değerlendirilmeleri açısından elzemdir. Kaldı ki, klasik sosyal teorinin günümüz sanayi toplumlarını ele almada yetersiz kaldığı noktaların aşılması çabasında, geçmişte sosyoloji tarihinin kurucuları olarak kabul görmeyen isimler yeniden hatırlanmış ve geriye dönük bir okumayla Georg Simmel, Gabriel Tarde vb. gibi isimlerden daha fazla yararlanmanın yolları aranmaya başlanmıştır. Bu da, sosyolojinin kuruluşunda katkısı bulunan isimlerin ve düşüncelerin sayısını hayli artırmaktadır. Ancak aşağıda, kısaca, disiplinin kuruluşunda ve gelişmesinde düşüncelerinin kimi özellikleri nedeniyle daha fazla tanınan ve genel kabul gören belli isimler ve yaklaşımları kısaca tanıtılmaya çalışılmıştır.

3.1. Auguste Comte (1798-1857)

Toplumu *bilimsel* olarak incelemesi için ihtiyaç duyulan bilime *sosyoloji* [*sociologie*] ismini ilk öneren ve kullanan kişi olmakla maruftur. Bir dönem katipliğini de yaptığı hocası Saint-Simon'dan mülhem olarak, toplumu bilimsel inceleyecek bilim dalı için 'sosyal fizik' terimini de kullanmıştı.

Comte, tıpkı doğa bilimlerinin fiziksel dünyanın işleyişini açıklamasına benzer biçimde toplumsal dünyanın yasalarını açıklayabilecek bir toplum bilimi yaratmaya çalışmıştı. Her bir bilim disiplininin kendine özgü bir inceleme nesnesi ve yöntemi olduğunun farkında olmakla birlikte, bütün disiplinlerin ortak bir mantık ile evrensel yasaları ortaya çıkarmaya çalışan bilimsel yöntemi paylaştıklarına inanmaktaydı. Bu çerçevede de, tıpkı doğal dünyanın yasalarının keşfinin bize çevremizdeki olayları öngörme ve denetleme olanağı vermesi gibi, insan toplumunu yöneten yasaların ortaya çıkarılmasının da insanlığa kendi kaderini biçimlendirme ve refahını artırma imkanı vereceğini düşünüyordu.

Comte, sosyolojinin *pozitif bir bilim* olması gerektiğine inanıyordu. Bu doğrultuda, sosyolojinin toplumu incelerken fizik ya da kimyanın fiziksel dünyanın incelenmesinde kullandığı kesin bilimsel yöntemlerinin aynılarını kullanması gerektiğine inanıyordu. Bir bilim felsefesi olarak *pozitivizm*, kabaca, bilimin yalnızca doğrudan deney yoluyla bilinebilen, gözlemlenebilir büyüklüklerle ilgilenmesi gerektiğini ileri süren bir yaklaşımdır.

Comte'un *üç hal kanunu*, insanın dünyayı anlamaya yönelik çabasının teolojik, metafizik ve pozitif aşamalardan geçtiğini ileri sürmektedir. Bu yasa önerisi ile Comte; hem bir insanın zihinsel gelişim sürecini, hem de bütün bir insanlık tarihinin gelişim aşamalarını evrimsel bir çizgi doğrultusunda açıklama iddiasını taşımaktadır. Teolojik aşamada, düşünceler dinsel anlayışlar ile toplumun Tanrı'nın iradesinin bir dile gelişi olduğu inancı tarafından yönlendirilmektedir. Yaklaşık olarak Rönesans döneminde öne çıkan metafizik aşamada toplum, doğaüstü değil doğal bir bakış açısından anlaşılır. Copernicus, Galileo ve Newton'un keşif ve başarılarıyla ortaya çıkan pozitif aşama, bilimsel tekniklerin dünyaya uygulanmasını teşvik etmiştir. Comte, bu aşamada artık dünyanın ve toplumun, bilimin sağladığı imkanlarla anlaşılabilirliğine ve düzenlenebilirliğine inanmaktadır. Bu çerçevede o, sosyolojiyi, bütün bilimlerin en karmaşık, en üstün olanı, *bilimlerin kraliçesi* olarak adlandırır.

Bu aşamada, toplumun pozitif bir bilim olan sosyoloji aracılığıyla anlaşılabilirliğine, açıklanabilirliğine ve düzenlenebilirliğine inanan Comte; inanç ile dogmayı terk ederek onların yerine bilimsel bir temeli merkeze geçirecek olan bir *İnsanlık Dini* önermekteydi. Sosyoloji de bu yeni dinin merkezinde yer alıyordu. Comte'un içinde yaşadığı toplumun sorunlarıyla yakından alakalı olduğu, (Fransa özelinde) dağılan bir toplumun yeni ilkeler ve yeni araçlarla yeniden kurulabileceği inancını taşıyordu. Sosyolojinin de, başka bir deyişle, onun sanayileşmenin yarattığı bu yeni sorunları çözebilecek, *yeni toplumu* kurabilmek için gerekli dayanışmayı yaratabilme hedefini gerçekleştirecek bir imkan sunduğu görüşündeydi. Onun yeni toplumu kurma düşü, bir tür seküler bir din inşa önerisi şeklinde karşımıza çıktı. Her ne kadar kendisinin düşüncesinin –bütün pozitivist iddialarına rağmen- metafiziksel

özellikleri bulunmaktaysa da (nitekim Durkheim, Comte'un sosyolojisini metafizik olmakla suçlamaktaydı), toplumu bilimsel bir çerçevede araştırma bakımından sonraki kuşaklar için yol açıcı olmuştur.

3.2. Emile Durkheim (1858-1917)

Sosyolojinin isim babası Comte'tur. Ayrıca modern sanayi toplumuna ilişkin varsayılan temel özellikleri 'düzen ve ilerleme' ('düzen içinde ilerleme') mottosuyla sloganlaştıran kişi de odur. Ancak sosyolojinin –inceleme nesnesinin sınırlarının tanımlanması, toplumun bilimsel bir yöntemle nasıl incelenebileceğinin belirlenmesi, akademik meşruiyetinin sağlanması vb. gibi bir çok sebeple- pozitivist temelde bir bilim olarak kurulması Durkheim'le mümkün olabilmıştır. Comte'un yazılarının kimi yönlerine dayanmakla birlikte Durkheim, selefinin birçok görüşünün çok spekülatif ve muğlak olduğunu, ayrıca Comte'un kendi programını sosyolojinin bilimsel bir temele oturtmada başarılı olamadığını ve bir metafizik olarak kaldığını düşünüyordu. Durkheim, sosyolojiyi, geleneksel felsefe sorunlarını, ampirik bir yöntemle ele alarak açıklığa kavuşturmada kullanılabilecek bir yeni bilim olarak görüyordu. Durkheim da, Comte gibi, toplum yaşamını doğal dünyayı inceleyen alimlerin sahip olduğu aynı nesnellikle incelemek gerektiğine inanıyordu. *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*'nda dile getirdiği ilk ilke, 'toplumsal olguların şeyler olarak incelenmesi' gereğidir.

Edward Tiryakian, Durkheim'in sosyolojik analizini *üç aşamalı yaşam tasarımı*nın bir parçası olarak değerlendirir: (1) Sosyolojiyi ciddi ve titiz bir bilimsel disiplin olarak kurmak; (2) sosyal bilimlerin birleştirilmesini ve birliğini sağlayıcı temeli tesis etmek; ve (3) modern toplumların uygar/toplumsal dinlerinin ampirik, rasyonel ve sistematik temellerini oluşturmak.¹

Toplumsal İşbölümü, Sosyolojik Yöntemin Kuralları ve İntihar başlıklı çalışmalarıyla Durkheim'in birinci hedefine ulaştığı söylenebilir. Bu eserlerle "sosyolojinin manifestosunu" yazmış olduğu kabul edilebilir. Sosyoloji, onun bu çalışmalarına kadar henüz entelektüel çevrelerde şüphe ile karşılanmaktaydı. Zira 19. yüzyılın bireyciliğine karşı çıkmaktaydı. Durkheim, 40. yaş gününü yayınladığı *Année Sociologique* ile kutlamaktaydı. Yıllık, arkasında ciddi bir kurumsallaşmanın ve birlikte çalışmanın bir ürünüydü. 1913'te ise kendisine sosyoloji kürsüsünün verilmesi sosyolojinin meşruiyetinin sağlandığını göstermekteydi.

Durkheim, toplumsal dünyaya ilişkin bilginin deney ve gözlem aracılığıyla bilineceğine inanıyordu. Durkheim'a göre, toplumsal dünya 'ahlakî bir varlık' idi ve bu dünyanın yapısı, örgütlenmesi akılcı düşünceyle kavranabilirdi. Bu tür bir başarıya ulaşabilmek için modern bilimlerin bir işbirliği içerisinde olmaları gerektiği kanaatini taşıyordu. Çıkardığı yıllık, bu işbirliği için bir zemin oluşturmaktaydı. Ona göre sosyal

¹ Edward A. Tiryakian, "Emile Durkheim", çev. Ceylan Tokluoğlu, Tom Bottomore ve Robert Nisbet (eds.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, çev. Mete Tunçay, Aydın Uğur vd., 1. bs., Ankara: Verso Yay., 1990, s. 200.

bilimler, ‘insan toplumlarının normatif üst yapısının bilimsel olarak incelenmesi’ demektir. Ekonomi, tarih, hukuk ve din insanlık evinin bilinen bazı odalarıydı ve sosyoloji de bu odaları birbirine bağlayan bir bağıdı. Toplumsal gerçek doğa bilimlerinde olduğu gibi deney ve gözlem yoluyla elde edilebilirdi, fakat doğa bilimleri yöntemi insan hayatı için geçerli değildi. Onun için olması gereken, toplumsal olguların sistematik, örgütlü bir biçimde karşılaştırmalı çözümlemesinin yapılmasıydı. Bu da, ancak tarihsel bir düzlemde gerçekleştirilebilirdi. Denildiği gibi, *Yıllık*, profesyonel olarak sosyolog olmayan insanları bünyesinde toplayan bir yayındı. Yani tam anlamıyla bir çıraklık platformu ve farklı disiplinlerin işbirliği için bir zemindi.

“Saint-Simon ile başlayıp Comte, Le Play ve Durkheim ile devam eden Fransız sosyoloji geleneğinin ortak paydası politik karışıklıktan, güç elde etmek için yapılan grup mücadelesinden ve iç çekişmelerden nefret edıştır; bu gelenek (Marxist sosyoloji ile karşıtlık içerisinde olan) sosyolojiyi koşulları düzeltici ve istikrara kavuşturucu bir bilim haline getirmek amacını taşır. Bu bilim toplumsal oydaşmayı geri getirebilmek ve toplumsal bütünleşmeyi sağlayabilmek için gerekli olan temeli bulacaktır. Bu gelenek, toplumsal barış ve adaletin temel taşı olarak ahlakın ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır.”² Bu çabaların önemli bir örneği ve göstergesi olarak, modern toplumun sıkıntılarını çözecek bir ahlak için öneriler getiren Saint-Simon’un *Yeni Hıristiyanlık* başlıklı kitabını yayınlaması ya da Comte’un laik karakterli bir insanlık dini geliştirme düşünceleri açıklayıcıdır. Le Play, Proudhon gibi düşünürlerde de karşımıza çıkan, özellikle de Fransız liberal sol çevrelerinin yönelimini oluşturan bu geleneği, içini de doldurarak sürdüren Durkheim, Fransız toplumunu bir arada tutacak bir araç olarak ahlak meselesine verdiği önem nedeniyle muhafazakar olarak görülmesine karşın, liberal derneklere bağlı kalmış bir kişiydi.³

Durkheim, kendisini 1789 ihtilalinin hedeflerinin gerçekleştirilmesine ve tamamlanmasına adanmış bir düşünürdür. Öncelikle o ihtilali muhafazakarlar gibi bir felaket ya da radikaller gibi boş bir hayal olarak görmüyordu. Onun için İhtilal, tamamlanmamış büyük bir vaad idi. İhtilal, seküler ve ibadetlerle ile tamamlanmış bir din kurmuştu. Durkheim’in sosyolojinin gerçek anlamda kurucusu olarak adlandırılmasının arkasındaki fikir de budur zaten: Geleceğin Fransası için yaşanabilir, aydınlanmanın birikimi ve fikirleri üzerine inşa edilmiş seküler modern bir toplum modeli önermiş olmak.

Devrimin yanı sıra, Durkheim’in varisi olduğu ikinci miras Comte’un pozitivizmi idi. Comte’un pozitivizminin bir amacı, “yeni bir dünya düzeninin, rasyonel, bilimsel temellere oturtulmuş, bir evrim şeması ve Büyük Varlık tapınışı ile tamamlanmış (ki bu Büyük Varlık büyük harflerle yazılan İnsanlık veya İnsan Toplumdur) ‘insanlığın dini’nin formüle edilmesi idi. Böylece Fransız Devrimi ve Comte, Durkheim’in sosyolojiye nihai pragmatik

² Tiryakian, a.g.m., s. 201.

³ “Durkheim bilimsel temellere oturtulmuş bir ahlak geliştirmeye çalışıyordu; bu ahlak geleneksel Hıristiyan ahlakının ve Katolik kilisesinin III. Cumhuriyetin meşruluğuna itiraz eden tüm sağ-kanat politik hareketlerinin çıkış noktası olan otoritesinin yerine geçecek olan ahlaktır. Sonuç olarak Durkheim’in bilimsel yaşamının en son amacı, modern toplumun prototipi olarak, Fransa’ya şeylerin [eşyanın] doğasına en uygun olan uygar/toplumsal bir din sağlamaktır.” Bkz. Tiryakian, a.g.m., s. 202.

açıklama sağlama konusundaki tasarımının gerisinde yatan ilham kaynaklarıydı: Sosyoloji laik fakat ahlakî toplumsal düzen için gerekli olan en uygun birleştirici gücün ortaya çıkmasını sağlayacaktı. Durkheim'in ve yanındakilerin dinî olguları dikkatlice incelemek için neden bu kadar enerji ve zaman harcadığına bir anlam vermek istiyorsak, ulus-devlet temelli sivil bir din arayışının temel bir etken olduğunu akılda tutmalıyız.⁴

Durkheim toplumsal dayanışma konusuna özel bir önem verir, malum sebepler nedeniyle. Ona göre, “sosyolojiyi çevreleyen ilk sorun, toplumsal dayanışma meselesi, ‘insanları birleştiren bağların neler olduğunu, yani toplumsal bütünlüğün oluşumunu nelerin belirlediğini’ bilmektir.”⁵

Durkheim, toplumları sınıflandırarak bu sorunun cevabını vermeye çalışır. Ona göre en genelde iki tür toplum tipi vardır. Birincisi siyasal örgütlenmeden yoksun “biçimsiz” toplumlardır; ikincisi ise somut olarak “devlet” şeklinde örgütlenmiş toplumlardır. Bu iki toplum tipi aynı zamanda iki farklı dayanışma tipine denk gelir. Birincisinde zihinlerin benzerliğine dayalı “mekanik dayanışma”, ikincisinde ise farklılaşma temelli işbölümüne dayalı “organik dayanışma” vardır.

Mekanik ve organik dayanışma ayrımının ortaya çıkışında Ferdinand Tönnies'in *Gemeinschaft* ve *Gesellschaft* [cemaat ve cemiyet] ikili ayrımının katkısı önemlidir. Modern toplumun doğasına ilişkin gerçekleştirilen tartışmalar bağlamında Tönnies, anlaşıldığı kadarıyla, modern topluma birliğin bozulması, bireyciliğin ön plana geçmesi anlamında eleştirel yaklaşmaktadır. Durkheim ise, ‘ilerleme’nin olumlu yanlarını özellikle vurgulamakta ve modern toplumda da bir “dayanışma” olduğunu belirtmektedir. Aslında Durkheim'in bu yaklaşımını, ‘liberalizmin ve kapitalizmin aşırı yorumlarının toplumsal dayanışmayı olumsuz etkileyeceği, toplumu dağıtacağı endişesiyle, kapitalizmin aşırılıklarının törpülenmesini önerdiği şeklinde almak daha doğru olacaktır. Onun bu daha dengeli, liberal-muhafazakar karışımı korporatist devlet ve toplum anlayışını geliştirmesinde; egemen toplumsal düzen için ciddi tehdit teşkil eden Marxist taleplerin de etkisi bulunmaktadır. Bu bağlamda Durkheim'in toplum modelinin; bir yönüyle liberalizmin aşırı yorumlarına, diğer yönüyle de Marxist tehditlere cevap amacı taşıdığı söylenebilir.

Durkheim üzerinde etkili olmuş bir diğer kişi de, Saint-Simon'dur (1760-1825). Saint-Simon'un ilgilendiği konuların bir kısmının, bu arada *bunalım* konusunun, Durkheim'in de ilgilendiği konulardan biri olması dikkat çekicidir. Saint-Simon'un etkilendiği kişilerden olan iki muhafazakar düşünür Louis de Bonald (1754-1840) ve Joseph de Maistre (1753-1821), yapısal-işlevsel çözümlemenin öncüleri olarak sivrilmektedirler. Toplumsal olgular ve kurumlar arasındaki bağlara dikkat çekmeleri önemlidir. Bu nedenle, bu iki kişinin Durkheim üzerinde dolaylı etkilerinden de bahsedilebilir. Bir anlamda, Durkheim'in liberal düşünceleri söz konusu muhafazakar düşünürlerin bazı düşüncelerini de içermektedir. Saint-Simon'un “herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre”, başka bir deyişle, ‘herkes hakkında

⁴ Durkheim, ‘bir sivil din teologu’ olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Winston Davis, “Din Sosyolojisi”, çev. İhsan Çapcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, c. 45, sy. 11, s. 298 [ss. 291-308].

⁵ Tiryakian, a.g.m., s. 208.

bütüne yaptığı katkıya göre değer verileceği' şeklindeki yaklaşımı yapısal-işlevsel bir anlayış gibi durmaktadır.

Durkheim, Saint-Simon'un modern toplumun endüstriyel temelli bir düzen içerisinde örgütlenme arayışlarını, onun sosyalist görüşlerini incelemiş ve dinden hiçbir zaman ayrı kalmadığının altını çizmektedir. Saint-Simon için bu yeni dinin temel özelliği endüstriyel toplumun örgütlenmesinde birleştirici niteliği ön planda olacak olan ahlakî yanı olmuştur. Simon Tanrı ile doğayı özdeşleştirerek bu temeli sağlamaya ve din ile bilim arasında var olduğu düşünülen karşıtlığı ortadan kaldırmaya çalışmıştı.

Tiryakian'ın belirttiği gibi, Durkheim "büyük bir sentezci" olarak karşımıza çıkıyor. Bir anlamda, Durkheim sanki çağının her düşüncesinden bir parçayı –her birinin bireşimdeki oranı hassasiyetle hesaplanmış bir biçimde- bünyesinde taşıyan bir "müze" gibidir... 19. yüzyıl sonu Fransa toplumunun bir aynası... Hatta bütün bir endüstriyel Avrupa toplumlarının aynası... Kendisinde Saint-Simon'u, muhafazakarları, Comte'u ve pozitivizmi, liberalizmi, Yahudiliği, Kant felsefesini vs. bulmak mümkündür. Aynı şekilde Alman sosyologlarının etkisinden,⁶ İngiliz antropologlarının çalışmalarından, özellikle de ilkel dinler üzerine olan çalışmalarının etkilerinden söz etmek gerekir.

Durkheimci sosyolojide toplumsal düzen, gerçek fakat sömürü ilişkilerinden kurulu ve bundan ötürü de temelde nefret verici değildir. Geleneksel deyişle, sağlıklı bir toplumda sağlıklı bir zihin... Bireyler fiziksel ve biyolojik doğanın zorlamalarından gerçek anlamda özgür kılınabilmesi ve böylece tam anlamıyla görevlerini yerine getiren bireyler olabilmeleri için kendilerini iyi örgütlenmiş bir toplum içerisinde bulmaları gerektiği düşüncesi hakimdir. Durkheim ahlakın doğal olduğunu ve toplumla birlikte genişleyen bir niteliğe sahip olduğunu düşünür. Toplumsal yaşamı ve toplumsal örgütlenmeyi mümkün kılar ve normatif düzenlemeleri yansıtır. Toplumsal kurumlar hem ne yapılması gerektiğini, hem de ne yapılmaması gerektiğini gösteren ve toplumsal katmanları çaprazlamasına kesen bu normatif düzenlemelerin toplamıdır. Kuramsal düzenlemeleri ne şekilde olursa olsun ve hangi gelişme aşamasında olursa olsun, toplumsal düzen gerçek bir ahlakî olgudur.

Durkheim, merkezden çevreye doğru tabakalaşmış bir toplumsal düzen tasarlamaktadır. En merkezde en yoğun duygular yer alır. Bu kolektif duygular, aynı zamanda çevreyi de etkisi altında bulundurur ve bireyin çevreden bilişsel yollarla dünyayı tasarlamasını

⁶ "Durkheim 1902 yılında yazarken Almanlara çok şey borçlu olduğundan söz ediyordu. Fakat 5 yıl sonra bu konuda kendisini savunmak durumunda kalmıştı: Kayzer'in izlediği siyaset Fransız kamuoyunun Rhine'in öteki tarafından gelen hemen hemen her şeye karşı olmasına neden olmuştu. Monsignor Deploige Durkheim'ı Sorbonne'da 'sosyoloji' adı altında Alman propagandası yapanlardan biri olarak suçlamıştı. İşte bu suçlamaya karşı Durkheim kendisini savunmuştu. (...) Dünya Savaşı sırasında bir Fransız senatör Alman casusluğu üzerine bir tartışma vesilesiyle Durkheim'ın Alman 'Kriegsministerium' (Savaş Bakanlığı)unun Sorbonne'daki temsilcisi olduğunu iddia etti; Paris Üniversitesi Rektör Yardımcısı olan Louis Liard harekete geçti ve sonunda bu iftira kamuoyu önünde düzeltildi. Bu olaydan söz etmemin nedeni Durkheim üzerindeki Alman etkisinin hem politik, hem düşünsel dallanmalarının bulunmasıdır." Bkz. Tiryakian, a.g.m., s. 246, not: 105. Durkheim'in Alman düşünce akımlarına olan ilgisine dair bir tartışma için ayrıca bkz. Baykan Sezer, "Ziya Gökalp ve Durkheim", 60. Ölüm Yıldönümünde Ziya Gökalp, İstanbul: İÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., 1986, s. 19-26.

etkiler. Toplumsal yaşamın birbirine zıt iki eylem biçiminin olduğunu öne sürmektedir: Ekonomik yaşam ve dinî yaşam. Ekonomik yaşam durgun ve cansızdır. Durkheim'in özel bir önem verdiği dinî yaşam ise bir coşkunluk dönemidir. Aynı zamanda bir festival dönemi olarak da adlandırdığı bu dönemlerin temelde toplumsal yaşamın bunalım içerisinde bulunduğu anlarda çözüm için bireylerin katkıda bulunmak için çırpındıkları, kendilerini çözüme kattıkları bir dönem olduğu görüşündedir. Bu olayların yalnızca kutsal olması gerekmemektedir. Aynı zamanda laik karakterli olaylar da bu türden coşkunlukların kaynağı olabilir. Söz konusu coşkunluk kaynaklarını sürekli hatırlamak için de bu günlerin festivaller şeklinde sürekli olarak hatırlanması gerekir. Bunlar aynı zamanda, bireylere kendilerinin katkısının da bulunduğu çözümün birer parçası olduklarını sürekli olarak onlara hatırlatan bir işleve sahiptir. Kararında suçu dahi toplumların iyiliği açısından değerlendiren Durkheim, "bunalımı da toplumsal yenilik ve yeniden yaratmak için gerekli olan tedavi edici bir şey" olarak değerlendirmektedir.

Tiryakian'ın Durkheim'a ilişkin şu değerlendirmeleri onun sosyoloji özelinde yaptığı çalışmaları gayet özlü bir biçimde ifade etmektedir: "Durkheim, dönün toplumunun katkılarını takdir ederek ve bugünün toplumunun ihtiyaçlarına duyarlılık göstererek kendisini yarının toplumsal düzenini eklemlemek gibi olumlu bir göreve adanmıştır. Vosges-Hahambaşının oğlu Emile Durkheim modern sosyolojinin baş hahamı duruma gelmiştir."⁷

3.3. Karl Marx (1818-1883)

Üretken bir yazar olarak Karl Marx, çağına ve içinde yaşadığı toplumun/kapitalist toplumun işleyişine ilişkin çok şey yazmıştı. Felsefeyle, iktisatla, siyasetle, hukukla... ilgili yazmıştı. Uzun incelemeler, hacimli kitaplar da yazmıştı parti manifestoları da... Eserler içerisinde sosyolojik kuram kitapları da vardı, tarihsel anlatılar da... Bir dönem günlük gazete yazıları da yazmıştı. Çok farklı alanlarda yazıyor oluşu, hem de sürekli değişen dönüşen bir dünya hakkında hem de farklı dönemlerde yazması, başka bir deyişle, değişime paralel bir yazım süreci nedeniyle aynı konularda farklı şeyler de yazmıştır. Bunlar da kimi zaman Marx'ın çelişkisi olarak yorumlanmıştır. Bu sıkıntıyı aşmanın bir yolu, onun yazdıklarını farklı dönemlere ayırarak okumaktır. Gençlik dönemi yazıları ve olgunluk dönemi yazıları gibi...⁸

⁷ Tiryakian, a.g.m., s. 234.

⁸ Raymond Aron, Marx'ın gençlik ve olgunluk dönemi yazılarına ilişkin şöyle yazıyor: "Bu gençlik dönemi *Felsefenin Sefaleti* ve özellikle *Komünist Manifesto* adlı, Marx'ın temel düşüncelerinin açık ve çarpıcı bir biçimde ilk kez açıklandığı, sosyolojik propaganda yazınının baş yapıtı olan klasik küçük bir eserle sona erer. Ama *Alman İdeolojisi* 1845 yılında önceki dönemle bir kopmanın belirtisidir. Marx 1848 yılından itibaren ve yaşamının sonuna kadar bir filozof olmayı görünürde bıraktı ve bir sosyolog ve özellikle bir iktisatçı oldu. (...) Hayranlık verici bir ekonomi eğitimi vardı; döneminin ekonomik düşüncesini pek az insanın bilebileceği kadar biliyordu. Sözcüğün kesin ve bilimsel anlamında iktisatçı idi ve öyle olmak istiyordu. Yaşamının bu ikinci dönemindeki iki önemli eser, *Contribution a la Critique de l'Economie Politique* (Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı) başlıklı 1859 tarihli bir metin ve elbette Marx'ın baş yapıtı, düşüncesinin merkezi olan eser, yani *Kapital*'dir. Marx'ın her şeyden önce *Kapital*'in yazarı olduğu olgusu üzerinde ısrar ediyorum, çünkü bu nokta bugün çok akıllı insanlar tarafından yeniden tartışma konusu yapılmaktadır. Kapitalizmin işleyişini incelemek ve evrimini öngörmek amacıyla olan Marx'ın

Marx'ın düşünce dünyasının kaynağında, Engels'in de ifade ettiği üzere, üç farklı geleneğin izleri görülür: (i) Baş aşağı durduğunu ve kendisinin ayakları üzerine oturduğunu söylediği Hegel'in idealist felsefesi (Alman felsefe geleneği); (ii) Kapitalist ekonominin kesin bir açıklamasını sunacağını düşündüğü, elbette kendi perspektifinden yeniden yorumladığı İngiliz iktisatçıların bazı kavram ve kuramları; ve (iii) Özellikle –yeni açıklamalar ve yorumlarla zenginleştirdiği- ‘sınıf çatışması’ kavramını tevarüs ettiği Fransız sosyalist hareket geleneği. Bu üç etkinin izleri, Marx'ın –ve yakın dostu, kalem ve mücadele arkadaşı Engels'in- düşüncelerinde aşıkardır. Marx, bu düşünce geleneklerini kendi farklılığını yaratacak şekilde yorumlamış ve kendine özgü kuramını geliştirmişti.

Özü itibarıyla Marx'ın eserleri, eşitsizlikçi ve çelişkili bir niteliğe sahip olarak kavradığı kapitalist toplumun işleyişinin ve yapısının geçmiş-bugün-ve-gelecek perspektifi içinde tahlilini yapmaya yönelik bir çabadır. Kapitalist toplumu tahlil ederken geliştirdiği çerçeve, aynı zamanda bütün bir insanlık tarihinin açıklanmasını da içerir. Dolayısıyla onun kuramı hem bir tarih felsefesi, hem de mevcut topluma dair sosyolojik bir tahlil/kuramdır. Onun kuramının özü, aslında, *Komünist Manifesto*'nun [*Komünist Parti Manifestosu*] başlangıcında ifade edilmiştir: “Gelmiş geçmiş bütün toplumun tarihi sınıf savaşmaları tarihidir. Özgür ile köle, *patricius* ile *plebeius*, bey ile kul, lonca ustası ile kalfa, kısacası ezen ile ezilen sürekli birbiriyle karşıtlık içinde olmuş, kimileyin örtük kimileyin açık kesintisiz bir savaşım, her kezinde tüm toplumun devrim yoluyla dönüştürülmesiyle ya da savaşan sınıfların ortak yıkımıyla sonuçlanan bir savaşım yürütmüştür.”⁹ Birbiriyle zıt çıkarlara sahip ve bu nedenle de birbiriyle çatışması kaçınılmaz olan iki düşman ‘toplumsal sınıf’a, *proletarya* ile *burjuvazi*, bölünmüş olması nedeniyle kapitalist toplum tarihteki diğer toplumlardan farklı değildir. Ancak, kapitalist toplum önceki toplum tiplerinden farklı bazı özelliklere de sahiptir. Kapitalizm, tarihteki diğer ekonomik sistemlerden köklü bir biçimde ayrılan, geniş bir tüketici kitlesine satılan mal ve hizmetlerin üretiminin söz konusu olduğu bir düzendir. Marx, kapitalist girişimler içerisindeki iki ana bileşeni belirleyici olarak, başka bir deyişle, çağdaş tarihin özneleri olarak belirlemektedir. Bunlardan birisi *sermaye*dir; para, makineler ya da hatta fabrikalar gibi, gelecekteki varlıkları ortaya çıkarmakta kullanılabilen ya da bunun için yatırılabilen her türden varlık. Sermaye birikimi, ikinci bileşen ile, yani *ücretli emek* ile el ele gitmektedir. *Ücretli emek*, kendi yaşamlarını sürdürmek için gerekli araçlara sahip olmayan, sermaye sahiplerinin sunduğu işleri bulmak ve yapmak zorunda olan işçilerin toplamına işaret etmektedir (*proletarya sınıfı*). Burjuvazinin tarih içerisinde oynadığı muazzam rolü, fakat aynı zamanda insanın gerçek özgürleşiminin sağlanabilmesi ve insanın yabancılaştırmadan kurtulabilmesi için sahneyi tarihin gerçek aktörlerine, yani emekçi sınıflara bırakmak zorunda olduğu gerçeğini *Manifesto*'da coşkulu bir üslupla ifade eder.¹⁰

kendi gözünde herşeyden önce *Kapital*'in yazarı olduğu konusunda kuşkunun izi yoktur.” Bkz. *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., [1986], s. 143-144.

⁹ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, çev. Levent Kavas, 3. Baskı, İstanbul: İthaki Yay., 2006, s. 69.

¹⁰ Marx'ın, özellikle de *Manifesto*'da yazdıkları itibarıyla, modernizm ve modernleşme bağlamında yorumlandığı bir çalışma için bkz. Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 2001 [özellikle ss. 125-180].

Marx'ın çalışmaları kapitalist toplumun çelişkili doğasına, insanlık tarihini sınıf çatışmaları temelinde açıklayan tarih kuramına, yabancılaşma, özgürleşme, emek, değer vb. gibi felsefi, sosyolojik, tarihsel ve iktisadî pek çok kuram ve kavram içerir. Yukarıda da söylendiği üzere, çok üretken bir yazar olması ve aynı konuda her zaman aynı şeyleri söylememesi nedeniyle de, düşünceleri pek çok farklı hatta kimi zaman birbiriyle çelişik yorumlara konu olmuştur. Kuramı, eşitsizlikçi kapitalist toplumun akademik analizinin köklü bir kaynağı olduğu gibi, ideolojik bir hareketin ve elbette resmî bir siyasetin temeli de olabilmıştır. Onun eseri, bütün bu farklı yorumlara izin verebilecek zenginlikte ve kapsayıcılıktadır.¹¹

3.4. Max Weber (1864-1920)

Weber'in yazılarının büyük kısmı ekonomi, hukuk, felsefe, din tarihi ve sosyolojisi, karşılaştırmalı tarih ve sosyoloji konularını içermektedir. Çalışmalarının büyük bölümü de, modern kapitalizmin gelişmesiyle ve modern toplumun daha önceki toplumsal örgütlenme biçimlerinden hangi bakımlardan farklı olduğu ile ilgilidir. Bir dizi ampirik çalışmayla Weber, modern sanayi toplumlarının temel niteliklerinden bir bölümünü ortaya koymuş ve bugünün sosyologları için de merkezi olmayı sürdüren temel sosyolojik tartışmaları belirleme başarısını göstermiştir.

Döneminin diğer düşünürleri gibi Weber de toplumsal değişimin doğasını ve nedenlerini anlamaya çalışmıştır. Marx'tan etkilenmişti, ancak aynı zamanda Marx'ın kimi önemli görüşlerine de güçlü biçimde karşı çıkmaktaydı. Tarihin materyalist yorumunu reddetmiş ve sınıf savaşını, Marx'ın önemseydiği denli önemsememişti. Weber'e göre ekonomik etkenler önemliydi ancak düşünce ve inançlar da toplumsal değişim üzerinde aynı düzeyde/derecede belirleyici etkiye bulunabilmekteydi. Onun *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* kitabındaki amacı da, düşünce ve inançların kapitalizmin gelişimi üzerindeki etkisini göstermekti.

Weber'in bir diğer farklılığı, ilk dönem sosyologlarının yapı/sınıf gibi bireye dışsal unsurların belirleyiciliğine ilişkin yaklaşımlarının aksine, -Alman tarihçi okulunun izlerini yansıtan bir şekilde- bireylerin *toplumsal eylemleri* üzerine yoğunlaşılması gereğinin altını çizmesidir. Toplumsal değişimin ardındaki itici güç olarak, insan güdülerinin ve düşüncelerinin önemli bir paya sahip olduğunu göstermek istemiştir. Weber'e göre bireyler, özgürce eyleme ve geleceği biçimlendirme gücüne sahipti. Durkheim ve Marx'ın inandıkları gibi yapıların bireylere dışsal ya da onlardan bağımsız olduklarını pek düşünmüyordu. Bunun yerine, toplumdaki yapılar eylemlerin karmaşık bir etkileşimi tarafından oluşturulmaktaydı ve

¹¹ Karl Marx iktisatçı, filozof ve sosyal bilimci kimliğinin yanı sıra ismine atıfla tanımlanan bir siyasal hareketin efsanevi lider figürü olarak da kabul gören bir isimdir. Bu yönüyle, burada ele alınan diğer isimlerden farklı bir özellik gösterir. Düşünsel olarak onlarla paylaştığı pek çok şey vardır, ancak onlardan ayrıştığı da pek çok nokta vardır. Önemli hususlardır bu farklılık noktaları elbette. Marx ve Marxist düşünce üzerine kaleme alınmış pek çok değerli çalışma vardır. Marx'ın hayat hikayesine ilişkin olarak bkz. Edward Hallett Carr, *Karl Marx*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 2011; Henri Lefebvre, *Karl Marx: Hayatı ve Eserleri*, çev. M. Reşat Baraner, Ankara: Anadolu Yay., 1968.

Weber'e göre, sosyolojinin görevi de bu eylemlerin gerisindeki anlamları yorumlayarak ortaya çıkarmaktır.

Weber'in en etkin bazı yazıları, onun Batı toplumunun diğer önemli uygarlıklarla mukayeseli bir biçimde kendine özgürlüğünü tahlil ederken, toplumsal eyleme olan ilgisini yansıtmaktadır. Batı'nın *biricikliğini* gösterebilmek amacıyla Çin, Hindistan ve Yakındoğu dinlerini incelemek suretiyle din sosyolojisi çalışmalarına önemli katkılarda bulunmuştur. Çin ve Hindistan'daki önde gelen din sistemleri ile Batı'daki Hristiyan inançlarının belirli yönlerinin mukayesesini yapmak suretiyle kapitalizmin neden Batı Avrupa'da ortaya çıktığını delillendirmeye çalışmıştı. Böylelikle, bir yandan 19. yüzyıldaki gelişmiş sanayi Avrupasının üstünlüğünü dünyanın diğer medeniyet, kültür ve inanç sistemlerine karşı bilimsel olarak ispatlama ve diğer yandan da, Marx'ın insanlık tarihini ve özelde de kapitalist toplumun nasıl ortaya çıktığına ve nereye doğru evrileceğine ilişkin belli ölçüde determinist bir özellik de gösteren ekonomik açıklamalarını, kültürel düşünceler ve değerlerin hem toplumun, hem de bireylerin eylemleri üzerindeki belirleyici etkisini göstermek suretiyle çürütmeye çalışmıştı.

Weber'in sosyolojik yaklaşımının ve sosyolojik yönteminin önemli bir parçası, onun *ideal tip* düşüncesidir. Toplumsal olguların araştırılmasında bir yöntem olarak, Weber, gerçek dünyada birebir var olmayan ve toplumsal gerçekliğin belli özelliklerini bünyesinde barındıran belli ölçüde sanal nitelikli *ideal tiplerin* yaratılmasını önerir. Ona göre, toplumsal olguların belirli boyutlarını içeren bu ideal tipler, gerçek dünyanın değerlendirilmesinde kendisiyle kıyaslanabilecek bir ölçüt olma özelliğine sahiptirler ve bu anlamda da toplumsal gerçekliğin ortaya çıkarılmasında son derece yararlı araçlardır. Bu anlamda *ideal tipler* sabit referans noktaları olarak hizmet görürler.

Weber'e göre modern toplumun ortaya çıkışı, toplumsal eylem kalıplarındaki önemli değişikliklerle el ele gitmekteydi. Weber, insanların hurafe, din, töre ve uzun süredir var olan alışkanlıklara dayanan geleneksel inançlardan uzaklaştıklarına; bunun yerine, bireylerin eylemlerinin etki derecesini ve gelecekteki sonuçları dikkate alan akılcı, araççı hesaplamalar içine girdiklerini iddia etmekteydi (Weber'in, aynı zamanda sonraki dönemin sosyal bilimcileri tarafından geliştirilen sekülerleşme tezinde de işlenen meşhur 'dünyanın büyüünün bozulduğu' şeklindeki tespiti). Sanayi toplumunda, duygulara ve işleri yalnızca kuşaklar boyunca yapıp yapılmadıklarına bakarak yapmaya devam etmeye pek az yer vardı. Bilimin, modern teknolojinin ve bürokrasinin gelişimi Weber tarafından, bütünlüklü bir şekilde, toplumsal ve ekonomik yaşamın etkinlik ilkelerine göre ve teknik bilgiye dayanarak düzenlenmesi anlamında *ussallaşma/rasyonalizasyon* olarak adlandırılmaktaydı (krş. Durkheim'in *mekanik dayanışma* ve *organik dayanışma* veya F. Tönnies'in *cemaat* ve *cemiyet* ayrımları).

Weber'e göre sanayi devrimi ile kapitalizmin gelişmesi, rasyonalizasyon yönündeki genel eğiliminin kanıtlarıydı. Kapitalizme egemen olan şey, Weber'e göre, sınıf savaşımı değil *bilim* ve *bürokrasinin* gelişmesiydi. Batı'nın diğer kültürler karşısındaki ayırt edici özelliğinin *bilimselliği* olduğunu ifade eder. Ancak ilerlemeye ilişkin bu olumlu yaklaşımlarına karşın, Weber, dönemin bir çok düşünüründe görebileceğimiz modernleşmeye yönelik ikircikli bir yaklaşıma sahipti, başka bir deyişle, ilerlemenin ve modernleşmenin

getirdiği olumsuzlukların da farkındaydı. Söz konusu rasyonalizasyon ve bürokratikleşme, aynı zamanda *dünyanın büyüünün bozulmasını* ve *demir bir kafesi* de beraberinde getiriyordu.

Okuma Önerileri

Sosyolojiyi somut toplumsal koşullar içine yerleştirerek kavramaya çalışan bir çabanın ürünü olarak Tom Bottomore ve Robert Nisbet'e ait *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* (künyesi dipnotlarda verilmişti) başlıklı çalışma sosyoloji tarihi ve sosyolojinin kurucu isimlerinin düşünceleri için son derece önemli ve faydalı bir kaynaktır. Burada kısaca bahsedilmiş ilk dönem sosyologlarının her biri için Türkçe'de yayınlanmış telif ve tercüme pek çok makale ve kitap mevcuttur. (Burada yalnızca genel olarak başvurulabilecek genel sosyoloji tarihlerinden söz etmekle yetinilmektedir.) Bu çerçevede ayrıca bkz. Baykan Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul: Kitabevi Yay.; Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1998; Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, 8. Baskı, İstanbul: Kırmızı Yay., 2010; Hans Freyer, *Sosyoloji Kuramları Tarihi*, çev. Tahir Çağatay, M. Rami Ayas (haz.), Ankara: Doğu-Batı Yay., 2012.

Elbette burada değerlendirilen isimlerin her birisinin –en azından- belli eserlerinin okunması faydalı olacaktır. Bu meyanda Comte'un *Pozitivizm İlmihali* (çev. Peyami Erman, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1952); Durkheim'in *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* (çev. Cemal Bali Akal, Ankara: Dost Kitabevi Yay., 2012), *İntihar: Toplumbilimsel İnceleme* (çev. Özer Ozankaya, Ankara: (UNESCO Türkiye Milli Komisyonu) TTK Basımevi, 1986), *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri* (çev. Özer Ozankaya, İstanbul: Cem Yay., 2010), *Toplumsal İşbölümü* (çev. Özer Ozankaya, İstanbul: Cem Yay., 2006); Karl Marx'ın *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı* (çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yay., 1993), *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i* (çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yay., 1990), *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* (çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yay., 1997), *Komünist Partisi Manifestosu* (İstanbul: Dönüşüm Yay., 1994) ve *Alman İdeolojisi (Feuerbach)* (çev. Ahmet Kardam ve Sevim Belli, Ankara: Sol Yay., 1992); Max Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (çev. Milay Köktürk, Ankara: BilgeSu Yay., 2011), *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi* (çev. Vefa Saygın Ögütü, İstanbul: Küre Yay., 2012), *Sosyoloji Yazıları* (H. H. Gerth ve C. Wright Mills [İngilizce baskısını haz.], çev. Taha Parla, 2. Baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1987) bu çerçevede sosyoloji öğrencisinin zaman içerisinde muhakkak okuması gereken metinlerdir.

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

Bu bölümde sosyolojinin akademik bir disiplin haline gelmesinde belirleyici konumda olan ve klasik sosyal teorisyenler ya da sosyolojinin kurucu babaları olarak anılan dört temel isim, Auguste Comte, Emile Durkheim, Karl Marx ve Max Weber düşünceleri ve temel ilgileri bağlamında kısaca ele alınmıştır.

Bölüm Soruları

- 1) Üç Hal Kanunu, aşağıdaki sosyologlardan hangisine aittir?
- a) F. Tönnies
 - b) E. Durkheim
 - c) Georges Gurvitch
 - d) A. Comte
- 2) *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eser, aşağıdaki isimlerden hangisine aittir?
- a) Alfred Weber
 - b) Karl Marx
 - c) Max Weber
 - d) Martin Luther
- 3) Dayanışma türlerini *organik dayanışma* ve *mekanik dayanışma* olmak üzere iki kısma ayıran sosyolog aşağıdakilerden hangisidir?
- a) E. Durkheim
 - b) C. H. Cooley
 - c) F. Le Play
 - d) A. Comte
- 4) Auguste Comte, sosyolojinin pozitif bir bilim olma niteliğini vurgulamıştır.
- () Doğru () Yanlış

Cevaplar:

- 1- (d) Auguste Comte; 2- (c) Max Weber; 3 - (a) Emile Durkheim; 4- Doğru

4. TÜRKİYE’DE SOSYOLOJİNİN GELİŞİMİ

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

- 4.1.**Türkiye’de sosyolojinin akademi öncesi ve sonrası genel tarihi
- 4.2.**Osmanlı’da sosyolojiye duyulan ilginin tarihsel, kültürel ve siyasal nedenleri
- 4.3.**Türk sosyolojisinin belli başlı çalışma konuları
- 4.4.**Türk sosyolojisinin gösterdiği genel özellikler
- 4.5.**Türkiye’de sosyolojiyle ilk olarak ilgilenen Osmanlı aydınları ve düşünceleri

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Osmanlı’da sosyolojinin çok erken bir çağda ilgi görmesinin sebepleri nelerdir?
- Sosyolojinin ülkemizde ilgi görmeye başlaması batılılaşma dönemimize denk gelmesi, sosyolojimizin gelişiminde ne tür etkilerde bulunmuştur?

Anahtar Kavramlar

- Osmanlı Batılılaşması
- Jön Türkler
- Ahmet Şuayp
- Ziya Gökalp
- Sabahattin Bey / Prens Sabahattin

Giriş

Sosyoloji, Avrupa’da ortaya çıktığı ve kurumlaşmaya başladığı ilk andan itibaren Jön Türk aydınlarının ilgisini çekti. Sosyolojinin Osmanlı aydınlarının ilgisini çekmesinde, sosyolojinin ‘modern sanayi toplumunun bilimi’ olarak tanımlanmasının ve tanınmasının önemli bir payı olsa gerektir. Bu anlamda Avrupa’da sosyoloji nasıl modernleşme sürecinin bir sonucu ve bu süreci başarıyla tamamlama göreviyle üstlenmiş bir disiplin olarak ortaya çıkmış ise, Osmanlı ve sonrasında da Türkiye’de sosyoloji, batılılaşma çabalarımızın bir ürünü olarak ilgi gördü ve bu amaca ulaşmanın en kestirme yolunu göstermesi gereken bir disiplin olarak tanımlandı.

Osmanlı Devleti’nin kalkınma ve yeni koşullarda varlığını nasıl devam ettireceği konularında yoğun bir uğraş veren Osmanlı aydınlarımız arasında ilgi görmesi de bu özelliğiyle ilgilidir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti’nin bekası sorunuyla ilgilenen Osmanlı aydınlarının hemen her birisinin bir Batılı sosyoloğa bağlanmaları, onun düşüncelerinin temsilcisi olarak tanınmış olması manidardır. Ahmet Şuayp’in Herbert Spencer’in düşüncelerini tanıtmayı, Ahmet Rıza’nın Auguste Comte’un düşüncelerine bağlanması ve takipçilerinin kurmuş oldukları derneğe üye olması, Sabahattin Bey’in Frederic LePlay’in ve takipçilerinin kavram şemasıyla iş görmeye çalışması ve Ziya Gökalp’in Emile Durkheim’in sosyolojik çözümlemelerinden hareketle ve hatta onları telif-tercüme etmek suretiyle geleceğin Osmanlı Devleti’ne bir kimlik ve çözüm önerme çabaları bu meyanda hatırlanabilir.

Aşağıda, sosyolojinin Türkiye’ye hangi gerekçelerle girdiği, belli değişmelere uğramış olmakla birlikte günümüzde de etkisini sürdüren bu ilk döneminde kazandığı belli özelliklerinin neler olduğu ve Türkiye’de sosyoloji alanında ne türden çalışmalar yapıldığı gibi hususlar kısaca değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

4.1. Tarihsel Arka Plan: Osmanlı Modernleşmesi ve Sosyoloji

XIX. yüzyılı, “dünyanın ‘bildiğimiz dünya’ haline geldiği, siyasal, toplumsal yapılar açısından olduğu kadar akademik disiplinler açısından da bir ‘kurumlaşma’ yüzyılı” olarak görmek sanırız yanlış olmaz. Pek çok disiplin gibi sosyoloji de, bu yüzyılda akademik meşruiyetini elde etti ve kurumlaştı.

Avrupa dışı toplumlar, Avrupa’daki ekonomik ve bilimsel ilerlemenin boyutlarıyla ilk kez bu denli sert bir şekilde yüzleşmek durumunda kaldı. Hilmi Ziya Ülken’in ifade ettiği gibi, yaşadıkları onca farklı tecrübeden ve aldıkları pek çok tedbirin çağdaş gelişmelere cevap veremediği ortaya çıktıktan sonra, Avrupa dışı toplumlar için tek bir seçenek kaldı: Batılılaşmak. Başka bir deyişle, Batı’nın gelişme model ve güzergâhlarını takip etmek. Bu fikir, Osmanlı Devleti yöneticileri için de zaman içinde kesin bir kanaat halini aldı.

Osmanlı Devleti, daha XVII. yüzyıldan itibaren belli alanlarda yenilikler yapmaktaydı. Fakat yapılan bu yenilikler/reformlar, yalnızca ordu kurumunun *belli* alanlarıyla sınırlıydı. Bu yenilikler, ne başka reformlarla destekleniyordu, ne de henüz bütün elitler tarafından benimsenen bir devlet siyasetine dönüşebilmişti. O nedenle reformların ömürleri de, etkileri de sınırlı kalmıştır. Topçuluk ocağının, hendesehanenin, Osmanlıca eser basan matbaanın vb. birçok girişimin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardında yatan reformların bütüncül olmayan bu karakteriydi.

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ise, Avrupa siyasetinde gerçekleşen dönüşümlerle de ilişkili olarak (Matternich ve Viyana Kongresi sonrası düzen) Osmanlı Devleti’nin reform hareketlerinde anlamlı bir farklılaşma ortaya çıkmıştır. Bir önceki dönemden en önemli farklılık, reformların artık gruplar üstü nitelik kazanarak bir ‘devlet siyaseti’ halini almasıdır. Padişahın ya da sadrazamın vs. değişmesi, boyutlarında ve hızında bazı farklılaşmaları getirse de reformların ana doğrultusunda köklü bir değişikliğe sebebiyet vermiyordu. Tersine batılılaşma siyaseti zamanla daha fazla kurumsal bir nitelik kazanıyordu. Artık her bir reform hareketi, başka alanlarda da reformlar yapılmasını zorunlu kılıyordu. Bu dönemde reformlar entegre biçimde yürütülüyordu; başka bir deyişle, artık reformlar bütüncül bir bakış açısıyla gerçekleştiriliyordu. II. Mahmut’un saltanatının özellikle 1826 sonrasına denk gelen bu süreçte hukuk alanından başlayarak, eğitim, yönetim, bürokrasi ve hatta iletişim araçları vb. alanlarda, etkileri ve sonuçları ancak yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan, kapsamlı reformlar silsilesi gerçekleştirildi.

Reformlar, *yeni* bilgi ve düşüncelerle yetişmiş yeni bir bürokrat-aydın sınıfı yarattı.¹ Yavaş yavaş eski bilginin ve eski yönetici kadroların yerini alan bu *yeni* bilgi ve *yeni*

¹ Bu yeni entelektüel sınıfın düşünsel beslenme kaynaklarına, okudukları Batılı filozof ve bilim adamlarına, ellerinden düşürmedikleri kitaplara vb. ilişkin Niyazi Berkes’in, Murteza Korlaelçi’nin, Şerif Mardin’in eserlerinde pek çok anlatı vardır. M. Şükrü Hanioglu da, bu yeni bürokrat-aydınların beslenme kaynaklarına ilişkin ilgiye değer bir bilgi veriyor: “Bir dergi okuyucularından, kendi kütüphanesini oluşturmak için kitap başışı talebinde bulunduğu ve üst düzey yöneticilerinden üçü toplam yüz yirmi altı cilt tutan kitaplarını bağışladıklarında; Bacon, Shakespeare, Montesquieu, Helvetius külliyatlarından Adam Smith, La Fontaine gibi yazarların eserlerine kadar pek çok yabancı kitabı içeren bu koleksiyonda

bürokrat-aydınlar, yeni iletişim araçlarının hâkimiyetini de kalıcılaştırdılar. Yeni edebî türler geliştirdiler. Mevcut türleri dönüştürmeye başladılar. Yeni bir dil inşa ettiler. Burada ayrıntılarına giremeyeceğimiz denli zengin bir arka plana sahip olan bu batılılaşma sürecinde açılan okullardan yetişen yeni aydın kuşağı için *pozitivizm* ile eş anlamlı kullandıkları *bilim* her şeyin belirleyicisi olmaya başladı. ‘Terakki’ sözcüğünün ağızlardan düşmediği, ‘Terakkiyât-ı Cedide’ sözcüğünün efsunlu bir etkiye sahip olduğu bu dönemin aydınları nezdinde Osmanlı’nın gerileyişinin, Batı’nın üstünlüğünün temelinde “ulûm ve fûnun” bulunmaktaydı. Hem iktidar, hem de muhalefet *pozitif felsefeye göre örgütlenmiş bir toplum ve devlet* tesis etmek arzusu taşıyorlardı.²

Sarayın öncülüğünde başlayan Batılılaşma politikalarının pek çok paradoksal sonucu oldu. Bunlardan birisi de, devletin Tanzimat’la hızlanan merkeziyetçi politikalarını ve merkeziyetçi siyasetini tesis etmek amacıyla başlatılan reform hareketleri, yönetici seçkinler arasında fikir ayrışmaları ve çatışmalarına yol açtı. Bu eğilimler XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla, Osmanlı toplumunun unsurları arasında ortaya çıkan yoğun siyasal ve toplumsal mücadeleleri doğurdu. Reformu başlatan seçkinler, reformlardan murad edilen sonuçları almak için reformların denetimini elden bırakmamayı tercih ettiler. Bunun için de, temel tercihleri reformlar doğrultusunda olsa dahi, kendilerinden başka güçlerin bu konularda müdahil olmalarını sınırlandırmaya çalıştılar. Ancak artık reformlar yeni kuşaklar halinde meyvelerini vermeye başlamıştı ve geri dönüşü olamayan bir yola girilmişti. Bu da yeni entelektüel sınıfları ortaya çıkardı. Önce Yeni Osmanlılar³ ve sonrasında da Jön Türkler olarak bilinen aydın hareketleri, *devletin kurtuluşuna* ve reformlara ilişkin görüşler öne sürmeye ve açıktan devlet politikalarını, özellikle de dış politikayı eleştirmeye ve etkilemeye başladılar.⁴ Osmanlı’da ‘sosyoloji’ de, öncelikle Jön Türkler olarak bilinen bu entelektüel kesimler arasında tanınmaya ve tanıtılmaya başladı. Osmanlı aydınlarının gündemine ilk kez girdiği bu dönemde sosyolojinin, Osmanlı Devleti’nin sorunlarından, çözüm arayışlarından ve düşünsel geleneklerinden etkilenmemesi düşünülemezdi. Nitekim de öyle oldu. Osmanlı aydınlarının bu dönemdeki ‘devletin bekası’na ilişkin problematikleri, arayışları, siyaset yapma tarzları sosyolojinin de belli özellikler kazanmasını belirledi.

İbn-i Haldun’un Mukaddime’si ile bir cilt Kavaid-i Osmaniye dışında tek bir yerli veya Doğu klâsiğine rastlanmadığı görülmüştür. Bir süre sonra ise Osmanlı aydınlarının kütüphaneleri Schopenhauer, Isnard, Büchner çeviri veya orijinallerinin doldurduğu mekânlar haline gelmeye başlayacaktır. (...) Hemen arkasından John Draper çevirileri piyasaya çıktı. Draper’in ana fikri toplumda çatışan temel unsurların ‘din’ ile ‘bilim’ olduğu ve bunun aynı zamanda tarihî bir karakter taşıdığı idi.” Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: 1889-1902*, İstanbul: İletişim Yay., 1985 [?], s. 33.

² Konunun din ve bilim tartışması çerçevesinde önemli bir kritiği için bkz. Cemil Aydın, “Türk Bilim Tarihi Yazımı’nda ‘Zihniyet’, ‘Din’ ve ‘Bilim’ İlişkisi: Osmanlı Örneği”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, c. 2, sy. 4, s. 29-44.

³ Konu için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne vd., İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

⁴ Pek çok önemli tarih çalışmasında bu konuyla ilgili farklı tezler ileri sürülmüştür. İmparatorluğun çözülme sürecini yükselen burjuva sınıfların konumlarıyla birlikte ele alan bir çalışmada dikkat değer tartışmalar mevcuttur. Bkz. Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, çev. İ. Yıldız, Ankara: Ayraç Yayınları, 1999.

Sosyoloji XIX. yüzyılda Avrupa’da ve özellikle de Fransa’da, oluşmakta olan sanayi toplumunun sorunlarını çözmek amacıyla ortaya çıkmıştı. Tom Bottomore, bu dönemde icra edilen sosyolojinin ‘ansiklopedik’, ‘evrimci’ ve ‘pozitif bilim olma iddiası’ndan söz ettikten sonra, “genel kapsamlı bir bilim olma iddiasına rağmen, toplumbilim özellikle onsekizinci yüzyıldaki siyasal ve ekonomik devrimlerin yarattığı toplumsal sorunlarla ilgilenmiş; her şeyin üstünde de, **yeni sanayi toplumunun bilimi** olmuştur’ der.⁵ Bu anlamda sosyoloji, daha önce de vurgulandığı gibi, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yaşanan sanayi ve siyasî devrimlerin yarattığı toplumsal gelişmelerin açıklanması ve oluşan kaotik ortamın *yeni* ‘iyi toplum’ ideali temelinde bir düzene kavuşturulması için oluşturulmuş bir bilimdir. Burada Saint Simon ve Comte ilginç figürler olarak ortaya çıkarlar. Bu anlamıyla Batı’da da ilk zamanlar reformcu ve düzenleyici bir bilgi alanı olarak düşünülüyordu.

Sosyolojinin –özellikle de *ilk dönemi* itibariyle- Türkiye’deki durumu da bundan farklı değildir. Türkiye’de de sosyoloji Batılılaşma politikalarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda sosyoloji, Osmanlı aydınlarına ‘nasıl batılılaşılacağı, iktisadi kalkınmanın nasıl sağlanacağı ve modern topluma nasıl geçileceğinin’ yollarını öğretene, bir başka deyişle, devlete ve toplumsal güçlere ‘kurtuluş reçeteleri’ sunacak bir *bilim* olarak görünmüş olsa gerektir.

Jön Türkler, böyle bir düşünsel ortam ve arayışın içine doğdular. Bu arayış ve tartışmalar, zamanla toplumsal güçleri ‘ilerleme taraftarları ve karşıtları’ şeklinde ikiye böldü. Jön Türkler Avrupa’nın *üstünlüğünün* temel sebebi olarak gördükleri *bilime* ve pozitif felsefeye duydukları inançla kendilerini inkılâpları hızlandıracak bir zümre olarak görüyorlardı. Bu aşırı özgüven, kendilerini bir toplum mühendisi ve hatta “içtimâî tabip”⁶ gibi görmeye doğru itti.

Şükrü Hanioğlu, ‘bilim’ ile bir milletin kurtuluşunun nasıl mümkün olabileceği gibi bir sorunsalın, Jön Türkler tarafından iki şekilde işlendiğini belirtir: “(...) birincisi, kuşkusuz kendilerine çok uygun düşen bir fikir sistemi ile toplumun açıklanmaya çalışılmasıdır. Bu da kendilerine istekleri doğrultusunda bir çerçeve çizen ‘Sosyal Darwinizm’den başka bir düşünce değildir.”⁷ Hanioğlu, Jön Türklerin *terakki* fikirlerinden, bireyin toplum içerisindeki rolünü önemsemeyen pozitivizm gibi kurumlara verdikleri önemden fakat bir yandan da bireyin toplumdaki gelişmeye daha çok müdahale etmesi gerektiği yolundaki fikirlere gösterdikleri artan ilgiden bahsettikten sonra şöyle der: “Bilim ile milletin kurtuluşunun işlenmesi sırasında Jön Türklerin üzerinde durdukları ikinci nokta, her alana nüfuz etme yeteneğinin olduğu varsayılan ‘bilim’in, yönetim konusunda da devreye girmesi gerektiği yolunda idi.”⁸ İlk sorunsal için ‘Sosyal Darwinizm’in onların isteklerine elverişli bir çerçeve

⁵ Tom B. Bottomore, *Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Klavuz*, çev. Ünsal Oskay, 2. bs., İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., 1984, s. 7 (vurgular yazara aittir).

⁶ “İçtimâî tabip” yaklaşımı ve Jön Türk aydınlarının toplumla fakat özellikle ve öncelikle de devletle ilişkilerini bir tür ‘doktor-hasta’ ilişkisi bağlamında değerlendirmelerine ilişkin değerlendirmeler için ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri (1895-1908)*, İstanbul: İletişim Yay., 1983.

⁷ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 51.

⁸ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 51-55.

çizdiğini belirtir.⁹ Bu tespitler, aynı zamanda Jön Türklerin, ortaya çıkışından itibaren sosyolojiye neden ilgi duyduklarına da ışık tutuyor. Jön Türklük içinden çıkan iki temel siyasal hareketin (*Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti* ve *İTC*), aynı zamanda iki farklı sosyoloji geleneğiyle de (Sabahattin Bey [*ilm-i içtima*] ve Ziya Gökalp [*içtimaiyat*]) doğrudan alakalı olmaları bu durumun bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Bu nokta, aynı zamanda, Türkiye’de sosyolojinin, özellikle de ilk dönemi itibariyle belirgin bir şekilde, *siyaset* kurumuyla makro-sosyolojik ilgiler etrafında gerçekleştirdiği yoğun ilişkiye de işaret etmektedir.¹⁰ Tanzimat, Islahat ve Kanun-ı Esasî gibi kritik eşiklerden geçen devlet soyluları ve entelektüellerin temel kaygıları ‘devleti kurtarmak’, hem de ‘acilen’ kurtarmaktı. Bu kaygı, onların *eski* ve *yeni* ile olan ilişkilerini düzenleme biçimini de etkiledi. XIX. yüzyıl sonu itibariyle, Osmanlı bürokrat-aydınlarının düşüncelerinde karşımıza çıkan eklektisizmin, ikiliklerin, çelişkilerin ve yüzeyselliklerin arkasında işte bu temel kaygı yatmaktaydı.¹¹ Mardin bu kuşaklardan özellikle aciliyet duygusunun baskısı altında olan Jön Türklerin *tarihsiz ve felsefesiz* bir düşünme formunu kurumlaştırdığını iddia eder.

Osmanlı toplumunda sosyoloji çalışmalarıyla ilk ilişki kuranların, sosyolojiyi ilk kez gündeme getirenlerin ‘devleti acilen kurtarma’ kaygısıyla hareket eden Jön Türkler arasından çıkması, aynı zamanda, sosyolojinin öncelikli ilgilerinin bir devlet reformu fikriyle sıkı bir ilişki içerisinde olması sonucunu doğurdu. Sosyolojinin Osmanlı’daki bu ilk yıllarında sosyologların toplumsal dünyayla ilişkisi, teorik ve ampirik ilgileri de büyük ölçüde bu bağlam içinde şekillendi. *Devletin kurtuluşu* için üretilmiş *reçeteler* bağlamında toplumun da dönüştürülmesi hedefleniyordu. Böylece toplumsal mühendislik ve içtimaî tabip alışkanlıkları kurumsallaştırılmış ve sosyolojik bilgi araçsallaştırılmış oldu. Cumhuriyet döneminde de devam eden bu alışkanlıkla, devlet reformu ihtiyaçlarından bağımsız olarak toplumun niteliği, özellikleri, pratikleri, deneyimleri uzun bir dönem boyunca önemslenmemiştir. Doktor-hasta ilişkisi bağlamında da sosyal bilim, gerek devlet ve gerekse de etkin toplumsal güçler ve yapılar tarafından ‘toplumu, onları hasta bırakan özelliklerinden kurtarma’ çabasıyla icra edilmiştir.

⁹ Konunun ayrıntılı tartışması için bkz. Attila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

¹⁰ Bilim ile siyaseti birbirinden ayırttığı ve siyasetten ziyade bilimsel çalışmalara kendisini hasrettiği övgülerine mazhar kılınan Sabahattin Bey’in siyasetle uğraşmadığı dönemlerde sosyolojiyle de uğraşmamış olması, bağlanmayı tercih ettiği LePlay’in sosyolojik düşünce geleneğinin ona aynı zamanda temel siyasal tercihlerini bilimsel bir zeminde savunabilme ve dolayısıyla da meşruiyetini sağlayabilme imkânı vermesi ve Türkiye’de siyasal çözümün bir anlamda tesis edildiği Cumhuriyet’in kuruluşu sonrasında ise sosyolojik herhangi bir çalışma içerisinde olmayışı bu noktada açıklayıcı bir örnek olarak önümüzde durmaktadır. Aynı şekilde, Gökalp’in Cumhuriyet’in kuruluşu sonrasında meşhur hars-medeniyet kuramını, *tehzib* olarak adlandırdığı yeni bir kavramla yeni koşullara uyarlama çabası da manidardır. Gökalp’in Durkheim sosyoloji geleneğiyle kurduğu ilişkiyi siyasal düşünceler bağlamında değerlendiren değerli bir çalışma için bkz. Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, Füsün Üstel ve Sabir Yücesoy (yay. haz.), 5. bs., İstanbul: İletişim Yay., 2006.

¹¹ Bu acilciliğin ve siyasetle ilişkili olmanın aydınlarımızın düşünceleri üzerindeki etkisine bir örnek olarak Şerif Mardin’in Sabahattin Bey’le ilgili yaptığı şu tespit oldukça açıklayıcıdır: “Kısaca Sabahattin Bey’in trajedisi sosyoloji tekniklerini bir siyasi program olarak göstermek zorunda bırakılmış olmasıdır.” Bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 217.

Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu Batılılaşma politikalarında gören, *pozitivist felsefe* ve *sosyoloji* aracılığıyla Batı toplumlarının seviyesine ulaşılabilirliğini varsayan Osmanlı memur-aydın zümresi sanayi toplumları için önerilen 'düzen ve ilerleme' reçetelerini Osmanlıcaya *aktarma yoluna* gittiler [*ittihat* ve *terakki*]. Osmanlı entelektüelleri, özellikle de belli bir siyaset önerisinde bulunanları, kendi düşünsel geleneklerine uyumlu fakat daha çok da siyasal hedeflerini bilimin sağladığı meşruiyet çerçevesinde savunmalarına imkân tanıyacak tarzda, Batılı düşünürlerin eser ve fikirlerini Osmanlı dünyasına tanıttılar. Onların kavram ve kuramlarının Osmanlı ülkesinin koşullarını dikkate alacak şekilde serbest bir tercümesini yaptılar. Başka bir deyişle, Batılı sosyal bilimcilerin teorilerini Osmanlı Devleti'nin koşullarına uyarladılar. Bu da, ilk dönemlerde sosyolojinin bir diğer niteliğinin şekillenmesine yol açmıştır: Aktarmacılığın bilinçli bir biçimde icrası veya seçici bir aktarmacılık faaliyeti. Bu çerçevede, Gökalp'in gerek Osmanlı'da ve gerekse de Türkiye Cumhuriyeti'ndeki yaygın ve kalıcı etkisini de, onun siyasal iktidarda bulunan grubun içerisinde yer almasında değil de, bu adaptasyon sürecine yaptığı müdahalede aramak daha açıklayıcı olacaktır.¹²

4.2. Sosyolojinin Akademide İlk Kurumsallaşma Çabaları

Sosyolojinin Osmanlı'daki 'akademi öncesi' tarihi Ahmet Şuayp, Ahmet Rıza, Suphi Ethem, Mustafa Suphi, Bedii Nuri, Satı el-Husri gibi isimlerin *Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* ve *Servet-i Fünun* gibi dergilerde kaleme aldıkları makaleler, telif veya tercüme kitaplar ile başlar. Le Play ve takipçilerinin düşüncelerini benimseyen Sabahattin Bey, Türkiye'de sosyolojiyle ilgilenme biçimini ve farklılaşmasını sağlamıştır. Sosyolojinin Türkiye'deki akademik meşruiyeti ve kurumlaşması ise, 1910'lardan itibaren sosyolojiyle yakinen ilgilenmeye başlayan ve Durkheim sosyoloji anlayışını kendisine rehber edinen Ziya Gökalp'in 1914 yılında sosyolojiyi Darülfünun ders programlarına dâhil etmesiyle başlar. Gökalp'in Durkheim okumasının sorunları bu yazının kapsamı dışındadır. Gökalp'in etkisi, kısa zamanda yalnızca İctimaiyat Kürsüsü'nde değil, Darülfünun'un başka birçok disiplinde de kendisini göstermiştir. *Yeni Türkiye* için formüle ettiği toplumsal örgütlenme, öncelik ve ihtiyaçlar çerçevesinde edebiyat tarihinden ilahiyata, iktisattan pedagojiye pek çok disiplinin işbirliği içinde gelişmesini sağlamaya çalışır. Buradaki temel etken Gökalp'in ulus-devlet milliyetçiliğine olan koyu bağlılığıdır. 1915'te İctimaiyat Darü'l-Mesaisi'ni kurar, 1917'de *İctimaiyat Mecmuası*'nı çıkarır. I. Dünya Savaşı'nın bitiminde İstanbul'un işgal edilmesi ve Gökalp'in, diğer pek çok İttihatçı gibi Malta'ya sürgüne gönderilmesiyle birlikte Darülfünun'daki sosyoloji eğitimi de sekteye uğrar. Cumhuriyet'in kurulması sonrasında ise gerek Mehmet İzzet'in genç yaşta vefatı nedeniyle kısa süren faaliyetleri, gerekse Necmeddin Sadak'ın çalışmaları sosyolojiyi Gökalp dönemindeki etkisine ve yaygınlığına kavuşturmak için yeterli olmamıştır.

1928'de kurulan Türk Felsefe Cemiyeti bünyesinde de sosyoloji çalışmaları yapılmıştır (cemiyet, *Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası* isimli bir de yayın organına sahipti). Lütfi Erişçi; 1933'den itibaren Hukuk Fakültesi birinci sınıf müfredatına dâhil edilen

¹² Taha Parla, Gökalp'in bu etkisini 'korporatizm' bağlamında yetkin bir şekilde değerlendirmektedir. Bkz. Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*.

sosyoloji dersini veren –1933 Üniversite Reformu çerçevesinde Hukuk Fakültesi bünyesinde kurulan ve sonrasında İÜ İktisat Fakültesi’nin de çekirdeğini teşkil eden *İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü* öğretim üyelerinden- Alman akademisyen Gerhard Kessler’in ve yayınladığı *Muasırr Avrupa İçtimaiyatı* (1933) isimli çalışmasında Amerikan sosyolojisini benimsediğini belirten *Ankara Gazi Terbiye Enstitüsü* muallimlerinden M. Saffet’in düşüncelerini Türkiye’deki Durkheimci sosyoloji geleneğinin dışında ‘yeni temayüller’ olarak niteliyor.¹³

Bu süreçte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İÜEF) Sosyoloji Kürsüsü, Gökâlp sonrasında, Hilmi Ziya Ülken’in öncülüğünde 1940’larla birlikte ‘ikinci’ kuruluşunu yaşıyordu. Hilmi Ziya Ülken derin entelektüel kişiliği ve zengin akademik ilgisiyle sosyoloji bölümünün kurumsallaştırılmasında öncü bir rol üstlendi. Ülken sosyolojinin yanında mesleki olarak mantık, felsefe, ahlâk, sanat gibi alanlarda da birçok kıymetli eser üretti. Batı dünyasındaki düşünsel gelişmeleri çok yakından takip ediyordu ve Türk akademi çevrelerini yeni düşünsel gelişmeler konusunda hızlı bir şekilde bilgilendiriyordu. Kurucusu ve yöneticisi olduğu *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*’nde bu türden pek çok araştırma metni, makale vs. yer almaktaydı. Ülken aktif bir sosyolog olarak uluslararası sosyoloji topluluklarıyla da etkin bağlar kurdu. Onun öncülüğünde İstanbul Üniversitesi ve Türkiye uluslararası sosyoloji kongrelerine ve farklı alanlardan birçok toplantıya ev sahipliği yaptı. Onun başkanlık yaptığı yıllarda İstanbul’a birçok önemli sosyolog gelerek dersler, konferanslar ve seminerler verdiler.

Türkiye’de sosyolojik düşüncenin farklılaşması ve çeşitlenmesi ihtimalini doğuran bir diğer kritik dönem, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi’nde başkanlığını Fransız akademisyen Olivier Lacombe’un yaptığı Felsefe Enstitüsü bünyesinde, 1939’da Doç. Behice Boran’ın başkanlığında kurulan ve Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav ve Mediha Berkes gibi farklı disiplinlerden akademisyenlerin görev aldıkları sosyoloji kürsüsü ile yaşanır.¹⁴ Bu kürsüyle birlikte, Türkiye’de –daha önceki tarihlerde cılız da olsa varlığıyla karşılaştığımız- sosyolojik araştırmaların ampirik olarak delillendirilmesi temel bir yaklaşım olarak kurumsallaşma eğilimine girdi. İkinci Savaş sonrasında dünyada meydana gelen siyasal gelişmeler (San Francisco düzeni ve Soğuk Savaş), bu gelişmelere ayak uydurmak isteyen Türkiye Cumhuriyeti’nin dönüşümleri ve özellikle de dönemin iktidar partisi CHP içerisindeki kırılmalar neticesinde, Boran başta olmak üzere kürsünün kurucu akademik

¹³ Lütfi Erişçi, “Türkiye’de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası [1]”, *Sosyoloji Dergisi: Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Semineri Tetkik ve Araştırmaları*, 1941-1942, c. I, sy. 1, s. 164-165. Türkiye’de sosyoloji eğitiminin, fakat özellikle de belli bir tarihe kadar Türkiye’deki sosyoloji eğitimiyle özdeşleşmiş gibi duran İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi sosyoloji kürsüsünün hocalarının, müfredatının ve çalışmalarının tarihi için ayrıca bkz. Mehmet Yalvaç, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Sosyoloji Eğitiminin Tarihçesi (1912-1982) I-II”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, I: Ocak 1985, Yıl: 14, sy. 1, s. 59-72; II: Nisan 1985, Yıl: 14, sy. 2, s. 59-72; İsmail Coşkun, “Sosyoloji Bölümünün Tarihine Dair”, *75. Yılında Türkiye’de Sosyoloji*, İsmail Coşkun (yay. haz.), İstanbul: Bağlam Yay., 1991, s. 13-23.

¹⁴ Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, 3. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

kadrosunun 1948 Tasfiye hareketiyle birlikte dramatik bir şekilde üniversiteden kopartılmaları Türkiye sosyal bilimleri açısından önemli sonuçlar doğurmuştur.¹⁵

Yaşadıkları yıpratıcı tasfiye sürecine rağmen Muzaffer Şerif ABD’de, Berkes Kanada’da ve Pertev Naili Fransa’da yapmış oldukları çalışmalar ile gerek Türkiye ve gerekse de uluslararası sosyal bilim alanında etkinliklerini artırarak sürdürdüler.

4.3. Sosyoloji Akademik Meşruiyetini ve Kurumsallaşmasını Yeniden Kazanıyor

1960 sonrasında hem akademik kurum ve akademisyen sayılarındaki artış hem de Türkiye’nin sanayileşme ve planlı ekonomi dönemine geçişi ile birlikte değişik alanlarda sosyolojik çözümlemelere sosyal siyaset bağlamında olan ihtiyaç artmaya başladı. Bu tarihten itibaren sosyal yapı tartışmalarının hızlı biçimde arttığı görülmektedir. Aynı süreçte tarihle yeniden yüzleşme olarak da nitelendirilebilecek tarih tezleri tartışmaları da alevlenmiş ve bu tartışmalar birbiriyle bağlantılı özellikler göstermeye başlamıştır.

Hilmi Ziya, 27 Mayıs sonrasında İÜEF Sosyoloji Bölümü’ndeki görevinden alınmasıyla, daha sonra geri dönüşüne izin verilmesine karşın, akademik faaliyetlerini –aynı zamanda yarı-zamanlı olarak ders verdiği- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde sürdürmeyi tercih etti. Bu dönemden sonra İÜEF Sosyoloji Bölümü, çalışmalarını Nureddin Şazi Kösemihal başkanlığında sürdürdü. Aynı yıllarda Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu da çalışmalarını İÜ İktisat Fakültesi’nde ve *İktisat ve İktimaiyat Enstitüsü* bünyesinde yürütüyordu.

1950’lerin son yıllarından itibaren ABD’li uzmanların öncülüğünde ve büyük ölçüde de onların finansmanıya kurulan Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) gibi araştırma kuruluşları ve bürokratik kuruluşlar farklı bir sosyal bilim anlayışını Türkiye’de canlandırmaya başladılar. Mübeccel Kıray’a DPT tarafından yaptırılan *Ereğli* araştırması Türkiye’deki sosyoloji çalışmaları bakımından önemli bir dönüm noktasıdır.¹⁶ Bu çalışmaları müteakiben, Birleşmiş Milletler bünyesinde görevli olarak bir öneri raporu yazan Charles Abrams’ın teklifiyle 1956’da kurulan Orta Doğu Teknik Üniversitesi ile Türkiye’de farklı bir sosyal bilim anlayışı geleneğinin kurumlaşmaya başladığı görülür. Bu yıllarda, özellikle AÜ DTCF sosyoloji kürsüsünün kısa süren ömrü esnasında öğrencilik yapmış –Muzaffer Şerif, Boran ve Berkes’in öğrencisi olmuş- Mübeccel

¹⁵ 1948 tasfiyesi için özellikle bkz. Mete Çetik (haz.), *Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav’ın Müdafası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1998. Niyazi Berkes özelinde kaleme alınmış bir inceleme olmasına rağmen, söz konusu tasfiyeye ilişkin de doyurucu değerlendirmelerde bulunan bir yazı için bkz. Fahrettin Altun, “Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında”, *Türkiye Araştırmaları ve Literatür Dergisi*, (Türk Siyaset Tarihi: Tanzimat’tan Günümüze), Bahar 2004, c. II, sy. 1, s. 439-474.

¹⁶ Mübeccel Belik Kıray, *Ereğli; Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Ankara: DPT Yayınları, 1964.

Belik Kıray ise yeni kurulan Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin sosyal bilimler programını kurmaya başlamıştı.¹⁷

Ankara Üniversitesi'ne bağlı bazı sağlık kurumlarının çekirdeğini oluşturduğu ve 1967'de kurulan Hacettepe Üniversitesi'nde ise sosyoloji eğitimi üniversitenin kuruluşu öncesi 1964'de başlamıştı. 1980 sonrasında eser veren birçok sosyolog bu okuldan mezun olmuştur. Bu okula daha sonra Boğaziçi, Ege ve Mimar Sinan gibi üniversiteler katılmış ve sosyoloji eğitiminin çeşitlenmesi artarak sürmüştür.

4.4. Türkiye'de Sosyolojinin Çeşitlenmesi ve Zenginleşmesi

1980 sonrası YÖK kanunu ile birlikte bağımsız sosyoloji bölümleri kurulmaya başlanmış ve yeni kurulan özel ve kamu üniversiteleriyle birlikte günümüzde Türkiye'de 70'i aşkın sosyoloji bölümünde lisans programı eğitimi verilmektedir. Bu bölümlerin önemli bir kısmında yüksek lisans programları yürütülmektedir. Bugün bu bölümlerde kendi çalışma alanlarında münhasıran nitelikli çalışmalar yapan çok sayıda sosyolog akademik faaliyette bulunmaktadır. Ülke genelinde faal durumda bulunan (özel veya kamu üniversitelerinde örgün veya açık eğitim yapan) sosyoloji bölümlerinde okuyan öğrenci sayısına, sosyal bilimler ve özelde de sosyoloji alanında yayınlanan telif ve türcüme eserlere, yapılan lisans üstü çalışmalara vs. bakıldığında sosyoloji alanına yoğun bir ilginin olduğu, çalışma konularının teori, yöntem ve konu itibarıyla hayli çeşitlendiği, çağdaş sosyoloji gündeminin ve literatürünün yakından takip edilmeye başlandığı görülmektedir. Özellikle yurt dışına çıkma ve yurt dışında akademik çalışmalar yapabilme imkanlarının artması, yabancı dilde literatür takibinin kolaylaşması gibi etkenler bu anlamda Türkiye'de –klasik ve çağdaş kuramlar anlamında- sosyolojinin daha kapsamlı ve güncel olarak takibini ve kavranmasını kolaylaştırmıştır. Fakat bütün bunlara rağmen, söz konusu çalışmaların henüz ampirik ve kuramsal olarak tatmin edici bir aşamaya ulaştığını söylemek zordur. Başka bir deyişle, 1980 sonrasında Türkiye siyasetinde ve ekonomisinde yaşanan açılımın sosyal bilimler alanında da yansımaları görülmekte, fakat bu genişlemenin ve açılmanın dağınıklıktan kurtarılması ve Türkiye'nin yaşadığı ekonomik, toplumsal, kültürel vb. dönüşümlerin bütünlüklü, derinlikli ve dingin sosyolojik çalışmaların konusu haline getirilmesi gerekiyor.

Batı-dışındaki birçok ülkeye kıyasla sosyolojik bilginin kurumsallaşmasında Türkiye'nin önemli bir aşama kaydettiği söylenebilir. Ama özellikle 1990 sonrası post-modern epistemolojilerle pozitivist ve tarihselci yaklaşımlar arasında yaşanan, bazı açılardan verimli olmakla birlikte geneli itibarıyla verimsiz olan tartışmanın Türkiye'nin sosyal bilimler alanında yarattığı etkilerin incelenmesi gerekmektedir. Bu sahte tartışmalar yoluyla kurum olarak “bilim”e dönük sorgulayıcı bir söylem güç kazanmıştır. Olumlu olan Türkiye'nin pozitivist geçmişinin bu vesile ile tartışmaya açılmış olmasıdır. Pek çok eleştirmen bilim kurumunu pozitivist düşünce ile eşitlemiş, fakat asıl dikkat edilmesi gereken bir gelişme olarak son dönemlerde bilimin epistemolojik ve tarihsel araştırmalarda kat ettiği etkileyici gelişime ise aynı oranda dikkat göstermemişlerdir. Bu nedenle 1980'li ve 1990'lı yıllar

¹⁷ Mübeccel Belik Kıray, *Hayatımda Hiç Arkaya Bakmadım: Mübeccel Belik Kıray'la Söyleşi*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001.

boyunca eleştirel bir söylem inşasından öteye gitmeyen ve yaşayan toplum hakkında delillendirilmiş ve gerekçelendirilmiş hiçbir şey söylemeyen bir yaklaşım da gittikçe ağırlık kazanmaya başlamıştır. Elbette bu durum, geçmişte hakim olmuş ve başkalarına söz hakkı tanımamış belli ve dar bir bilim anlayışının sorgulanması ve eleştirilmesi anlamında olumlu bir gelişim olarak değerlendirilmelidir. Ancak, bu eleştirinin yine kendi koşullarından hareketle üretilmemiş bir düşünceye dayanıyor olması, başka bir deyişle, yine bağımlılık ve aktarmacılık ilişkilerini sürdürüyor olması itibarıyla de sorgulanması gereken bir durumdur. Pozitivist-modernleşmeci bir sosyal bilim anlayışının Batı dünyasında hakim bilim anlayışı olması sebebiyle Türkiye’de de benimsenmesi ile Avrupa ve ABD sosyal bilim çevrelerinde artık eleştiriliyor olması sebebiyle burada da eleştirilmesi ve reddedilmesi arasında hiç bir fark yoktur. Belki bu yeni yaklaşımlar öncekilerden daha açıklayıcı ve kullanışlıdır, ama nihaî noktada o da diğeri gibi bağımlılık ilişkileri içerisinde kabullenilen ve ancak ikinci bir emre kadar kullanılma ömrü olan bir yaklaşımdır. Akademi öncesi tarihiyle birlikte neredeyse 150 yıla yaklaşan bir geçmişe sahip Türk sosyolojisinin, bu noktada artık kendi kavram ve kuramlarını kendi koşullarından hareketle geliştirebilme cesaretini göstermesi gerekiyor. Bu, Avrupa’da ve ABD’de üretilmiş klasik ve çağdaş sosyal teoriye bütünüyle sırtımızı dönmemiz gerektiği anlamına da gelmiyor, gelmemelidir de.

Tekrar edecek olursak, günümüzde Türkiye’de ampirik, kuramsal ve tarihsel araştırmalar, büyük ölçüde yapısal-işlevselci, post-yapısalcı, Marxist ve tarihselci yaklaşımlar etrafında kümelenmiştir. Büyük ölçüde İkinci Savaş sonrasında oluşan yaklaşımlar etrafında gelişen bu iş bölümü Türkiye’nin sosyolojik dinamiklerini ileri düzeyde açıklayacak yetkinlikten ve birikimden mahrumdur. Bunun temel nedeni olarak birçok tez ileri sürülebilir. Fakat özellikle yaşayan, değişen, dönüşen kanlı-canlı toplumun nasıl işlediğini, tarihsel süreçlerin içinden süregelen yapıları, ilişki ağlarını, kültürel değişimlerin yörüngelerini, demografik yapıdaki farklılaşma ve değişimleri, devletin oluşum süreci ve niteliğini, kentsel büyümenin formunu ve içeriğini, kırsal alanların hangi değişim süreçlerinden geçtiğini, kamu sağlığının sosyolojik boyutlarını, karmaşık göç hareketliliklerinin ne tür toplumsal değişimleri tetiklediğini ve ne türden yapılaşmalar ürettiğini, iş ve çalışma hayatının yapısını ve daha bunun gibi birçok konuyu açıklayacak birikimin sınırlı düzeyde kalmış olması sosyologların Türkiye’nin dönüşümleri hakkında ileri kavramlaştırma ve temsil sistemleri oluşturmalarını engellemektedir. Elbette ki hakkı teslim edilmesi gereken birçok sosyoloğun kendi araştırma alanlarında çok değerli çalışmaları mevcuttur. Fakat sosyal bilimlerin günümüzde ulaştığı seviye ile kıyaslandığında durumun pek iç açıcı olduğu söylenemez.

Bu konuyu biraz daha örneklendirmek mevcut durumdaki eksikliklerin giderilip yeni araştırma programları inşa etmek için sosyologların önündeki fırsatlara da işaret etmektedir. Örneğin, siyaset sosyolojisi araştırmaları, realist, eleştirel ve düşünömsel ampirik kanıta ve kavramsal araştırmaya yeterince önem vermemiştir. Siyaset sosyolojisi alanındaki çalışmalar daha çok, 1980 sonrası sivil toplumcu söylem bağlamında ve çoğunlukla “kamuoyu” kavramı etrafında örgütlenen piyasa araştırmaları mantığı içinde konumlanmaktadır.¹⁸ Kamuoyu

¹⁸ Önemli bir istisna için bkz. Şerif Mardin, *Religion, Society and Modernity in Turkey*, Syracuse University Press, 2006.

araştırmalarının sosyolojik metodoloji açısından yeterliliği ve geçerliliği tartışmalı bir durum iken, birçok sosyolog bu araştırmalara referansla tartışmalar inşa etmeye çalışmaktadır. Kırsal sosyoloji çalışmaları, Türkiye’de kırsal farklılaşma ve dönüşümü açıklayabilmek için, en fazla, bazı kuramsal tartışmalarla cevap verebilmektedir. Bu alanda yeterli etnografik ve ampirik birikimin olduğunu söylemek zordur. Kuramsal birikimin mevcut farklılaşmaları ne düzeyde açıklayabildiği ise belirgin değildir. Kent sosyolojisinde bir kentin büyüme ve dönüşüm şeklinin tam bir eseri (monografik düzeyde bile) yazılamamıştır. Bazı değerli monografiler ise çoğunlukla özelleşmiş problematiklerle yazılmıştır ve bütüncül bir sosyal-ekoloji tartışması ihtiva etmez. Din sosyolojisi dinî toplumsal hareketleri, laiklik-sekülerizm sorunlarının dünyadaki diğer örnekleriyle benzerliğini ya da özgünlüğünü ve Müslüman toplumlardaki değişimleri ‘sekülerleştik mi, dindarlaştık mı’ ikilimenin dışına çıkarak modernleşme süreci içinde etkileşime giren bu iki unsurun bu süreçten nasıl etkilendiklerini, dönüştüklerini kavramlaştırabilecek bir yetkinlikten uzaktır. Sağlıklı bir sosyal politikanın olmazsa olmazlarından olan kamu sağlığı (hıfzı sıhha) sorunlarını ayrıntılı ve derinlemesine ele alabilmiş incelemelerin sayısı fazla değildir. Demografi araştırmaları nüfusun karmaşık hareket dinamiklerini, niteliğini, değişimini, farklılaşmasını açıklayacak bir birikimin henüz başlarındadır. İş-çalışma sosyolojisi hâlâ emekleme aşamasındadır. Bilim sosyolojisi alanında dağınık bazı yazılar dışında sistematik bir tartışma mevcut değildir. Ekonomi-politik alanında sosyologlar tarafından yapılan ve kuramsal ve ampirik temelleri sağlam kurulmuş çalışmalar çok azdır. Neredeyse her alanda yapısal farklılaşmaların dinamik resimlerini verebilecek bir birikim yoktur denilebilir.

Türkiye’nin yaklaşık 30 yılı aşkın bir süredir yaşadığı önemli tecrübeler, Batı sosyal bilim çevrelerinin geliştirmiş olduğu araştırma gündemlerine *bağımlı olmadan* ele alınmayı hak ediyor ve gerekli kılıyor. Bugün Türkiye –kentleşme süreçleri, göç, sağlık politikaları, bilgi teknolojileri, yönetim sistemi değişikliği ve onun etrafında yaşanan tartışmalar, modernleşmeci aktörlerin nitelikleri, iktisadî gelişmeler ve sonucunda ortaya çıkan yeni sınıfsal yapılar, yeni insan ilişkileri ve dönüşen kültür ve zihniyetler vb. gibi pek çok boyutuyla- sosyal bilimlerimiz için zengin bir araştırma sahası olma özelliği gösteriyor. Türkiye’nin değişen bu yapısının eski kavram ve kuramlarla [modernleşmeci sosyal bilim anlayışlarıyla] tek başına kavranamayacağı da açıktır. Nitekim sosyal bilimlerimizde, toplumu anlamaktan ve analiz etmekten ziyade bu yukarıdan aşağıya doğru toplumu düzenleme hedefini önceleyen modernleşmeci sosyal bilim anlayışının eksikliklerine ve zaaflarına yönelik belli eleştiriler yönelten -sayıları az da olsa- belli eleştirilerle karşılaşmaktadır. Dolayısıyla, günümüz Türkiye’sinde sosyal bilimlerin yeni toplumsal olguları kavramasına izin verecek yeni kavramlara, yeni yaklaşımlara ihtiyacı her geçen gün kendisini daha fazla aşık kılıyor. Kavram, kuram ve yöntem noktasındaki ihtiyaçların karşılanabilmesi için yeni araçlara da ihtiyaç vardır. Bunların bir kısmı geçmişte ihmal edilen geleneksel bilgi kaynaklarıdır, bir kısmı ise yine ihmal edilen çağdaş sosyal bilimlerin sunduğu farklı yaklaşım imkanlarıdır. Fakat toplumsal gerçeklerimize araştırma disiplininimizin sunduğu belli şablonları veya hakim ezberleri önceleyerek değil, olgularımızı/gerçekliğimizi önceleyerek yönelmemiz gerekiyor. Geleneksel değerlere ve bilgi biçimlerine vakıf olmadan günümüz Türkiye’sinin yaşadığı dönüşümü kavramak ve kavramsallaştırmak pek mümkün gözüküyor. Aynı şekilde, günümüzün küresel dünyasının gerçeklerine ve bu çerçevede

çağdaş sosyal bilimlerde üretilmiş açıklama biçimlerine bütünüyle sırtımızı dönmekle de ülkemizin güncel gerçeklerini hakkıyla kavramamız mümkün olmayacaktır. Ülkemizin yaşadığı dönüşümler sosyal bilim literatürüne önemli katkılar yapma imkanlarını sunuyor. Bunun için geleneksel açıklama biçimleriyle güncel olan olgular ve açıklama biçimleri arasında bir denge kurabilmek ve tedavüldeki mevcut açıklama biçimleriyle eleştirel bir ilişki kurma becerisini geliştirmek gerekiyor.

Türkiye’de sosyal bilimcilerin içinde yaşadığımız, sessizce etrafımızda vuku bulan değişimleri anlamak ve açıklamak konusunda gittikçe artmakta olan ilgilerinin zamanla daha verimli biçimler kazanacağını ve sosyoloji düşüncesinin daha ileri bir düzeye ulaşacağını, pek çok sosyoloğun emekleriyle inşa ettiği eserlerden görebiliyoruz. Yapılan çalışmaların henüz yeterli düzeyde ve sayıda olduğunu, olanların da birbirinden yeterince haberdar ya da birbiriyle etkileşim ve iletişim içerisinde olduklarını söylemek halihazırda zordur. Umudumuz bu tür emek ve zahmet mahsulü çalışmaların zamanla örnek teşkil etmesi ve bu tür araştırmaların sayısının artmasıdır.

Okuma Önerileri

Sosyolojinin Türkiye’ye hangi koşullarda girdiği ve Türk sosyolojisindeki temel tartışma konuları hakkında son derece faydalı, derinlikli ve önemli değerlendirmeler içeren Baykan Sezer’e ait *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları* (İstanbul: Kızılelma Yay., 2006) isimli çalışması Türk sosyoloji tarihi incelemeleri açısından temel önemde bir metindir. Ayrıca - Alim Arlı ile birlikte editörlüğünü üstlendiğimiz- *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*’nin “Türk Sosyoloji Tarihi” başlıklı özel sayısı (2011, sy. 11); Emre Kongar’ın derlemiş olduğu iki ciltlik *Türk Toplumbilimcileri* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988) ve Çağatay Özdemir’in derlemiş olduğu *Türkiye’de Sosyoloji: İsimler-Eserler* (2 cilt, Ankara: Phoenix, 2008) isimli eserler Türk sosyologların eserlerine ve düşüncelerine ilişkin zengin bilgiler içeren çalışmalardır.

Sosyolojinin Türkiye’ye girişinde Osmanlı Devleti’nin batılılaşma siyasetinin etkisinden ve Osmanlı aydınlarının bu çerçevedeki siyasi çalışmalarından yukarıda söz edilmişti. Meselenin bu yönüyle ilgili olarak, aynı zamanda Türk sosyolojisinin tarihini kavramak isteyenler için Hilmi Ziya Ülken’in *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yay., 1979) ve Şerif Mardin’in *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)* (İstanbul: İletişim Yay., 2003) isimli çalışmaları faydalı olacaktır.

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

Bu bölümde, sosyolojinin Türkiye’deki –akademi öncesi ve akademi dönemi olmak üzere toplamda- 100 yılı aşkın bir süreyi kapsayan serüveni kısaca değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Osmanlı aydınlarının sosyolojiye neden ilgi duydukları, sosyoloji aracılığıyla Osmanlı Devleti’nin hangi sorunlarını nasıl çözme arayışında oldukları ve bu çaba içerisinde ilk dönem Türk sosyolojisinin kazandığı –batıcılışma siyasetinin ürünü olması ve dolayısıyla bu siyaseti başarıya erdirmeye misyonuna sıkı sıkıya bağlı bir disiplin olarak gelişmesi, buna bağlı olarak aktarmacı/tercümeyle dayalı bir disiplin olarak öne çıkması, toplumdan ziyade devletin sorunlarını önceleme nedeniyle ‘Siyaset’ ile yakın ilişkisi vb. gibi- belli başlı özellikleri kronolojik bir takvim dikkate alınarak kısaca ele alınmıştır.

Bölüm Soruları

1) Frederic Le Play'in sosyolojik düşünceleri, Osmanlı ülkesinin problemlerinin tanımı ve çözümü için ilk kez tarafından kullanılmıştır.

2) Ülkemizde sosyolojiye ilgi duyan ilk isimlerden biri olan Ahmet Rıza, hangi Batılı sosyologun düşüncelerini Türkiye'de tanıtmaya çalışmıştır?

a) G. Simmel

b) H. Spencer

c) F. Le Play

d) A. Comte

3) Ahmet Şuayip'in, düşüncelerine ilgi duyduğu ve Türkiye'de tanıttığı Batılı sosyal bilimci aşağıdakilerden hangisidir?

a) E. Durkheim

b) F. Tönnies

c) H. Spencer

d) H. Freyer

4) Sabahattin Bey, *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyeti Cemiyeti*'nin kurucusudur.

() Doğru () Yanlış

5) Niyazi Berkes, Osmanlı'nın çağdaşlaşma/modernleşme tarihini, tarihi olarak anlamaktadır.

6) Mübeccel B. Kıray, 'bir değişme analizi' olarak değerlendirdiği *Ereğli* çalışmasında kavramıyla toplumsal değişimin çok önemli bir yönünü, toplumların bir günden öbür güne ne tür değişimler geçirdiğini incelemiştir.

7) *Türkleşmek, Muasırlaşmak, İslamlaşmak* başlıklı eser, aşağıdaki düşünürlerimizden hangisine aittir?

a) Hüseyinzade Ali

b) Y. Akçura

c) Z. Gökalp

d) Ahmet Agayef

8) *Toplumsal Yapı Araştırmaları* başlıklı çalışma aşağıdaki sosyologlarımızdan hangisine aittir?

a) Behice Boran

b) Mübeccel B. Kıray

c) Mehmet Ali Şevki

d) Emre Kongar

9) M. Weber'in sosyolojisi, Türkiye'de Prens Sabahattin tarafından tanıtılmış ve temsil edilmiştir.

() Doğru () Yanlış

Cevaplar

1) Sabahattin Bey/Prens Sabahattin

2) (d) Auguste Comte

3) (c) Herbert Spencer

4) Doğru

5) Laikleşmenin/Sekülerleşmenin

6) Tampon kurum

7) (c) Ziya Gökalp

8) (a) Behice Boran

9) Yanlış

5. TÜRK SOSYOLOJİSİNİN İKİ KURUCU İSMİ

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

- 5.1.** Türkiye’de sosyolojinin gelişiminde belirleyici olan isimler
- 5.2.** Sabahattin Bey/Prens Sabahattin’in sosyolojik düşünceleri
- 5.3.** Sabahattin Bey’in siyasal görüşleri
- 5.4.** Ziya Gökalp’in sosyolojinin üniversitede kurumlaşmasındaki çabaları
- 5.5.** Ziya Gökalp’in sosyolojik görüşleri
- 5.6.** Ziya Gökalp’in toplum tasarımının ana hatları

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Türkiye’de sosyolojinin gelişiminde ve biçimlenmesinde önemli rolü olan iki isim Sabahattin Bey ve Ziya Gökalp’in sosyolojik görüşleri nelerdir?
- Her iki düşünürün sosyolojik görüşlerinin, düşünce kaynaklarının onların Osmanlı Devleti’nin sorunlarının çözümüne ilişkin görüşleriyle nasıl bir ilişkisi bulunmaktadır?
- Sabahattin Bey’in ve Ziya Gökalp’in siyasal düşünceleri ve toplum tasarımları sosyolojik görüşlerini nasıl etkilemiştir?

Anahtar Kavramlar

- Ziya Gökalp
- Sabahattin Bey / Prens Sabahattin
- Frederic LePlay
- Emile Durkheim
- Bireyci (İnfiradî Toplumlar)
- Cemaatçi Toplumlar
- Türk Milliyetçiliği

Giriş

Türkiye’de sosyolojinin kuruluşunda özellikle iki isim önemlidir: Sabahattin Bey (Prens Sabahattin) ve Ziya Gökalp. Bu iki isim, Türk sosyoloji tarihinde belirleyici, tanımlayıcı ve tasnif edici etkide bulunmuş iki geleneğinin de kurucusudur. Günümüzde bu etkinin izlerini, farklılaşmış da olsalar, bulmak mümkündür. Türk sosyolojisinin bu iki kurucu ismi, aynı zamanda siyasal düşünce tarihimiz açısından da önemini sürdüren kutuplaşmaların merkezinde olmuşlardır.

Sabahattin Bey, bir Fransız düşünürü olan Frederic Le Play’in ve takipçilerinin düşüncelerinin etkisinde kalmış ve onların geliştirdikleri sosyolojik kavram ve yöntemi Osmanlı toplumunun sorunlarına uyarlamaya, çözüm yolları göstermeye çalışmıştır. Ziya Gökalp de, yine bir Fransız düşünürü olan Emile Durkheim’in sosyolojik yaklaşımlarını Osmanlı toplumunun sorunlarına uyarlamaya çalışmıştır.

Her iki düşünürümüz de, kaynakları Fransız olmasına rağmen, belki de kaynak düşünürlerinin Fransız toplumu için farklı çözüm önerilerinde bulunmalarından kaynaklanan bir şekilde Osmanlı Devleti’nin sorunlarına farklı yaklaşmış ve farklı çözüm önerilerinde bulunmuşlardır. Sosyolojik önerilerinin arka planında elbette ülkenin sorunlarına farklı siyasal perspektiflerden bakmalarının belirleyici etkilerini görmek mümkündür.

Bu bölümde, söz konusu iki düşünürümüzün sosyolojik yaklaşımları eserlerini verdikleri dönemin siyasal ve toplumsal gelişmeleri bağlamında değerlendirilmektedir.

5.1. Sabahattin Bey (Prens Sabahattin)

“Sultanzade” Sabahaddin Bey —Osmanlı geleneklerine aykırı olarak meşhur edilmiş ismiyle Prens Sabahaddin— [1878, İstanbul—1948, İsviçre]; gerek Jön Türk hareketi içerisindeki konumu ve gerekse de Türk sosyolojisinin iki ana geleneğinden birinin öncüsü olması nedeniyle, II. Meşrutiyete giden süreçte ve sonrasında adından çokça söz ettirdi. Türkiye’de Le Play sosyoloji akımının mümessili olması, İngiliz yanlısı bir siyaseti savunması, —kendisinin ve taraftarlarının ısrarla reddetmelerine karşın— dönemin siyasî olaylarının tam da merkezinde yer alması vs. ile, tipik bir Türk aydınıdır.

Prens Sabahaddin’in Türk siyasî ve düşünce hayatı üzerindeki etkisinin başlangıcı, babası Mahmut Celaleddin Paşa’nın, II. Abdülhamit ile yaşadığı sıkıntılar sonrasında, kendisini ve kardeşi de Lütfullah’ı da yanına alarak “menfa—yı ihtiyarî” [: gönüllü sürgün] olarak Paris’e gittiği yıllara rastlar. Anlaşmazlık ve bölünmeyle neticelenen I. Jön Türk Kongresi’ne katıldı [1902, Paris]. Anlaşmazlığın sebebi, II. Abdülhamit iktidarına karşı girişilecek mücadelede takip edilecek yönetime ilişkin görüş farklılıklarıydı. Ahmet Rıza’nın başını çektiği —daha sonraları “merkeziyetçi” olarak tanımlanacak— grup, II. Abdülhamit karşıtı ihtilal girişiminde yabancı devletlerin müdahalesini reddetmekteydi. Sabahaddin Bey’in önderliğindeki —daha sonraları adem—i merkeziyetçi olarak nitelenecek olan— diğer grup ise, azınlık temsilcileriyle birlikte, bu girişime yabancı devletlerin müdahil olmaları gereğini savunmaktaydı. Sabahaddin Bey, bu düşüncelerini gerçekleştirmek için çeşitli girişimlerde bulunmuşsa da başarılı olamamıştır. Bu uğraşlarında, İngilizlerin maddî ve manevî desteğini de görmüştür. 31 Mart olaylarındaki rolü ise hâlâ tartışılmaktadır. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde, Sabahaddin Bey’e duyulan güvensizliğin arkasında; bu dönemde dillendirdiği düşüncelerinin, eylemlerinin ve ilişkilerinin önemlice bir etkisi olduğu muhakkaktır.¹

Sabahaddin Bey, Türkiye’de Frederick Le Play’in geliştirdiği sosyoloji anlayışının sözcüsü olarak tanınır. Le Play sosyolojisiyle; siyasal girişimlerinde uğradığı başarısızlıklar nedeniyle moralsiz ve yorgun geçen günlerin ardından, bir sabah, Paris’te yürüyüş yaparken bir kitapçı vitrininde gördüğü Edmond Demolins’in *A quoi tient la superiorite des Anglo-Saxon* (1897) (*Anglo-Saksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?*, çev. Ali Fuad [Erden] ve Ahmet Naci, İstanbul: Kitaphane-yi Askerî İbrahim Hilmi, 1330/1914) başlıklı kitabını alıp okumak suretiyle tanışmıştır. Daha sonra, *Le Science Social* adlı bir dergi de çıkaran bu çevreyle yakın ilişkilere girmiş, grubun Paris’te kurmuş olduğu “Societe pour le developpement de l’initiative privee et la vulgarisation de la science sociale” adlı derneğe üye olmuş ve Paris’te, derneğin Teşebbüs—ü Şahsi ve Adem—i Merkeziyet Cemiyeti [TŞAMC] adı ile bilinen Türkiye şubesini açmıştır. Cemiyetin yayın organı olarak da *Terakki* isimli bir dergi çıkarmıştır [1906]. Sabahaddin Bey, bu çevre ile birlikte, savunduğu siyasî fikirlere sosyolojik bir anlatım imkanı bulmuştur. Siyasî mücadelesini sürdürdüğü müddet süresince de, broşür hacminde birkaç eser kaleme almıştır. Bu eserlerde, onun Türkiye’nin sorunlarına yaklaşım tarzı, kavramlaştırmaları ve ülkenin, bu sorunlardan nasıl kurtulabileceğine ilişkin çözüm

¹ Sabahaddin Bey’in siyasî kimliğine ilişkin dikkate değer bir analiz için bkz. Baykan Sezer, “Türk Sosyologları ve Eserleri-I”, *Sosyoloji Dergisi*, 1989, 3. Dizi-1. Sayı, s. 1-99.

önerileri bulunmaktadır. Osmanlı toplumunun ve ülkesinin sorunlarını, toplumsal yapı bağlamında ele alan ilk düşünürümüz olan Sabahaddin Bey'in düşüncelerinin en derli toplu hali, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* başlıklı eserinde bulunabilir.

Cenk Reyhan'ın *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* ansiklopedisinin ilk cildinde yer alan "Prens Sabahaddin" başlıklı yazısında belirttiği gibi, "Prens Sabahaddin'in yararlandığı 'Science Sociale programı' esasen Le Play Okulu'nun, Fransız toplumunun bunalımlarını çözmek amacı ile geliştirdiği, felsefi temelleri olan bir yöntemdi. Bu sosyoloji okulunun, savaşlar, zenginleşme ve fakirleşme, dinin oluşması ve cemaat bütünlüğünün bozulması, nüfusun artması, azalması ve sosyal düşmanlıklar gibi konulardaki sosyolojik irdelemelerine değinmeyen Prens Sabahaddin, Osmanlı toplumunun o an içinde bulunduğu durum ile Le Play'ın Fransa'sı arasında paralellikler kurmakta ve özgül bir toplum bozukluğunu düzeltmek amacıyla geliştirilmiş sosyal teknikleri siyasal program yerine koymakta, 'ilm-i içtimaiye'ye Osmanlı'nın idari hayatından, askeri yapısına kadar her alandaki problemlerini çözebilecek bir sihirli değnek rolü biçmekteydi."²

Sabahaddin Bey'in düşünce sisteminin temeli, Le Play'in fikirlerini takip eden science sociale çevresidir. Le Play'in fikirleri, daha sonraları, Edmond Demolins, Henri de Tourville ve Paul Descamps tarafından geliştirilmiştir. Sabahaddin Bey'in az sayıdaki eserinde, bu ekolün isimleri dışında başkalarına atıflarla karşılaşılmaz. Le Play'in aile sınıflaması temelinde Demolins tarafından geliştirilen, kamucu/iştirakî ya da tecemmûi toplumlar ile bireyci/infiradî toplumlar ayrımı, *science sociale* [*ilm—i içtima* olarak Türkçeleştirilmiştir] akımının temel tezidir. Toplumların gelişmişlik derecelerini, coğrafi durumlarına bağlı olarak açıklayan ve yukarıdaki ikili ayrım dahilinde tanımlayan bir yaklaşıma sahiptirler. Science Social çevresi, Fransız İhtilali'nin getirdiği toplumsal ve siyasal yapıya, ihtilal öncesindeki mevcut toplumsal yapı adına, eleştiriler yönelten, Katolikliğe bağlı muhafazakar bir çevredir. Başarılı bir emperyal güç olarak kabul ettikleri İngiltere'yi; toplumsal kurumlarını ve geleneklerini koruyarak gelişebildiği ve bir dünya gücü haline gelmeyi başarabildiği için, Fransa'ya örnek göstermektedirler.

Aykut Kansu, "Demolins ve La Science Sociale çevresinin adem-i merkeziyet ile kastettikleri[nin], esasen 1789 Devrimi öncesi Fransa'da varolduğu iddia edilen siyasal ve sosyal düzen [olduğunu ve] onlar açısından, olması gereken adem-i merkeziyetçiliği[n], yüceltilmiş bir feodal düzen[i] temsil ettiğini ve toprakları üzerinde hemen hemen her türlü tasarruf yetkisine sahip olan aristokrasi[nin], geleneksel devletin kontrol mekanizması dışında yer" aldığını vurgulamaktadır.³ Ekol, kamucu-bireyci toplum ayrımına benzer olarak, dünya tarihini de "sahte" ve "gerçek" zirveler olarak ikiye ayırmıştır. Ekole göre, tarihteki bütün kötü devirler, merkezî devletlerin olduğu dönemler ve devletlerle tarif edilmiştir; iyi ve parlak devirler ise gerçek özgürlüğün olduğu devirlerdir. Emperyalist bir devlet olarak zirveye

² Cenk Reyhan, "Prens Sabahaddin", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt: I, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İstanbul: İletişim Yay., 2. Baskı, 2001.

³ Aykut Kansu, "Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakar Düşüncenin İthali", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt: I, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İstanbul: İletişim Yay., 2. Baskı, 2001, s. 157.

çıkmiş olan İngiltere'ye duyulan hayranlık, tarıma dayalı bir ekonomiden kapitalist bir ekonomiye başarıyla geçmiş olması nedeniyle değildi. Tersine, bu çevre, kapitalizmden tiksinti duymaktadır. İngiltere'ye duyulan hayranlık, bu devletin Fransız devrimiyle ortaya çıkan modern ve merkezî klasik devlet modelinin dışında yer almasından ve “eski düzeni tamamıyla ortadan kaldırmadan modernleşebilmeyi başarabilmiş olmasından” kaynaklanmaktaydı.

İngiltere'nin bir diğer özelliği de, bu çevreye göre, “bireyci aile” [kök aile] tipine sahip oluşudur. Bu aile tipi; hem ailenin mal varlığının, ailenin anavatanda kalan bir çocuğu aracılığıyla devamını sağlamakta, hem de dünyanın dört bir tarafına yayılan diğer aile fertleriyle ülkenin yeni sömürgeler kazanmasına katkıda bulunmaktaydı. İlâveten, dünyanın dört bir tarafına yayılan bu fertlere okullarda verilen pratik eğitim de bu işleyişin sürmesini sağlamaktaydı. Kolaylıkla anlaşılacağı üzere, İngiliz aile yapısı ve eğitim sistemi, bu ekole göre, İngiliz üstünlüğünü doğurmaktadır. Bu çevrenin eleştirdiği Fransız eğitim sistemi ise, gençlere teorik bilgiler yüklemekte ve merkezî devlete bağımlı bürokratlar yetiştirmekteydi. Bu sistem içerisinde yetişen gençlerin, aile ya da devlet ilişkileri dışında ayakta kalabilmeleri mümkün görülmemekteydi. Ekol, bu nedenle, eğitim konusu üzerinde önemle durmuştur. Demolins, Fransa'da “bireyci” insan yetiştirmek amacıyla Paris'in batısında Ecole des Roches adıyla bir özel okul kurmuştu. Demolins'in amacı, bu özel okulda aristokrasinin çocuklarına işe yarar bir eğitim vermektir. Bu; İngiltere ile Fransa arasında gerçekleşen emperyalist yarışa Fransız gençlerini hazırlayacak, onları sömürgelerde yerleşmeye teşvik edecek bir eğitim anlamına gelmektedir. Görüldüğü üzere, Science Sociale ekolünün sıkça kullandığı ferdî girişim ve adem-i merkeziyetçilik kavramlarının sömürgecilikle alakalı bir boyutu bulunmaktadır.

Toplumsal sorunlarımıza ilişkin tahlil denemesinde, Le Play'in ve takipçilerinin geliştirdiği kavramları kullanan Sabahaddin Bey, TŞAMC'nin programından anlaşıldığına göre, adem-i merkeziyetçi bir yönetim temelinde, sorumlulukların mümkün olduğunca dağıtıldığı bir yapı tasarlamıştır. Osmanlı toplumunun idarî ve siyasî yapısının topyekun değişimini hedefleyen iki temel ilke üzerinde durulmaktadır: (1) İdarî bakımdan: Siyasî iktidarın toplum üzerindeki tahakkümünü, belli hukuk kaidesi dâhilinde kısıtlamak yönündeki “adem-i merkeziyet”, “tefrik-i vezâif”, “tevsi-i mezuniyet” prensiplerine dayalı idarî anlayış; (2) Ekonomik bakımdan: Muhafazakar karakterli memurların oluşturduğu durağan yapı yerine, ferdî girişimcilikle nitelenen bir sınıfın temel alındığı aktif bir iktisadî yapının kurulmasını öngören “teşebbüs—ü şahsiye” dayalı ekonomi prensibi.

“Adem—i merkeziyet” kavramı; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Sabahaddin Bey'i, azınlıklarla yakın ilişkiler içerisine girmekle ve azınlıkların isteklerinin gerçekleşmesi için ülkenin parçalanmasına çalışmakla suçlamasına sebebiyet vermiştir. Sabahaddin Bey'in —kendisinin ve taraftarlarının ısrarla reddetmelerine karşın, pek çok kaynakta zikredilen— siyasî faaliyetlerinin, bu tür suçlamalar için elverişli bir zemin teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Sabahaddin Bey, bu suçlamalara cevap olarak kaleme aldığı İzâh'larında; adem—i merkeziyeti, “tevsi—i mezuniyet” anlamında “adem—i merkeziyyet—i idarî” ve özerklik anlamında “adem—i merkeziyyet—i siyasî” ikiye ayırmakta ve kendisinin kavramı birinci

anlamında kullandığını belirtmektedir. Bu idare biçiminde, işlerin, işin niteliğine uygun olarak kurulacak “selahiyetli ve sorumlu yönetim meclisleri” aracılığıyla yürütüleceğini ifade etmektedir. İnzibatî işlerin, “kuva—yı mahalliye” tarafından yerine getirilmesini önermektedir. Yine, adlî işlerin de, “hukûkun masûniyetini en emîn sûrette tekeffül eden teşkilât—ı husûsiyede kazanmış oldukları mevki—i mümtâz ile metîn bir istiklâl—i vicdâniye temellük ederek hem—civârlarına sükûn ve emniyyet bahşeden erkân—ı mahalliyyeye istinad” etmesi gereğinden bahisle, merkezî devletin memuru olarak görevlendirilecek hakimlere şüpheyile yaklaşmaktadır. Adem—i merkeziyet anlayışına göre, “Hükûmât—ı mahalliyyeye verilecek selahiyetlere tekâbül etmek üzere her vilâyetin mevzi’î bir bûdceye malik olması” gereklidir.

Sabahaddin Bey’e göre, Osmanlı devletinin sorunları, hükümdar değişiklikleriyle çözülemez. Çünkü, hastalığı üreten ve zayıflığın kaynağı iktidar değildir. Tersine, mevcut müstebid idare, toplumsal yapıdaki çürümüşlüğü bir sonucudur. Dolayısıyla, değiştirilmesi gereken toplumsal yapının bizzat kendisidir. Problemlerimiz, kamucu/iştirakî toplum oluşumuzdan kaynaklanmaktadır. Kurtuluşumuz ise, bireyci toplum yapısına geçmektedir. [Teşekkül—i Tecemmü’îden Teşekkül—i İnfirâdiye Geçmek!] Ancak, toplumların kamucu ya da bireyci toplum yapısına sahip olmalarının nedeni toplumsal koşullardır. En başta da coğrafi koşullar. Fakat, eğitim yolu ile bu dönüşüm gerçekleştirilebilir. [Teşekkül—i infirâdiye geçmek esâsen bir terbiye mes’elesidir.] Başka bir deyişle, Sabahaddin Bey’e göre, eğitim aracılığıyla, memur zihniyetli ailesine ya da devletine bağımlı gençler yetiştirmek yerine, ferdî girişimciliğe sahip gençler yetiştirmek suretiyle bu dönüşümü sağlamak mümkündür.

Özetle, Osmanlı—Türk toplumunun sorunlarını Le Play ve takipçilerinin kavramlarıyla analiz eden Sabahaddin Bey’e göre, toplumsal yapımızın “bireyci toplum” tipine dönüştürülmesi, kamu hayatımızın “adem—i merkeziyet” ve kişisel hayatımızın da “teşebbüs—i şahsî” prensiplerine uygun olarak şekillendirilmesi kurtuluşumuzu getirecektir. Toplumsal yapı kavramını dikkate alarak toplumsal sorunlarımızı analiz eden ilk düşünürümüz olmasına, sosyolojik yöntem olarak köy monografilerini önermesine ve Türkiye’de liberalizmin öncüsü olarak gösterilmesine karşın; Sabahaddin Bey’in ve düşüncelerinin uzunca bir süre Türk sosyolojisinde —pek çok sosyal bilimcimizin belirttiği üzere— ihmal edildiği söylenebilir. Ancak doğru ve açıklanmaya muhtaç bir diğer tespit de, Sabahaddin Bey’in, mütareke yıllarında kaleme aldığı *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* başlıklı eserinden sonra, ölümüne kadar bir daha Türk toplumunun sorunlarıyla ilgilendiğini gösterir herhangi bir izin olmayışdır. Sosyoloji ile ilgilenmeye başlamasından bugüne yüzyıla yakın bir zaman geçmesine karşın, Sabahaddin Bey ve düşünceleri üzerinde hâlâ açıklanmayı ve araştırılmayı bekleyen pek çok gizem mevcuttur!

5. 2. Ziya Gökalp

Ziya Gökalp, yirminci yüzyıl egemen Türk siyasal düşüncesinin, hatta Türk kamu felsefesinin belirleyici figürlerinden bir tanesidir. Belki de en başlıcasıdır. Onun korporatist düşünceleri, başlangıcından bugüne çok çeşitli ideolojik ve siyasi programlarda önemli bir yer tutar. Her iki alt-türü de anti-Marksist ve anti-sosyalist olan ve kapitalizme anti-liberal bir

teorik-moral rasyonel çalışan korporatizm, tanım gereği, sağ bir ideoloji olarak kabul edilir. Korporatist düşünce, toplumu birbirlerini uyum içinde tamamlayan, birbirlerinin *lazımı* ve *melzumu* olan organlardan oluşmuş bir organizma olarak görür. Hem liberalizmin bireyciliğini, hem de sosyal sınıfların varlığını, sınıf çatışmasını, emek-sermaye çelişkisini reddeder. “Değişen derecelerde otoriter ve devletçi ara-biçimler teoride ve pratikte çeşitlilik gösterir. Korporatizm, rekabetçi bireyci liberal kapitalizme Marksizm’in yönelttiği üretim anarşisi ve sınıfsal sömür eleştirisindeki isabet payını görüp, kapitalizmin sınıf çatışması riskini gidermeye yönelik korporatist kapitalist bir kuram geliştirmiştir... Türkiye’deki egemen korporatist düşüncenin ilk ve hala en yetkin sistematik düşünürü ise Ziya Gökalp’tir. Türkiye’deki aşırı ve ılımlı sağ akımlar, partiler, silahlı kuvvetler, klasik Kemalistler, ‘Kemalist sol’ ve ‘sosyal demokratlar’ (SHP ve DSP), hatta belli ölçüde bazı sol gruplar, ayrıntılardaki farklılıkların ötesinde, son tahlilde sahip oldukları temel düşünsel kategoriler bakımından, bu korporatist şemsiyenin altındadırlar ya da korporatist düşünceden nasiplerini değişen derecelerde almışlardır.”⁴

Ziya Gökalp’in bu denli yaygın etkisi, onun, aslında Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran düşünce üzerindeki, başka bir deyişle, Türkiye’nin kurucu düşüncesinin en önemli üretici kişisi olması anlamına gelmektedir. Mustafa Kemal’in “hissiyatımın babası Namık Kemal, fikriyatımın babası Ziya Gökalp” demesi de bu gerçeğe işaret ediyor gibidir. Türkiye’nin ilerici olduğu iddiasındaki siyasi partilerinin ve hareketlerinin hala o yıllarda üretilmiş düşüncelerle iş görmeleri, Gökalp’in düşüncelerinin ne denli kuşatıcı, sistematik ve Türkiye’nin temel problemlerini son derece gerçekçi bir şekilde tespit ettiğinin de bir göstergesi olarak alınmalıdır.

“Ziya Gökalp, yirminci yüzyılda Türkiye’nin yetiştirdiği en önemli sistematik düşünürdür. Çok sayıda etnik oluşumu içinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu’ndan (1299-1922) bir ulus-devlet olan Türkiye Cumhuriyeti’ne (1920/1923) geçiş sürecine egemen olmuş derin bir bunalım ve değişim döneminde yaşayıp yazmıştır. Siyasi karışıklıklar, ekonomik iflas, dünya savaşı ve yeni kültürel değerler edinmeye yönelik umutsuz arayışların oluşturduğu koşullarda, Türkiye’nin ulusal canlanışını ve kimliğini sağlamayı amaçlayan bir çalışmayla, Türk, İslam ve Batı değerleriyle kavramlarının bir bireşimini yaratmayı denemiştir.”⁵ Dolayısıyla, onun bu kapsamlı deneyi, Türkiye yönetici ve aydınına kuşatıcı bir paradigmatik dünya görüşü sağlamıştır.

Ziya Gökalp (25 Mart 1876 — 25 Ekim 1924)’i, Türkiye’de sosyolojinin kurumlaşmasını sağlayan isim olarak adlandırmak mümkün. Gerek yöntemi ve gerekse de ele aldığı konulardaki düşünceleri, çok uzun süreler Türk sosyolojisindeki öncelikli ve belirleyici yerini korumuştur. Günümüzde dahi, Ziya Gökalp’in Türkiye’nin sorunlarını ele alma yöntemi ve vardığı sonuçların belli etkilerinin sürdüğünü söylemek kimi zaman abartı olmaz. Bu anlamda, eğer Türkiye’nin batılılaşma, özellikle de Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı ülkesinin yaşadığı sorunları formülleştiren ve bu sorunlara nasıl yaklaşılacağı ve çözümün

⁴ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, Füsun Üstel ve Sabir Yücesoy (yay. haz.), 2. baskı, İstanbul: İletişim Yay., 1993, s. 8.

⁵ Taha Parla, a.g.e., s. 17.

nasil formüleştirebileceği konularında Namık Kemal'in felsefi bir etkisinden bahsetmek yanlış olmayacaksa, Namık Kemal'den sonraki dönemde meydana gelen tartışmaları nihaî çerçevesine kavuşturan kişi olarak Ziya Gökalp'i gösterebiliriz. Ziya Gökalp'in, bu anlamda, ifade edebileceğimiz düşünsel ve kavramsal kuşatıcılığı sonraki dönemlerde de etkisini ve belirleyiciliğini sürdürmesinde, hem Osmanlı Devleti, hem de Cumhuriyet dönemindeki en temel sosyoloji okulu olarak düşüncelerinin varlığını sürdürmesinin sebebi olmuştur.

Ziya Gökalp, Diyarbakır'da doğdu. Dedesi Mustafa Sıtkı bir müftünün oğluydu ve Van ve Nusaybin'de devlet memuru olarak görev yaptı. Gökalp'in babası Tevfik Efendi ise, Diyarbakır'da vilayette görev almış, arşiv ve matbaa müdürü olarak çalışmıştı. Daha sonra vilayetin resmi gazetesinin yayımcılığına getirilmiş ve bir Diyarbakır Salmesi yayınlamıştır. Babasının Gökalp üzerindeki önemli bir etkisi, Gökalp'in hem Batı değerlerini, hem de yerli/doğulu değerleri birlikte kavramasına vesile olmasıdır.

İlk mektepten sonra Askeri Rüşdiye'ye devam etmiştir. *Diyarbakır Gazetesi*'nde başyazarlık yapmıştır. Mülkiye İdadisi'nde okumuş. Bu yıllardan itibaren, Padişaha yönelik eleştirilerde bulunduğu biliniyor. [Abdullah Cevdet, aracılığıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni (İTC) tanımıştır.] Felsefi problemlerinden ötürü, intihar girişiminde bulunduğu, bu girişimden kalma bir kurşun çekirdeğini kafatasında ölünceye kadar taşıdığı ve kimi zaman bu kurşunun fiziksel olarak Gökalp üzerinde etkilerde bulunduğu biliniyor.⁶ Daha sonra, İstanbul'da Baytar Mektebi'nde parasız-yatılı olarak okudu. Bu arada, Ayasofya Camii'nde bildiri dağıtırken yakalanmış, 1900'de tutuklanmış ve daha sonra da Diyarbakır'a sürülmüştür. Vilayette katiplik görevinde bulunmuş.

1908'den sonra Diyarbakır'da İttihat ve Terakki şubelerini kurmuştu. Bu dönemde *Peyam* gazetesini çıkarmıştı. 31 Mart olayları sırasında gazete kapatılmıştı. İTC şubelerinden istenilen raporlar esnasında, Gökalp'in gönderdiği rapor dikkat çekmiş, Diyarbakır'daki posta merkezini işgal etmiş olması da göz önünde bulundurularak, Merkez Yönetim Kurulu'na üye seçilmiştir.

Selanik'e gelen Gökalp, burada yoğun bir siyasal çalışma atmosferine dahil olmuştur. Burada çeşitli kültürel etkinlikler düzenlemiş, kütüphane kurmuş, konferanslar vermiş, İttihat ve Terakki Okulu'nda ilk kez Sosyoloji [İçtimaiyyat] derslerini vermiştir (1910-11). Bunların yanında *Genç Kalemler* ve *Yeni Felsefe Mecmuası* gibi dergilerde yazılar yayınlar. Başlangıçta yazılarını müstear isimlerle yazmış, Ziya Gökalp ismini 1910 sonrasında kullanmaya başlamıştır. İstanbul'a geldikten sonra, Darulfünun'u yeniden düzenlemeye uğraşmış, burada Sosyoloji ilk kez üniversite müfredatına, bağımsız bir kürsü olarak (1914) dahil edilmiştir. Daha sonra, 1915'te *İçtimaiyyat Daru'l-Mesaisi* adı altında ilk sosyoloji enstitüsünü kurdu. 1917'den 1924'e kadar yayın hayatına devam eden ilk sosyoloji dergisi

⁶ Gökalp'in intihar girişimi sonrasında ilk müdahaleyi yapan doktor Abdullah Cevdet'miş. Cevdet'in, Gökalp'in felsefe ve pozitivist bilim gibi konulardaki birikimi üzerinde etkili olduğu söyleniyor bizzat doktorun kendisi tarafından. Ancak Türkçülük konusundaki düşüncelerine şiddetle karşı çıkmakta ve "Keşke kurtulmasaydı da, memlekete Türkçülük gibi geri fikirleri yaymasaydı" dediği rivayet edilmektedir. Bkz.: Mehmet Erişirgil, *Ziya Gökalp: Bir Fikir Adamının Romanı*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2. Baskı, 1984), s. 38—39.

İçtimaiyyat dergisini yayınladı. Gökalp, 1919 yılında, İngilizlerin İstanbul'u işgal etmeleri sonrasında esir edilerek Malta'ya sürülmüştür. 1921'de Türkiye'ye dönebildi. Bir süre Ankara'da kaldıktan sonra Diyarbakır'a döndü. Burada *Küçük Mecmua*'yı çıkardı. Ankara'da "Telif ve Tercüme Encümeni"ne başkan olarak atanması sonrasında derginin yayın faaliyetleri durdu. Sonraki dönemde *Türk Töresi* ve *Türkçülüğün Esasları*'nı yayınladı. 1923 yılında Diyarbakır milletvekili olarak seçildi. Bu arada *Türk Medeniyeti Tarihi* üzerinde çalışmaktaydı. *Doğru Yol* adlı broşürüyle Halk Partisi'nin ilkelerini desteklemekteydi. 25 Ekim 1924 yılında vefat etti.

Ziya Gökalp'in Türkiye'deki etkisi, onun iktidar partisiyle ilişkisi vesilesiyle açıklanmak istenmiştir. Bu durumun, elbette belli bir etkisi vardır ancak tek açıklayıcı sebep o değildir. Yukarıda bahsedildiği üzere, Namık Kemal'den II. Meşrutiyet dönemine kadar süren tartışma konularını derleyip toparlayan, bunları bir senteze kavuşturan, o döneme kadar dile getirilen düşünceleri belli bir ahenk ve düzen içerisinde bir araya getiren ve bir tez halinde sunan kişi olması Gökalp'i kalıcı yapmıştır. Bir diğer önemli yanı da, belki de, Gökalp'in önerilerinin Osmanlı Devleti'nin acil ihtiyaçlarına ve yönetim geleneklerine çok daha uygun oluşudur.

Gökalp'i önemli kılan bir diğer özelliği de, bir sistem kurabilme başarısı gösterebilmiş olmasıdır. Sistem kurabilmesi; hem düşüncelerinin bütüncül ve sistemik bir özellik göstermesi, hem de bu konular üzerine çalışacak bir akademik çevreyi oluşturmayı başarabilmesi anlamındadır. Gökalp'in metodu ve bilim anlayışı, öğrencileri ve çalışma arkadaşları tarafından, sosyoloji dışında Türk tarihi, Türk edebiyatı, Türk iktisadı, tasavvuf tarihi vb. araştırma alanlarında da yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Necmeddin Sadak, Mehmet İzzet, Mehmet Servet, Halim Sabit, Tekin Alp, Fuat Köprülü, Halil Nimetullah Öztürk, İ. Hakkı Baltacıoğlu Gökalp'in yakın çalışma arkadaşları olarak akademik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ziya Gökalp'in ele aldığı konuların Türk toplumunun temel meseleleri olması dolayısıyla olsa gerek, sonraki dönemin pek çok sosyal bilimcisi, çalışmalarının başlangıç dönemlerinde sanki bir zorunlulukmuş gibi Ziya Gökalp'in düşünceleri üzerinde çalışmalar yapmışlardır: Bu meyanda Z. Fahri Fındıkoğlu, Hilmi Ziya Ülken, Niyazi Berkes vb. gibi pek çok isim sayılabilir. Bu çalışmalar Gökalp ile bir çeşit hesaplaşma, onu ve onun üzerinden üretilen düşünceleri aşma denemesi özelliği taşır. Fakat yine de Gökalp'in düşünceleri ve üretimleri etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Bu durum, onun etkisini yalnızca iktidar partisi içerisinde yer almasıyla sınırlanamayacak denli önemli ve açıklanmaya muhtaç bir konudur.

Aynur İlyasoğlu'nun belirttiği üzere «'Merkez'e tekabül eden Ziya Gökalp sosyolojisi, en öz bir ifadeyle, ulus bilincini, modern ulusal kültürü kurma yolunda kolektif temsil yoluyla ulusal idealizmi canlandırmaya yönelik bir sosyoloji anlayışı olarak tanımlanabilir.»⁷ Bu tanımlama ve gerekse de Ziya Gökalp'in eserlerini verdiği dönemin koşulları, Gökalp'in, başlangıçta farklı Batılı felsefeci ve sosyologu takip etmesine karşın, neden Durkheim'da

⁷ Aynur İlyasoğlu, "Türkiye'de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları", *Cumhuriyet'ten Günümüze Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yay., s. 2169.

karar kıldığını ve onun düşüncelerini Türkiye koşullarına uyarlamaya/tercüme etmeye çalıştığını anlaşırlı kılmaktadır.

Evet, Ziya Gökalp, Türkiye’de Durkheim’in düşüncelerini tanıtan kişi ve onun sadık bir izleyicisi olarak bilinir. Ancak, başlangıçta Gökalp üzerinde Bergson’un düşüncelerinin etkisi olmuştur. Bunalım döneminden çıkmasına vesile olduğu belirtilir. Daha sonraki dönemde, Abdullah Cevdet’in etkisiyle, Avrupa organizmacı sosyolojisi (H. Spencer) ve materyalist felsefenin belli bir çizgisiyle (Ludwig Buechner) ilgilendiği biliniyor. 1910’larda ise, idealist ve dayanışmacı felsefeci Alfred Fouillee’nin etkisi altındadır. Bu tarihlerde, arkadaşı Tekin Alp’in (Moiz Kohen’in) tanıtması sayesinde Durkheim’in düşüncelerine ilgi duymaya başlamış ve ondan sonra da, Durkheim’in sadık bir takipçisi olmayı sürdürmüştür. Ziya Gökalp’in gerek düşüncelerine ve gerekse de çalışma hayatına bakılacak olursa, Durkheim’in etkisinin yalnızca belli sosyolojik düşüncelerinin takip edilmesi noktasıyla sınırlı kalmadığı ve –gerek interdisipliner çalışmalara yönelmesi ve bu düşünceye uygun bir dergi çıkarması ve gerekse de çok farklı alanlardan akademisyenleri aynı hedef doğrultusunda çalışmak üzere bir araya getirmesi gibi- akademi için uygulamalarda da görülebilir.

Durkheim, modern sanayi toplumunun problemleriyle uğraşmaktaydı. Bir yönüyle sanayileşmenin/modern toplumun ihtiyacını duyduğu *birleştirici* ilkeleri oluşturmak üzerinde kafa yormuştur. Kaotik ortamı dinginleştirecek, fakat öte yandan gelişmeci/ilerlemeci talepleri de karşılayabilecek bir anlayışa ihtiyaç duyulmaktaydı. Modernliğin çözücü etkilerini değerlendirecek, fakat aynı zamanda, -dönemin muhafazakar düşünürlerinin söylemlerinde karşımıza çıkan türden- bir karamsarlığa izin vermeyecek ya da karamsar bir duruma engel olacak araçların, kurumların ortaya çıkmasına izin verecek mekanizmaların oluşturulmasıyla ilgilenmişti.

“Durkheim sosyolojisi, esas itibarıyla bir ‘üstyapılar sosyolojisi’dir. Bu sosyolojinin çerçevesi içinde odak noktası olarak sınıflar arası savaşın yerini *solidarite* (tesanüd-dayanışma) almaktadır. Burada pozitivist gelenekten aktarılarak varlığını sürdüren “toplumsal ahenk” fikri, daha somut olarak dayanışma ve dayanışmayı mümkün kılan koşulların incelenmesi biçimini almaktadır. Ziya Gökalp, sosyolojinin görevinin toplumsal gruplar arasındaki hiyerarşiyi anlamak ve bu doğal olmayan ‘çatışma durumu’nu bir ‘barış durumu’na dönüştürmek olduğu inancındadır.”⁸ Gökalp, daha önce de belirtildiği üzere, Durkheim sosyolojisinin bu temel özelliklerini almakla birlikte, Türkiye koşullarına uyarlayabilme başarısını göstermiştir. Durkheim’de karşımıza çıkan *düzen* ve *ahlak* kavramları, Gökalp’te *ulus* ve *terakki* ile karşılanmıştır. Durkheim’daki *kolektif bilinç* kavramı, Gökalp’te *millet şuuru* haline gelmiştir. Gökalp’in –özellikle de toplumsal düzeni sağlayıcı ahlak ve dayanışmayı tesis edecek kültürel değerler gibi- bazı noktalarda Durkheim’dan daha avantajlı bir durumda olduğu bile söylenebilir. Zira toplumsal düzende ve devlet yapısında İslam, birleştirici bir öğe olma özelliğini hala korumaktaydı. Gökalp’in düşüncesinde İslam, belirleyici ve yönetici bir referans noktası değildir. Asıl değildir; ancak, milli duygunun, milli düşüncenin ve millet şuurunun ana bileşenlerinden bir tanesidir.

⁸ Aynur İlyasoğlu, a.g.m., s. 2170.

Ziya Gökalp'in kaygısı, ülkenin pratik problemlerine kuramsal çözümler üretebilmektir. O nedenle, tüm bilimsel ve felsefi araçları bu yönde kullanır. Bu durum da, aynı zamanda, onun düşüncelerinin kapsamını ve sistemliliğini artırır. "Gökalp'in toplumsal ve siyasal öğretileri sadece analitik nitelikte değildi; toplum, siyaset ve ahlak felsefesine dayanan güçlü normatif öğeleri de barındıran bir kuram oluştuyordu."⁹ Gökalp, pratik gerçekleri incelemek, fakat yalnızca bunlarla sınırlı kalmayıp kuramsal bir çerçeve içerisinde değerlendirmeyi düşünmüştü. Bir tür idealizmle pozitivizmi birleştirmeyi denemekteydi. Kuramının çerçevesini, meşhur sözü "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim ve Garp medeniyetindenim" aslında son derece net bir şekilde ifade etmektedir. Gökalp'in sisteminde, din ikincil planda kalmaktadır. Onun üçlemesini bu şekilde anlamak gerekir.

Gökalp'e göre Türk milliyetçiliği, kültürel bir ideali ve toplumsal dayanışma ve birliğin temelini oluşturacak bir yaşam felsefesini temsil ediyordu. Onun milliyetçiliği, ırk temelli bir milliyetçilik değildi. Dinden aldıkları da, ortodoks karakterli şeyler değildi; daha çok, bütün uğraşının belirleyici temel konusu olan *toplumun dayanışması* için yararlı olabilecek dinin tasavvufi yorumundan kaynaklanan *ahlaki* unsurlardı. Bu yönüyle, Durkheim'in de temel uğraşı alanlarından biri olan, aynı zamanda özellikle Aydınlanma çağı sonrasında Avrupalı sosyal bilimcilerinin üretmek için yoğun uğraş verdikleri "toplumsal dayanışmanın, toplumsal birliğin ve bütünlüğün sağlanabilmesi için gerekli olan dünyevi/laik düzen arayışının ve bu düzenin temel kurucu ögesi olarak laik karakterli ahlak arayışlarının" etkisini görebilmekteyiz. Belki de Gökalp, ve dolayısıyla da Türkiye, özel koşulları nedeniyle Batılı sosyal bilimcilerden ve Avrupa ülkelerinden *yalnızca* bu konuda daha avantajlı bir konumda idiler. Zira, Türk aydınının İslam'dan ve özellikle de onun tasavvufi yorumundan bir çok noktada yararlanabilme imkanları bulunmaktaydı. Osmanlı toplumsal ve kültürel gelenekleri, yararlanmak isteyenler için böylesi bir imkan sunmaktaydı. Taha Parla'nın vurguladığı gibi, "Gökalp'in toplum modelinde Türkçülük kültürel normu, İslam da ahlaksal normu" oluşturmaktaydı. Kullandığı 'muasırlaşma' kavramları ise, Avrupa kapitalizminin bilimsel, teknolojik ve endüstriyel başarılarıyla eş anlamlıydı ve ulusal canlanma programının temelini oluşturmaktaydı. Marxizme ve liberalizme karşıt olarak ortaya çıkan korporatist kapitalizmin bir alt türü olarak *dayanışmacı korporatist* düşünceleri ise, Gökalp'in bir tür idealist-pozitivist toplum modelinin karşılığıydı. Bu modele "içtimai mefkurecilik" adını vermişti. Gökalp'in Batı toplum modelini değerlendirirken yaptığı bir ayırım da ciddiye alınmalıdır. Gökalp, Batı toplumunu ele alırken onun kültürel yanlarıyla, teknolojik başarılarını birbirinden ayırmıştır. Bu ikisinin birbirinden ayrı olarak değerlendirilebileceğini düşünmüştür.

O zamana kadar yaygın olarak kullanılan, özellikle Yusuf Akçura'nın analiz ettiği şekliyle, Osmanlı toplumunun zaman içinde bir kurtuluş olarak geliştirdiği ve uyguladığı, biri iş görmeye başladığında diğerrinin işlevini yitirmiş olduğu dolayısıyla da birbirine zıt, birbirini iten yaklaşımlar olarak değerlendirilen Türkçülük, Osmanlıcılık ve İslamcılık şeklindeki üçlemesini [*Üç Tarz-ı Siyaset*],¹⁰ "Türk milliyetçiliği, İslam tasavvufu ve Avrupa

⁹ Taha Parla, a.g.e., s. 55.

¹⁰ Bkz. Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: TTK Yay., 1976 [ilk yazılma tarihi: 1912].

korporatizmi”ni kastedecek şekilde “Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak” haline sokar. Bu üçlemeyi de, *kültür* ve *medeniyet* kavramları çerçevesinde açıklar.

Gökalp, kültürü ve medeniyeti şöyle tarif ediyor: “Bir kavmin vicdanında yaşayan ‘kıymet hükümlerinin mecmuuna o kavmin ‘hars-culture’ı denilir. Terbiye, bu harsı, o kavmin fertlerinde ‘ruhi melekeler’ haline getirmektir. Bir kavmin zihninde yaşayan ‘şe’niyet hükümleri’nin mecmuuna o kavmin ‘fenniyat-technologie’ı denilir. Talim, bu bilgileri o kavmin ruhi itiyatları haline getirmektir.”¹¹

Gökalp, bir toplumun kolektif vicdanına [*maşeri vicdana*] ve dolayısıyla ulusal kültüre *uygun* düşen değer yargılarını ve kurumları *canlı gelenekler* olarak adlandırır. Tersine ise *toplumsal fosiller* adını verir. Kolaylıkla tespit edileceği üzere, burada, Gökalp konuyu bir anlamda seçici evrimci yaklaşımla ele almaktadır. Başka bir deyişle, bugün toplumda yaşayan gelenekler, canlılıklarını sürdürebilmeyi başarmış ve bu yönüyle de toplum için faydalı olmuş geleneklerdir. Yani, fonksiyoneldirler. Ölü olanların ayıklanması gerekir. Ancak Türkiye’de bu ayıklama gerçekleştirilmemiştir. O nedenle de bir *ikilik* ortaya çıkmıştır. Arap-Fars İslam medeniyeti ile Avrupa medeniyeti. Son dönemlerde buna bir de, eski Türk uygarlığının dahil edilmeye çalışıldığını düşünür. Gökalp bunlara karşı çıkar. Hatta bu düşüncelerine bağlı olarak, ulusal kültür noktasında kesinti yaratacağı endişesiyle Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişe de sıcak bakmaz; aynı şekilde dilin aşırı bir şekilde sadeleştirilmesine de karşı çıkar. Önemli olan husus, toplumun varlığını ve bütünlüğünü sürdürebilmesidir. Tarihsel sürecin akışına değer verir. Eğitim ilkelerinin Avrupa’dan aktarılmasına karşı çıkar ve ulusal kültürün öncelenmesi gerektiği üzerinde durur.

Gökalp, hars ve medeniyet ayrımına denk gelecek şekilde, iki tür toplumsal grup ve bunlara denk düşen yargı zümresi olduğundan bahseder: Ahlakî zorunluluklar, hukukî kurallar, estetik görüşler, “idealler” vs. öznel, dolayısıyla her bir kültürel grup için özgündür. Bilimsel doğrular, ekonomi, mühendislik, matematiksel kavramlar ve benzerleri nesneldir, mutlak ve uygarlık gruplarına aittir.

Gökalp’e göre, ulusal kültür toplumsal dayanışmaya dayanan bir toplum temeli sağlayabilmelidir. Kültür, birlik ve dayanışmayı güçlendirirken; uygarlık, eğer bu duygu düzeyiyle bilişsel düzey karıştırılacak olursa, dayanışmayı tehlikeye düşürebilir. Kültür, bir toplumdaki halkla seçkinler arasında bağlayıcı bir öge iken; uygarlık, paylaşılmadığı takdirde, bölücü ve yozlaştırıcı bir öge oluşturur: “Gökalp’in gözlemlerine göre, Tanzimat döneminde, halk arasında yaygın bulunan Türk kültürüyle, saraya egemen olan Osmanlı (Arap-Fars) uygarlığı arasındaki çatışmaya yeni gerilimler eklenmiştir: Seçkinler arasında Arap-Fars uygarlığına (ulema) karşı, Avrupa-Fransız uygarlığının (Batılılaşma yanlısı bürokratlar) çıkarılmasıyla oluşan gerilim; ve halkla seçkinler arasında, Türk kültürünün bunların her

¹¹ Ziya Gökalp, *Hars ve Medeniyet*, yeni ilavelerle 2. Baskı, Ankara: Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yay., 1972. Gökalp’in ‘kültür ve medeniyet’ kuramına ilişkin bir inceleme için ayrıca bkz. Yücel Bulut, “Sosyal ve Siyasal Arasına Sıkışmış Bir Düşünür: Ziya Gökalp ve Hars-Medeniyet Kuramı”, *Sosyoloji Konferansları*, 2015-2, sy. 52, Türkiye’de Sosyolojinin 100 Yılı – Özel Sayı, Kısım I, s. 79-109.

ikisine de karşı durmasıyla oluşan gerilim.”¹² Gökalp, Osmanlıların Türkleri ‘etrak-ı bî-idrak’¹³ şeklinde tanımladıklarını ve aşağıladıklarını vurgulamak suretiyle, Cumhuriyetin ilk yıllarında geliştirilmeye çalışılan seküler temelli Türk ulusçuluğunun meşrulaştırılması için oldukça işlevsel bir malzeme sunmuştur.

Gökalp, kültür-uygarlık kuramında birincinin lehine düşünür. Avrupa uygarlığından seçici bir şekilde birtakım unsurların alınabileceğini düşünür, ancak uygarlığın kültürün yerini almasına kesinlikle sıcak bakmaz; kültüre uyarlandığında, kültüre uygun hale getirildiğinde ancak uygarlığın ürünlerinin alınabileceğini düşünür. Dışarıdan alınması gerekenlerin değerler değil, kavramlar ve teknikler olduğunu savunur. Bunları seçme işini de, seçkinlere değil *halka* verir. Dolayısıyla bir şeyin *halka mal olması* bu noktada belirleyici kıstastır. Gökalp, halktan kopuk seçkinlerin uygarlık namı altında teknik konulardan ziyade, ahlakî ve edebî değerleri aldıklarından şikayet etmektedir. Bütün bu değerlendirmelerinde belirleyici olan husus, toplumdaki birlik ve bütünlük duygusudur.

Gökalp, uygarlığın yararcı, bencil, bireyci ve çıkarıcı oluşu ile kültürün özverili, kamucu ve idealist oluşu arasındaki soyut karşıtlığı oluştururken, bunu somut toplum modellerine dayandırmaktadır: Liberal bireyci (Batılı) toplum modeline karşı solidarist model (Türk ve İslam toplumları ile belli bazı Batı toplumları). Devamla da, kültürlerin çökmesiyle emperyalist devletlerin yaygınlaşması arasında bir bağlantı kurar. Emperyalizmi, büyük ölçüde liberal kapitalizmle alakalandırır.

Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* [1923]’nda, kültür ve uygarlık, milliyetçilik ve enternasyonalizm arasındaki ilişkiler konusunda eski görüşlerinin bazılarını yinelemiştir. Ancak, 1923’te Cumhuriyetin kurulması sonrasında kaleme aldığı bu eserinde, enternasyonalizm ve uygarlık karşısında kültür ve milliyetçiliğe daha önce yapmış olduğu ağırlıklı vurguyu hafiflettiği gözlenmektedir. Yeni dönemde ise, kültür ile uygarlık arasındaki karşıtlığı yumuşatmaya gayret eder. Gökalp’e göre, bu yeni eserinde, bir ulusun ‘toplumsal yaşamları’, dinsel, ahlaki, dilsel, siyasi-hukuki, ekonomik, düşünsel ve bilimsel yaşamlardan oluşmaktaydı. Aslında bunlardan son ikisi, Gökalp’in önceki dönemine ait eserlerinde, uygarlığa ait olarak değerlendirilen kategorilerdi ve ancak, halkın kültürüne uyum sağladıklarında, halk tarafından kabul edildiklerinde ve o ölçüde ulusal kültürün bir parçası haline gelebilirlerdi.

1923 tarihli, *Türkçülüğün Esasları*’nda yer alan “Hars ve Tehzib” başlıklı makalesinde Gökalp, kültür ve uygarlık arasındaki mesafeyi daha da kısaltmaya çalışmaktadır.¹⁴ Ona göre,

¹² Taha Parla, a.g.e., s. 64.

¹³ Kelime karşılığı ‘Anlayışsız Türkler’ olan bu ibareyi, şehirli Türkler köylü, göçebe Türkleri yermek için ‘kaba saba, oturmasını kalkmasını bilmeyen, adab-ı muaşeret kurallarından habersiz’ anlamında kullanıyorlardı. Bunun karşılığında göçebe Türkler de, şehirli Türkleri ‘yozlaşmış’ olarak niteliyorlardı. Dolayısıyla bu ibareden Osmanlı yöneticilerinin Türk halkını dışladıkları ve aşağıladıkları gibi bir anlam çıkarmak, aşırı bir zorlamanın ve Türk milliyetçiliği ideolojisi üretebilmek ve meşrulaştırabilmek için bir karşıt yaratmaya dönük kara propagandacı bir çabanın ürünüdür.

¹⁴ Ziya Gökalp, “Hars ve Tehzib”, *Türkçülüğün Esasları*, Mehmet Kaplan (haz.), İstanbul: MEB Yay., 1990, s. 104-110.

hars halk kültürüdür, demokratiktir, gelenekler, alışkanlıklar, adetler sözlü ve yazılı edebiyat, dil, müzik, din ve ahlak değerleri ile halkın estetik ve ekonomik ürünlerinden oluşur. Buna karşılık *tehzib*, yüksek kültüre denk düşmektedir. Aristokratiktir, yüksek tahsil görmüş aydınlara özgüdür. Ancak, halk kültürü de yüksek kültür de aynı ulusal kültürden kaynaklandıkları için, söz konusu olan farklılık *niteliksel* bir farklılık değildir; gelişmişlik *derecesidir*. Hal böyle olunca, yüksek kültüre sahip olan aydınlar, *kozmpolit* değil, halka ait *ulusal seçkinler* olarak kalırlar. Gökalp'in düşüncesindeki bu değişiklik, aynı zamanda, ülkenin geçirdiği değişimi de yansıtmaktadır. Geçirilen savaş ve kurulan yeni devletin belli özellikleri, kurucu kadrolara ilişkin duyulan güven ya da karizma, Gökalp'in düşüncelerinde de etkisini göstermektedir.

Olgun milliyetçilik anlayışı, Ziya Gökalp'in, kesinlikle ve açıkça dil ve kültür milliyetçiliğine dayanmaktadır. Diğer ulusların milliyetçiliğiyle barış ve karşılıklı saygı içinde birlikte var olması istenmekteydi. Türk milliyetçiliğinin ırkçı ve irredantist bir biçimi olan siyasi Turancılık, Gökalp'in bu döneminde yayınlanmış makale ve denemelerinde göze çarpmaz. Gökalp'in milliyetçilik konusundaki görüşlerini sistematik bir biçimde toplayan eser *Türkçülüğün Esasları*'dır. Kitap, Türkçülüğün sistemi ve programı üzerinde yoğunlaşmıştır. Gökalp'in milliyetçilik konusundaki düşüncelerinin tarihi, onun çeşitli dönemlerde yazdığı makalelerin derlenmesiyle oluşan *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*'taki ¹⁵ yaklaşımlarına kadar uzanır. Konuyla doğrudan ilgili makaleler “Türkçülüğün Başına Gelenler”, “Türk Milleti ve Turan” ve “Milliyet Mefkuresi” başlıklı yazılardır. Bu yazılar aynı zamanda, Gökalp'in milliyetçiliğe ya da millet idealine atfettiği toplumsal işlevi de ortaya koymaktadır. *Türkçülüğün Esasları*'nda ise, söz konusu ideal aynı açıklıkla vurgulanmış değildir, çünkü Gökalp, milliyetçilik idealinin artık hedeflerini gerçekleştirmiş olduğunu düşünmektedir. Gökalp Türklerin bir ulusal yükümlülük, ulusal vicdan ve ulusal ideal duygusuna sahip olmayan, tamamıyla farklı ve dağınık bireyler olduklarını, geri kalmışlıklarının da “kendini tanımamak” ve “milli mesuliyetini bilmemek” durumundan ileri geldiğini yazarken, toplumsal dayanışma sağlayan belli başlı normatif sistemlerden biri olarak milliyetçiliğin toplumsal işlevine işaret etmek istemişti. Gökalp için önemli olan toplumsal dayanışmadır. Milliyetçilik de, bu dayanışmanın önemli bir gerekçesidir.

Gökalp için, Türk toplumunun toplumsal dayanışması için gerekli olan bir diğer unsur da, ahlakçı tasavvuf biçiminde dindir, yani İslam'dır. Milliyetçilik ile birlikte toplumdaki dayanışmayı sağlamaktadırlar. Gökalp'i ilgilendiren şey, İslamiyet'in ilahiyatı ya da siyasî kullanımı değildir; daha ziyade dinin toplumsal işlevi üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla, bireyci olmayan bir ahlak felsefesine dayanan analitik bir dayanışmacı toplum modeli oluşturmaya çalıştığı sentezinde, Durkheim'in sosyolojisini, özellikle “ahlak bilimi”ni sisteminin üç temel direğinden biri olarak uyarlamış olması rastlantı değildir.¹⁶

Ziya Gökalp, İslam'ı siyasal, hukuki ve teolojik yönlerinden önemsemez; toplumsal hayat içerisinde özellikle de siyaset düzeyinde belirleyici olmasını da istemez. Gökalp, siyaset

¹⁵ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul: Kamer Yay., 1996.

¹⁶ Taha Parla, a.g.e., s. 79.

alanının teokrasinin tüm kalıntılarından temizlenmesi gerektiğini ve yasama yetkisinin tümüyle devletin elinde bulunması gerektiğini önermektedir. O daha çok, Osmanlı-Türk toplumunun dayanışmasını sağlayacak önemli bir unsur olması yönüyle İslam’la ilgilidir. Dinin modernleştirilmesine ilişkin düşüncelerinde de, amacı, İslam’ı hukuki ve siyasal kurallarından arındırmak ve tamamıyla bir “ahlak sistemi” olarak iş görür hale getirmektir. Nass ve Örf kavramları etrafında geliştirdiği düşünceleri de bunu gösterir niteliktedir. Ayrıca bu düşünceleri, Durkheim’in kuramına denk düşecek şekilde Tanrı ile Toplumu özdeşleştirir nitelikler taşımaktadır (hem Durkheim’de, hem de Gökalp’de bu toplum aynı zamanda ‘ulus’tur). Gökalp, nassın uygulanmasında örfi özel bir önem verir; hatta yer yer örfün belirleyiciliği daha yukarılarda bir yerdedir. Uriel Heyd’e göre, Gökalp, Tanrı ile kul arasındaki tüm yükümlülüklerin toplumsal vicdan tarafından temellendirildiğini düşünmektedir. Böyle bir yaklaşım ise, zaten ahlakî boyutu üzerinde daha yoğun vurguların yapıldığı dinin zamanla daha da sekülerize edilmesini doğurur; aslında bu yaklaşım da, daha önce değinildiği üzere, Durkheimci kuramda var olan Tanrı ile Toplumun/Ulusun özdeşliğini getirmektedir (‘sivil bir din’ anlayışına doğru gidiş).

Gökalp için Batı kapitalizmi, bazı yönlerini dışarıda bırakmak koşuluyla (ya da ‘belli bir kapitalizm yorumu’) alınması gerekli olan bir modeldir. O nedenle, Avrupa’nın liberal siyaset ve düşüncelerine, liberal toplum modeline sıcak bakmaz; aynı oranda, toplumsal bütünlüğü parçalayıcı bir düşünce ve açıklama biçimi ürettiği için, sosyalist ya da komünist modele de yakın değildir. Onun benimsediği yaklaşım, toplumsal dayanışmayı ve bütünlüğü koruyacak, aynı zamanda toplumsal gelişmeyi ve kalkınmayı sağlayacak bir modeldir. Bu modeli de, Durkheim’in geliştirdiği korporatist solidarist yaklaşımda bulur.

Okuma Önerileri

Dipnotlarda künyeleri verilen eserler ve her bir düşünürümüzün –yazıda bahsedilen- belli eserleri haricinde Sabahattin Bey’le ilgili olarak –aynı zamanda onun sadık bir takipçisi olduğunu da unutmadan- Nezahat Nurettin Ege’nin *Prens Sabahattin: Hayatı, Eserleri ve İlmi Müdafaaaları* (İstanbul: Güneş Neşriyatı, 1977)’ye bakılabilir. Sabahattin Bey’in yazdığı her metin, Mehmet Ö. Alkan tarafından *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne (Bütün Eserleri)* başlıklı eserde derlenmiştir (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2007). Adem-i merkeziyetçilik tartışmaları ile ilgili olarak ayrıca bkz. Cenk Reyhan, *Osmanlı’da İki Tarz-ı İdare: Merkeziyetçilik – Adem-i Merkeziyetçilik*, Ankara: İmge Kitabevi Yay., 2007; Cenk Reyhan, *Osmanlı’da Liberalizmin Kökenleri: Prens Sabahattin (1877-1948)*, Ankara: İmge Kitabevi Yay., 2008.

Ziya Gökalp hakkında çok zengin bir literatür mevcuttur. Dipnotlarda zikredilenlere ek olarak bkz. Mehmet Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Ankara: Vadi Yay., 2000; Uriel Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin Kökleri*, çev. Adem Yalçın, İstanbul: Pınar Yay., 2001; Andrew Davison, *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: İletişim Yay., 2002; Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yay., 2007; İsmail Coşkun ve Korkut Tuna (eds.), *Ziya Gökalp*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2011.

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

Bu bölümde, gerek Türk sosyoloji geleneğinin oluşmasında ve gerekse de yakın dönem siyasi düşünce tarihimiz üzerinde belirleyici etkileri olan iki önemli düşünürümüz Sabahattin Bey (Prens Sabahattin) ve Ziya Gökalp; temel ilgileri, düşüncelerinin kökeninde yatan Avrupalı düşünürler, eserleri, düşünceleri ve Türk sosyolojisine yaptıkları katkılar dikkate alınarak kısaca değerlendirilmeye çalışıldı.

Bölüm Soruları

1) Friedrich LePlay'in sosyolojik düşünceleri, Osmanlı ülkesinin problemlerinin tanımı ve çözümü için ilk kez tarafından kullanılmıştır.

2) , Türkiye'nin bir 'yönetim' sorunu değil, 'yapı' sorunu ile karşı karşıya olduğunu belirtmiştir.

3) Bir siyasi parti programı niteliği de taşıyan *Türkiye Nasıl Kurtarılabılır?* başlıklı eser, sosyologlarımızdan'e aittir.

4) II. Meşrutiyet'ten sonra sosyoloji alanında ilk yapılan tercümelerden biri olan “Anglo-Saksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?” başlıklı çalışmanın yazarı Fransız sosyal bilimci aşağıdakilerden hangisidir?

a) Edmond Demolins

b) Henri Tourville

c) F. Le Play

d) A. Comte

5) Toplumlara *kamucu* ve *bireyci* toplumlar olmak üzere ikiye ayıran sosyologumuz aşağıdakilerden hangisidir?

a) Ziya Gökalp

b) Sabahattin Bey

c) Ahmet Şuayip

d) Ahmet Rıza

6) Emile Durkheim'in sosyolojik düşüncelerini Türkiye koşullarına uyarlayan sosyologumuz aşağıdakilerden hangisidir?

a) Ahmet Rıza

b) Sabahattin Bey

c) Sait Halim Paşa

d) Ziya Gökalp

7) Sabahattin Bey, İttihat ve Terakki Partisi'nin kurucularındandır.

() Doğru () Yanlış

8) Emile Durkheim'in sosyolojik düşüncesinin önemli kavramlarından biri olan *kolektif bilinç*in Ziya Gökalp düşüncesindeki karşılığı *millet şuuru* olmuştur.

() Doğru () Yanlış

Cevaplar:

1. Sabahattin Bey / Prens Sabahattin
2. Sabahattin Bey / Prens Sabahattin
3. Sabahattin Bey / Prens Sabahattin
4. (a) Edmond Demolins
5. (b) Sabahattin Bey
6. (d) Ziya Gökalp
7. Yanlış
8. Doğru

6. GÜNÜMÜZDE SOSYOLOJİ

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

- 6.1.**Günümüzde sosyolojinin ve sosyal teorinin durumu
- 6.2.**İşlevselcilik, Yapısal-İşlevselcilik ve Yeni-İşlevselcilik
- 6.3.**Çatışma teorileri
- 6.4.**Sembolik Etkileşimcilik
- 6.5.**Etnometodoloji
- 6.6.**Fenomenolojik sosyoloji
- 6.7.**Bakış-açısı teorisi
- 6.8.**Postmodernizm

- Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular
- Klasik sosyal teorilerin, 20. yüzyılın endüstri toplumlarını inceleme ve kavrama noktasında yetersiz kalmalarının sebepleri nelerdir?
- 19. yüzyıl koşullarında üretilmiş olan klasik sosyal teoriler, hangi noktalarda eleştiriye uğramışlardır?
- Post-endüstriyel toplumlar hangi özellikleri göstermektedir?

- Anahtar Kavramlar
- Klasik sosyal teori
- Çağdaş sosyal teori
- Post-endüstriyel toplumlar
- İşlevselcilik
- Yapısal-işlevselcilik
- Yeni-işlevselcilik
- Çatışma teorisi
- Etnometodoloji
- Fenomenolojik Sosyoloji
- Sembolik Etkileşimcilik
- Post-modernizm
- Bakış-açısı Teorisi

Giriş

Sosyolojik inceleme yapan birisi, sosyolog, araştırma konularına zihinleri bütünüyle boş olarak yaklaşmazlar. Konuları ne olursa olsun, incelemekte oldukları olayın belli yönleri üzerine yoğunlaşmakta, yoğunlaşabilmektedirler. Araştırma konularına belli *kabuller* ile yaklaşırlar, bazı *araştırma yöntemlerine* ağırlık verirler ve cevap aradıkları belli sorular bulunur. *Teoriler* bu soruların cevaplarını sistemli ve açıklayıcı bir biçimde ortaya koyarlar.

Sosyal teorisyenler, varsayımlarını sistematik olarak geliştirirler ve teorilerinin toplumsal hayatı ne ölçüde açıkladığını kapsamlı olarak anlatmaya çalışırlar. Bundan daha da önemlisi, davranışlar, toplumların işleyiş biçimleri ve süreçleri ile ilgili yeni *genel anlayışlar* geliştirirler.

Toplumsal dünyada insanlar karşılıklı ilişki halinde bulunurlar, başka bir deyişle, toplumsal etkileşim halindedirler. Sosyolojik teori, toplumsal dünyayı açıklamak için bir model önerir. Bu anlamda, sosyolojik teori son derece soyut bir şeydir. Zira toplumsal etkileşim hakkında konuşmak, aile ve okul gibi işlevsel olarak birbirlerinden farklı toplumsal sistemlerden bahsetmek demektir. Bunların çoğunluğu da, toplumsal gerçekliği bir bütün olarak kavrama ve açıklama iddiasında bulunan, ancak yalnızca uzmanları tarafından anlaşılabilen soyut bir kavramsallaştırmaya dayanır ve özel bir terminoloji aracılığıyla ifade edilir..

Sosyolojik teoriler, yalnızca gerçekliği resmeden birer model ya da gerçeğin yeniden inşa edilmesinden ibaret bir şey değildir; “onlar aynı zamanda [toplumsal gerçekliğe ait] parçaların nasıl bir araya getirilebileceğini anlatan birer kullanma kılavuzudurlar.”¹ İnsanların davranışlarının gözlemlenmesi ve bu gözlemlerle farkına varılan davranış kurallarının yeniden yapılandırılması sonucu ortaya çıktıkları, dolayısıyla da –insana bir tür yaşam kılavuzluğu teklif eden felsefe, ideolojiler ya da dinler gibi sistemlerden farklı olarak- bilimsel oldukları iddiasını taşırlar. Fakat bu ayrıştırmanın ve iddianın ne ölçüde geçerli olduğunun halihazırda yoğun bir şekilde tartışıldığı da hatırdan tutulmalıdır.

Teorilerin toplumsal gerçekliği ve gündelik hayatın işleyişini parçalara ayırarak, parçalar arasındaki ilişkileri soyutlayarak ele alma çabası, teorilerin gerçeklikle ilişkisinin bazı zamanlar ortadan kalkması gibi riskleri de içinde barındırır. Soyut ve uzmanlara hitap eden dilleri nedeniyle teoriler, çoğu insan için sıkıcı da olabilir. Ancak gündelik sohbetlerde, gazete köşelerinde ya da televizyon talk-şov programlarında konuşulan töre cinayetleri, okullardaki cinsel taciz ya da şiddet, evlilik yaşının yükselmesi ya da boşanma oranlarının artması, nüfusun yaşlanması, diplomalı işsizler vb. gibi pek çok konu aslında sıkıcı bulunan bu kuramlar eşliğinde ya da gölgesinde konuşulur. Şüphesiz sosyolojik teorilerin sıkıcılığına ve soyutluğuna karşın, gerçek hayat çok daha renkli ve canlıdır.

Sosyolojik teorilere ihtiyacımızın olup olmadığı elbette tartışılabilir; ancak “Bizim bu konuda ne düşündüğümüzün bir önemi yok; gündelik hayatı kuram olmaksızın ifade

¹ Rudolf Richter, *Sosyolojik Paradigmalar*, çev. Necmettin Doğan, İstanbul: Küre Yay., 2012, s. 10.

edemeyeceğimiz apaçık ortada duruyor. Zira kuram, bahsedilen gerçeklik hakkında varsayımlar yürütmek ve bunların vuku bulmasını ummaktır.”² Günlük rutin işlerimizden daha kapsamlı ve uzun vadeli toplumsal olgulara –ne olduklarına, nasıl meydana geldiklerine, nasıl işlediklerine, nereye varacaklarına, nasıl davranmamız gerektiğine, neden belli bir biçimde davranmamız gerektiğine vs. varıncaya dek- hemen her şey hakkında bir teorimiz vardır. Her gün hayata yeniden sıfırdan başlamak için, irili ufaklı çok fazla sayıdaki bu teorilere ihtiyaç duyarız. Gerçekte, toplumsal hayatta işleyen bu türden pek çok teorinin varlığını günlük rutin işlerimizde hissetmeyiz bile. Alışkanlık haline gelmiştir bizim için; o alışkanlıklarımıza güvenerek günlük hayatımızı sorunsuzca yürütürüz. Bir aksama olduğunda, varlığını fark edemediğimiz yapıların, sistemlerin ve teorilerin üzerine düşünmeye başlarız.

Comte, Marx, Durkheim, Weber, Simmel gibi klasik sosyal teorinin kurucu isimleri, içinde bulundukları toplumların yaşadığı hızlı değişimin toplumsal doğasını ve sonuçlarını kavramaya ve yorumlamaya çalıştılar. Bu çaba; bir yandan yaşanan değişimin doğasını anlamaya dönüktü, diğer yandan da söz konusu değişime yön vermeye. Bu uğraşta her bir düşünürün toplumsal hayatı anlamak için belirleyici öncülleri diğerlerinden farklı idi. Örneğin Durkheim ve Marx birey üzerindeki dışsal güçlerin gücü üzerine yoğunlaşırken, Weber bireylerin dış dünyadaki yaratıcı eylemde bulunabilme yeteneklerini merkeze alıyordu. Marx ekonomik sorunların önceliğine işaret ederken, Weber daha geniş etkenler dizisine vurgu yapmaktaydı. İnsanlık tarihi boyunca yaşanan değişimi *bilimsel* olarak açıklama iddiasında ortak olmakla birlikte, bu tarihin temel dinamiğinin ne olduğuna ilişkin önerileri birbirlerinden farklıydı. Bir teorinin, *bilimsellik* iddiasının veya düşünsel rakiplerinden daha *bilimsel* olduğunun veya ilgili alanda yegane *bilimsel görüşü* temsil ettiğinin kabul edilmesi; o teorinin, bugünün ve geleceğin toplumuna yön verme hakkını –dönemin dünyevi ve metafizik dünyaya ilişkin her tür düzenlemenin yegane meşru kaynağı olarak *aklın* ve *bilimin* görülmesi nedeniyle- bilimsel olarak elde etmesi açısından önemliydi, hala da öyledir. Klasik sosyal teori içerisinde öne çıkmış yukarıdaki isimlerin düşünceleri etrafında gerçekleştirilen tartışmalar sosyoloji tarihi boyunca karşımıza çıkar. Toplumsal hayatı ve gerçekliği açıklama çabaları, sonraki yıllarda –yukarıda isimleri zikredilen düşünürlerle belli etkileşimleri bulunan- farklı kuramcılar tarafından (ve kuramları aracılığıyla) sürdürülmüştür. Burada, nispeten daha yakın tarihli bu kuramlardan bazıları, özellikle de, II. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında geliştirilen ve sosyolojik araştırmalarda yaygın bir şekilde kullanılan belli başlı sosyolojik teoriler ele alınacaktır: Yapısal-işlevselcilik, çatışma teorisi, sembolik etkileşimcilik, fenomenolojik sosyoloji, anlamacı sosyoloji, postmodern sosyal teoriler, feminist teori.

² Rudolf Richter, a.g.e., s. 14.

6.1. İşlevselcilik, Yapısal-İşlevselcilik ve Yeni-İşlevselcilik

İşlevselcilik; toplumu, –bir istikrar ve dayanışma ortaya çıkarmak üzere- farklı parçaları birlikte işleyen bir sistem olarak görmektedir. Bir sistem işlevsel terimlerle kavramlaştırılırken, bu sistemin ve unsurlarının nasıl çalıştığına ilişkin bir dizi varsayım oluşturulur. Bunlar arasında öne çıkan üç tanesi vardır: (1) Bir sistemin ögeleri işlevsel olarak karşılıklı ilişki içindedir; (2) Bir sistemin oluşturucuları bu sistemin süregiden işleyişine genellikle olumlu katkılarda bulunurlar; (3) Pek çok sistem diğer sistemler üzerinde etkide bulunur. Bunlar aynı zamanda tüm bir organizmanın alt sistemleri olarak görülebilirler.³ Bu teoriye göre, sosyoloji, toplumun parçalarının birbirleriyle ve bir bütün olarak toplumla ilişkilerini incelemelidir.

İşlevselcilik; bir toplumsal pratik ya da kurumun işleyişinin araştırılmasını, o pratik ya da kurumun toplumun varlığının devamına yaptığı katkının çözümlenmesi olarak görür. Charles Darwin, Herbert Spencer, Auguste Comte ve Emile Durkheim de dahil olmak üzere işlevselciler, toplumun işleyişini canlı bir organizmanın işleyişiyle analogiler kurmak suretiyle ele alırlar. İşlevselci yazarların toplumun işleyiş biçimini açıklamakta kullandıkları genel benzetme; sürekli değişen bir çevrede varlığını sürdürebilmek için koşullara adapte olmaya ve evrimleşmeye, ‘denge’sini korumaya ve kendi bedeninin her parçasının düzgün şekilde işlerliğini sağlamaya çalışan bir organizma benzetmesidir. İşlevselciler toplumun parçalarının tıpkı insan bedeninin değişik organlarında olduğu gibi, toplumun bütünü için yararlı olacak biçimde birlikte çalıştıklarını ileri sürmektedirler. İnsan bedeninde her bir organın nasıl bir işlevi varsa, toplumda da her bir olgunun, her bir kurumun toplumun bütünlüğü ve sürekliliği için gördüğü bir işlev vardır. Dahası, parçalar/kurumlar işlevlerini yerine getirdikleri müddetçe vardır. Dolayısıyla bir toplumsal bileşenin işlevinin tahlil edilmesi de, onun toplumun varlığının sürmesinde yüklendiği işlevi/görevi anlamak anlamına gelir.

İşlevselcilere göre, toplumun normal hali düzen ve denge içinde olmasıdır. Bu düzen ve denge ise, toplumun üyeleri arasındaki ahlakî mutabakata/konsensusa bağlıdır. Toplumsal uyuma ve düzene verdiği aşırı önem nedeniyle işlevselcilik, ampirik değişme sürelerine açıklık getirmede yetersiz kalan bir yaklaşımdır: “(...) açıkça belirtirsek, işlevselcilik toplumsal değişmeyi açıklama yeteneğine sahip olmayan bir toplum görüşüdür.”⁴

Kaynağı Talcott Parsons (1902-1979)’ın yazıları olan *yapısal-işlevselciliğin* toplum modeli II. Dünya Savaşı’ndan sonra uzun bir süre, 1960’ların sonlarına dek, ABD ve Avrupa’daki sosyolojik düşünceye egemen oldu. Küresel bir toplum kuramı geliştirmek amacıyla klasik sosyologların, özellikle de Emile Durkheim ve Max Weber’in görüşlerinden bolca yararlanan “Parsons’ın yaptığı şey işlevselciliğe ‘yapı’yı getirmesi, toplumun kendi

³ Mark Abrahamson, *İşlevselcilik*, çev. Nilgün Çelebi, Konya, 1990, s. 3-5.

⁴ Anthony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı: İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi*, çev. Ülgen Oskay, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1988, s. 2.

üyelerinin üstünde ve ötesinde kendine ait bir hayata ve yapıya sahip canlı bir varlık olduğu düşüncesini teorik ve bilimsel bir önerme haline getirmesidir.”⁵

Parsons, işlevselcilerin hayatta kalmak için sürekli dengesini korumaya (değişen dünyaya adapte olmaya) çalışan bir canlı organizma olarak toplum benzetmelerinin yanı sıra, toplumu açıklamak için ‘sistemler’ yaklaşımını kullanır. Ona göre toplumlar, birbirinden oldukça farklı alt-sistemlerden oluşan, hepsi birbiriyle karşılıklı ilişki ve bağımlılık içinde bulunan, bağımsız ve kendine-yeten sistemlerdir. Örneğin ekonomik sistem nitelikli işçi için eğitim sistemine, okullar gelecekteki öğrencileri için aile sistemine bağımlıdır. Bu alt-sistemlerin her biri, bir toplumun varlığını sürdürebilmek için yerine getirmesi zorunlu olan 4 temel ihtiyacın karşılanması sağlarlar: (1) Adaptasyon (Adaptation-A); (2) Amaca ulaşma (Goal Attainment-G); (3) Bütünleşme (Integration-I); ve (4) Varlığını sürdürme (Latency-L). Bunlar, literatürde –İngilizce sözcüklerin baş harflerinin bir araya getirilmesi suretiyle- kısaca A.G.I.L. olarak bilinir.

Durkheim’den güçlü bir biçimde etkilenen Parsons, temel değerler sistemini “istikrarlı ve etkili bir sosyal sistemin kalbi ve damarlarındaki kan” olarak görür. Bu temel değerler sistemi, uygun şekilde kurulduğunda, sadece tüm farklı alt sistemlerin mükemmel eşzamanlılığını sağlamakla kalmayıp, bireyin entegrasyonunu temin eden değerler kodu ve normlar setini de oluşturur. Temel değerler sistemi sayesinde, herkes ve her şey mükemmel uyum içindedir ve sistem düzgün olarak işler. Her biri kendine has bir kişiliğe, tutku ve arzulara sahip olan bireyler; sosyalleşme, toplumsal kontrol ve rollerin gereği gibi oynanmasıyla toplumsal bütünleşmeye dahil edilirler. Her birey, toplumsal hayat içerisinde birbirinden farklı pek çok rolü yerine getirmek zorundadır; her ne kadar dışsal bazı zorlamalar söz konusuysa da, bireyin kendisinden beklenen rolleri yerine getirmesinin kaynağı insanların sosyal sisteme olan bağlılıklarıdır. Bu içsel motivasyonun kaynağı, etkin bir sosyalleşmedir. Bu noktada Parsons da, Durkheim gibi, temel değer sisteminde ahlaklılığın önemine vurgu yapar.

İnsan eylemini otomatik, dışsal zorlamaya dayalı ya da bencil tepkiler şeklinde açıklayan davranışçı yaklaşımları reddeden Parsons, yine Durkheim ve Weber’in görüşlerinden yararlanarak, sistematik toplumsal sistem analizini bir toplumsal eylem teorisiyle birleştiren tutarlı ve iradeci bir toplumsal sistemler teorisi geliştirmek amacındadır. Böylece bütün bir bireysel ve grupsal etkinlikler kaosundan bir toplumsal düzenin nasıl ortaya çıktığını, varlığını nasıl sürdürdüğünü ve bireyi toplumla nasıl bütünleştirdiğini açıklamaya çalışır.

Bütün bu çabasına rağmen, Parsons’ın insan doğası anlayışı, aşırı determinist olduğu, insanları kişilik ve özgür iradede yoksun ‘kuklalar’ gibi gördüğü gerekçesiyle eleştiriyeye uğramıştır. Onun teorisi, toplumsal konsensüse ve düzene aşırı vurguda bulunan, iktidarın etkisini göz ardı eden, hızlı, özellikle de devrimci değişimleri açıklama yeteneğinden yoksun

⁵ Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz (yay. haz.), Bursa: Sentez Yay., 2007, s. 375.

muhafazakar bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca fazlasıyla ABD'ye özgü bir yaklaşım olarak görülmüş, soyut ve çetrefil dili nedeniyle de eleştirilmiştir.

Parsons'ın *-açık işlevler ve örtük işlevler* ayrımıyla meşhur- Robert K. Merton ve - *bütünleştirici bir güç olarak çatışma-* fikrinin sahibi Lewis Coser gibi iki öğrencisinin yoğun uğraşları, yapısalci-işlevselci teorisinin zayıflamasını yalnızca geçici olarak durdurmuştur. 1970'lerden itibaren Karl Marx ve Max Weber'in daha radikal ve çatışmayı merkeze alan yaklaşımları Avrupa'da ve ABD'de daha etkin bir konuma geldiler.

“İşlevselcilik yoğun akademik eleştiriler alsa da, onun mirası oldukça önemlidir. (...) Parsons'ın fikirlerinin çoğu 1980'lerde yeni-işlevselcilik tarafından, özellikle Jeffrey Alexander'ın çalışmasıyla ve hatta bu yaklaşım ve kavramlardan yararlanan [Jürgen] Habermas ve [Niklas] Luhman gibi yazarların sistem yaklaşımlarıyla yeniden canlandırılmış ve yenilenmiştir.

Günümüzün çatışmalarla dolu ve bölünmüş dünyasında, yapısal-işlevselcilik, oldukça muhafazakar, hatta arkaik ve sosyolojik açıklamayla daha az ilintili olarak görünse bile, [ABD'de] sosyolojinin bağımsız bilimsel bir disiplin olarak kurulmasında temel bir adımı oluşturmuştur. O savaş-sonrası Batı dünyasını hakimiyeti altına aldı ve halen toplumsal düzen ve bütünleşmenin açıklanmasında büyük bir değere sahiptir.”⁶

Jeffrey Alexander; işlevselciliğin genel bir okul olarak anlaşılabilirliği, zira Parsons'ın çalışmalarında sistemli bir kuramdan ziyade aynı yaklaşımın birçok farklı biçimine rastlandı görüşündedir. Alexander, işlevselciliği bir kuram olarak görmez. Ona göre işlevselcilik, toplumsal kurumlar ile onların ortamları arasındaki sembiyotik ilişkilere odaklanmış bir betimlemedir ve bu haliyle, istikrarı (dengeyi) analiz yapmanın referans noktalarından birisi saymakta, yapısal farklılaşmayı ise toplumsal değişimin önemli bir biçimi olarak görmektedir..

Eylem ve sistem, Parsons'ta olduğu gibi, Jeffrey Alexander'da da merkezî kavramlardır. Bu kavramları makro-mikro karşıtlıkları temelinde değerlendirmektedir. Alexander, bir talihsizlik olarak gördüğü bu iki alanı birbirine karşıt olarak ele almak istemez; en azından aralarında keskin bir çizgi çekmek istemez. Bu durum, olsa olsa, bulgusal anlamda bir fayda sağlar ve kurumsal anlamda da olguları tasnif etmede iş görürdü. Makro-mikro, yapı-eylem, yapı-özne, toplum-birey gibi klasik sosyal teoride karşıtlıklar olarak ele alınan düzeyler, gerçekte, sürekli olarak birbirleriyle etkileşim halindedirler. Makro mikroyu etkiler, bunun tersi de geçerlidir. İnsanî etkileşim, eylemleri etkileyen yapıları üretir. Alexander sistemi makro analiz düzeyinde, toplumsal eylemi de mikro düzeyde değerlendirir. Her ikisinin ilişkisinden sistemi üreten toplumsal eylem ve toplumsal eylemle sonuçlanan sistem ortaya çıkar. Toplumsal eylem, eylemin oluşumunda aynı anda etkili olan “yorum” ve “strateji belirleme” şeklinde iki düzeyden oluşur.

⁶ Martin Slattery, *a.g.e.*, s. 381.

Bu toplumsal eylem sistemi üretir. Sistem, Parsons'ta olduğu gibi, bir eylem sistemidir; fakat Alexander sistemi 'kültür', 'toplum' ve 'kişilik' olmak üzere üç alt sisteme ayırır. Bu üç sistemin her birisi aynı anda vardır ve birbirlerini bir dizi biçiminde tetiklemezler

Yapısal-işlevselciliğe dayanan fakat aynı zamanda, fenomenolojik sosyoloji gibi, özneye ve eyleme yoğunlaşan mikro kuramları yeniden inşa eden karmaşık bir toplum modeli geliştirmeye çalışan Jeffrey Alexander, düşünceleriyle, sistem kuramının o determinist yaklaşımından ciddi ölçüde uzaklaşır.

6.2. Çatışma Teorisi

Çatışma teorisyenleri, toplumları ve toplumsal kurumları bir arada işleyerek denge yaratan, birbirlerine dayanan kısımlardan oluşan sistemler olarak gören işlevselciliğin aksine, toplumu bireylerin, grupların *güç* elde etmek için birbirleriyle mücadele ettikleri ve çatışmanın denetim altına alınmasını bir grubun geçici bir süre için rakiplerini bastırdığı bir arena olarak değerlendirirler.

Çatışma teorisi, temel olarak iki farklı gelenekten beslenir. Bunun da ötesinde, çatışma teorisi içerisinde değerlendirilen sosyologlar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Fakat yine de, homojenliği gevşek olan bu teori kapsamında değerlendirilen isimlerin ortaklaştıkları üç temel nokta mevcuttur: (1) İnsanların hepsi bazı temel *çıkarlara* sahiptir. (2) Tüm çatışma yaklaşımının merkezinde, toplumsal ilişkilerin çekirdeği olarak *iktidar* (güç) bulunur. (3) *Değerler* ve düşünceler, bütün toplumun kimliğini ve hedeflerini belirleyen araçlar olmaktan ziyade, farklı grupların kendi amaçlarını gerçekleştirmek üzere kullandıkları silahlardır.

Çatışma teorisi, temel olarak, birbirinden farklı iki gelenekten beslenir: (1) Karl Marx (C. Wright Mills, Frankfurt Okulu [Eleştirel Teori], Pierre Bourdieu); (2) Max Weber (Ralf Dahrendorf, Lewis Coser, Randall Collins). Bu iki temel geleneğin yanı sıra, bir de farklı bir yaklaşım sergileyen Georg Simmel ve Chicago Okulu'ndan da etkilenmiş olarak çatışma teorisini kullanan sosyologlar bulunmaktadır.

'*Eleştirel Teori*'nin kökeni, Frankfurt Üniversitesi'nde 1923'te kurulan Frankfurt Sosyal Teori Okulu'nda birlikte çalışan bir grup Marxist ve Yahudi akademisyenin çalışmalarıdır. Merkezin ilk müdürü Theo Grünberg'di, fakat okulun motor gücünü Theodor Adorno ve Max Horkheimer'in çalışmaları oluşturuyordu. Walter Benjamin, Erich Fromm, Herbert Marcuse ve daha pek çok düşünür merkezle ilişkili olmuşlardı. II. Dünya Savaşı koşullarında çalışmalarının bir bölümünü ABD'de gerçekleştirmek zorunda kalan Frankfurt Okulu'nun yaşayan son üyesi Jürgen Habermas'tır.

Eleştirel Teori'yi tek ve birleşik bir sosyolojik düşünceler topluluğu olarak tasnif etmek zordur. Eleştirel Teori, asla tek bir düşünce olmasa da ve üye yapısı sürekli değişkenlik gösteren bir okul olsa da, bu isim altında değerlendirilen isimleri birleştiren noktalar; ortodoks Marxist düşüncenin çağdaş olaylar ışığında yeniden değerlendirilmesi ve özelde totalitarizmden nefret, Nazi Almanyası ve Sovyet komünizminin otoriter rejimlerinin bireysel

özgürlüklere ve insanlığa karşı yarattıkları tehditler ve kapitalizmin baskıcı ideolojisi. Okul; Marxizmi Freudcu kavramlarla, felsefeyi psikanalizle, ekonomik araştırmayı –aileden kitle iletişim araçlarına, ekonomi ve devlete kadar birçok sosyolojik alanla ilişkili- tarihsel ve kültürel analizlerle birleştirmeye çalışan disiplinlerarası bir yaklaşımı temsil etmektedir.

Okulun çalışmalarını yoğunlaştırdıkları alanlar olarak karşımıza şu dört temel konu çıkıyor: (1) Modern bilimsel analizin temeli olarak, bir bilgi teorisi olarak ve modern sosyolojinin temeli olarak ciddi bir pozitivizm ve ampirizm eleştirisi; (2) Gelişmiş toplumlardaki yeni egemenlik biçimlerinin analizi; (3) Kültür endüstrisi analizi; (4) Modern toplumda ‘bireyin göreceli özerkliğinin bile neredeyse ortadan kalkma eğilimi sergilediği’, ‘rasyonalleşmiş, otomatlaşmış, tamamen idare edilen bir dünya’ haline gelme eğilimindeki bir çağda, bireyselliğin varlığını sürdürebileceği konusundaki karamsarlık.

C. Wright Mills (1916-1962), ABD’deki sosyal bilimler kurumuna karşı gelen asi bir akademisyen olarak değerlendirilmektedir. Akademisyenliğinin yanı sıra aktivist yanıyla da tanınan Mills, pek çok sosyoloğun dönemin temel problemleriyle yüzleşmekten kaçındığını, oysa sosyolojinin görevinin bu problemlerle yüzleşmek ve onları eleştirel bir perspektiften analiz etmek olduğuna inanır. Amacı toplumu açıklamak kadar sosyal reformlar da yapmak, Amerikan toplumuna sosyolojiyi tanıtmak ve sosyolojik tahayyülü geliştirilebilmektir. Amerikan liberalizminin kritik eşiği aştığına ve bu yüzden bir rehabet dönemine girdiğine inanan Mills, Weber’in ve giderek Marx’ın çatışma teorisine yönelir. Soğuk Savaş’ın iki tarafında da yaşanan ‘çağımızın ahlakî rahatsızlığı’ndan, kitlelerin siyasal ve toplumsal seçkinlerin kontrolü altına girmeye başladığı bir dönemde çağdaş aydınların manevi liderliklerini sürdüremediklerinden ve modern sosyal bilimlerin teorik ve yöntemsel yetersizliklerinden şikayet eder. Türkçe’ye de çevrilen *Toplumbilimsel Düşün, İktidar Seçkinleri, Dinle Yankee!* gibi eserlerinde de bu düşünceleri doğrultusunda toplumsal hayatta olan biteni en açık bir dille analiz etmeye gayret göstermiştir.

Pierre Bourdieu (1930-2002), toplumun, sınıflar ve sınıfa dayalı çıkarlar ve ideolojiler bağlamında çözümlenebileceğine ilişkin Marxist görüşe karşı çıkar. Çalışmalarının büyük bir kısmı, eğitimin ve kültürel faktörlerin bağımsız rolü ile ilgilidir ve modern toplumlarda okul içi eğitim kurumlarının önemini vurgular. Toplumlari sınıflar esasına çözümleme yerine, bir alan kavramı kullanır; yani, tıpkı bir oyunda olduğu gibi, insanların manevra yaptıkları, stratejiler geliştirdikleri ve arzu edilen kaynaklar için mücadele ettikleri *toplumsal bir alan*: Bourdieu *akademik alan*, *dinsel alan*, *ekonomik alan* ve *güç alanı*ndan söz eder. Ona göre bir alan, onun içinden güç ilişkileriyle yapılandırılmış bir toplumsal statüler sistemidir. Farklı alanların oldukça özerk olabileceğini ve daha karmaşık toplumlarda birbirinden oldukça farklı pek çok alanın olabileceğini vurgular. Örneğin modern toplumlarda politika profesyonelleştirilmiş ve özerklik kazandırılmıştır, kendine özgü kuralları vardır ve politikanın işleyiş tarzı ve sağladığı güç, ekonomik süreçlerin bir işlevi olarak görülemez. Nihai noktada, farklı alanlardaki güç çok hayatî olan farklı *sermaye* şekillerine bağlıdır.

Bourdieu, üç temel sermaye tipi olduğunu iddia eder: (1) Ekonomik sermaye, (2) Toplumsal sermaye; ve (3) Kültürel sermaye. Bunlardan birincisi, ekonomik kaynaklara egemendir; ikincisi ise ilişkilere. Üzerinde en fazla durduğu sermaye tipi ise, ebeveynlerin

çocuklarına verdiği *kültürel sermaye*dir. Farklı sınıflar arasındaki zevklerin nasıl farklılaştığı üzerinde durmuştur, fakat en büyük ilgisi kültürel sermayenin bireylerin eğitim süreçlerini, başarılı ya da başarısız olma durumlarını vs. nasıl etkilediğine yöneliktir. .

Bourdieu'nun teorisi; bir ekonomik sınıfın kendi kendisini yeniden nasıl ürettiği ve ayrıcalıklarının bir sonraki kuşağa nasıl aktardığı ile ilgilidir. Bu noktada kültürel sermaye oldukça açıklayıcıdır. Kültürel sermaye ile tahlillerini geliştirirken Bourdieu, kilit önemdeki *habitus* kavramını geliştirmiştir. *Habitus*, nesnel şartlar altında oluşturulan ancak bu şartların değişmesinden sonra bile devam etme eğiliminde olan, kazanılmış ve sürekliliği olan bir algılama, düşünce ve eylem şemaları sistemidir. Bu alışılmışlık, Bourdieu'ya göre, sınıfsal yeniden üretimin anahtarıdır. (Oscar Lewis'in geliştirdiği meşhur *Yoksulluk Kültürü* kavramı burada hatırlanmalıdır.)

Modern çatışma teorisinin -Weber'in etkisinde gelişen ikinci yaklaşımının- önde gelen isimlerinden biri *Ralf Dahrendorf* (1929-2009)'tur. Dahrendorf, Marx gibi, çatışmayı sanayi toplumlarında toplumsal değişimin temel dinamiği olarak tanımlar. Ancak Marx'tan farklı olarak analizini, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmak veya olmamak üzerinden değil, iktidar (güç) ve özelde otorite konumlarına katılma ve dışlanma üzerinden yapar. Yaklaşımları, Talcott Parsons'ın ve dahil olduğu yapısal-işlevselci akımın yaklaşımlarına alternatif olarak gösterilen Dahrendorf'a göre, sosyolojik analiz toplumsal dayanışma ve değerler uzlaşısına değil, değişme ve çatışmaya yoğunlaşmalıdır.

Dahrendorf'a göre otorite bireylerde değil meşru güç konumlarında bulunur; otorite konumları bu konumların sahiplerine güç sağlar ve tabi olanlardan bu güç/iktidar sahiplerine itaat etmeleri beklenir. Otorite, tabi konumdakileri zorlayacak ve onları kontrol edecek bir yaptırım gücüne ihtiyaç duyar. Fakat otorite konumları sabit değildir ve kişi belirli bir konumda egemen iken, başka bir konum veya ilişkide tabi konumda olabilir. Gecekondu bölgelerinde yaşayanlar arasındaki hemşerilik ya da himaye sistemindeki ilişkiler buna örnek verilebilir. Bölgenin önde gelen kişisi, kendilerine toprak, gecekondu veya iş temin ettiği hemşerileri karşısında egemen konumda olabilir; ancak mahalli ya da merkezi idareler ve siyaset karşısında tabi konumda bulunabilir.

Otorite dağılımının yarattığı egemen ve tabi konumlar düşüncesi Dahrendorf'u çıkar grupları ve çıkar ilişkileri kavramlarını geliştirmeye yöneltir. Her ilişki ve organizasyonda otorite konumundakiler statükolarını sürdürmeye, tabii konumdakiler de değiştirmeye çalışırlar. Dolayısıyla bu iki kesimin ilişkisini sürekli olarak bir çıkar çatışması oluşturur. Bu çıkar çatışması, bazı durumlarda ilişkileri zayıflatır; bazı durumlarda gizli olabilir, bazen de açık savaşa dönüşebilir.

Dahrendorf toplumda üç grup ayırır: (1) Yarı gruplar; (2) çıkar grupları; ve (3) çatışma grupları. Bu tipleri ayrıca (1) gevşek ilişkiler, (2) çıkar grupları, ve (3) toplumsal düzene fiilen meydan okuyan gruplar şeklinde yeniden sınıflandırır.

Marx'ın aksine, 'lumpen proleterya'nın nihayetinde ve kaçınılmaz olarak bir 'çatışma grubu'na veya devrimci bir sınıfa dönüşeceğine inanmaz. Bunun için koşulların uygun olması

gereklidir. Sınıf dayanışması da, sınıf çatışması da farklı durumlarda farklı şekillerde yaşanabilir. Bir dönem sınıf içi dayanışmanın artması gözlenebilirken refahın arttığı dönemlerde sınıf için gevşeme söz konusu olabilir. Marx, sanayileşmenin artmasıyla birlikte kapitalist toplumlarda sınıf dayanışmasının ve dolayısıyla sınıf çatışmasının da artacağını iddia ediyordu. Ancak Dahrendorf'a göre, teknolojinin artmasıyla birlikte bunun tersi bir durum söz konusu olacaktır; zira bu süreçte işçi sınıfı farklılaşacak ve kendi içinde bölünecektir. Artan uzmanlaşmayla birlikte, işçi sınıfı ücret, statü ve becerilerdeki farklılaşmalar yüzünden birleşmekten çok büyük bir farklılaşma ve bölünmeye uğrayacaktır.

Dahrendorf'a göre, sürekli çatışma sadece normal ve kaçınılmaz olmakla, sadece kademeli olarak ve ara sıra gerçekleşen radikal toplumsal değişimlerin kaynağı olmakla kalmayıp, toplumsal düzen ve bütünleşmenin de temelidir, kaos ve düzen arasında sonsuz bir gerilim mevcuttur. Bu anlamıyla Dahrendorf, çatışma ve uzlaş/denge teorileri arasında bir köprü kurmaya uğraşan bir düşünürdür.⁷

Lewis Coser (1913-2003), gençlik yıllarında Marxist hareket içinde bulunmuştu; ABD'deki yıllarında ise Marxist olmamakla birlikte sosyalist düşüncelere sahip olmayı sürdürmüştür. Yukarıda da belirtildiği üzere, Parsons'ın öğrencisi de olmuştur. Yazıları her zaman için siyaset ve toplumun yapısı arasındaki ilişki üzerine olan ilgisini yansıtmaktadır. Coser, çatışma teorisi içerisinde değerlendirilen düşünürler arasında –Marx ve Weber'in yanı sıra- George Simmel'in çözümlemelerinden en fazla beslenen isim olarak gözükmüyor. En çok da, *çatışma ağı* ya da toplumu hem bir arada tutan, hem de mücadele üreten *kesişen sadakatler* ile ilgilenmiştir. Bu çerçevede onun en önemli çalışması olan *The Functions of Social Conflict [Toplumsal Çatışmanın İşlevleri]* (New York: The Free Press, 1956), Simmel'in dağınık ve bölük pörçük görüşlerinin açıklanması ve geliştirilmesi olarak değerlendirilmektedir.

Coser'in çatışma teorisine olan katkıları iki noktada öne çıkmaktadır: (1) Toplumsal çatışmayı 'grup çıkarları'na karşı olan faktörlerden daha başka faktörlerin sonucu olarak ele alması; (2) Çatışmanın toplumsal kökleri ile ilgili olarak fazla bir şey söylemez, ancak –daha büyük bir toplumsal dengelilik ve değişim dahil- çatışmanın farklı muhtemel sonuçları arasında ayrım yapması.

Coser, çatışmanın kökenlerini tartışırken, insan psikolojisi ve duygularının oynadığı roller üzerinde çokça durmuştur. İnsanlarda saldırgan veya düşmanca 'güdüler' bulunduğu hususunda Simmel ile aynı fikirdedir ve yakın ve sıkı ilişkilerde hem sevgi hem de nefretin bir arada bulunduğunu vurgular. Ona göre, yakın olmak, gücenme duygularının gelişmesine bol fırsat sağlayacak demektir ve böylece *çatışma* ve *anlaşmazlık*, mutlaka dengesizlik durumu veya bozuşma işaretleri olmayıp, insan ilişkilerinin bir parçasıdır. Düşmanlık ve çatışmanın alacağı şekiller, ilgili toplumsal yapıların farklılıklarına göre değişkenlik gösterir.

⁷ Dahrendorf'un görüşleri için ayrıca bkz. Martin Slattey, a.g.e., s. 181-187; Alev Erkilet, *Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları*, Ankara: Hece Yay., 2007; Ruth A. Wallace ve Alison Wlof, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleniğin Geliştirilmesi*, çev. Leyla Elburuz ve M. Rami Ayas, İzmir: Punto Yay., 2004, s. 139-149; Margaret M. Poloma, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. Hayriye Erbaş, Ankara: Gündoğan Yay., 1993, s. 115-127.

Örneğin, çocukların ebeveynleri ile yaşadıkları çatışma; şiddet bakımından devletler arasında yaşanan çatışmalardan farklıdır, ancak aynı zamanda çocukların ekonomik bağımsızlıklarını elde etmiş olup olmadıklarına, çocukların yetişkin rollerine ulaşma yollarının açık olarak belirlenmiş olup olmadığına, çekirdek aile dışındaki diğer aile fertlerinin pratik ve duygusal destek sağlayıp sağlamadıklarına vs. bağlı olarak farklı yapılarda ve farklı durumlarda farklı sonuçlar doğuracaktır. Coser, bu noktada, böylesi ‘yapısal’ faktörlerin insanların duyguları ile olan etkileşimleri üzerine yoğunlaşır.

Coser’e göre toplumsal çatışma toplumsal değişime yol açar. Fakat daha fazla ilgilendiği husus, çatışmanın toplumsal ya da grupsal iç bütünlüğü, iç dayanışmayı ve kimliği koruyup geliştirmedeki rolüdür. Bu yönüyle, yani grup birliğinin sağlanması ve korunması hususu daha ziyade işlevselcilikle ilişkili bir konu olarak karşımıza çıkar. Coser de, ilgi düzeyinde işlevselcilere yaklaşır. Bir grubun/cemaatin devam etmesi ve birlik halinde kalmasının mutlaka istenen bir şey olduğu ya da çatışmanın grup/cemaat için bir işleve hizmet etmek *amacı* ile ortaya çıktığı şeklindeki işlevselci yaklaşımları benimsemez. Birlik, Coser’e göre, *çatışmanın mümkün sonuçlarından sadece bir tanesidir*.

Coser, grup/cemaat içi çatışmalar ile grubun/cemaatin dışında olan çatışmalar arasında ayırım yapar. Dış çatışmanın, grubun kimliğinin tespit edilmesi açısından gerekli olduğunu düşünür. Başka bir deyişle, dış çatışmanın grup bilincini ve bir toplumsal sistem içindeki diğer gruplar ile kendisi arasındaki farklılıkları ayırttırarak ve kuvvetlendirerek, grup kimliğini yerleştirdiği görüşündedir. İç çatışma konusunda Durkheim, George H. Mead ve Marx’ı takip eden Coser, ‘sapkın’ olarak nitelenenlere karşı mücadele etme örneğinde olduğu gibi, iç çatışmanın ‘doğru’ davranışı belirleyen normları içermesi nedeniyle, bir grubun/cemaatin kimliğini tanımlamakta önemli olduğunun altını çizer. Coser, bir grubu/cemaati tanımlama veya bütünlüğünü koruma konusunda iç çatışmanın rolünü tartışırken, bu rolün, iç çatışmanın grubun ‘temel değer ve ilkeleri hakkında olmaması şartıyla geçerli olduğunu da ayrıca belirtir. Bu çerçevede, ‘düşmanca iddiaların ifadesi’ne izin vermeyen katı bir toplumda iç çatışmanın, temel prensiplere doğru yöneleceğini ve dolayısıyla da toplumsal açıdan bölücü, dağıtıcı bir hal alacağını vurgular.

Randall Collins (d. 1941) Weber’in düşüncelerinin ve yönteminin yoğun etkisindedir, fakat belli noktalarda üzerinde Durkheim’in etkisi de gözlenmektedir. Diğer çatışma teorisyenlerinden farklı olarak, genellikle sembolik etkileşim ve fenomenoloji gibi ‘mikrososyolojik’ yaklaşımlarıyla tanınan Mead, Alfred Schutz ve Erving Goffman gibi düşünürlerin çalışmalarından da yararlanmışır. Bu zengin yararlanma kaynakları onun, toplumsal bütünleşme ile toplumsal çatışmayı özgün bir biçimde birleştirme çabasının bir sonucu olsa gerektir.

Collins; insanların bütün toplumlarda peşinden koşacakları *servet*, *güç* ve *saygınlık* gibi bazı ‘meta’lar olduğu ve hiç kimsenin emir almayı sevmediği ve bundan kaçınmak için elinden gelen her şeyi yapacağı gibi belli temel kabullerden hareket eder. Collins’e göre *güç* ve *saygınlık* az bulunan metalar olduğundan ve zenginlik de genellikle bunlarla bir arada bulunduğundan, insanların küçük bir kısmının bu metarlardan eşit payın daha fazlasına sahip olma hırsı, diğer insanların tabi olmak ve itibarsızlıktan kaçınmak için karşı bir mücadeleye

girişmelerini gerekli kılıyor. Birçok farklı şekil alabilecek bu toplumsal çatışmanın merkezinde *baskı* vardır, Collins’e göre.

Weber’i izleyen Collins; hayatta insanların daha az ya da daha çok kaynak elde ettikleri, az çok egemen oldukları ya da egemenlik altına girdikleri başlıca üç alan vardır. Bunlar hep birlikte ‘toplumsal tabakalaşma’ örneklerini oluşturur: (1) İnsanların farklı sınıflar halinde tasnif edilebilmelerini sağlayan uğraşları; (2) yaş, cinsiyet, etnik ve eğitim gruplarını içeren farklı *statü grupları* halinde yaşadıkları cemaatler/topluluklar; ve (3) farklı *partilerin* politik güç peşinde koştukları siyasal arena.

Collins, sürekli olarak nihayetinde bireysel insanlar üzerine çalıştığını hatırlatır. Bu çerçevede, Mead ve Goffman gibi fenomenolojik sosyoloji geleneğinden gelen düşünürlerin, bireysel deneyimler üzerine odaklandıkları ve bunları sabit ve değişmez şeyler olarak görmedikleri için, toplumsal etkileşim konularında yararlanabilecek pek çok şey ürettiklerini düşünür.

Gerek Collins ve gerekse diğer çatışma teorisyenlerinin, belki de en fazla eleştiri alan özellikleri toplumsal etkileşime ve bütün bir toplumsal hayata ‘sıfır sonuç’lu bir alan olarak bakmalarıdır. Başka bir deyişle, onlar, bir insanın kazancının bir başkasının buna eşit kaybından oluştuğunu düşünmektedirler. Bu durumun, her zaman böyle olması gerekmediğine ilişkin pek çok örnek bulunabilir. İkinci bir eleştiri konusu, çatışma teorisyenlerinin düşünceleri yalnızca gücünün çıkarlarının bir yansıması olarak ele almalarıyla ilgilidir. Pek çok durumda, bu anlamdaki dar çıkarıcılığın olayların anlaşılması ve açıklanmasında yetersiz kaldığı aşikardır. Üçüncü bir eleştiri de; çatışma teorisinin bir değişim mekanizması sunmasına karşın bütünüyle tatmin edici olmaktan uzak oluşuyla ilgilidir. Zira çatışma teorisi, bir grubun gücü daha önce nasıl elde etmiş olduğundan ziyade, nasıl muhafaza ettiğini daha başarılı bir şekilde açıklayabilmektedir.

6.3. Sembolik Etkileşimcilik (Simgesel Etkileşimcilik)

Sembolik etkileşimcilik, işlevselcilik ve çatışma teorilerinin aksine, toplumun mikro boyutlarına, gündelik yaşantılarımıza, içinde yaşadığımız gündelik dünyaya ve insanların ‘sembolik iletişim’ aracılığıyla gündelik yaşantılarında nasıl etkileştiklerine, düzen ve anlamı nasıl yarattıklarına odaklanır. Toplumu *içeriden* analiz eder ve belirli bir durum veya yaşam biçimiyle ilgili, insanları güdüleyen temel faktörleri görmeye çalışır.

Sembolik etkileşimciliğin ortaya çıktığı Amerikan sosyolojisi, toplumsal yapı ve toplumsal sınıflara odaklanan Avrupa sosyolojisinin aksine, daha ziyade bireyle ve onun kendi özgürlüğünü ifade etme yeteneği ve yeni sınırlar, yeni mücadeleler yaratma ve kontrol kapasitesiyle ilgilenir. Avrupa, yönetici sınıflar tarafından yönetilen bir toplum olarak değerlendirilir; ABD ise her zaman bireysel hareketlerin serbest olduğu sınıfsız bir toplum olarak görülür.

Sembolik etkileşimciliğin öncülleri, büyük ölçüde, Georg Simmel, Robert Park, William Isaac Thomas, Charles Horton Cooley, John Dewey’in düşüncelerinde bulunur.

Ancak bu yaklaşımın temellerini insan zihninin işleyişi hakkındaki yorumlarıyla atan George Herbert Mead (1863-1931); (i) davranışlarını mevcut duruma veya oluşturduğu hedeflere göre bilinçli bir şekilde planlamak ve uygulamak, (ii) en önemlisi dil olan oldukça farklı semboller aracılığıyla başkalarıyla iletişim kurmak ve bu sembollerde ifade edilen şeylerin ardındaki anlamı yorumlamak veya gerekli tepkileri göstermek; ve (iii) kendinin bilincinde olmak, bir benliğe ve ‘benlik imgesi’ne sahip olmak gibi özelliklere sahip olmasının insanı hayvandan farklı kıldığını ifade eder. Bu özellikler, insanların çevreleri ve davranışları üzerinde kontrol kurmalarını sağlar.

Mead’a göre, insanlar bir tür toplumsal düzen yaratacak biçimde düşünen, bilinçli, birçok farklı amacın peşinden koşabilen ve birbirimizle iletişim kurabilme yeteneğine sahip varlıklar olarak, yalnızca anlam aktarma yeteneğine sahip olmakla sınırlı değiliz aynı zamanda başkalarının sözlerini ve eylemlerini yorumlama yeteneğine de sahibiz. Bu anlamlar, değişmez ya da mutlak değildirler. Anlamlar duruma, bağlamına göre değişir. Aynı sözcük, farklı bağlamlarda farklı anlamlar kazanabilir. Hatta farklı vurgularda söylendiğinde farklı anlamlar kazanabilir.

Mead’e göre, toplumsal düzen sadece doğrudan etkileşimle, birbirleriyle konuşmakta olan insanlar aracılığıyla değil, aynı zamanda ortak beklentilerin oluşmasıyla da ortaya çıkar. Nasıl davranmamız gerektiğini sosyalleşerek ve rol oyunuyla öğreniriz. Bu rollerin hiç biri, Mead’in analizinde, hiç bir zaman sabit değildir. Onları, bireylerin kendi imgeleri, güdüler ve yeteneklerine göre o anda geliştirdikleri genel taslaklar olarak görür.

Mead, ‘ferdi ben’ ve ‘sosyal ben’ (‘I’ ve ‘me’) ayrımı yapar, yani kişinin gerçek ‘iç’ benliğini kamu önündeki benlikten, insanların diğerlerinin yanındayken sergiledikleri toplumsal imajdan ayırır. Her bireyin kendisi için özel arzuları ve ihtiyaçları vardır, ancak başkalarının bizim hakkımızda neler düşündüğünü tasavvur edebildiğimiz için bütünüyle bencilce de davranmayız. Bu yüzden ‘iç’ ben ile ‘dış’ ben arasında sürekli bir mücadele vardır. Bu mücadele, Mead’e göre, özdenetim olarak adlandırdığımız şeyin, yani kendini sınırlama gerekliliği ortadan kalktığı durumlarda bile, zihnimizdeki, bedenimizi yönlendirme ve duygularımızı kontrol altında tutma aracının temelini oluşturur. Sürekli karşılaştığımız, fakat özellikle de tanımadığımız kişilerin bütün beklentilerini bilemeyeceğimiz için, belli genellemeler yaparız. *Genelleştirilmiş ötekinin*, örneğin bir cenaze merasiminde gülmeye kalktığımız bir durumda, hakkımızda neler düşünebileceklerine ilişkin bir imge geliştiririz. Genelleştirilmiş ötekinin beklentilerine her zaman ve mutlaka uyduğumuz gibi bir durum da yoktur aslında. Ancak, genelleştirilmiş öteki arasından, özellikle bizim için önemli olan kişilerin, yani *önemli ötekilerinin* baskısına boyun eğimiz.

Mead, insanı sosyal bir varlık olarak görür. Toplum da, ona göre, insanın kendi etrafında yarattığı sürekli bir akış, sürekli bir yaratma ve yeniden-yaratma, yorumlama, müzakere ve tanımlama süreci içeren bir dünyadır. Bizler hem bireyler, hem de sosyal varlıklarız. Hem toplumu biçimlendirmekte, hem de onun tarafından biçimlendirilmekteyiz. Hepimiz birçok farklı minyatür ‘dünya’ içinde –evden işe, okuldan kafe vb. eğlence mekanlarına vs. geçerek- yaşarız. Gün içerisinde pek çok farklı statülerden geçer, pek çok farklı rolü oynarız. Ancak bu minyatür dünyalar, aynı zamanda, paylaşılan ortak ve genel bir

kültürün parçasıdır. Bu ‘dünyaların’ her biri temel bir yapıya sahiptir, ancak belli durumlarda onlar da değişirler.

Mead’ın analizinde sınıf mücadelesi veya işbölümü değil, birey ve onun zihni, iletişim kurma ve yorumlama yeteneği yer alır. Sembolik etkileşimcilik gerçek bir toplum tasavvurundan büyük ölçüde yoksundur; aksine, daha çok bir grup etkileşimi ve psikolojisine, genel toplumsal eğilimlerden ziyade insan toplumsal davranışın iç dinamikleriyle ilgili bir yoruma sahiptir.

Mead’e göre, insan düşüncesi, deneyimleri ve eylemleri özünde toplumsaldır, yani diğer insanları gerekli kılar ve her toplumsal etkileşimin temeli, anlamların semboller – özellikle de dil- aracılığıyla paylaşılması anlamında *sembolik etkileşim*dir. Hiçbir nesne – örneğin sandalye, ev, sevgili veya tutku- iletişim içindeki insanların ona yüklediği anlam dışında hiçbir anlama sahip değildir. Paylaşılan anlamlar, semboller olmadan ne bir insan etkileşimi, ne de bir insan toplumu var olabilir. Toplumsal hayat ve iletişim, Mead’e göre, ancak sembollerin anlamları toplumun üyeleri tarafından Mead’ın ‘rol alma’ adını verdiği şey ve özel bir sembolün yorumu sayesinde büyük ölçüde paylaşıldığında mümkün olabilir. Bireyler ancak bu ‘rol alma’ süreci aracılığıyla hem ‘ferdi ben’ hem de ‘sosyal ben’ olma yeteneği, bilinçli olma ve bir benlik algısına sahip olma yeteneği geliştirebilirler. Bireyin içinde yer aldığı toplum veya grup, kendi üyelerinin davranışları üzerinde bir kontrol kurarken, bireyler de diğerlerinin beklentilerini anlamaya ve yorumlamaya çalışırlar. Aslında kültür, roller ve toplumsal kontrolün varlığına rağmen, Mead’e göre, insanlar kontrol altındaki robotlar değildirler ve nasıl davranacakları konusunda seçimler yaparlar.

Mead’ın talebeleri, örneğin Herbert Blumer, onun bu analizlerini daha da genişlettiler ve geliştirdiler. Onun ilgisi, insanların niçin belirli biçimlerde davrandıklarını anlamaktır. Bunun için, yüzeysel laboratuvar deneylerine veya basitleştirici ‘neden-sonuç’ analizlerine başvurarak, toplumun ‘dışarıdan’ değil, daha ziyade içeriden, katılımcının bakış açısından, ‘doğal’ durumlar içinde araştırılması gerektiğini savundular ve bu yönde bir metodoloji geliştirmeye giriştiler.

Mead, hastalığı nedeniyle ayrıldığı Chicago Üniversitesi’ndeki hocalığının son dönemlerinde, kendi düşüncelerine ilişkin yorumlarına büyük güven duyduğu bir kişi olarak *Herbert Blumer* (1900-1987)’i işaret etmiş ve hatta ‘İleri Toplumsal Psikoloji’ adlı dersini onun sürdürmesini istemişti. Blumer, Mead geleneğini Chicago Üniversitesi’nde yirmibeş yıl sürdürmüş ve emekliliğine kadar ders verdiği Berkeley’deki California Üniversitesi’nde bir yirmibeş yıl daha sürdürmüştü. Blumer’in sembolik etkileşimciliğe başlıca katkıları; *yorum* üzerindeki çalışmaları, sembolik etkileşimin üç temel önermesi olan *yapı, süreç ve metodoloji* konularında olmuştur.

Blumer’in *yorum* ile ilgili tartışması, Mead’ın Watsoncu davranışçılık ya da herhangi bir mekanik ‘uyarı-yanıt’ yaklaşımına ilişkin görüşlerinin daha genişletilmiş şeklidir. Mead gibi Blumer de, -mantıksal olarak, sembolik etkileşimin eşyayı aktörün/öznenin açısından anlamaya verdiği önemin bir sonucu olarak değerlendirilebilecek olan- insan etkileşimin

bilimsel açıklamalarında, gözlemlenebilir davranış ile öznel deneyim ya da gizli davranışın da dikkate alınması gerektiğini savunur.

Blumer için *yapı*, bir ‘deli gömleği’dir. Mead gibi o da, insanları her zaman etkin, her zaman çabalayan ve uyum sağlayabilen varlıklar olarak kabul eder ve Mead’ın toplum ile ilgili anlayışı ile, toplumu bir yapı olarak kabul eden yaygın sosyolojik görüş arasında bir fark olduğunun altını çizer. Fakat Mead’ın, toplumda yapının varlığını reddetmediğini de vurgular. Toplumsal roller, statüler, mertebeler, bürokratik örgütler, kurumlar arası ilişkiler, farklı ayrımsal otorite ilişkileri gibi toplumsal yapıları kabul etmekle birlikte, insan davranışını yalnızca bunların belirlemediğini ifade eder.

Blumer’in sembolik etkileşimciliğe yaptığı başlıca katkılardan bir tanesi, bu yaklaşımın metodolojisini geliştirmiş olmasıdır. Metodolojik sorularla ilgili tartışmaları; saha çalışmaları, etnografya ve niteliksel sosyolojinin kullanımı ve yaygınlaşması gibi etkilerde bulunmuştur. Bu çerçevede toplumsal dünyayı doğrudan incelemek ve daha yakından tanımak için ‘keşfetmek’ ve ‘yakından incelemek’ adını verdiği iki sorgulama yöntemi önerir.

Sembolik etkileşimcilik içerisinde değerlendirilen bir diğer sosyolog, çalışmalarıyla Peter Blau gibi bir rasyonel tercih teorisyenine, Randall Collins gibi çatışma teorisyenine ve etnometodologlara ilham vermiş, onları etkilemiş bir kişi olan *Erving Goffman* (1922-1982)’dır. Goffman da, Blumer gibi, Mead’dan etkilenmiştir. Bu etki, onun *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumları* ([*The Presentation of Self in Everyday Life*, 1959], çev. Özde Duygu Gürkan, İstanbul: Metis Yay., 2009) isimli ilk eserinden itibaren görülür. O da, sıkı bir Mead takipçisi olarak, insanları etkin ve zeki varlıklar olarak kabul eder. *Stigma* ([*Damga*] 1963) isimli çalışmasında, her şey kendilerine karşı olduğunda dahi bir *ben* duygusunu muhafaza etmeyi başarabilen yaratıcı, aykırı ya da bir şekilde lekelenmiş kişileri ele alır (bu çalışmasındaki görüşleri ‘damga’ teorisi olarak adlandırılır). *Asylums* ([*Akıl Hastaneleri*] 1961)’da akıl hastalarının bulunduğu bir kurumda yapmış olduğu gözlemler onu aynı durumda olan bireylerin oldukça önemli bir zaman süreci içinde, geniş toplumdan tecrit edilmiş olarak kapalı ve bazı yöntemlere göre yönetilen hayat sürdükleri bir yer olan *bütüncül kurum* kavramını icat etmesine götürmüştür.

Goffman, çalışmalarında sembolik etkileşimcilerin kullanmış oldukları bir çok yöntemi bir araya getirir: Vaka çalışmalarında elde edilen verilerle tamamlanan katılımcı gözlemler, otobiyografiler, mektuplar, gazete makaleleri ve gazete ilanları. *Asylums*’daki yaklaşımını ‘benliğin kaderini ele alan sembolik etkileşim çerçevesi’ olarak tanımlar.

Durkheim’in yazıları ve özellikle de *Dini Hayatın İlk Biçimleri* isimli çalışmasından büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu etkiye bağlı olarak *Interaction Ritual* ([*Etkileşim Ayini*] 1967) isimli bir eser yazmakla yetinmemiş, ayin teması pek çok çalışmasında yer bulmuştur. Örneğin gösterileri, spor olaylarını ve dans gibi törensel uygulamaları tartışırken sıklıkla Durkheim’in yaklaşımlarına göndermelerde bulunur. Ona göre, tehlikeli bir şekilde hastalarla görevliler olarak bölünmüş bir toplum, bu törenler aracılığıyla kendini bir arada tutabilir. Durkheim’in etkisi, özellikle ilk çalışmalarında bulunmakla birlikte, sürekli ve çok kapsamlı olmamıştır. Zira Durkheim’in yapının belirleyiciliğine verdiği önem Goffman’ın

yaklaşımlarına uygun değildir. Sonrasında daha ziyade, Simmel'in sayısız küçük sentezleri ve 'toplumun atomları' olarak adlandırdığı bireylerin bağlayıcı ilişkileri üzerine odaklanır. Son çalışmalarında ise Goffman, yapısalcılığın farklı bir şekline doğru yola çıkmış gözükür.

Goffman'ın sembolik etkileşimci yaklaşıma yaptığı başlıca katkılardan biri, insan davranışlarını bir tiyatro oyunu üzerinden ifade ettiği dramaturjik fikirleridir. Bireylerin kendilerini ve etkinliklerini günlük hayatlarında nasıl gösterdikleriyle ilgilenen Goffman, *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumları*'nda, sosyolojik bir kavram olan *rol* kavramını almış ve insan davranışlarını tiyatro sahnesi üzerinde çözümlemek suretiyle tekrar açığa çıkarmaya çalışmıştır. Ona göre toplumsal hayat ya da gündelik hayat, kadın ve erkek oyuncuların sahne üzerinde, sahne arkasında (*arka bölgede*) üzerinde çalışmış oldukları rolleri *ön bölgede*, yani sahnede oynadıkları bir tiyatro oyunu gibidir. Asıl hazırlık arka bölgede gerçekleşir, ön bölgede olup bitenler –yani, sahnede oynanan oyun- seyirciyi ustalıkla idare etme çabasıdır. Sahne arkasında aktör, kostümlerin ayarlanmasından suflör verilmesine, oyuncunun rahatlamasına varıncaya dek pek çok yardım alır. Sahne önünde de bu hazırlık sonucunda icraat söz konusudur. Sahne öne ve arkası faaliyetler iyi düzenlenmediğinde, aktör rolünü iyi oynayamaz ve gösteri farklı ölçülerde daha az başarılı olur. Burada Goffman, dikkatimizi sahne arkasına çekerek, kişinin kendisini kamuya başarılı bir şekilde takdim etmesi için gerekli gizli işlemleri anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bize gündelik hayat oyununda, aktörlerin/öznelerin kendilerini evde, okulda, işyerinde, komşuluklarda ve diğer mikro faaliyet alanlarında nasıl iyi görüntülediklerini anlatmaktadır.

Goffman'ın bir diğer katkısı, 'etkileşim düzeni' hakkındaki görüşüdür. Ölümünden önceki 'The Interaction Order' (['Etkileşim Düzeni'], *American Sociological Review*, 48 (Şubat 1983):1-17) başlıklı son yazısı, Goffman'ın bütün meslek hayatı boyunca uğraşlarının odağındaki konu hakkındaydı: İki ya da daha fazla bireyin huzurunda yüz yüze etkileşim alanı.

Bütün hayatının çalışma konusunu özetleyen –konuşma olarak düşünülmüş- bu yazısında Goffman, etkileşim düzenini kendi başına bağımsız bir alan olarak ele alma girişiminde bulunur. Yazıda, etkileşim düzeninin en küçüğünden en büyüğüne kadar temel birimlerini ve tekrar eden yapı ve süreçlerini özetler: (1) *Kişiler* (tek, çift, sıralar, olaylar ya da kuyruklar halinde); (2) *Temaslar* (fiziksel olarak aynı yerde bulunmak, telefon konuşması ya da mektuplaşma); (3) *karşılaşmalar* (bilinçli olarak bir arada bulunan katılımcılar); (4) *platform gösterileri* (konferans, resmi bir toplantı, bir tiyatro ya da müzik gösterisi); ve (5) *kutlama ile ilgili toplumsal gereklilikler*.

Wallace ve Wolf'a göre "Goffman'ın toplumbilimine bıraktığı miras, başkanlık konuşmasının sonunda, *etkileşim düzeni* üzerinde yapılacak olan araştırmaya yeni bir yön göstermiş olmasıdır. Meslek hayatının önemli bir kısmını, itaat etme durumunda olan insanlar, ayrıcalığı olmayan gruplar üzerinde odaklanarak, haksızlığa uğramış kimseleri incelemekle geçirmiş olan Goffman farklı bir şey tavsiye etmektedir. Toplumbilimcilerin, 'kurumsal yetkilere sahip olan –polis, general, hükümet üyeleri, ebeveynler, erkekler, beyazlar, ulusçular, medyacılar ve gerçekliğin yorumlarına resmî bir karakter verebilecek

mevkilerde olanların faydalanmakta oldukları toplumsal düzenlemelerin destek beklemeden çözümlemelerini' yapmalarını istemektedir.

Burada Goffman, toplumsal düzende ve toplumsal gerçekliğin yönetiminde güç alemine hitap eder. İtaat etme durumunda olanlar ile emretme durumunda olan bireyler arasında tekrarlanan etkileşim örüntülerini anlamak için toplumbilimcilerin dikkatlerini bu ikincisinin dünyasına çevirmelerini ister. Bu tavsiyesinde, toplumumuzda iktidar mevkilerinde bulunan kimselerin incelenmesi çabasında, mikrososyolojik araştırmacıları, çatışma kuramcıları için bir anahtar kavram olan *güç ilişkileri* ile ilgilenmeye zorlamaktadır. Son çözümlemede bu, toplumbilimi çözümlemesinin mikro ve makro düzeyleri arasında köprü kurmaya doğru bir çaba olabilir.”⁸

Netice olarak, sembolik etkileşimcilik, esas itibarıyla, Simmel'in ifadesiyle 'toplumun atomları' arasındaki etkileşim üzerine odaklanan bir *toplumsal psikolojik bakış açısı* olarak tanımlanabilir. Bunun sonucu olarak insan davranışlarının dondurulmuş bir fotoğrafı yerine hareketli bir resmi, tepeden bakış yerine yakın çekim bir resmi olarak görülebilir.

Sembolik etkileşimcilik, sosyolojinin ana alanında olan bir yaklaşım olarak kabul edilmez; fakat son yirmi otuz yılda marjinallikten daha fazla kurtulmaya, pek çok çekirdek kavramı kabul görmeye başlamıştır. ABD'de kurulan bazı dernek ve yayınlanan dergilerle birlikte sembolik etkileşimcilik yeniden canlanmaya başlamış görünüyor. *Öznel anlama* ve *yapıya karşılık, sürece* birinci derecede önem veren bir yaklaşım, *başkasının gözünden görülen başkasının dünyasını yakalamaya çalışan* bir metodoloji ile bir arada, başka türlü cevaplanması zor önemli sosyolojik sorular sormakta ve bu yönüyle de ilgi görmektedir.

6.4. Fenomenolojik Sosyoloji

Fenomenolojik sosyoloji birçok farklı sosyolojik analiz tipini kapsayan bir adlandırmadır. Fenomenolojik sosyolojinin çıkış noktası, filozof Edmund Husserl (1859-1938) tarafından geliştirilen felsefi teoridir. 1960'ların sonu ve 1970'lerde Alfred Schutz (1889-1959), onun görüşlerini Mead'in görüşleriyle birleştirmek suretiyle fenomenolojik sosyoloji olarak adlandırılan ve kısa zamanda sosyoloji teorileri arasında ilgi gören yaklaşımı geliştirdi. Fakat Schutz'ün fenomenolojik sosyolojinin temelini oluşturan çalışmaları 1932'de yayınlanan Weber'in yazıları hakkındaki düşüncelerini içeren çalışmasına kadar götürülebilir. Schutz, bu çalışmasında klasik sosyolojinin yeni bir yorumunu yapmayı deniyordu. Weber'in, önemini vurgulamış olsa da, *verstehen* (anlama) veya pozitivist sosyal bilimlerin kullandığı 'açıklama' kavramına karşı yorumlayıcı sosyolojinin tercih ettiği 'anlama' kavramını yeterince açıklamadığı kanaatindedir. *Verstehen* bazen sağduyusal bilgiyi, bazı durumlarda sosyal bilimlere özgü bir yöntemi anlatır. Schutz'un temel fikri ve katkısı, *verstehen*'in ilk anlamını geliştirmesi ve gündelik hayatımızda kendimizin ve diğer insanların eylemlerini anlamakta kullandığımız yorumlama süreçlerini araştırmayı önermesidir.

⁸ Wallace ve Wolf, a.g.e., s. 279.

Fenomenoloji; birey ve onun bilinçli deneyimleri ile başlayan ve daha önceden var olan kabuller, ön yargılar ve felsefi dogmalardan kaçınmaya çalışan bir yöntemdir. Olayları toplumsal aktör tarafından ‘doğrudan doğruya’ algılandığı şekliyle inceler. Fenomen sözcüğünün temelde iki anlamı vardır: (1) Bir algı nesnesi, gördüğümüz, duyularımızla hissettiğimiz ve algıladığımız bir şeydir. (2) Sıra dışı bir şey, henüz açıklayamadığımız veya anlayamadığımız normal dışı bir şey. İlk tanım, dış dünyanın gözlerimizle algılanabilen kendine ait bir gerçekliğe sahip olduğu varsayımına dayanan bilimsel ve gündelik bir tanımdır. İkincisi ise ‘yorumlayıcı’ bir tanımdır; yani kendine has bağımsız bir gerçekliğe sahip olmayan fizik dünyayı duyularımız aracılığıyla anlar ve onu kendi yorumlarımıza göre yeniden yaratırız. Fenomenolojiye göre, örneğin gerçekte sandalye veya masa diye bir şey yoktur; bunlar sadece belirli işlevler yüklediğimiz ahşap formlardır. O nedenle, fenomenoloji fizik dünyanın asla değişmeyen ve bütün insanlar için aynı olan ‘gerçek’ bir dünya olmadığını savunur. Daha ziyade o, varoluşu için insanların yorumlarına veya ona yüklediği anlamlara bağlı ‘görelî’ bir dünyadır.

Fenomenologlar sosyal dünyaya –fizik dünyaya göre- çok daha görelî kavramlarla bakarlar. Fizik dünyadaki nesneler (örneğin, ağaçlar, dağlar vs.) insanların nitelendirmelerine bakmaksızın fiziksel olarak var olmalarına karşın, sosyal dünyadaki aşk, suç vb. kavramlar tamamen insanların yarattıkları şeylerdir. Var oluşları bütünüyle insanların algılarına, yorumlarına ve yükledikleri anlamlara bağlıdır. Benzer şekilde, pozitivist yaklaşımda tasvir edilenin aksine toplum, kendine ait bir var oluşa sahip orada bir şey değil, aksine gündelik yaşantılarımız sırasında rutinlerimiz, etkileşimlerimiz ve diğerleriyle paylaştığımız ortak kabullerimiz aracılığıyla yarattığımız ve yeniden-yarattığımız bir şeydir. Bu yorumlama ve iletişimin anahtarı dildir ve kendi toplumumuzun genel kabullerini/sağduyusal bilgilerini sosyalleşme aracılığıyla öğreniriz. Sosyal dünya diğerleriyle birlikte yaşanan deneyimler aracılığıyla öğrenilen bir dünyadır.

Bu anlamda, fenomenoloji, insan bilincinin ve insanların içinde yaşadıkları dünyayı yorumlama biçimlerinin araştırılmasıdır. Schutz; insanın ‘Yaşantı-Dünyası’nın ‘temellerine inmek’ ve onun özünü ortaya çıkarmak çabasında olan Husserl’in yaklaşımlarını toplumun araştırılmasına uyarlamaya ve bu kadar görelî ve değişken olan toplumsal dünyamızın bizleri gündelik temelde nasıl bir arada tuttuğunu tahlil etmeye çalışır. Eğer tamamen yoruma bağlıysa, tamamen zihinlerdeyse, o halde toplum devamlılığını nasıl sağlar? Bu noktada Schutz, gündelik toplumsal düzende üç anahtar öge belirler: (1) Sağduyu bilgisi; (2) tipleştirme; ve (3) Karşılıklık.

Özneler-arasılıkla ilgili bu üç unsur, birlikte, gündelik hayatın görünür düzenini yaratır. Bu genel kabulleri sosyalleşmeyle öğrenir, onlara uyum sağlar ve gerektiğinde onlara ilişkin algılarımızı değiştiririz. Fenomenologlara göre toplumsal düzen, o nedenle, ‘müzakere edilmiş’ bir düzen, çoğu insanın gündelik yaşantılarını ve işlerini sürdürmeye çalışırken içinde yer aldığı ‘yaşantı-dünyasının’ temelini oluşturan pratik bir çerçevedir.

Hepimizin özel bir geçmişi, ilgili ve istekleri, kendisi ve dünya hakkında bir görüşü vardır; ancak biz bunları ancak birlikte çalışırken, ortak anlamlar ve kabullere başvururken hayata geçirebiliriz. Bu ortak kabuller işlemez hale geldiğinde, temel uzlaşma çöktüğünde

toplumsal bir kargaşa ve düzensizlik ortaya çıkar. Bu durum, farklı düzeylerde ve şiddetlerde karşımıza çıkabilir.

Bu anlamda Schutz'un toplumsal dünya anlayışı, toplumsal düzenin genel kabuller ve yorumlara dayalı müzakere edilmiş bir gerçeklik olduğunu savunan, büyük ölçüde yorumcu bir yaklaşımdır. Ona göre sosyoloğun rolü, bu dünyanın özünü anlamaktır. Bunu yapabilmesi için hiçbir şeye mutlak gözüyle bakmadan, aksine dünyayı veya özel bir toplumsal durumu –o olay ya da dünya içinde bulunanlar gibi- görmeye çalışarak, tutumlarını askıya veya 'paranteze alma'sı gerekir. Zira bu dünyayı yaratan, onlar ve onların yorumlarıdır. Bu dünyayı anlamak için ona 'yabancı' biri gibi yaklaşmalı, fakat aynı zamanda diğer insanların dünyayı nasıl gördüklerini anlamak için kendi bilincini, anlayışını ve hatta sezgilerini kullanmalıdır. Bunun yanı sıra, sadece insanların nasıl davrandıklarını değil, niçin öyle davrandıklarını anlamak için de insanların gerçek davranış ve eylemleriyle olduğu kadar, güdülerini, duyguları ve düşünceleriyle, tüm duyusal-algı biçimleriyle de ilgilenmelidir.

Bu çerçevede Schutz, gündelik hayatın temelini oluşturan ana kabulleri, insanların kendi hayat tarzlarını, rutinleri düzenlemekte ve diğerleriyle iletişim kurmanın ve birlikte yaşayabilmenin temeli olarak sağduyusal bilgileri inşa etmekte kullandıkları 'tipleştirmeler'i ortaya çıkarmaya ve anlamaya çalışır. İnsanlar etraflarındaki dünya içinde ortak bir dünya varsayımı altında hareket ederler ve dünyayı bu varsayım temelinde anlarlar. Onlar diğerlerinin gündelik dünyayı kendileri gibi gördüklerini varsayarlar ve bu yüzden bir 'perspektiflerin karşılıklılığı', sosyal düzen ve özneler-arasılığın temelini oluşturan ve bir arada tutan bir 'doğal tutum' söz konusudur. Araştırmacının rolü, Schutz'a göre, bizzat hayattan uzak soyut kavramlar ve bilimsel teoriler geliştirerek hayatı nesnel ve dışarıdan araştırmak değil, aksine onun içine görmek ve onu üyelerinin gözüyle görmektir. Toplumsal dünya, yaşayan aktif üyeleri tarafından her gün yaratılan ve yeniden-yaratılan ve ortak anlayışlar ve ilişkiler temelinde yaşantıları biçimlendiren sürekli değişik halindeki canlı bir sosyal deneyimdir. O 'bir Yaşantı-Dünyası', gündelik deneyimler ve kültür dünyasıdır. Hayatın anlamı, üyelerinin onu yaşarken her zaman bilinçli ve aktif olarak yükledikleri anlamdır.

6.5. Etnometodoloji

Başlangıcı Harold Garfinkel (1917-2011)'in 1945'te mahkeme jüri üyelerinin müzakerelerine ait bant kayıtlarını çözümlemesine kadar geri götürülebilen *etnometodoloji*,⁹ insanların etraflarındaki dünyayı anlamak için kullandıkları metotları ifade eden bir terimdir.

⁹ Terim, Garfinkel'in Yale'deki kültürel arası dosyaları incelerken 'etnobotani, etnofizyoloji, etnofizik' başlıklı bölümlerle karşılaşması sonucu ortaya çıkmıştır. Garfinkel, jüri üyelerinden beklenen ve jüri üyelerinin jüri yapmalarını sağlayan, başvurdıkları ve –bilimsel olanın karşıtı olarak- sağduyuya dayalı bilgiyi yakalamaya çalıştığı 'jüri üyelerinin müzakereleri projesi'nde 'metodoloji yapmakta olan jüri üyeleri' ile karşı karşıya olduğunu düşünmüş ve bu fikri ifade etmek için de etnometodoloji başlığının uygun olacağına karar vermiş. Zira bu tamlamadaki 'etno'; bir üyenin, toplumu veya herhangi bir konu hakkında sahip olduğu sağduyusal bilgiyi ifade etmektedir.

Parsons'ın öğrencisi, Schutz'ün fenomenolojik düşüncelerinden büyük ölçüde etkilenmiş biri olan Harold Garfinkel'in kurucusu olduğu etnometodoloji, onun 1967'de yayınlanan kitabı *Studies in Ethnomethodology*¹⁰ ile birlikte bağımsız ve bilinçli bir araştırma girişimi olarak gelişmeye başladı.

Genellikle *yorumlayıcı/anlamacı sosyoloji* geleneğinin bir parçası olarak değerlendirilen etnometodoloji; gündelik hayatın, insanların gündelik işlerini sürdürmekte kullandıkları rutinler ve kuralların dostlar veya aile, iş arkadaşları veya müşteriler, yabancılar veya tanıdıklar olarak diğer insanlarla alışverişleri ve ilişkilerinde kullandıkları normların ve değerlerin araştırılmasıdır. Tamlamanın 'etno' kısmı, bir grubun üyeleri ya da halk veya insanlar olarak tercüme edilecek olursa, terim, 'üyelerin kendi toplumsal dünyalarını anlama yöntemleri' olarak ifade edilebilir. Etnometodoloji, insanların *günlük etkinliklerine verdikleri anlam* (bu etkinlikleri nasıl anladıkları) ile ilgilidir. Bir başka deyişle, etnometodoloji, birçoğu olduğu gibi kabul edilen, alışkanlık haline gelen ve sorgulanmadan yapılan yaşam dünyasına bir problematik olarak yaklaşır.

Etnometodologlar, araştırmalarının merkezine gündelik gerçekliği yerleştirirler. Onlara göre toplumsal düzeni oluşturan şey; gündelik hayatın rutinleri ve sağduyusal anlayışlarının ardından yatan ortak fikirler, karşılıklı beklentiler ve paylaşılan anlamlardır. Garfinkel'in araştırmasının temel bir özelliği, toplumsal düzenin oldukça kırılgan doğasını aydınlatmak için doğal deneyler yapmaktır. Örneğin, o gündelik rutinlerin önemini aydınlatmak için, öğrencilerinden –kalabalık bir otobüste yüksek sesle şarkı söylemek veya yaşlı bayanlar ve hamile kadınları yerlerini kendilerine vermeye zorlamak vb. gibi- bu rutinleri bilinçli olarak ihlal etmelerini istemişti.

Bu türden deneylerden hareketle Garfinkel, toplumun sıradan üyelerinin gerçekliği yorumlama çabalarının yanı sıra, bu gerçekliği her gün yaratma (ve yeniden-yaratma) kapasitesine sahip olduklarını açıklamak için üç temel kavram geliştirdi: (1) Dökümanter yorum metodu, (2) refleksivite, ve (3) bağlama gönderimlilik. Dökümanter yorum ile her gün gördüğümüz ve yaşadığımız olağandışı çeşitlilikteki olgunun belirli temel kalıplarını belirleme biçimimizi ifade eder. Bu genel kalıpları yaşadığımız özel olayları anlamakta kullanırız. Toplumsal hayat bu nedenle refleksiftir; yani her özel parça daha genel bir temanın bir yansımasıdır/kanıtıdır ve aynı zamanda her yansıma veya kanıt da genel temanın bir parçasıdır. Her biri bir diğerini aydınlatmakla kalmaz, 'kendini doğrulayan bir kehanet' gelişir. Genel gerçeklik anlayışımız bireysel kanıtları önceden belirlenmiş –ve toplumsal hayata ilişkin orijinal resmimizi doğrulayacak- biçimde özel kanıtlar seçmeye ve yorumlamaya yöneltir. Hiç bir kelime ya da eylem, ilgili konuşma veya durumun yer aldığı bağlam dışında bir anlama sahip değildir. Her bir ifade, bağlama-gönderimlilik kavramı ışığında değerlendirecek olursak, ifade edildiği bağlama, ifade ediş biçimine, ses tonuna, mimiklere bağlı olarak farklı anlamlar kazanabilir ve farklı şekillerde yorumlanabilir.

¹⁰ Türkçesi için bkz. Harold Garfinkel, *Etnometodolojide Araştırmalar*, çev. Ümit Tatlıcan, Ankara: Heretik Yay., 2014.

Nitekim Garfinkel ve pek çok etnometodolog için, dil ve bir etkinlik olarak konuşma sadece dünyayı anlamakta değil, aynı zamanda onu yaratmakta da kullandığımız bir araçtır. Sözcükler yalnızca olan şeyi ifade eden semboller değil, şeyleri yaratmanın, toplumun işleyişinin temel araçlarıdır. Bu kavram, etnometodologlar arasında o kadar önemsenir ki, Harvey Sacks gibileri ‘konuşma analizi’ni müstakil bir alt-disiplin haline getirmeye çalışmışlardır.

Garfinkel, özellikle, geleneksel sosyolojinin toplumsal düzenin sokaktan insanları görüşleri ve açıklamalarının ötesinde ve üzerinde kendine ait bağımsız bir gerçekliğe sahip olduğuna ilişkin yaklaşımlarını çürütmeye çalışır. Sıradan insanlar, sadece toplumun talimatlarına uyan ‘kültürel aptallar’ değildirler. Ona göre, sosyologların toplumu anlama metotları özünde sokaktaki insanlarınkinden üstün değildir. Sokaktaki insan da bir anlamda sosyologtur. Sosyologların rolü, sadece insanların içinde yaşadıkları ‘dünya’yı her gün nasıl yarattıkları ve yeniden-yarattıklarını betimlemek ve açıklamaktır. Toplumsal kurallar, Garfinkel’e göre, ‘yapı’ya ve ‘toplum’a hakim ve belirleyici bir konum veren yaklaşımların tasvir ettiklerinin aksine, toplumsal sistemdeki ve ortak kültürdeki zorunlulukların bir sonucu değildirler. İnsanlar toplum tarafından kontrol edilen ve koşullandırılan pasif aptallar değildirler; daha ziyade onlar, gündelik yaratma ve yeniden-yaratma süreçlerinin aktif katılımcılarıdır.

6.6. Bakış-Açısı Kuramı (Standpoint Theory)

Fenomenolojik sosyolojinin, alışlagelmiş kabulleri sorgulayan, kültürel olarak öğrenilmiş fikirlere meydan okuyan ve gündelik hayatı anlayabilmek için alışlagelmiş olanları problematik hale getiren tutumunun bir örneğini Dorothy E. Smith’in gerçekleştirdiği kadınlık tartışması oluşturur. Ona göre, kadınlığın feminist açıdan araştırılması, toplumsallaşma yoluyla üretilen ve kadınların bir şekilde boyun eğdikleri bir normatif düzenden farklı bir yerden bakmaktır.

Dorothy Smith’in bakış açısı kuramı, ikincil olarak görülen bireylerin gündüz/gece hayatlarını araştırmaktadır. Smith’in kuramı, kadın bakış açısı üzerine odaklanmışsa da, bakış açısı kuramı, Patricia Hill Collins’in siyah kadınların durumunu analiz etmesi gibi, ikincil durumda olan başka bireylerin bakış açılarını da kapsar: Yoksul beyaz kadın ve erkekler, homoseksüel kadın ve erkekler, Avrupa’da ve ABD’deki göçmenler ve azınlıklar, dinsel gruplar vs...

Smith’in feminist bakış açısı kuramı, hem toplumsal-yapısal, hem de toplumsal-psikolojik öğeler içerir. Çalışmaları mikrososyolojik ve makrososyolojik çözümleme düzeyleri arasında köprü kurmaya çalışır. Kadınların gündelik deneyimlerinde yaşanan erkek egemen yapılar ve kadınların bu deneyimler hakkındaki düşünceleri üzerine yoğunlaşan Smith, kendi yaklaşımını, Marx ve Engels tarafından geliştirilen tarihsel materyalist yaklaşım ile Garfinkel’in etnometodolojisinin bir sentezi olarak değerlendirmektedir.

6.7. Postmodernizm/Postmodernite

'Postmodern' sözcüğünün kayda geçen ilk kullanımı 1870'lere kadar uzanır. Sonraki yıllarda bazen olumlu, bazen olumsuz anlamlarda kullanılsa da, kesin anlamını 20. Yüzyılın ikinci yarısında kazanmaya başlar.

1870'lerde İngiliz ressam John Watkins Chapman, dönemin devrimci yeni sanat üslubu empresyonizmin ötesine geçen sanatın 'postmodern resim' olarak tanımlanabileceğini öne sürmüştü. 1917'ye kadar 'postmodern', savaşın tahrip ettiği Avrupa'da gelişen yeni militarist ve anti-hümanist kültür tarzını tanımlamak için yazar Rudolf Pannwitz tarafından kullanılmaktaydı. 1920'ler ve 1930'larda ABD'li teolog Bernard I. Bell, dünyevi olanı reddeden ve dinî inancı seçen bir kişi olarak 'postmodernist'ten olumlu anlamda söz ediyordu. Tarihçi Arnold Toynbee, meşhur eseri *A Study of History*'de [(1934-1961) orijinali 12 cilt olan eserin 2 ciltlik hülasası *Tarih Bilinci* olarak Türkçe'ye çevrildi (1. Baskı, İstanbul: Bateş Yay., 1978)], Avrupa tarihinin 1870'lerden sonraki dönemi için 'Batı tarihinin post-Modern Çağı' olarak, iki 'dünya' savaşının kanıtladığı üzere kültürel çöküşün belirlediği bir çağ olarak söz ettiğinde terimin kötümser/olumsuz anlamı geri döndü. Postmodern bir dünya, yerine geçtiği modern dünyadan (1475-1875) yaşamak için hem daha az güvenli, hem de daha az cazip bir yerdi. Nihayet kavramı İkinci Savaş sonrasında inşa edilen prefabrik evleri işaret etmek üzere kullanan mimarlık teorisyeni Joseph Hudnut'la birlikte, terim 'ultra-modern' anlamını kazanmaya başladı. Hudnut'un postmodern insanı duygusuzdu ve kendi yaşamının niteliğini artırmak için bilime ümit bağlıyordu. Postmodernizmin, kavram olarak mimarlık alanında kök saldığı açıktır. Bu çerçevede, mimarlık teorisyeni Charles Jenks, postmodernizmi teorik bir kavram olarak popüler hale getirmek için çok yoğun uğraş vermiş bir kişidir.

Postmodernizm teriminin teorik bir bütünü ifade ettiği konusunda bir mutabakat bulunuyor. Bu bütün, Jean-François Lyotard ve Jean Baudrillard gibi yazarların metinlerinden oluşan bir seçki ile bu seçkinin, -bir kısmı, postmodernist olarak adlandırılmayı kabul etmeseler dahi- Jacques Lacan, Roland Barthes, Michel Foucault ve Jacques Derrida gibi post-yapısalcılar tarafından kaleme alınmış başka bir metinler kümesince belli bir tarzda okunması sonucunda geliştirilmesini kapsıyor.

Lyotard, terimi icat eden kişi olmamasına karşın, postmodernizmi sosyolojinin ilgilendiği bir konu haline getiren metin (*La Condition Postmoderne: rapport sur le savoir*, Paris: Minuit, 1979) [*Postmodern Durum*, çev. Ahmet Çiğdem, Ankara: Vadi Yay., 2000]) ona aittir. Lyotard, bu eserinde, ileri kapitalist toplumlarda yaşayan insanların, en azından 1960'ların başından itibaren postmodern bir dünyada yaşadıklarını ilan etmişti. Lyotard'ın yeni olarak yaptığı; postmodernizmin yalnızca yeni bir yaratıcı teori tarzı ya da bütünü olmadığı, aynı zamanda geçmiş iki yüzyıldaki bilimsel faaliyetlerin -sosyal bilimsel faaliyetler dahil- meşrulaştırdığı iki büyük mit ya da 'üst-anlatı'ya duyulan inancın artık geniş ölçüde geçerliliğini yitirdiğinin geç de olsa farkına varıldığı genel bir toplumsal durum olduğunu ilan etmektir: Bir yandan, 20. Yüzyılın büyük suçlarında tüm bilimlerin suç ortaklığı yapmış olması nedeniyle 'özgürleşme miti'ne duyulan inanç yitirilmiş; öte yandan 'doğruluk miti'ne duyulan inanç, -Paul Feyerabend, Thomas Kuhn vb. gibi- bilim tarihçileri ve

felsefecilerinin şüpheci düşünceleri sonucunda silinip yok olmuştu. Lyotard'a göre, genelleşmiş bir eğilim olan 'üst-anlatılara inanmama'nın en açık sonucu, ileri kapitalist toplumların sakinlerinin artık, ne eylemlerinin değerinin ne de önermelerinin doğruluğunun bir garantisi olduğu, yalnızca 'dil oyunları'nın gözlenip kültürel alanda hiç bir ekonomik kısıtlamanın olmadığı bir dünyada yaşıyor olmalarıdır.

Postmodernistler geleneksel sosyolojiyi bütünüyle reddederler. Hatta onlar toplumun bütünü, geçmiş, bugünü ve geleceğini analiz edebilecek etraflı ve tam kapsamlı bir sosyolojik teori ihtimalini de reddederler. Onlar toplumların evrim süreci sonucunda veya devrimlerle daha iyi bir geleceğe doğru, daha insani, daha uygar ve rasyonel gelişme evresine doğru ilerlediği düşüncesini reddederler. Bilimsel yöntemi reddeder ve akıl ve nesnelliğin toplumun hakikatini ve temel tarihsel gelişme yasalarını ortaya çıkarma potansiyelini de kabul etmezler. Özünde onlar, modern sosyolojiyi mevcut haliyle güncelleştirmeye karşı çıkarlar.

Postmodernlik hangi kılığa bürünürse bürünsün, modernist sembolik düzenlerin çözülmesini beraberinde getirmektedir. Tüm evrensellerin varlığını, modernliğin söylemlerinin ve gönderme yaptığı kategorilerin (özne, topluluk, devlet, kullanım değeri, toplumsal sınıf vs..) örgütsüzleşmiş kapitalizmi artık açıklayamadıkları gerekçesiyle ikar eder ve onun yerine yeni bir 'paraloji' kültürünü geçirir. Yaşam dünyalarının çoğullaşmasıyla tanımlanan postmodernizmin en fazla göze çarpan özellikleri, Bauman'ın ifade ettiği, 'çeşitlilik, olumsuzluk ve muğlaklık', 'kültürlerin, komünal geleneklerin, ideolojilerin, yaşam biçimlerinin ya da dil oyunlarının sürekli ve indirgenemez çoğulluğu'dur.

Postmodern toplum biçimlerinin karakteristik özelliklerini, postmodernist teorisyenlerden bağımsız olarak, toparlayacak olursak karşımıza şöyle bir tablo çıkıyor:

Modernizmin temel özelliklerinden bir tanesi *farklılaştırma, ayırıştırma* ise eğer, postmodernizmi de bunun tersiyle, yani *farklılaştırmama, ayırıştırma* ile tanımlamak mümkündür. Modernizmde işlevsel olarak farklılaşan, birbirlerinden ayrılan ve ayırıştırılan ne varsa (örneğin bilim ve ahlak, bilim ve sanat) postmodernizmde tekrar bir araya getirilir. Fakat bu süreç systemsiz bir çözülme ve parçalanma şeklinde olmaz. Aksine bu, sanatçıların kolaj yapmaları gibi bilinçli bir inşadır.

Forma ilişkin ilkelerin ve estetik ölçütler postmodernizmde galip gelir. *Retorik* önem kazanır. Bir ifadenin etkisi, doğruluğundan daha merkezi bir konuma sahip hale gelir. Zarf mazruftan daha önemlidir. Sunuş biçimi, içerikten daha önemlidir. Figürler, ironi ve metinlerarasılıktır. Bu durum, metinler –gerçekliğe değil- diğer metinlere dayanmasına sebep olur.

Mekansal olarak merkez ve çevre ayrımı daha muğlak hale gelir. Merkezileştirme yerine merkezlesizleşme gündeme gelir. Bunu artık tek bir merkezden ziyade bir çok çevreye sahip olan, eski merkezleri gücünü yitirmiş metropollerde gözlemek mümkündür. Merkez ve çevre birbirine karışmaktadır. Bu durum sosyolojik teoride şu şekilde ifadesini bulur: Özne artık merkezde değildir; Foucault'nun ifade ettiği gibi, modern insan resmi 'kumdaki bir

suret' gibi kaybolabilir. Tek bir merkez yerine, yan yana pek çok merkezin bulunması; farklılıkların yan yana yaşamasını öngören bir hoşgörünün gelişimine katkı sağlayabilir.

Postmodernizmin bir başka görüngüsü kültüre karşı yeni uyanan ilgiyi temsil eden *kültürleşme*dir. Günümüzde siyaset ve kültür, ekonomi ve kültür içiçe geçmişlerdir. Kültür ticarileştirildi. Reklamlar birer sanat nesnesi haline geldi.

Postmodernizmde entelektüeller yeni bir rol üstlenirler. Onlar artık yol gösteren 'meşrulaştırıcılar' değil, anlam ilişkilerini gösteren çevirmenler haline gelir. Görevleri gerçeklik modelleri geliştirmek değil, anlam bağlantılarını diğerleri için tercüme etmektir.

Sonuç olarak, çağdaş sosyoloji teorileri ya da çağdaş sosyal teoriler, kısaca değerlendirmeye çalıştığımız bu iki derste ele alınanlardan ibaret değildir elbette. Daha pek çok yaklaşımı ve kişiyi bu başlık altında değerlendirmek mümkündür: Anthony Giddens'in *yapılaşma* teorisi, Niklas Luhmann'ın *sistem* teorisi, Peter Blau ve *rasyonel tercih* teorisi, Peter Berger'in *toplumsal gerçekliğin inşası* yaklaşımı, Ulrich Beck'in *risk toplumu* yaklaşımı vb. gibi...

Belirtilmesi gereken ikinci bir husus, burada yaptığımız tasniflerin de mutlak olmadığı ve değişkenlik gösterebileceğidir. Örneğin, fenomenolojik sosyoloji, sembolik etkileşimcilik ve etnometodoloji gibi yaklaşımların ya da teorilerin hepsini tek bir başlık altında, yorumlayıcı/anlayıcı sosyoloji geleneği içerisinde değerlendirmek de mümkündür. Zira hepsi, toplumu, Simmel'in deyişiyle 'toplumun atomları'nın gözüyle anlamaya çalışmaktadırlar. Dolayısıyla, burada değerlendirilen geleneklere ya da yaklaşımlara yenilerini eklemek pekala mümkündür ve olması da gerekir zaten.

Üçüncü bir husus, belli başlıklar altında değerlendirilen sosyologların aynı anda teorisinin belli bir boyutu nedeniyle bir başka başlık altında da değerlendirilebileceğidir. Örneğin Lewis Coser, bir yönüyle Parsons'ın talebesidir ve yapısal-işlevselcilik içerisinde değerlendirilir, diğer bir yönüyle de çatışmacı kuram içerisinde değerlendirilir. Bu durum, söz konusu düşünürlerin teorilerini geliştirirken diğer yaklaşımlara kendilerini kapatmayı tercih etmemelerinden kaynaklanan ve özünde belki de bir eksiklik, belirsizlik ya da kafa karışıklığından ziyade, toplumsal gerçekliği bütünüyle kavramaya çalışan bir zihnin arayışı olarak olumlu olarak görülmelidir.

Meselenin diğer bir boyutu, çağdaş sosyal teoride ifadesini bulan teorilerin tamamı, gerçekte, toplumun analizinde klasik sosyal teorinin bize bıraktığı miras olan belli düalizmleri aşmak, aşarak çağdaş toplumun tam ve kapsamlı bir açıklamasını yapmak uğraşının sonuçlarıdır. Söz konusu düalizm, yapı-eylem ikilemi olarak ifade edilebilir. Bu düalizmi farklı kavramlarla ya da ikililerle de ifade edebiliriz: Toplum-birey, cemaat-birey, makro-mikro, yapı-özne gibi. Mevcut teoriler, bu gerilimi mutlak anlamda çözebilmiş gözüküyorlar. Toplumsalın doğası ve sürekliliği gereği böyle bir çözüm peşinde koşmanın ne kadar makul bir uğraş olduğu ise başlı başına ayrı bir tartışma konusudur.

Çağdaş sosyal teorilerin temel problemi, toplum denen varlığı ve toplum içinde bireyin durumunun, konumunun ve rolünün yapı-eylem, yapı-özne dengesini kuracak şekilde kapsamlı ve tutarlı bir açıklamasını yapmaktır. Birey ve toplum, özne ve yapı, eylem ve yapı arasındaki dengenin kurulması, klasik sosyal teorideki eylem/özneye ya da sisteme/yapıya ağırlık veren iki yaklaşımı tutarlı ve açıklayıcı bir biçimde bir noktada birleştirme, bir araya getirme çabası çağdaş sosyal teorilerin temel problemi olarak karşımıza çıkıyor. Belki bu noktada, en yararlı tavsiyeyi Pierre Bourdieu öneriyor: Araştırmanın ve araştırma nesnesinin niteliğine bağlı olarak, esnek bir yaklaşım ve yöntem, gerekiyorsa birçok yöntem ve yaklaşımı birlikte kullanmayı düşünmek.

Okuma Önerileri

Türkçede fenomenolojik sosyoloji geleneği ve bu geleneğin gelişiminde söz sahibi olmuş kişiler hakkında monografik çalışmalar pek yok. Ancak Necmettin Doğan'ın yakınlarda çıkmış olan *Alman Sosyoloji Geleneği* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2012) başlıklı çalışması gerek yorumlayıcı sosyoloji geleneği ve gerekse de bu yaklaşımın alt başlıkları olarak değerlendirilen sosyoloji yaklaşımları hakkında doyurucu malumatlar vermektedir. Ayrıca bir önceki ders notlarının Okuma Önerileri kısmında ve dipnotlarda künyeleri verilen Wallace ve Wolf'un, Slattey'nin, Turner'ın ve Richter'in eserlerine bakılabilir.

Alain Coulon'un *Etnometodoloji* (çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Küre Yay., 2010) isimli çalışması, bu konuyla ilgili Türkçedeki tek monografik çalışmadır. Etnometodoloji yaklaşımının, tarihçesi, yöntemi ve temel kavramları itibarıyla özlü bir anlatımını ihtiva eder.

Çağdaş sosyal teorinin klasik sosyal teoriyle eleştirel ilişkisi ve tartışma konularına ilişkin yoğunluklu ve derinlikli bir tartışma ve hatta sosyal teorinin sistematik bir yeniden inşa denemesi Anthony Giddens'in *Sosyal Teorinin Temel Problemleri* başlıklı çalışmasında bulunabilir (çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Paradigma Yay., 2005).

Postmodernist teori içerisinde değerlendirilen –Lyotard, Foucault, Rorty vb. gibi- birçok ismin eserleri Türkçeye çevrilmiş durumdadır. Her biri için kitap önerisinde bulunduğumuzda uzunca bir listenin ortaya çıkacağı muhakkaktır. O nedenle böyle bir işe girişmiyoruz. Stuart Sim'in derlemiş olduğu *Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü* (çev. Mukadder Erkan ve Ali Utku, Ankara: Etabil, 2006) postmodernizmin felsefî, mimarî, sanat, politika, edebiyat vb. pek çok alandaki etkilerini kapsamlı bir biçimde anlatan rehber nitelikli bir derlemedir.

Sosyal teoride yaşanan gelişmeler ve tartışmalar hakkında kapsamlı bir tartışma, Derek Layder'in *Sosyal Teoriye Giriş* (çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Küre Yay., 2006)'da bulunabilir. Stephen S. Turner'in derlediği *Sosyoloji ve Sosyal Teori: Klasikler ve Ötesi* (İstanbul: Küre Yay., 2008), günümüz sosyologlarının klasik sosyal teoriyle ilişkilerinin nasıl olması gerektiğine ilişkin, klasik sosyal teorisinin tenkidini ve çağdaş bazı sosyal teori örneklerinin derinlikli irdemelerini içeren birçok önemli yazı içermektedir.

Ruth A. Wallace ve Alison Wolf'un birlikte kaleme aldıkları *Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleneğin Geliştirilmesi* (künyesi metin içerisinde dipnotta verilmiştir), derli toplu ve faydalı bir çağdaş sosyoloji teorileri tarihidir. Martin Slattery'nin *Sosyolojide Temel Fikirler* (onun da künyesi metin içerisinde dipnotlarda verilmişti) klasik ve çağdaş pek çok sosyal teori ve sosyolog hakkında faydalı ve özet değerlendirmeler içerir. Ayrıca bkz. Bryan S. Turner ve Anthony Elliott, *Çağdaş Toplum Kuramından Portreler*, çev. Barış Özkul, İstanbul: İletişim Yay., 2017.

Klasik sosyal teori içerisinde yer almakla birlikte bu bölümde adından daha çokça söz ettiğimiz Georg Simmel'in düşünceleri için; kendisine ait *Modern Kültürde Çatışma* (çev. Elçin Gen, Nazile Kalaycı ve Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yay., 2003), *Tarih Felsefesinin Problemleri* (çev. Gürsel Aytaç, Ankara: Doğu-Batı Yay., 2008) ve *Bireysellik ve Kültür* (çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yay., 2009) başlıklı çalışmalar ve Werner Jung'un *Georg Simmel: Yaşama, Sosyolojisi, Felsefesi* (çev. Doğan Özlem, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2001) başlıklı eseri önemlidir.

Pierre Bourdieu, son zamanlarda eserleri dilimize kazandırılan düşünürlerden bir tanesidir. Hakkında yazılan yazılardan oluşan *Ocak ve Zanaat (Pierre Bourdieu Derlemesi)* [Güney Çeğin, Emrah Göker, Alim Arlı ve Ümit Tatlıcan (eds.), İstanbul: İletişim Yay., 2007] onun hakkında yeterince malumat vermektedir.

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

Bu bölümde toplumsal gerçekliği ve içinde yaşadığımız toplumu anlamak için geliştirilmiş ‘haritalar’ olarak değerlendirilebileceğimiz sosyolojik teorilerin belli başlıları tanıtılmaya çalışılmıştır. Sosyolojiye yeni başlayanların, sosyoloji içerisinde toplumsal gerçekliğin ve toplumsal hayatın nasıl ele alındığına ya da bu konuda farklı ne türden farklı yaklaşımların bulunduğu hakkında bir ön-fikir sahibi olmasını amaçlayan bu bölümde, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında sosyoloji içerisinde yaygın etkiye sahip olmuş yaklaşımlar ve düşünürler değerlendirilmiştir: İşlevselcilik, Yeni-İşlevselcilik, Yapısal-İşlevselcilik, Çatışma teorisi, Sembolik Etkileşimcilik, Fenomenolojik Sosyoloji, Bakış-açısı Teorisi, Etnometodoloji, Postmodern teori gibi yaklaşımlar ve Harold Garfinkel, Alfred Schutz, Dorothy E. Smith, Patricia H. Collins, J.-F. Lyotard, Z. Bauman, Talcott Parsons, Robert K. Merton, Erving Goffman, Pierre Bourdieu, Lewis Coser, J. Alexander, R. Dahrendorf, H. Blumer gibi bir çok düşünür kısaca ele alınmıştır.

Bölüm Soruları

1. Sosyologlar toplumsal değişme ve toplumsal çatışmayı nasıl açıklarlar?
2. Mead'in benliğin doğası ve gelişimi konusunda sosyolojik anlayışa yaptığı katkıları değerlendiriniz.
3. 'Etkileşimci yaklaşımın temel yetersizliği toplumsal yapıyı ihmal etmesidir.' iddiasını tartışınız.
4. 'Sosyolojik teoride temel problem, toplumsal yapı ve eylem arasındaki karşılıklı ilişkilerin açıklanmasıdır.' sözünü değerlendiriniz.
5. 'Gerçekte iki sosyoloji olduğu' öne sürülmüştür: 'Bir sosyal sistem sosyolojisi ve bir sosyal eylem sosyolojisi. Bir sosyoloji anlayışı eylemin kaynağını sistem olarak görürken, diğer sosyal sistem anlayışları toplumsal etkileşimler olarak görür.' Bildiğiniz bir sosyoloji alanından örnekler vererek bu cümleden ne anladığınızı açıklayınız. Size göre bu iki yaklaşım birbiriyle çelişir mi yoksa birbirini tamamlar mı? Tartışınız.
6. 'İşlevselci aile açıklamaları aile hayatındaki gerilimler ve sömürünün derecesini göz ardı ederler.' Tartışınız.
7. 'Sosyolojinin temel bir görevi toplumun işleyişini açıklamak ve parçalar ve bütün arasındaki ve bizzat parçalar arasındaki ilişkileri araştırmaktır.' Tartışıp açıklayınız.
8. Bizler insanız ve insan toplumunu 'içinden' deneyimleriz. Bu durum, sosyolojiyi, içerden bakışın mümkün olmadığı doğa bilimlerinden daha inandırıcı kılar mı?
9. 'Yorumlayıcı/anlamacı sosyoloji geleneğindeki sosyologlar insanın yaratıcılığı ve aktifliğini, pozitivist/natüralist sosyoloji geleneğindeki sosyologlar ise pasifliğini vurgularlar.' cümlesini, örnekleyerek tartışınız.
10. 'Her bilgi görecelidir, zira sosyal olarak inşa edilmiştir.' görüşünü tartışınız.
11. 'Bir intihar olarak tanımlanan şey, ölümü araştıran görevlinin ne düşündüğünden ziyade ölen kişinin neye niyetlendiğini meselesidir.' yargısını değerlendiriniz.
12. 'Sanayi toplumlarında aslında sınıf değil, en önemli toplumsal bölünme toplumsal cinsiyettir.' görüşünü değerlendiriniz.
13. Etrafımızdaki eşyalar ya da aile resimleri gibi farklı toplumsal nesnelerin temsilinin farklı zaman dilimlerinde ya da aynı anda o ortamda bulunan farklı kişiler (mesela bir aile toplantısındaki aile fertleri, bir resim sergisine gelmiş sanatseverler veya sınıftaki öğrenciler) arasında ne tür farklılıklar gösterdiklerini mukayese ediniz. Değişik zamanlarda ya da farklı kişilerde aynı nesnelere ilişkin ne tür farklı anlamlar gözlenmektedir?

- 14.** Ders yapıldığı esnada bir sınıfa gittiğinizi ve sınıfta dans salonundaymış gibi davrandığınızı düşünün (ya da bu düşünceyi uygulayın). Çevrenizden ne tür tepkiler alırsınız?
- 15.** Bir amfiye gidiniz. Büyük bir dans salonundaymış ya da oturma odasındaymış gibi davranın. Duygularınızı ve hareketlerinizi gözlemleyin. Burada kendi oturma odanızdaki rahatlığı hissediyor musunuz? Neden?
- 16.** Aile yapımızda ya da toplumsal yapımızda hangi postmodern ya da modern özellikler göze çarpmaktadır?
- 17.** Postmodern bakış açısıyla dünyanın fakir ve zengin toplumları arasındaki uçurumlar nasıl açıklanabilir?

7. TOPLUMSALLAŞMA / SOSYALLEŞME

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

7.1.Birey ve toplum

7.2.Toplum içerisinde bireyin konumu

7.3.Toplumsallaşma/sosyalleşme nedir?

7.4. Benlik

7.5.Kimlik

7.6.Toplumsal Kimlik

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- ‘Kendi tarihimizi, kendimizin seçmediği zaman ve koşullarda yapıyoruz.’ Bu önerme ile ilgili olarak ne düşünüyorsunuz?
- Bir şeyi yapmak, yapmamak ya da farklı bir şekilde yapmak konusunda kendinizi sınırlandırılmış hissettiğiniz oldu mu? Sınırlayıcı faktörler ahlakî miydi, toplumsal mıydı yoksa fizikî çevreyle mi ilgiliydi?
- Çocuklar acaba bir biçimde, yetişkin insanların ya da sosyal çevrenin etkisi olmadan yetiştirilselerdi nasıl bir sonuçla karşılaştık?

Anahtar Kavramlar

- Toplumsallaşma/sosyalleşme
- Birey
- Kimlik
- Benlik
- Toplumsal benlik

Giriş

Birey ve toplum, sosyolojinin birbirinden ayrı düşünölemeyen ancak hangisinin belirleyici olduğu hususu hala tartışmalı olan iki temel kavramdır.

Her insan biyolojik bir varlık olduğu kadar toplumsal bir varlıktır da. Bir költür taşıyıcısıdır ve içine doğduğu toplumun bir ürünüdür. Toplum da, költür de bireylerin davranışlarıyla var olurlar; daha doğrusu, bireyin davranışlarında kendilerini açık ederler. Fakat açık olan bir şey daha vardır: Toplum, bireyden önce vardır. Ancak bu önceden var olmak, zorunlu olarak, toplumun bireyden daha aşkın ve varlığını hiç bir şekilde bireye borçlu olmayan bir şey olduğu anlamına gelir mi? Klasik sosyal teori, büyük ölçüde, bu tartışmada ‘toplumu bireyden bağımsız bir varlık’, ‘bireye dışsal bir varlık ve güç’ olarak tanımlama eğiliminde olmuştur. Klasik sosyal teinin geliştiğı dönemde bireyi toplum karşısında edilgen bir konuma yerleştiren bu yaklaşımı eleştiren, bireyi aktif bir özne olarak konumlandıran yaklaşımlar da geliştirilmişse de bu görüşler büyük ölçüde kenarda kaldılar. Çağdaş sosyal teinin temel meselelerinden biri yapı-fail, makro-mikro, toplum-birey olarak adlandırılan bu düaliteyi aşma çabası olmuştur. Kimi çağdaş sosyologlar, toplumsalı, toplum ile bireyin, yapı ile fail öznelerin birbiriyle sürekli ve karşılıklı bir etkileşim içerisinde yarattıkları bir şey olarak açıklama (örneğin Berger ve Luckmann toplumu ‘dışsallaştırma, nesnelleştirme ve içselleştirme uğraklarından oluşan kesintisiz ve eşzamanlı bir diyalektik süreç aracılığıyla kavramak’ gereğı üzerinde dururlar) ve klasik sosyal teoride karşımıza çıkan bu ikiliğı aşma çabası içinde oldular.

Her insan bir grup içine ve toplumsallığa yatkın olarak doğar. Toplumsal niteliklerini de bu grup içinde kazanır. Toplumsal benliğini bu yapı içerisindeki etkileşimleriyle oluşturur. Bir toplumun yaşam tarzlarıyla o toplumda yaşamak için gereken bilgiler ve değerler, gruplar aracılığıyla bireye aktarılır. Aktarım süreci kadar içselleştirme süreci de bu etkileşimde önemli rol oynar. Başka bir deyişle, tek düze bir ilişki değildir sözü edilen etkileşim süreci. Dolayısıyla, bu sürecin ‘uyumlu’ olma ihtimali gibi ‘uyumsuz’ olma ihtimali de mevcuttur. Toplumsal hayatta her an karşılaştığımız çeşitlilik, toplum-birey ilişkisinin *yalnızca* tek bir biçimde olmadığını bize ifade ediyor.

Bu bölümde, toplum ve birey ilişkisinin pek çok boyutundan biri ve hayat boyu devam eden bir süreç olarak *toplumsallaşma/sosyalleşme* üzerinde durulacaktır.

7.1. Birey ve Toplum

İnsan; biyolojik, psikolojik ve sosyo-kültürel varlığı ile belli bir zamanda ve belli bir mekanda var olur. İnsanın belirlenmesinde bir temel olarak biyolojik yapının taşıdığı önem son derece somuttur. Ancak insan, aynı zamanda ve belki de her şeyden önce *toplumsal bir varlıktır*. Her bir insan bir grup içine ve toplumsallığa belli bir yatkınlıkla doğar. Bir taraftan biyolojik büyüme sürecini tamamlarken, öte yandan içine doğduğu grubun/toplumsal normları ile de tanışır. Bu toplumsal normlar ve değerler, bir anlamda, insanın günlük hayatını sürdürmesini kolaylaştıran kılavuzlardır; fakat öte yandan, insanı/bireyi sınırlandırır ve şekillendirir.

Gerek bireyin hazır bulduğu bu normların kolaylaştırıcı veya sınırlayıcı etkileri, gerekse de insanın gelişmesinde tabiatın ve terbiyenin (kalıtımın ya da toplumsal çevrenin) göreceli önemleri, sosyal bilimlerde sonu gelmez tartışmaların konusu olmuştur. “Bu tartışma, Freud’un toplumsallaşmanın doğal eğilim ve dürtülerin aleyhine işleyen bir süreç olduğunu öngören psikolojik perspektifini, toplumsallaşmaya toplumun entegrasyonunda temel bir rol atfeden işlevselci perspektifle karşı karşıya getirmiştir. (...) Toplumsallaşma artık sadece çocukluğu (başlıca unsurları aile ve okuldur) kapsayan bir olgu olarak görülmemektedir. Toplumsallaşmanın tüm yaşam boyunca devam ettiği; ayrıca, bireylerin topluma uyum sağlamayı öğrenecekleri tek yönlü bir süreç olmadığı, insanların da kendi toplumsal rol ve yükümlülüklerini yeniden belirleyebilecekleri artık genel kabul gören bir düşüncedir.”¹

Bir topluluğun parçası olmak, başkalarıyla birlikte yaşamak içgüdüleri insanda doğuştan var olan bir hususiyettir. Kuşkusuz 30 günlük bir bebek ile 30 yaşındaki bir yetişkin arasında büyük farklılıklar vardır. Zaman içinde görülecek fizikî, ahlakî ve entelektüel farklılıktan başka, yetişkin olan kişi sosyolojik olarak da farklıdır. Kapasitesini sosyal bir kişi olarak değiştirmiştir. O; gruplar ve toplum içerisindeki yerini, konumunu, diğer bireylerle nasıl ilişki kurabileceğini, onlara karşı nasıl davranacağını öğrenir. Kimi sosyologlar, doğuştan getirdiğimiz özelliklerimizin bir ‘hammadde’ olduğu görüşündedirler. Bu kalıtsal ya da biyolojik özelliklerimizin bize nasıl bir katkıda bulundukları spekülasyon değerlendirmelere konu olmuştur.

‘Doğa mı yoksa terbiye mi’ tartışmasıyla ilgili olarak, Anthony Giddens, “Çocuklar acaba bir biçimde, yetişkin insanların etkisi olmadan yetiştirilselerdi ne olurdu?” diye sorar ve “Hiç bir insanın, bir deney olarak, çocuğunu insan etkisi olmadan büyütemeyeceği ortadadır. Yine de, ilk yıllarını olağan insan ilişkilerinden uzak geçiren çocukların söz konusu olduğu, çokça tartışılmış örnekler de vardır.”² diyerek ‘Aveyron Yabani Çocuğu’ örneğini zikreder. Nedir bu örnek? Giddens’ten okuyalım:

¹ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1999, s. 760.

² Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Hüseyin Özel ve Cemal Güzel (yay. haz.), Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000, s. 25.

“Ocak 1800’de, güney Fransa’daki Saint-Serin köyünün yakınlarındaki ormanda garip bir yaratık görüldü. Kısa zamanda, dik yürümesine karşın insandan çok hayvana benzeyen bu yaratığın on bir-on iki yaşlarındaki bir erkek çocuğu olduğu belirlendi. Çocuk, tiz ve garip çığlıklarla konuşmaktaydı. Çocuğun bir temizlik duygusundan yoksun olduğu, istediği yer ve zamanda kendini rahatlatığı [‘hacetini giderdiği’ (YB)] görülüyordu. Çocuk yerel polise teslim edilerek yakındaki bir yetimler yurduna kondu. İlk zamanlarda, sürekli kaçmaya çalışıyor ve kolayca yeniden yakalanıyordu. Elbise giymeyi reddediyor, giydirildiği zaman da bunları yırtıyordu. Onun kendi çocukları olduğunu düşünen kimse de çıkmadı.

Çocuk, herhangi bir olağandışılık sonucu vermeyen titiz bir tıbbi muayeneden geçirildi. Bir ayna gösterildiğinde, aynadaki imgeyi farketmiş görünse de kendisini tanıyamamıştı. Bir keresinde, aynada gördüğü bir patatesi almak için ellerini aynaya doğru uzatmıştı (patates gerçekte başının arkasında tutulmaktaydı). Bir kaç denemeden sonra, kafasını geriye çevirmeden, elini omuzunun arkasına uzatarak patatesi aldı.

(...)

Çocuk daha sonra Paris’e götürüldü ve onu ‘hayvandan insana’ çevirmek için sistematik bir çaba gösterildi. Bu çaba yalnızca kısmen başarılı olmuştu. Tuvalet eğitimini öğrendi, elbiselerini giymeyi kabul etmeye başladı ve kendi kendine giyinmeyi öğrendi. Yine de, oyuncaklar ya da oyunlarla ilgilenmiyordu ve bir kaç sözcükten fazlasında da ustalık elde edemedi. Davranışlarının ve tepkilerinin ayrıntılı betimlemelerine dayanarak, bunun nedeninin zeka geriliği olmadığını söyleyebiliriz. İnsanca konuşmada tam ustalık kazanmakla ya ilgilenmiyor ya da bunu beceremiyordu. Çok az bir ilerleme gösterdi ve 1828’de kırk yaşlarındayken öldü.”³

Buna benzer –az sayıda da olsa- başka örneklerin olduğunu da belirtelim. Yabani çocuklarla ilgili belki de bilinen en popüler hikaye, 1920’de J. A. L. Singh tarafından bir kurt ininde uyurken bulunan, kurtlar tarafından büyütülmüş Amala (1,5 yaşında) ve Kamala (8 yaşında) adı verilen iki kız çocuğuna ait olandır. Singh tarafından yakalandıktan sonra, bir yetimhaneye bırakılan bu çocukların davranışları ve görünüşleri kurtu andırıyordu. Dört ayak üzerinde hareket ediyorlardı ve dizleriyle avuç içleri nasır bağlamış durumdaydı. Çiğ ete bayılmakta ve fırsatını bulduklarında çalmaktaydılar. Suyu dilleriyle içmekte ve yiyeceklerini çömelmiş vaziyette yemekteydiler. Dilleri kalın ve kırmızı dudaklarından dışarı sarkmış vaziyetteydi ve kurt gibi solumaktaydılar. Gece yarısı asla uyumamakta, sinsi sinsi av arar gibi dolaşmakta ve ulumaktaydılar. Bir sincap gibi çok hızlı hareket etmekteydiler ve onlara yetişip yakalamak çok güçtü. İnsandan tümüyle uzak durmakta ve eğer yaklaşılsa dişlerini göstermekteydiler. İşitme duyuları çok duyarlı ve bir etin kokusunu çok uzaklardan duyabilecek kadar koklama hisleri gelişmişti. Geceleri, gündüze kıyasla çok daha iyi görebilmekteydiler. 1921’in Eylül ayında ikisi birden hastalandı ve Amala öldü.

Sing, Kamala’yı elinden geldiğince eğitmişti. İki yılda ona yürüme ve tuvalet eğitimi vermişti. Yine de heyecanlandığında ya da korktuğunda dört ayak üzerine geliyordu. Üç yıl

³ Anthony Giddens, *a.g.e.*, s. 26.

kadar sonra Kamala yaklaşık bir düzine kelime öğrenebilmişti. İlerleyen yıllarda kelime dağarcığı kırka kadar ulaşmıştı. Bununla birlikte kelimeleri telaffuzunda yaşlılarına göre çok geriydi. Genellikle kelimelerin yarısını söylemekteydi. Örneğin Hintçe kedi (biral) demek için *bil*, tabak (thala) demek için *tha* demektedir. O da 17 yaşında öldü.

Netice itibarıyla, bu konuda kesin bir şey söylenememesinin elbette en önemli sebebi, hiç kimsenin toplumsal etkenlerden etkilenmemiş ‘doğal’ bir insan/birey olarak ölçülemiyor oluşudur. Bu anlamıyla, belki de, doğru olan yaklaşım şudur: “Bireyin sosyalizasyonunda doğanın mı yoksa yetiştirilmenin [terbiye] mi daha önemli olduğu tartışması gereksizdir. (...) En güvenilir bilimsel sonuçlara göre, bireysel kişinin sosyalizasyonunda hem doğa, hem de yetiştirilme katkıda bulunmaktadır.”⁴

7.2. Toplumsallaşma (Sosyalleşme)

Toplumsallaşma [Türkçe literatürde ‘sosyalleşme’ veya ‘sosyalizasyon’ olarak da kullanılmaktadır], bireyin çevresindekilerle etkileşim sürecidir. Bu, sosyal davranış örüntülerinin kabulü ile sonuçlanan bir süreçtir. Fakat bu sonuçlanma, kişinin birey olarak sosyalleşmesinin sona erdiği anlamına gelmez. Birey, hayatının ilk anlarından itibaren toplumsal bir kişidir ve hayat boyu süren bir uyarlanmaya ve değişime maruz kalır. Bu gelişme, sadece bireyin çocukluğu, ergenliği, yetişkinliği ya da yaşlılığı gibi biyolojik –ve aynı zamanda toplumsal/kültürel- hayatının farklı aşamalarında görülmez. Bir kültürden bir başka kültüre, bir sosyal statüden bir başka sosyal statüye, bir meslekten bir başka mesleğe geçen kişilerde de görülebilir.

“Toplumsallaşma, insanın başka insanlarla karşılıklı etkileşim sonunda belli bir toplumun ‘yapma’, ‘duyma’ ve ‘düşünme’ biçimlerini öğrenmesi ve içselleştirmesi süreci”⁵ olarak tanımlanır. Toplumsal hayat için gerekli olan bireysel beceriler, disiplinli davranışlar, amaçlar ve nihayet bireysel davranışı başkalarının davranışlarıyla bütünleştirmeyi sağlayan uyum toplumsallaşma sürecinin kapsamına girer.

Fichter’e göre de toplumsallaşma iki açıdan tanımlanabilir:

“*Nesnel olarak*, birey üzerinde eylemde bulunan toplum açısından ve *öznel olarak*, topluma tepkide bulunan birey açısından. *Nesnel olarak* sosyalizasyon, toplumun kültürün bir kuşaktan diğerine geçirildiği ve bireyin, örgütlenmiş sosyal yaşamın kabul edilmiş ve onaylanmış yollarına uyarlandığı bir süreçtir. Nesnel sosyalizasyonun işlevi belirli bir toplumun sahip olduğu ‘yaşama deseni’ni, değerleri ve hedefleri bireylerin yavaş yavaş benimsemesi için, özellikle de bireylerin toplumda yerine getirmek zorunda oldukları sosyal rolleri öğrenmeleri için, bireylerin gereksindiği hüner ve kuralları geliştirmektir. (...) *Öznel olarak* sosyalizasyon, bireyin çevresindeki kişilere uyarlanması sırasında bireyde cereyan eden bir öğrenme sürecidir. Kişi içinde yaşadığı toplumun alışkanlıklarını alır. Çocukluktan başlayarak adım adım ‘toplumca kırılmış’ bir hale gelir. Kişi bir göçmen ise, yeni toplumuna

⁴ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi, 2. Baskı, Ankara: Attila Kitapevi, 1994, s. 21.

⁵ E. Mine Tan, *Toplumbilime Giriş: Temel Kavramlar*, Ankara: AÜ Eğitim Fakültesi Yay., 1981, s. 35.

sosyolojik anlamda ‘doğallaştırılır’. Sosyalizasyon yaşam boyu süren bir süreçtir. Bilinçaltı uyumluluğun bir çeşididir ve her yer, her kültür, her zaman ve her toplum için söz konusudur. Kişinin gelişigüzel bir dünya vatandaşı veya insan toplumunun genel bir üyesi olması diye bir şey olamaz. Sosyalizasyon sürecinin işleyişi ile kişi bir Amerikalı, Meksikalı, Fransız vs. olur.”⁶

Toplumsallaşmanın, yukarıdaki alıntılarda da görüleceği üzere, iki tarafı vardır ve toplumsallaşma bu iki taraf için farklı fonksiyonlar icra eder. Bu taraflardan biri olan birey açısından toplumsallaşmanın sonucu, kişiliğin gelişimi ve gerçekleşmesi, biyolojik organizmanın insanlaşması, benlik ve kimlik kazanımıdır. Toplumsallaşmanın diğer tarafı olan toplum açısından ise, kültürün kuşaklar arasında aktarılması, topluma yeni katılan insanların yaşam düzenine uydurulması ve böylelikle de toplumun devamını sağlama işlevi görür.

Sosyal bilimler, insan ve toplum hayatını kendi ilgi alanları, başka bir deyişle inceleme konuları çerçevesinde açıklama eğilimindedirler. Örneğin, bir iktisatçı için her şeyin temelinde iktisadî güdüler ve olaylar vardır. Psikolog her şeyin temelini bireyin iç dünyası ile, bireyin özellikleri ile açıklamaya çalışır. Buna benzer olarak sosyolojinin egemen yaklaşımları da, toplumsal dünyayı toplumu önceleyerek açıklar. Bu açıklama biçiminde birey, toplumsal yapı ve kurumlar tarafından belirlenmektedir. Bir anlamda bireyin özgürlük alanı yok gibidir. Psikolojide toplumsal olayların oluşumunda bireyin abartılı rolünden bahsedilmesi gibi, sosyolojide de –abartılı bir biçimde- bireyin toplum tarafından belirlenmesi söz konusu edilmektedir. Ancak toplumsal olaylar pek çok etmenin birlikte işbirliği içerisinde bulundukları bir süreçtir. Toplumsal hayatın kurumlaşması, gelişmesi ve değişmesi iktisadî, bireysel, biyolojik ve kültürel pek çok faktör tarafından etkilenecek oluşur.

Her ne kadar insan belli bir toplum içerisine doğar ve o ortam tarafından şekillendirilirse de, toplumla bireyin ilişkisi tek taraflı bir ilişki değildir. Birey, gelişiminin herhangi bir evresinde toplumun kendisine önerdiği kültür ve toplumsal davranış kalıplarını ret edebilir. Ya da, değiştirebilir, yerine yenisini önerebilir. Böylelikle de toplumsal yapıda bazı değişimler gerçekleştirilebilir. Fakat daha da önemlisi, birey hayatının her anında, içine doğduğu toplumda hazır bulduğu, günlük hayatını ve toplumsal ilişkilerini kurma ve sürdürme noktasında kendisine imkan sağlayan ‘kuralları’ işleyerek yorumlamakta, yeniden-üretmekte ve yeniden-tedavüle sokmaktadır. Birer toplumsal kişilik olan bireyler arasında yaşanan etkileşim sonucunda, başka bir deyişle, bireylerin kimi zaman hissedilemeyecek düzeyde yavaş ilerleyen bir süreçte mevcut kuralların, normların içeriğini değiştirdiği, yeni anlamlar yükledikleri, toplumsal düzen içerisindeki değerlerini, anlamlarını ve önemlerini etkiledikleri söylenmelidir. “Dolayısıyla toplumsallaşmayla ilgili her anlayış, bu sürecin toplumsal değişimle ilintisini dikkate almak zorundadır.”⁷

Toplum ve birey arasındaki ilişki doğal, normal ve mutlak bir ilişki değildir. İnsanın biyolojik ya da psikolojik özellikleri, toplumsallaşma sürecinden dışlanabilir bir nitelik arz

⁶ Joseph Fichter, *a.g.e.*, s. 23.

⁷ Gordon Marshall, *a.g.e.*, s. 760-761.

etmez. Toplumsallaştırmacılar, bireyin bu özelliklerini dikkate almak zorundadırlar. Birey de, ayrıca, değerleri süngerin suyu çekmesi gibi almaz. Hayatın belli bir evresinde değerleri olduğu gibi kabul de edebilir, ret de edebilir ya da uyumsal bir süreçte değişiklikler de yapabilir. Kaldı ki, hiç bir birey kendi toplumunda gerçeklik olarak nesnelleşmiş şeylerin tümünü de içselleştiremez. Ayrıca, toplumsallaşma sürecinde oluşmayan öznel gerçeklikler de söz konusudur. Bireyin öznel biyografik gerçekliklerinin tümüyle toplumsal olduğu da söylenemez. Kısacası, toplumla bireyin ilişkisi, kuklacıyla kuklaların ilişkisi gibi değildir. Birey kendisini toplumun hem içinde, hem dışında bir varlık olarak kavrar. Öznel ve nesnel gerçeklikler arasında kurulan dengenin sürekli yeniden kurulması, daima üretilmesi ve yeniden üretilmesi gerekir. Birey ve toplum ilişkisi, öznel ve nesnel gerçeklikler arasındaki gerilimli ilişki, sapkın ve uyumsuz davranışların da gösterdiği gibi, açıklanması gereken pek çok karmaşık, sorunsallarla dolu ve karşılıklı bir etkileşim niteliği taşımaktadır.

7.3. Toplumsallaşmanın Aracıları

Kolaylıkla anlaşılabileceği gibi, toplumsallaşma çeşitli ortam ve gruplarda, başka insanlarla etkileşim içerisinde ve sonucunda gerçekleşir. *Toplumsallaşmanın aracı* adı verilebilecek olan bu gruplar; bireyi, hem kendilerine göre, hem de kendilerinin de içinde bulunduğu toplumsal çerçeveye uyacak şekilde toplumsallaştırır.

İlk ve en etkili toplumsallaşma aracı *aile* ya da *akrabalık grubudur*. Bireyin, daha bebekliğinden itibaren, ihtiyaçlarını karşılayan ana-baba, kardeşler, büyük anne-büyükbaba ve bazen de başka akrabalar, bireyin gelecekteki gelişiminde önemli etkilerde bulunan ilk ve en yakın ilişkileri kurarlar. Aile; bir zamanlar sahip olduğu işlevlerin pek çoğunu okul, hastane, devlet gibi kurumlara kaptırmasına rağmen yine de en etkili toplumsallaşma aracıdır. Bazı toplumlarda ailenin yerini almaya çalışan başka bazı kurumlarla da karşılaşmaktayız. İsrail'deki Kibbutz uygulamaları gibi.

İkinci toplumsallaşma aracı *arkadaş gruplarıdır*. “Genellikle otoriteye dayanan ve geleneksel değerleri vurgulayan ailenin aksine, arkadaş grubu, daha eşitlikçi bir yaşantıyı sağlama görünümündedir. (Arkadaş gruplarının da zaman zaman baskıcı ve aşırı istemci olduğu unutulmamalıdır.) Bu yüzden, yetişkinlerle ilişkilerde yasaklanan davranışları gerçekleştirerek bağımsız bir kimlik edinme olasılığını sunan önemli bir toplumsallaşma aracı niteliğindedir.”⁸ Bu çerçevede, akran grupları ve arkadaş grupları arasında oynanan ‘oyun’ların, çocuğu toplumsal yaşantıya hazırlama ve bu anlamda da ‘toplumsallaştırma’ bağlamındaki etkisi dikkat çekicidir: Belli kurallar dahilinde bir rekabet/yarışma duygusu, paylaşma, çatışma, biz ve öteki algısı vs...⁹

⁸ E. Mine Tan, *a.g.e.*, s. 38-39.

⁹ Oyunun çocuğun/bireyin sosyalleşmesindeki önemine vurgu yapan açıklamalar için bkz. Johan Huizinga, *Homo Ludens: Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1995 ve Norbert Elias, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Oktay Degirmenci, İstanbul: Olvido Kitap, 2016 [özellikle bkz. “3. Bölüm: Oyun Modelleri”, s. 101-150].

Üçüncü bir diğer önemli toplumsallaşma aracı *okuldur*. Okul, ve elbette onu da içine alan daha kapsamlı ilişkiler bütünü olarak *eğitim*, tüm tarih boyunca önemini korumuş bir toplumsal kurumdur. Fakat okulun işlevi, amaçları ve kapsamı zamanla ve toplumdan topluma değişiklikler göstermiştir. Sümer'deki okulla günümüzün okulu arasında fonksiyon, amaçlar ve kapsam açılarından elbette pek çok farklılık vardır. Ancak temelde bireyin belli toplumsal hizmetleri/görevleri yerine getirmesi için hazırlanması ve dolayısıyla da toplumsallaşma aracı olma işlevini sürdürmektedir ('öğretim' ve 'eğitim/terbiye' işlevleri). Kreş ve ana okulu gibi uygulamalarla okulda geçen zamanın erkene alınması ve yüksek öğretimle de uzatılmasının sonucu olarak, okulun bireyin toplumsallaşması sürecindeki etkisi ve önemi günümüzde daha da artmıştır. Bu çerçevede, eğitim ve okul hakkında pek çok farklı yaklaşım ve teorinin bulunduğu hatırlanmalıdır.

Çağdaş toplumlarda gündeme gelen bir diğer önemli toplumsallaşma aracı da *kitle iletişim araçlarıdır*. Kitle iletişim araçları; belli olaylar karşısında nasıl davranılması gerektiğine ilişkin belli rollerin sunulması, algılama, kavrama ve yorumlama noktalarında yönlendirici olması, değer yargılarının oluşumunda önemli bir rol üstlenmiştir. Haber programlarının, TV dizilerinin, çizgi film ya da çizgi roman gibi kültür-sanat ürünlerinin bireyler üzerindeki etkilerinden bu bağlamda söz edebiliriz. Kitle iletişim araçlarının kullanımı modern toplumlarda pek çok incelemeye konu edilmiştir. Özellikle kültür ürünlerinin üretilme ve dağıtım süreçleri, 'kültür endüstrisi' adı verilen devasa bir sektör ortaya çıkarmıştır. Kültür sosyolojisi ve kültürel incelemeler, 20. yüzyılın ortalarından itibaren sosyolojinin önemli inceleme alanlarından birisi olarak sivrilmiştir. (Bu çerçevede, Eleştirel Teori'nin [Frankfurt Okulu] ve Birmingham Kültürel İncelemeler Merkezi'nin başlattıkları ve geliştirdikleri kültür ve kültür endüstrisi incelemeleri ve iletişim sosyolojisi çalışmaları hatırlanmalıdır. Bu çalışmalar ve yaklaşımlar, 'Toplum ve Kültür' başlıklı bölümde ayrıca ve daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.)

Bu toplumsallaşma araçlarının verimli olabilmeleri, ancak aralarındaki uyum ve işbirliği ile mümkün olabilmektedir. Ancak normal hayatta bu uyumlu işbirliğini her zaman görmek pek mümkün olmamaktadır. Aile ile kitle iletişim araçları ya da aile ve okulda verilen eğitimle arkadaşlık gruplarında edinilen değerler, bilgiler ya da kanaatler arasında önemli farklılıklar ve dolayısıyla da önemli çatışmalar ortaya çıkabilmektedir. Bu durum toplumda mutlak anlamda bir uyumun, ahengin olmadığını ya da olamayabileceği anlamına gelmektedir. Söz konusu çatışmalı ortam da, ya toplumsal hayatta ya da bireylerin iç dünyalarında önemli kırılmalar, psikolojik ya da toplumsal sıkıntılar doğurabilmektedir.

Toplumsallaşma sürecinin en önemli öğelerinden biri *dolaysız öğretim* ya da uyarıdır. Bu 'şunu yap', 'şunu yapma' gibi doğrudan komutlar şeklinde olabilir. Ya da belli davranışların ya da becerilerin içselleştirilmesini sağlamayla dönük çeşitli *yaptırım* ve *ödüllendirmeler* ile pekiştirilir. Toplumsallaşma sürecinin önemli bir kesimi de *dolaylı*, toplumsal ortamlarda gizli anlamlar çerçevesinde oluşur. Daha çok, kimlik ve kimliğin oluşumu problemi etrafında oluşan bir tartışmadır bu. Bireyin kimliğinin oluşumunda etkili olan bir unsur da, aynı zamanda, kendisine örnek aldığı kişilerdir (*anlamlı* ya da *önemli ötekiler*). Bütün bu anlatılanlar doğrultusunda toplumsallaşmayı bireyin yaparak, deneyerek-

yanılarak, karmaşık etkileşimler ve duygusal ilişkiler içinde gerçekleştirdiği bir süreç olarak tanımlamak mümkündür.

7.4. Benlik ve Toplumsal Benlik

Toplumsallaşma sürecinde benlik ya da bireyin kendi kişisel ve toplumsal kimliği hakkındaki duygu ve anlayışları önemli yer tutar. Bireyler, toplum içerisinde çeşitli rol beklentileri ve kültürleri hakkında bilgilerini ve deneyimlerini çeşitlendirirken, aynı zamanda kendilerini de tanıma imkanı bulurlar. Bu anlamda bireyler, benliklerini yavaş yavaş oluştururlar. “Benlik veya kendilik insanın kim ve nasıl olduğu hakkındaki algılamalarının bir organizasyonudur.”¹⁰ “Benlik birtakım yaşantılar sonunda kazanılan bir yapı, bir oluşumdur. Çocuk, büyüme sürecinde giderek kendini diğer insanlardan ve nesnelerden ayırmayı öğrenir. Böylece ‘öz’ ya da ‘benlik’ kavramı oluşur. (...) bu farkında oluş, bu idrak onun öz benliğini oluşturur. Demek ki ‘öz-benlik’ insanı kendisi yapan ve diğer kişilerden ayıran duygular, fikirler, niyetler ve değerlendirmelerin bir yığındır. Kişiye dün ve bugün, çok muhtemel olarak yarın, aynı kişi olduğunu ve olacağını bildiren şeydir.”¹¹

George Herbert Mead (1863-1931), toplumsal tecrübenin bir bireyin kişiliğini nasıl geliştirdiğini açıklama çabası içerisinde oldu. Mead’ın de temel kavramı ‘benlik’tir. Fakat onu farklı kılan husus, benliği toplumsal tecrübenin bir ürünü olarak görmesidir. Mead’de *benlik* ya da *kendilik* bir toplumsal yapıdır ve toplumsal tecrübeleri sonucunda ortaya çıkar. Mead’e göre: (1) Benlik doğuştan gelmez, zamanla gelişir. (2) Benlik, bireyler diğer bireylerle iletişime girdikçe, yani toplumsal tecrübe ile gelişir. (3) Toplumsal tecrübe, sembollerin mübadelesi ile gerçekleşir. Sadece insanlar anlam yaratmak için kelime kullanırlar, jestlerde bulunurlar. (4) Anlam çıkarma çabası içerisinde olmak, diğer bireylerin niyetini anlamaya sebebiyet verir. (5) Bir niyeti anlamak, bir durumu başkaları açısından değerlendirebilmeyi gerekli kılar. Semboller kullanarak, kendimizi diğer bireylerin yerine koyar, o kişinin bizi gördüğü gibi kendimizi görebiliriz. O nedenle de, harekete geçmeden bile diğer bireylerin bizim hakkımızda ne düşündüğünü tahmin edebilir ve ona uygun davranabiliriz. Diğer insanlar, bu anlamda, kendimizi görebileceğimiz bir aynadır. Bu konu, Charles H. Cooley (1864-1929) tarafından da vurgulanan bir husustur. O, bu durumu, *ayna benlik* kavramıyla açıklar. Ona göre ‘ayna benlik’ ya da ‘aynada akseden ben’, ‘*insanların bizi nasıl gördüğünü düşünmemize dayanan benlik imajı*’dır.¹² (6) Diğer bir kişinin rolünü alarak kendimizin farkına varırız. Başka bir deyişle, diğer insanların rolünü üstlenmekle kendi benliğimizi geliştirmemiz mümkün olur. Çocuklar ise, sınırlı toplumsal tecrübeleri nedeniyle, bunu taklit etme yolu ile yaparlar. Mead’e göre, *benlik* iki bölümden oluşur: ‘I/Ferdî Ben’ ve ‘Me/Sosyal Ben’. ‘I/Ben’ olarak bir şeyi yapmaya karar veririz ve daha sonra hareketimizi diğer bireyleri dikkate alarak şekillendiririz. Diğerleri (1) *genelleştirilmiş ötekiler* ve (2) *anlamli/önemli*

¹⁰ Enver Özkalp, *Sosyolojiye Giriş*, 6. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1993, s. 92.

¹¹ Zeki Aslantürk ve Tayfun Amman, *Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1999, s. 147-148.

¹² Zikreden: John J. Macionis, *Sosyoloji*, Vildan Akan (çev. ed.), Ankara: Nobel Akademik Yay., 2012, s. 119.

ötekiler olarak ikiye ayrılır Mead'in açıklamasında. Eylemlerimizi daha çok da, bu *anlamlı/önemli ötekileri* dikkate alarak düşünür ve yaparız.

Benliğin oluşumuna ve sosyal benliğin gelişimine ilişkin yaklaşımlar elbette Mead'in düşünceleriyle sınırlı değildir. Sigmund Freud'un kişilik modelleri ve kişiliğin gelişimine ilişkin yaklaşımları, Charles H. Cooley'in ayna benlik ve birincil gruplar-ikincil gruplar ayrımı, Jean Piaget'in "Bilişsel Gelişim Kuramı", Lawrence Kohlberg'in "Ahlaksal Gelişim Kuramı", Carol Gilligan'ın "Cinsiyet ve Ahlakî Gelişim Kuramı" gibi yaklaşımlar da, netice itibarıyla, tüm hayat boyu devam eden karmaşık bir süreç olarak toplumsallaşmanın nasıl gerçekleştiğine ilişkin öne çıkan farklı açıklama biçimleridir.

Benliğin kazanılması, toplumun dışsal bir gerçeklik olmayıp içsel bir olgu da olduğunu bize kanıtlar. Bireyin dışındaki düzen, benlik aracılığıyla bireyin içindeki kişisel düzene bağlanır. Bu bağlantının kurulması toplumsallaşma sürecinin temel bir parçasını oluşturmaktadır. Benliğin ortaya çıkışı insanın kendini, başkalarının onu gördüğü gibi görmesiyle olur ve toplumsal etkileşimlerle yaşantılar sırasında gerçekleşir. Bireyin benlik kavramı; toplumsal beklentilerin bireyin değer, tutum ve duygularıyla bağlanması sürecine temel olan üç boyut taşır: "Bireyin, toplumsal ilişkiler içindeki yerini anlayış biçimi olan *kimlik*. Bireyin öz yetenekleri, becerileri ve nitelikleri konusundaki anlayışını oluşturan *benlik simgesi*. Ve bireyin olumlu ya da olumsuz öz-değeri konusundaki *benlik saygısı*. İnsanlar kendi davranışları ve özellikleri hakkında olumlu düşünmek isterler. Ama bu yargılar başkalarının yargılarına sıkı sıkıya bağlıdır."¹³

7.5. Aslı Toplumsallaşma (Birincil Sosyalizasyon) ve Talî Toplumsallaşma (İkincil Sosyalizasyon)

Berger ve Luckmann, toplumu hem nesnel, hem de öznel bir gerçeklik olarak görür ve 'dışsallaştırma, nesnelleştirme ve içselleştirme uğraklarından oluşan kesintisiz bir diyalektik süreç aracılığıyla kavran[ması]'¹⁴ gerektiğini düşünürler. Toplumsallaşmaya yatkın bir varlık olarak dünyaya gelen insan teki, toplum içerisine girişiyle birlikte, Berger ve Luckmann'ın deyimiyle, "toplumun diyalektiğine iştirak etmiş olur" ve zamanla da toplumun bir üyesi haline gelir. Yukarıda bahsedilen uğrakların eş zamanlı olarak işlemesine karşın, birey, yaşanmakta olan bir hayatın içine doğduğu için, ister istemez bu ilişki zamansal bir ardışıklık şeklinde başlar. Nesnel gerçekliği tecrübe eder ve onu içselleştirir, onu anlar. Bu süreç, zamanla, eş zamanlı bir hal alır. "Artık sadece ötekilerden her birinin durumlara dair yaptığı tanımları anlamakla kalmıyor, bunları karşılıklı biçimde tanımlıyoruzdur. Bizim aramızda tesis edilmiş ve geleceğe uzanan bir motivasyonlar bağı sözkonusudur. En önemlisi de, artık aramızda kesintisiz bir karşılıklı tanıma sözkonusudur. Artık sadece aynı dünya içerisinde

¹³ E. Mine Tan, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁴ Peter L. Berger ve Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, çev. Vefa Saygın Öğütle, İstanbul: Paradigma, 2008, s. 189 [toplumsallaşma ile ilgili olarak özellikle bkz. "Üçüncü Bölüm: Öznel/Sübjektif Gerçeklik Olarak Toplum", s. 187-264].

yaşamakla kalmıyor, bir diğerimizin varlığına da iştirak ediyoruzdur. Birey, ancak bu içselleştirme derecesine ulaştığı zaman, bir toplumun üyesi olur.”¹⁵

Berger ve Luckmann, bilgi sosyolojisi bağlamında yürüttükleri çok daha kapsamlı bir tartışmanın parçası olarak, bireyin başlangıç aşamasından olgun formuna kavuşana dek yaşadığı süreci “sosyalizasyon” olarak adlandırırlar: “Böylelikle sosyalizasyon bireyin bir toplumun ya da toplumun bir kesitinin nesnel dünyasına kapsamlı ve tutarlı şekilde girmesi olarak tanımlanabilir. Aslî sosyalizasyon, bireyin çocukluk döneminde başından geçen ve onu toplumun bir üyesi haline getiren ilk sosyalizasyondur. Talî sosyalizasyon ise, zâten sosyalleşmiş olan bireyleri kendi toplumunun nesnel dünyasındaki yeni kısımlara sokan herhangi bir sonraki süreçtir.”¹⁶

Tekrar edecek olursak, bu anlamda toplumsallaşma kendi dışımızda nesnelleşmiş olarak bulduğumuz bir dünyanın gerçeklik olarak içselleştirilmesi sürecidir. Aslî toplumsallaşma ya da birincil sosyalizasyon, birey açısından en önemli toplumsallaşma sürecidir ve ikincil sosyalizasyon süreci üzerinde de önemli ölçüde etkili olur. Birey, kendi toplumsallaşma sürecinde işbaşında olan “anlamli/önemli ötekiler”le karşılaştığı nesnel bir sosyal yapının ve aynı zamanda nesnel bir sosyal dünyanın içine doğar. Bu anlamıyla, aslî toplumsallaşma sadece bilişsel bir süreç değildir; aynı zamanda hayli yoğun duygusal bir süreçtir de. Dışsal, nesnel dünyanın bir gerçeklik olarak içselleştirilmesi ancak bu türden bir duygusal bağlılık ve çocuğun anlamli/önemli ötekiyle arasında kuracağı özdeşleşme ile mümkün hale gelebilir. Çocukla anlamli/önemli ötekiler arasında bu türden bir duygusal bağlılık kurul(a)madığında toplumsallaşma sürecinin hayli zorlu geçeceği açıktır. Bu bağlamda, birey sadece ötekilerin rol ve tutumlarını benimsemekle kalmaz aynı zamanda onların dünyalarını da benimser. Bireyin anlamli/önemli ötekilerin dünyalarını benimsemesi, gerçekte, dışsal/nesnel dünyayı bu araçların –toplumsal yapıda işgal ettikleri konumlar (mesela sınıf, etnisite ya da inanç temelli) ve biyografik özelliklerinden kaynaklı- tercihleri ve yorumları aracılığıyla gerçekleşir. Başka bir deyişle, bireyin sosyal dünyayı içselleştirmesi çifte bir filtreden geçirilmiş olarak gerçekleşir. O nedenle, belli bir toplumsal sınıftan, belli bir etnik gruptan ya da belli bir inanç grubundan olan bir birey hem yapısal özellikleri itibariyle benzer gruptaki bireylerden, hem de sosyal yapı içerisinde farklı özellikler gösteren diğer gruptaki bireylerden farklı değerlere sahip olabilir, onlardan farklı şekillerde davranabilir, belli olaylarda onlardan farklı tepkiler verebilir.

Dünyaya geldiğimizde ‘anlamli ötekilerimizi’ seçme özgürlüğümüz yoktur. Zira belli bir tarihte, belli bir ülkede ve belli bir anne-babanın çocuğu olarak doğarız. Hiç kimse de bize hangi ülkede, hangi kültürde, hangi toplumsal sınıf mensubu ailede ya da hangi anne-babanın çocuğu olmayı tercih ettiğimizi sormaz. Kaderin bizim için seçmiş olduğu bu dünyayı kabullenmek zorundayız. Belki toplumsallaşma sürecinde bütünüyle edilgen bir konumda değiliz, ancak oyunun kurallarını biz değil yetişkinler koyar. Bu oyunda kimi zaman somurturuz, kimi zaman coşarız ama oynayacak başkaca bir oyunumuz da yoktur. Kendi

¹⁵ Berger ve Luckmann, *a.g.e.*, s. 191.

¹⁶ Berger ve Luckmann, *a.g.e.*, s. 191.

anlamli/önemli ötekilerimizin dünyasını ‘pek çok mümkün dünyadan biri olarak içselleştirmeyiz’, tersine ‘mevcut ve tek dünya’ olarak içselleştiririz. Bu kaçınılmazlık sebebiyle de, aslî toplumsallaşma sürecinde içselleştirdiğimiz bu dünya, daha sonra yaşayacağımız talî toplumsallaşma sürecinde içselleştireceğimiz dünyalardan çok daha kararlı biçimde bilincimize kazınır. Başka bir deyişle, aslî toplumsallaşma ile ilk dünyamız inşa edilir. Bu ilk dünyanın kaçınılmazlığının özel niteliği sebebiyle, çocuğun dünyası şüpheyi yer bırakmayan gerçek bir dünyadır.

Aslî toplumsallaşma, toplumsal olarak tanımlanmış belli öğrenme aşamalarını içerir. Çocuğun hangi yaşta neler öğrenmesi gerektiği, cinsel farklılıklara bağlı olarak hangi cinsin neler öğrenmesi gerektiği vb. bu programlar dahilinde belirlenir. Elbette bu bilgiler toplumdan topluma, toplumsal sınıftan toplumsal sınıfa, kültürden kültüre farklılık gösterebilir. Bu yönüyle de, öğrenme sırasındaki aşamaların tanımlanmasında bir sosyo-tarihsel çeşitlilikten bahsetmek mümkündür.

Aslî toplumsallaşma, çocuğun bilincinde, belirli ötekilerin rol ve tutumlarından genel olarak rol ve tutumlara doğru bir soyutlama yaratır. Örneğin, çocuğun normları içselleştirme sürecinde annenin, babanın, ablanın, abinin, amcanın, halanın ilh... tepkilerinden benzer tepkiler veren komşuların, toplumda var olan diğer bireylerin tepkilerine doğru bir genelleme söz konusu olduğunda belli davranışların herkesten benzer olumlu ya da olumsuz tepkiler aldığı şeklinde genel ve soyutlanmış bir sonuca ulaşılır. “Kişi ‘şu davranışı’ yapmaz” noktasına gelindiğinde artık son aşamaya gelinmiş olur. Somut anlamli ötekilerin rol ve tutumlarından hareketle geliştirilen bu soyutlama, sosyolojik terminolojide, ‘genelleştirilmiş öteki’ olarak adlandırılır. “Genelleştirilmiş öteki (onun peşi sıra gelen her şey) bireyin bilincinde tesis edildiği zaman, aslî sosyalizasyon sona erer. Bu noktada o, toplumun gerçek bir üyesidir ve öznel bakımdan da bir benlik ve bir dünya sahibidir.”¹⁷

Ancak, daha önce de vurgulandığı üzere, nesnel, dışsal toplumun ve gerçekliğin içselleştirilmesi bir kez tamamlandığında toplumsallaşma sona ermiş olmaz. Zira toplumsallaşma bireyin hayatı boyunca devam eden bir süreçtir. Adetlerini ve dillerini bilmediğimiz başka bir ülkeye göç ettiğimizde, yaşadığımız ücra taşra kasabasından ülkenin en kalabalık metropolüne taşındığımızda, okuldan mezun olduktan sonra bir işe girdiğimizde, küçük bir işletmede uzun yıllar çalıştıktan sonra büyük bir holding bünyesinde çalışmaya başladığımızda, terör veya iç savaş gibi etkenlerle dış toplumsal koşullar değiştiğinde, ani ekonomik çöküntü sebebiyle iktisadî durumumuz olumsuz bir biçimde etkilendiğinde, ekonomideki olumlu değişimlerle birlikte refah ve bolluğa ulaştığımızda, askerlik görevini yerine getirmek için orduya katıldığımızda, bekarlıktan evliliğe adım attığımızda, anne ya da baba olduğumuzda, yıllarca çalıştıktan sonra emekli olduğumuzda, yaşlandığımızda vb. yeni toplumsallaşma süreçlerine tabi oluruz. Yeni durumlar yeni bilgileri, yeni becerileri, yeni benlik algılarını gerektirir. İnsan hayatında yaşanan bu değişiklikler, değişikliklerin yoğunluğuna bağlı olarak değişebilen düzeyde kafa karışıklıklarına, bunalımlara, ruhsal çöküntülere vs. sebebiyet de verebilir. Bu süreç, *talî toplumsallaşma (ikincil sosyalizasyon)* olarak adlandırılır.

¹⁷ Berger ve Luckmann, *a.g.e.*, s. 201.

Talî toplumsallaşma, özetle, “kurumsal ya da kurum-temelli ‘alt-dünyalar’ın içselleştirilmesidir. Dolayısıyla bunun kapsamı ve karakteri, işbölümü ve buna eşlik eden sosyal bilgi dağılımı tarafından belirlenir. (...) Talî toplumsallaşmada içselleştirilen bu alt-dünyalar, aslî toplumsallaşmada oluşturulan temel dünyanın tersine, kısmî gerçekliklere tekabül ederler. Ancak bunlar da yine, normatif ve duygusal ve ayrıca bilişsel unsurları karakterinde taşıyan, az-çok bağlayıcı gerçekliklerdir.”¹⁸ İçselleştirilen bu alt-dünyalar, kendilerini belli semboller ve ritüellerle de meşrulaştırırlar. Belli işlere veya statülere özgü tutum ve davranışlar, mesleğe/gruba/statüye/role özgü bir jargon, özel bir kıyafet ya da kabul törenleri vb. gibi...

Bireyler, bu süreçte aslî toplumsallaşmada olduklarından çok daha özgürdüler. Bireyler, bu süreci –aslî sosyalleşmeden farklı olarak- kurumsal bir bağlamda kavrarlar. Bu dünya mümkün tek dünya değildir onlar için; mümkün dünyalardan sadece bir tanesidir. Bu dünyanın anlamlı/önemli ötekileri de, bireyler için kendilerine belli bilgileri aktaran kurumsal görevlilerdir. Talî toplumsallaşma sürecine ait roller, yüksek düzeyde bir anonimlik taşır. Bunun anlamı, aynı işi bir başkasının da yapabileceğidir. Örneğin matematik dersini mevcut öğretmenden başka bir öğretmen de alabiliriz. Dolayısıyla, burada aslî toplumsallaşmada olduğu gibi bir özdeşleşme söz konusu olmaz. “Bu resmiyet ve anonimlik, şüphesiz talî sosyalizasyondaki sosyal ilişkilerin etkin karakteriyle bağlantılıdır. Gelgelelim bunlardan çıkan en önemli sonuç; talî sosyalizasyonda öğrenilen şeylerin içeriğine, aslî sosyalizasyon sürecinin içeriğine kıyasla daha az öznel kaçınılmazlık atfedilmiş olmasıdır. Bu yüzdendir ki, talî sosyalizasyonda içselleştirilmiş bilginin gerçeklik vurgusu, daha kolay bir biçimde paranteze alınır (bu demektir ki; bu içselleştirmeleri gerçek kılan öznel anlam, daha geçicidir). Bu durum, çok sonra içselleştirilmiş olan gerçeklikleri yıkıma uğratması şöyle dursun, çocukluğun erken dönemlerinde içselleştirilmiş heybetli gerçekliği de çözülmeye uğrattığı için, birtakım biyografik şoklara neden olur. Bununla birlikte, talî içselleştirmenin gerçekliğini bir tarafa bırakmak, görece daha kolaydır. Çocuk, ebeveynleri tarafından tanımlanmış dünyada istese de istemese de yaşar; ancak sınıftan çıktığı an, aritmetik dünyasını güle oynaya geride bırakabilir.”¹⁹

Özellikle de bu nedenle, yani talî toplumsallaşmada aslî sosyalleşmedekine benzer bir kaçınılmazlık ve yarı-otomatiklik olmadığı için, bireye sunulan yeni gerçekliklerin belli pedagojik teknikler eşliğinde verilmesi gerekir. Yeni içerikler bireye çocukluğun ilk gerçeklikleriyle benzeştirilerek, onlarla ilişkilendirilerek aktarılır. Bu teknikler aracılığıyla, çocukluk evresinde edinilen gerçekliklerle ve bilgilerle yeni aktarılacak bilgiler ve gerçeklikler arasında bir sürekliliğin olduğu ne kadar inandırıcı hale getirilirse, yeni içeriklerin aktarılması o kadar kolay olur.

Talî toplumsallaşma süreçlerinin yüksek derecede bir özdeşleşme gerektirmeyişi ve içeriğinin de kaçınılmazlık niteliği taşımayışı, rasyonel ve duygusal olarak kontrol altına alınmış öğrenme süreçlerine yol açtığı için faydalı olabilir. Ancak bu türden bir

¹⁸ Berger ve Luckmann, *a.g.e.*, s. 202.

¹⁹ Berger ve Luckmann, *a.g.e.*, s. 207.

içselleştirmenin taşıdığı içerik, aslî toplumsallaşmayla kıyaslandığında, kırılğan bir nitelik taşır. O nedenle de, bazı durumlarda özdeşleşmeyi ve kaçınılmazlığı zorunlu hale getiren özel tekniklerin geliştirilmesine ihtiyaç duyulur. Bu tür durumlarda uygulanan teknikler, toplumsallaşma sürecinin duygu yükünü yoğunlaştırmak amacıyla düzenlenir. Bu süreç, çocukluk evresindeki gerçeklik algısına benzer bir fiilî dönüşüm gerektirdiğinde, mümkün olduğu ölçüde aslî toplumsallaşmayı taklit etmeye başlar. Başka bir deyişle, çocukluk evresindeki şüpheyeye kapalı gerçeklikler dünyasına benzer ‘yapay bir gerçeklik dünyası’ yaratmak suretiyle... Bireylerin anonim nitelikteki toplumsallaştırıcılarla ilişkisi, bu sürece tekabül eder bir biçimde yeni bir ‘anlam’ kazanır ve anonim toplumsallaştırıcı görevli birey için anlamlı/önemli öteki haline gelir. “Bu durumda birey, yeni gerçekliğe kapsamlı bir biçimde bağlanır. O, müziğe, devrime ya da dine, sadece kısmen değil, öznel bakımından hayatının tümü olacak şekilde ‘kendini verir’. Kişinin kendini feda etmeye hazır olması, bu türden bir sosyalizasyonun nihaî sonucudur elbette.”²⁰

Talî toplumsallaşma veya yetişkinlerin toplumsallaşması büyük ölçüde günlük yaşantılar çerçevesinde ve biçimselleşmemiş yollarla olur. Ancak aynı işlevin halk eğitim merkezleri, okur-yazarlık seferberliği vb. gibi biçimsel kurumlar aracılığıyla da yerine getirilmesi söz konusu olabilir. Bunun dışında ‘insanların toplumun diğer kesimlerinden izole edildiği, idari görevliler tarafından yönlendirildiği ve yönetildiği’ –Erving Goffman’ın adlandırmasıyla- *total kurumlar* (*bütüncül kurumlar*) [total institutions] eliyle de, bireylerdeki öz-benliğin, değerlerin, davranışların temelden değiştirilmesi amaçlanabilmektedir. Kimi daha az, kimi daha çok *total kurumlar* modeline uyan akıl hastaneleri, hapishaneler, ıslahevleri, yatılı okullar, kışlalar vb. gibi kurumlarla birey toplumsal çevresinden soyutlanarak *yeniden-toplumsallaşma* işlemine maruz bırakılabilmektedir. Tek tip elbise giyilmesi, saçların belli bir formda tıraş edilmesi, belli işlerin belli bir düzen içinde hep birlikte gerçekleştirilmesi vb. gibi belli ritüellerle bireyler yeni kimliklerine kavuşturulmaya çalışılır.

Total kurumlar, Bauman’ın deyimiyle, ‘*zoraki cemaatler*’dir. “Burada üyelerin hayatlarının bütünü kılı kırk yaran düzenlemelere konu olur; üyelerin ihtiyaçları örgüt tarafından belirlenmekte ve karşılanmaktadır, izin verilen ve verilmeyen eylemleri örgütsel kurallarla belirlenmiştir. (...) Bu kurumların sakileri gece gündüz gözetim altında tutulurlar (ya da en azından gözetim altında olmadıklarından emin olamayacakları koşullarda tutulurlar), öyle ki kurallardan her türlü sapma anında tespit edilir ve cezalandırılır ya da mümkünse önlenir. Total kurumlar üyelerini kendi başlarına bir kişisel ilişkiler ağı geliştirmekten etkin olarak caydırmaları ile cemaat modelinden köklü bir biçimde ayrılır. Total kişiliğe bürünme total olarak kişisellikten arınmış ilişkiler koşuluyla iç içe geçmiştir. Denebilir ki, total kurumlarda **baskının** oynadığı muazzam rolü açıklayan, böylesi bir iç içeliğin uyumsuzluğudur. Arzu edilen davranışı ortaya çıkarmak ve üyelerin birlikte oturma ve işbirliği yapma iradelerini sağlamak için ne manevi bağlanma ne de maddi kazanç umudu işe yarar. Bu noktada total kurumların başka bir özelliği ortaya çıkar: Kuralları koyanlarla kurallara tabi olanlar arasındaki keskin bölünme. Duygusal bağlılık ile hesaplanmış özçakar

²⁰ Berger ve Luckmann, *a.g.e.*, s. 211.

yokluğunun tek ikamesi olan baskının etkin gücü, giderilmesi imkansız bölünmenin iki tarafı arasındaki uçuruma bağlıdır.”²¹

Toplumsallaşma konusunun gündeme getirdiği önemli ve anlamlı tartışmalardan bir tanesi, bireyler olarak bu toplumsal işleyiş içerisinde özgür olup olmadığımız ya da ne kadar özgür olduğumuzdur. Sosyologların bu konudaki cevapları elbette, birey ve toplum anlayışlarına, siyasal görüşlerine, inançlarına vb. bağlı olarak değişiklikler gösterir:

“Politik liberal görüş, bireylerin toplumda özgür olmadığını söyler. Aslında sosyal yaratıklar olarak da hiç bir zaman özgür olamayız. Üzerimizdeki bir güçle yaşamak zorundaysak, sınıf farklılıklarını ortadan kaldırıp, azınlıkların içine kadını da dahil edip engelleri azaltarak, dünyamızı yaşamaya uygun hale getirebilmek önemli bir şeydir. Muhafazakar kesim, toplumun hayatımızı şekillendirdiği hakkında hemfikir, ama özgür olduğumuzu, çünkü toplumun hayallerimize söz geçiremeyeceğini belirtir.”²²

Bu tartışmanın daha da ötesine giderek, toplumun bu işleyişini daha radikal değerlendiren yaklaşımlar da mevcuttur. Bu çerçevede Louis Althusser’in *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özışık, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 1991) adlı eserinde sergilediği yaklaşım ya da Michel Foucault’nun iktidar ve söylem analizleri, toplumsallaşma ve toplum içerisinde bireyin ne kadar özgür olduğu meselelerine bütünüyle farklı bir cepheden de bakılabileceğini ve açıklanabileceğini bize gösterir.

Okuma Önerileri

Toplumsallaşma, kimlik, benlik ve grup ilişkileri bağlamında sosyal psikoloji çalışmalarına bakılabilir. Bu çerçevede, metin içerisinde dipnotlarda verilen çalışmaların dışında şu çalışmalara bakılabilir: D. Krech, R. S. Crutfield ve E. L. Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert*, 2 cilt, çev. Mümtaz Turhan, İstanbul: MEB Yay., 1970-1971; D. Krech, R. S. Crutfield ve E. L. Ballachey, *Sosyal Psikoloji*, çev. Erol Güngör, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007; G. C. Homans, *İnsan Grubu*, çev. O. Onaran, B. Oran ve Ü. Oskay, Ankara: TODAİE Yay., 1971.

²¹ Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1998, s. 98-99.

²² John J. Maiconis, *a.g.e.*, s. 131.

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

Bu derste, doğumdan ölüme kadar hayatımızın her bir safhasında maruz kaldığımız toplumsallaşma konusu üzerinde durmaya çalıştık. Toplumsallaşmanın tanımı, toplumsallaşma araçları, toplumsallaşma süreçleri, benliğin oluşumu ve yeniden-toplumsallaşma konuları üzerinde durduk.

Toplumsallaşma konusunun gündeme getirdiği önemli ve anlamlı tartışmalardan bir tanesi, bireyler olarak bu toplumsal işleyiş içerisinde özgür olup olmadığımız ya da ne kadar özgür olduğumuzdur. Sosyologların bu konudaki cevapları elbette, birey ve toplum anlayışlarına, siyasal görüşlerine, inançlarına vb. bağlı olarak değişiklikler gösterir:

“Politik liberal görüş, bireylerin toplumda özgür olmadığını söyler. Aslında sosyal yaratıklar olarak da hiç bir zaman özgür olamayız. Üzerimizdeki bir güçle yaşamak zorundaysak, sınıf farklılıklarını ortadan kaldırıp, azınlıkların içine kadını da dahil edip engelleri azaltarak, dünyamızı yaşamaya uygun hale getirebilmek önemli bir şeydir. Muhafazakar kesim, toplumun hayatımızı şekillendirdiği hakkında hemfikirdir, ama özgür olduğumuzu, çünkü toplumun hayallerimize söz geçiremeyeceğini belirtir.”²³

Bu tartışmanın daha da ötesine giderek, toplumun bu işleyişini daha radikal değerlendiren yaklaşımlar da mevcuttur. Bu çerçevede Louis Althusser’in *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özışık, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 1991) adlı eserinde sergilediği yaklaşım ya da Michel Foucault’nun iktidar ve söylem analizleri, toplumsallaşma ve toplum içerisinde bireyin ne kadar özgür olduğu meselelerine bütünüyle farklı bir cepheden de bakılabileceğini ve açıklanabileceğini bize gösterir.

²³ John J. Maiconis, a.g.e., s. 131.

Bölüm Soruları

1. Toplumsallaşma hakkında bilgi sahibi olmak, özgürlük hissini artırır mı yoksa azaltır mı? Neden?
2. Bireylerin kendi hayatları üzerinde kontrolünün olup olmadığı konusunu tartışınız.
3. Kadın ya da erkek oluşumuz, toplumsallaşma sürecinde nasıl bir etkide bulunur?
4. Cinsiyetiniz, kişiliğinizin gelişimini nasıl etkiledi? Cinsiyetinizin hayatınızda şekillendirdiği üç şeyi belirtin.
5. Yaşam seyri içerisinde kendinizi nasıl tanımlarsınız? Ergen mi, yetişkin mi yoksa yaşlı mı? Neden?
6. Bir kişinin ergen ya da yetişkin olarak tanımlanması neye bağlıdır?
7. Toplumsallaşma, aşılama ya da beyin yıkamadan hangi bakımlardan farklılıklar gösterir?
8. Benlik, öz-benlik kimliği ile toplumsal kimliğimiz arasında nasıl bir ilişki vardır? Tartışınız.
9. Karmaşık ve hızlı değişen toplumlarda, birincil toplumsallaşma ne kadar önemlidir?

8. TOPLUMSAL GRUP

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

8.1. Toplumsal Grup

8.2. Toplumsal grupların temel özellikleri

8.3. Grupların türleri

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Bankadan kredi çekmek ile kardeşimizden borç istemek ve almak arasında ne tür farklar vardır? Söz konusu farklılıkların sebepleri neler olabilir?
- Sırlarınızı ya da sorunlarınızı bütün arkadaşlarınızla ya da tanıdıklarınızla paylaşırmısınız? Yoksa tanıdıklarınız arasında bir yakınlık-uzaklık derecesine göre bir tasnif mi yaparsınız? Neden?
- Arkadaşımızla dertleşmek ile bir psikiyatriste gitmek arasında bir farklılık var mıdır? Varsa, farklılıklar nerelerde ortaya çıkıyor? Nasıl ve neden?

Anahtar Kavramlar

- Toplumsal Grup
- Toplumsal Yığın
- Birincil Gruplar – İkincil Gruplar
- İç Grup – Dış Grup
- Toplumsal Kategoriler

Giriş

Toplum içerisinde bireyler, çeşitli gruplara üye olarak, çeşitli grupların bir parçası olarak yaşamlarını sürdürürler. İster gelişmiş, ister gelişmemiş olsun hemen her toplumda, insanlar bir aile, bir arkadaşlık grubu, bir meslek grubu, bir dernek ya da bir siyasi parti grubu içerisinde yer alırlar.

Hepimiz, daha en başta, dünyaya geldiğimiz anda bir aile içerisinde doğarız. (Elbette - çok çok az olmakla birlikte- istisnalar vardır ve bu istisnaları nedeniyle, farklı yönleriyle sosyoloji ya da başka disiplinler tarafından inceleme konusu edilen durumlar söz konusudur.) Bu grup içerisinde grubun –grup ile toplum arasında herhangi bir çelişki ya da çatışma yok ise- ve toplumun kültür öğelerini ediniriz. Zaman içerisinde okula başlar, çok farklı çevrelerden akranlarımızla tanışır, günümüzün önemli bir kısmını onlarla geçirmeye başlarız. Okulda toplumun farklı yönlerini tanırız. Okul, günlük hayatımızı sürdürmemize yardımcı olacak ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak belli bilgi ve becerileri kazandırır; aynı zamanda bizi terbiye eder. Ayrıca, bürokrasiyi ilk kez okulda tecrübe ederiz. İlerleyen zamanda, iş hayatına atılır ve çeşitli kurumlarda mesleğimizle ilgili yeni ilişkilere girer, yeni görevler ve sorumluluklar üstleniriz. Bu safhada da yine hayatımız, çeşitli gruplar içerisinde geçer; işin ve grubun özelliklerine göre biz de yeni özellikler kazanırız, benlik algımız farklılaşır.

Daha da önemlisi, her gün bir çok farklı grup içerisinde girip çıkıyoruz. Dolayısıyla aynı anda pek çok farklı grubun birer üyesi, her bir grupta ayrı statülere ve rollere sahip bir insan olarak hayatımızı sürdürüyoruz.

Bizim ‘bir yere ya da bir şeylere ait olma’ ihtiyacımız da, yine toplumsal gruplar aracılığıyla karşılanır. Yukarıda da ifade edildiği gibi, doğumdan ölüme kadar farklı dönemlerde veya aynı dönemlerde birçok farklı grup içerisinde bulunuruz. Bizden farklı olan gruplarla karşılaşırız. Bu anlamda toplum; kimi zaman hiyerarşik şekilde sıralanmış, kimi zaman yan yana olan ve uyumlu çalışan, kimi zaman da birbiriyle çatışan pek çok farklı grubu içerisinde barındıran bir yapıdır.

Bu bölümde, günlük hayatta etkileşim içerisinde girdiğimiz insan kümeleri olan *toplumsal gruplar* incelenecektir. Öncelikle *toplumsal grubun* tanımı yapılacak, toplumsal grupların özellikleri tanıtılacak, ardından da bu özelliklerine bağlı olarak toplumda karşımıza çıkan toplumsal gruplar –gerek nitelik, gerek muhteva ve gerekse de boyutları dikkate alınarak- tasnif edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca, toplumsal grup özelliği göstermemekle birlikte, günlük hayatta sık sık içinde bulunduğumuz ve bir arada olduğumuz ‘insan birliktelikleri’ değerlendirilmeye çalışılacaktır.

8.1. Toplumsal Grup

Veysel Bozkurt, “Sürekli etkileşim içinde olduğunuz grupların ve örgütlerin bir anda yok olduğunu hayal edin. Örneğin aileniz, arkadaş çevreniz, futbol kulübünüz, sağlık, eğitim, güvenlik ve beslenme gibi alanlarda size her türlü hizmeti sağlayan kamusal ve özel örgütler bir anda hayatınızdan çekiliyor. Altı milyardan fazla insanın yaşadığı şu yerkürede tek başınasınız. Ait olduğunuz hiç bir grup yok. İçinde yaşadığınız toplum kendi aralarında hiçbir işbirliği olmayan tek tek bireylerden oluşuyor. Acaba grupların ve örgütlerin olmadığı bir dünyada nasıl bir hayatınız olurdu?”¹ diye soruyor. Gerçekten de önemli ve üzerinde düşünülmesi gereken bir soru. Öyle bir dünyada nasıl bir hayatımız olurdu?

Doğduğumuz andan itibaren, hayatta kalabilmek için başkalarına ihtiyaç duyarız. Kendimizi tanıyabilmek için dahi başkasına ihtiyaç duyarız. Bu da başkalarıyla, diğerleriyle etkileşimi gerekli kılar. Zygmunt Bauman’dan alıntılanan aşağıdaki paragraf, günlük hayatta karşılaştığımız, iletişime ve etkileşime girdiğimiz –sosyolojide toplumsal grup, toplumsal yığın ya da kategoriler olarak adlandırılan, bizim de bu bölüm boyunca kısaca tanımlamaya çalışacağımız- insan topluluklarını özetler niteliktedir:

“Düşünüyorum da, insan soyunun (geçmiş, şimdiki ya da gelecekteki) üyelerinin bana farklı kapasiteleri varmış gibi geliyor. Bazılarına çok sık rastlıyorum ve bu yüzden de hemen tanıyorum onları; onlardan ne bekleyebileceğimi ve neleri bekleyemeyeceğimi, beklediğim ve istediğim şeyleri aldığımdan nasıl emin olacağımı, eylemlerime benim onlardan istediğim biçimde tepki gösterdiklerinden nasıl emin olacağımı bildiğime inanıyorum. Bu insanlarla *etkileşime* girerim, *iletişim* kurarım; birbirimizle konuşuruz, bilgilerimizi paylaşıyoruz ve bir uzlaşmaya varma umuduyla ilgi alanımıza giren şeyleri tartışırız. Diğerleriyle ancak zaman zaman karşılaşırız; karşılaşmalarımız ya ben ya da öteki kişiler özel, gayet özgün hizmetleri almak ya da mübadele etmek istediği zamanlarda, tamamen özel koşullarda gerçekleşir; öğretmenimle dersler ve seminerler dışında pek karşılaşmam bir bakkal çırağıyla ancak bir şeyler satın alırken karşılaşırım, şansına dışımı çok nadir olarak, ancak dışımın yapılması gerektiğinde görürüm. Bu gibi insanlarla ilişkilerime işlevsel ilişkiler denebilir. Bu insanlar hayatımda bir **işlevi** yerine getirirler; ilişkimiz bana (ve varsayıyorum ki onlara da) ait çıkarlar ve eylemlerle ilgili özellikler taşır. Çoğu durumda öteki kişinin, o kişinin yerine getirmesini beklediğim işlevle ilişkili olmayan özellikleriyle ilgilenmem. Dolayısıyla bakkal çırağının aile hayatını, dışının hobilerini, siyasal bilgiler hocamın sanatsal zevklerini araştırmam. Buna karşılık, onlardan da benzer bir yaklaşım beklerim. Onlarla ilişkimde, *özel alanım* olarak gördüğüm alanı soruşturmalarını haksız müdahale olarak değerlendiririm. Böyle bir müdahale geldiğinde, buna direnirim; bunu nihayetinde belli bir hizmetin *mübadelesinden* öte olmayan ilişkimizin yazılı olmayan koşullarını kötüye kullanma ya da çiğneme durumu olarak alırım. Nihayet, diğerleriyle neredeyse hiç karşılaşmam. Onların hakkında bilgilerim vardır; onlar vardırırlar, bilirim ancak görüldüğü kadarıyla benim günlük işlerimle doğrudan ilgili olmadıklarından, onlarla doğrudan iletişime girme ihtimalini ciddi olarak düşünmem. Aslında onlara ancak gelip geçici bir düşünce kadar ilgi duyarım.

¹ Veysel Bozkurt, *Değişen Dünyada Sosyoloji: Temeller, Kavramlar, Kurumlar*, 7. Baskı, Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2011, s. 152.

Sosyolojide fenomenolojik okul adı verilen okulun kurucusu Alman asıllı Amerikalı sosyolog **Alfred Schutz**'a göre, her bireysel bakış açısından insan soyunun bütün öteki üyelerinin yerleri, hayali bir çizgi üzerinde belirtilebilir ve bu çizgide sosyal ilişki hacim ve yoğunluk olarak azaldıkça artacak **sosyal mesafe** ile ölçülen bir süreklilik tespit edilebilir. Böyle bir çizgi üzerinde kendimi (egomu) başlangıç noktası olarak bana en yakın noktaların *dostlarım* olduğunu söyleyebilirim; onlar gerçek anlamda doğrudan, yüz yüze ilişkiye girdiğim insanlardır. Dostlarım, *çağdaşlarımın*, benimle aynı zaman diliminde yaşayan ve en azından potansiyel olarak yüz yüze ilişkilere girebildiğim insanların oluşturduğu geniş bir alanda ancak küçük bir bölgeyi işgal ederler. Bu gibi çağdaşlarıma ilişkin pratik deneyimim, elbette kişisel olarak edinilen bilgiden, insanları bir kategorinin örneklerinden aşka bir şey olmayan (yaşlılar, siyahlar, Yahudiler, Güney Amerikalılar, zenginler, futbol fanatikleri, askerler, bürokratlar vb.) *tiplere* ayırma yetimle sınırlı bir bilgiye kadar çeşitlilik gösterir. Bir insanın, süreklilik çizgisi üzerindeki verili noktası benden ne kadar uzaksa, benim o insana tepkim (karşılaşmasak da zihinsel yaklaşımım ya da, eğer olursa, kişisel ilişkim) kadar onun hakkındaki düşüncelerim de o kadar genel ve tipik olacaktır. (...) Listede yer alan kategorilerin hiçbirinin sonsuza dek sabitlenmediğini aklımızdan çıkarmayalım. Bunların 'geçirgen' sınırları vardır; tek tek insanlar bir kategoriden diğerine geçerek, süreklilik çizgisinde benim doğrultum yönünde ya da başka yönde yol alarak (...) yerlerini değiştirebilir, değiştirirler de.”²

Gordon Marshall'ın *Sosyoloji Sözlüğü*, toplumsal grubu “Resmi ya da gayri resmi üyelik ölçütleriyle tanımlanan, görece istikrarlı bir karşılıklı ilişkiler modeliyle birlik olma duygusunu paylaşan ya da kendilerini birbirlerine bağlı hissedenden çok sayıdaki kişinin oluşturduğu bir küme.”³ olarak tanımlıyor.

Joseph Fichter de, toplumsal grubu, -aşağıda üzerinde durmaya çalışacağımız- kimi niteliklerden/gerekliklerden hareketle şöyle tanımlıyor: “Grup, ortak sosyal hedefleri izleyen, sosyal normlar, ilgiler ve değerlere göre karşılıklı roller oynayan sosyal kişilerin tanımlanabilir, yapılaşmış, sürekli birlikteliğidir.”⁴

Aile, akraba veya arkadaş grupları üyesi olduğumuz pek çok ve çeşitli gruplardan yalnızca bir kısmıdır. Bunların yanı sıra, dinsel, sportif, toplumsal, eğitsel, siyasal etkinliklerin ya da mesleki ve ekonomik amaçların gerçekleştirilmesi için oluşturulmuş pek çok grup mevcuttur. Toplumsal hayatta, mason locası, mafya örgütlenmesi, çeteler, hayır cemiyetleri, suç örgütleri vb. gibi pek çok farklı özellikte grupla karşılaşırız. Bütün bu oluşumların birbirlerinden farklı olmasına karşın, hepsini 'grup' ortak adlandırması altında toplayabilmemize izin veren bazı özellikleri vardır. Bu özellikleri, aynı zamanda, bir toplumsal birlikteliği 'toplumsal grup' olarak adlandırmamızı temin edecek –amaç, nitelik, kapsam vb. gibi hususlarla ilgili- gereklikler olarak da adlandırabiliriz.

² Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1998, s. 48-50.

³ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1999, s. 285.

⁴ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi, 2. Baskı, Ankara: Attila Kitapevi, 1994, s. 54.

Her şeyden önce gruplar, “birbirleriyle *gerçek karşılıklı ilişkiler* içinde bulunan, davranışlarında birbirinin davranışını hesaba katan insanlardan oluşur.”⁵ Aralarında bu türden ilişkilerin bulunmadığı topluluklar, fizikî açılarından birbirine oldukça yakın insanlardan oluşsalar dahi -bir otobüs durağında otobüs bekleyen, trende seyahat eden insanlar, bir futbol maçında stadyumda bulunan insanlar örneklerinde olduğu gibi- bir grup oluşturmazlar.

Çünkü grubun varlığı aynı zamanda bir başka şeye daha, “bu etkileşim çerçevesinde bazı *ortak değerlerin, kuralların* hatta belli bir duygusal ortamın oluşumun[a]”⁶ ihtiyaç duyar. Ortak değerlerin ve kuralların varlığı, grup içerisindeki farklılıkları ya da çatışmaları yadsıyan bir özellik değildir. En samimi ve yakın insan grubu olan ‘aile’de dahi, zaman zaman aile içi sürtüşmeler (karı-koca anlaşmazlıkları, kardeşler arası çekişmeler, çocuklar ile ebeveynler arasında yaşanan gerilimler vb. gibi- çatışmalar söz konusu olabilir. Ancak, bu çatışmalar ortak olması gereken değerleri aşındırıcı, yıpratıcı ve parçalayıcı boyutlara ulaştığında söz konusu gruplar da dağılır. Ailelerin dağılması gibi. Grup için çekişmelerin kaynağı yalnızca yine grup içi ilişkiler değildir elbette. Dışarıdan gelen etkiler de bu grup içi dayanışmayı olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilir. Kimi grup yapılarında, dışsal baskılar ‘grup içi dayanışma’yı olumlu yönde etkiler ve artırırken, kimi zaman da grupların yapısına, kapsamına, dışarıdan gelen baskının/etkinin niteliğine ve şiddetine bağlı olarak olumsuz yönde sonuçlar da ortaya çıkarabilir.

Toplumsal gruplar, “*yapısallaşmış, örgütlenmiş, kısacası üyelerinin yerlerinin açık-seçik belirlenmiş olmasıyla da belirlenirler.*”⁷ Dolayısıyla, bir pazar yerindeki ya da otobüs durağındaki insan kalabalığı, aralarında herhangi bir yapısallaşmış, örgütlenmiş ilişkinin olmaması, ‘insan’ ortak tanımının dışında ‘özel’ bir kimlikle ilişkilerin kuruluyor olmaması gibi nedenlerle grup tanımı içerisinde değerlendirilmez. Grup içerisindeki insanlar/bireyler, birbirlerine kıyasla belli bir hiyerarşik sıralanma içerisinde dirler. Aile içerisinde baba, anne ve çocukların veya bir mason locası, çete, dernek, siyasi parti vs. gibi yapılarda üyelerin belli bir statüye göre sıralanması örneklerinde olduğu gibi. Toplumsal gruplar içerisindeki bu hiyerarşi kimi daha belirgin ve daha katı, kimi daha gevşek ve belirsiz olmak üzere oldukça çok çeşitlilik gösterebilir. Ancak gevşek ya da katı, nihayetinde grup üyeleri arasında *hiyerarşik bir statü sıralaması* mevcuttur. Bu durum, gruplarda bir *liderlik* ve lider altında üyelerin sıralanması, üyeler arasında da grubun ve yapılan işin niteliğine bağlı olarak ayrı bir ast-üst ilişkisi söz konusudur.

Grup üyeleri içerisindeki bu sıralanmaya bağlı olarak, üyelerin *rollerinin sıralanması*, başka bir deyişle, belli bir işbölümü mevcuttur. Grup içerisinde liderin, işgal ettiği statüye bağlı olarak, yerine getirmesi gereken belli görevleri/rolleri vardır. Kendisinden bu görevleri/rolleri başarıyla yerine getirmesi beklenir. Benzer şekilde, grup içindeki diğer bireylerin de, işgal ettikleri statülere –ya da işbölümü sonucunda kendi paylarına düşen işe-göre yerine getirmeleri gereken belli rolleri vardır.

⁵ E. Mine Tan, *Toplumbilime Giriş: Temel Kavramlar*, Ankara: AÜ Eğitim Fakültesi Yay., 1981, s. 44.

⁶ Aynı yerde.

⁷ E. Mine Tan, *a.g.e.*, s. 45.

Grup üyeleri arasındaki bu statü farklılaşmasının, hiyerarşinin ve rollerin garanti altına alınabilmesi için, aynı zamanda belli bir ‘davranış kuralları bütünü’ belirlenir. Bu bir denetim ve baskı mekanizmasını da doğurabilir elbette. Bu kurallar; grupların yapılarına, niteliklerine ve kapsamlarına bağlı olarak yazıya geçirilmemiş sözlü kurallar da olabilir, bir parti tüzüğü gibi yazılı kurallar bütünü de olabilir. Bu sözlü ya da yazılı kurallar, bütün üyeler tarafından bilinir, en azından bilindiği varsayılır. Yeni durumlar, daha önce dile getirilmeyen fakat varsayılan bazı hususları/kuralları açığa çıkarabilir; ancak bu sürecin sancısız olmama ihtimalinin de bulunduğu hatırlanmalıdır. Grup üyeleri tarafından bilindiği var sayılan ve uymaları istenen kuralların bu özellikleri, aynı zamanda, grubun niteliğini de değiştirici özelliktedir. Bir meslek örgütüne dahil olan birisi, derneğin –amacını, kapsamını ve bir anlamda uyulması gereken kuralları, uyulmadığı takdirde muhatap olunacak cezaî yaptırımları da içeren- tüzüğünü okur, inceler. Bir siyasî partiye üye olmak isteyen kişi de benzer bir durumla karşılaşır. 3-5 kişilik gruplarla binlerce, yüzbinlerce üyesi olan sendikalar, dernekler, meslek odaları, siyasi parti vb. yapılanmalar arasında yüz yüze ilişkilerden gayri-şahsi ilişkilere varıncaya dek pek çok noktada farklılaşan ilişki biçimleri ortaya çıkabilir. Nitekim gruplar, bu yönleriyle de ayrıca tasniflere tabi tutulmaktadır.

Yukarıda bahsedilen hiyerarşi, statü ve rol dağılımları, işbölümü ve kurallar, peşi sıra, üyelerin üstlenmiş oldukları rollerin gereğini yerine getirmedikleri ya da ortak kurallara uymadıkları takdirde devreye girecek belli bir *cezaî yaptırımları* da beraberinde getirmektedir. Üyeler, elbette, bu yaptırımların da farkındadırlar. Grubun beklentilerine uygun davranmadıklarında, bazı yaptırımlarla karşılaşacaklarını, kınanabileceklerini, cezalandırılacaklarını ve hatta gruptan atılabileceklerini de bilirler. Bu durum, aynı zamanda ona, grubun diğer üyelerinin benzer hatalarına karşı belli bir tepkide bulunma hakkını verir. Söz konusu yaptırımlar, doğal olarak, grubun büyüklüğüne, niteliğine ve üyenin yaptığı hatanın niteliğine bağlı olarak değişebilir.

Toplumsal grubu tanımlayan özelliklerden bir başkası, görelî de olsa bir *süreklilik* arz etmesidir. Başka bir deyişle, toplumsal grup, zamansal olarak ölçülebilir bir süreklilik içerisinde olmalıdır. Bir futbol maçını stadyumda izleyen ya da bir konser dinleyen seyirciler, etkinlik bittiğinde dağılıp gittikleri için bir grup oluşturmazlar. Geçici bir beraberliktir söz konusu olan. Oysa bir çete, bir mafya örgütlenmesi ya da siyasi parti çok daha uzun süreli bir ilişkidir. Gruplar, bir kuşak boyunca ya da kuşaklar boyunca var olabilirler. Gruplar, kazandıkları yeni üyelerle kalıcılıklarını, sürekliliklerini artırabilirler. Bu katılımların, çok da bilinçli, rasyonel tercihler sonucu oluşmuş olması gerekmez.

Toplumsal grubun bir diğer özelliği de, “*özdeşim*dir. Özdeşim ise kişinin kendi varlığını ve özelliklerini üyesi olduğu gruba ve grubun özelliklerine bağımlı olarak algılamasıdır. Bireyin en fazla özdeştiği gruplar genellikle *referans grupları* olarak adlandırılır.”⁸ Değerlendirmelerimizi yaparken veya karar verirken bu kararımızı ya da değerlendirmemizi ‘nasıl karşılayacağını’ dikkate aldığımız, bize referans noktası olarak hizmet eden gruplardır bunlar. ‘Atıf grubu’ olarak da adlandırılırlar.

⁸ E. Mine Tan, *a.g.e.*, s. 46.

Toplumsal grubun bir özelliği de; hem üyeleri tarafından, hem de dışarıdaki gözlemciler tarafından tanınabilir olmasıdır. Bu, grubun üyeleri ve dışarıdakiler tarafından kabul edilen, tanımlanabilen bir ortak varlığa sahip olması anlamına gelir. Başka bir deyişle, grup üyeleri bir ‘biz bilinci’ne sahiptirler. ‘Biz bilinci’, aynı zamanda ‘diğerleri’, ‘ötekiler’, ‘yabancılar’ gibi değerlendirmeleri de beraberinde getirir. ‘Biz’ ve ‘onlar’, karşılıklı olarak birbirini etkileyen tanımlamalardır.

8.2. Toplumsal Grupların Tasnifi

Toplumsal gruplar, bu tanımlama ve özelliklerinin belirlenmesi çabalarına karşın, son derece karmaşık ve çeşitli özellikler gösterir. İşlev, kapsam, gevşeklik ya da katılık, üye sayısı vb. gibi pek çok niteliğe ve bu niteliklerin süreklilik arz edip etmediğine bakılarak tasnif edilebilirler. Ancak bu tasniflerin tek olmayacağını, farklı tasniflerin söz konusu olabileceği belirtilmelidir.

Örneğin *yapıya göre sınıflandırmada* gruplar, en katı yapılaşmadan en gevşek olana doğru giden bir çizgi üzerine yerleştirilirler. *Toplumsal rollere* göre yapılacak bir tasnifte gruplar, grup üyelerinden çok şey bekleyenlerden daha az şey bekleyenlere göre sıralanabilirler. Grup üyeleri arasındaki iletişimin yoğunluğuna bağlı olarak da bir tasnif geliştirilebilir. Grup üyelerinin paylaştıkları değerlere ya da grubun üyelerini yönelttiği *toplumsal amaçların* türlerine göre de tasnifler yapılabilir. Yukarıda sözünü ettiğimiz, *referans grubu* da bir başka açıdan yapılan bir grup tasnifi, grup tiplmesidir.

Diğer bir tasnif iç-grup (in-group) ve dış-grup (out-group) şeklindedir. *İç-grup*, üyelerin birbirlerine karşı kuvvetli saygı ve sadakat hisleri beslediği toplumsal gruptur. *Dış-grup* ise, bir iç-gruba ait kişinin, ‘rekabet ve karşıtlık hissettiği’ kendi dışındaki, diğer, yabancı grup ya da gruplardır. İç-grup dış-gruba göre var olur. Gruplar arasındaki gerilimler, gruplar arasında keskin ayrımlara yol açar ve grup üyeleri için daha ‘saf’ toplumsal kimlikler temin eder. İç ve dış gruplar ayrımı, kolaylıkla anlaşılacağı gibi, ‘biz’ ve ‘onlar’ ayrımına dayanır ve gerçekliği tartışılır bir biçimde, bütün olumlu özellikleri ve değeri ‘biz’e atfederken, olumsuzlukları, kötülükleri ve değersizlikleri ‘onlar’a, ‘öteki’ne atfeder.’⁹

⁹ “‘Biz’ ve ‘onlar’ yalnızca iki ayrı insan grubunu değil, tümüyle farklı iki tutum arasındaki, duygusal bağlanma ve antipati, güven ve kuşku, güvenlik ve korku, işbirliği ve çekişme arasındaki arımı temsil eder. ‘Biz’ ait olduğumuz grup anlamına gelir. Bu grup içinde olanları gayet iyi anlarım ve anladığım için nasıl sürdüreceğimi bilirim, kendimi güvenli ve evimde hissederim. Bu grup adeta benim doğal ortamım, içinde olmaktan hoşlandığım ve huzur içinde döndüğüm yerdir. ‘Onlar’ ise tersine ne ait olmayı isteyebileceğim ne de istediğim grubu anlatır. Dolayısıyla o grupta neler olup bittiğine ilişkin gözümde canlanan şeyler, belli belirsiz ve kopuk kopuktur; o grubun işleyişine ilişkin pek bilgim yoktur ve bu yüzden o grubun yaptığı her ne ise benim için genelde kestirilemez ve aynı şekilde korkutucu şeylerdir. Ben ‘onlar’ın temkinli tutumumu ve endişelerimi aynı geçer akçeyle geri ödediklerinden, kuşkularıma karşılık kuşku duyduklarından ve benim onları onaylamadığım gibi onların da bana hınç beslediklerinden kuşkulanırm. Bundan dolayı, onlardan beklediğim çıkarlarıma karşı hareket etmeleri, bana zarar vermeyi ve başıma bir çorap örmeyi istemeleri ve felaketimden mutluluk duymalarıdır.

‘Biz’ ve ‘onlar’ ayrımı bazen sosyolojide **iç grup** ve **dış grup** ayrımı olarak verilir. Bu zıt tutumlar çifti birbirinden ayrılmaz; ‘dış grup’ olmaksızın ‘iç grup’ duygusu olamaz, ve tabii tersi de geçerlidir. Bu

Belki diğerlerinden daha kuşatıcı ve doyurucu gelebilecek bir diğer grup tasnifi, grupların insan hayatında yerine getirdikleri temel işlevlere dayalı olarak yapılacak bir ‘temel gruplar’ tasnifidir. Bu tasnif; insanların her zaman ve her yerde aile, eğitim, ekonomi, siyaset, din ve boş zaman değerlendirme etkinliklerinde işaret eden toplumsal ihtiyaçların giderilmesi için şöyle ya da böyle bir şekilde insanlarla ilişkiye ve etkileşime girmek zorunda olduğu fikrinden hareket eder. Elbette bu ihtiyaçlar, her toplumda aynı statüye ve aynı değere sahip değildir. Bu yaklaşıma göre ‘temel gruplar’; aile grubu, eğitim grupları, ekonomik gruplar, siyasal gruplar, dinî gruplar ve boş zaman değerlendirme ve dinlenme grupları şeklinde tasnif edilirler. Bu tasnifin, toplumda var olduğu ifade edilen *temel kurumlar* ile çok fazla paralellikler taşıdığı açıktır.

En fazla bilinen toplumsal grup tasniflerinden biri, Charles Horton Cooley’e (1864-1929) atfedilen *birincil gruplar – ikincil gruplar* ayrımıdır. Cooley’e göre *birincil gruplar*, üyelerinin kişisel ve kalıcı ilişkileri paylaştığı küçük gruptur. Kişisel ve sıkı bir şekilde bütünleşmiş gruplardır. Cemaatsel, yerleşik, mekanik, kapalı, dayanışmacı, ailesel, folk ve geleneksel olarak da nitelendirilebilirler. Birincil grupların üyeleri pek çok yönden birbirine yardımcı olur. Grubu, amaçlarına ulaşmak için bir araç değil, amaç olarak görürler. *İkincil gruplar*¹⁰ ise, üyelerinin belirli bir hedef veya faaliyet için bir araya geldiği büyük ve gayri-şahsi ilişkiler üzerine kurulu gruplardır. Kişiler arasında duygusal bağlar zayıftır, üyeler birbirleri hakkında fazlaca bir bilgiye sahip değildir, *kişisel yönelim* sergileyen birincil grupların aksine *hedef yönelimlidirler*. Birincil grup üyeleri birbirlerini aile bağları ve kişisel nitelikler içinde *kim* olduklarına göre tanımlarken; ikincil grup üyeleri birbirlerine *ne* olduklarına, birbirleri için ne yapabileceklerine göre bakarlar. İkincil grupların bir diğer özelliği de, grup üyelerinin diğer üyelerle ilişkilerinin karşılıklı alış verişe dayalı oluşudur; ne verileceği ve karşılığında ne alınacağı zihniyeti önceliklidir. Bu hedef yönelimi, grup üyelerinin birbirlerine karşı resmî ve kibar davranmalarını beraberinde getirir. Bu tür bir ilişkide, ‘nasılsınız?’ şeklindeki bir soru, nezaketen sorulmuş bir soru olarak kalır; gerçek cevabı pek merak edilmez.¹¹ (Birincil ve ikincil grup ayrımı, *cemaat-cemiyet* [topluluk-

kavramsal-davranışsal zıtlığın iki üyesi birbirini tamamlar ve koşullandırır; onlar bütün anlamlarını zıtlarından alırlar. ‘Onların’ olan ‘bizim’ olmaz ve ‘onlar’ ‘biz’ değildir; ‘biz’ ve ‘onlar’ ancak birlikte, karşılıklı çatışma içinde anlaşılabilir. Ben kendi iç grubumu ancak belli bir öteki grubu ‘onlar’ olarak gördüğüm için ‘biz’ olarak görürüm...” Bkz. Zygmunt Bauman, *a.g.e.*, s. 51-52.

¹⁰ Cooley, “hiçbir zaman ‘ikincil grup’ sözünü kullanmamakla beraber bu [birincil] grubun karşıt özelliklerine sahip gruplar için ‘ikincil’ kavramını kullanmayı doğal karşılamaktadır. İkincil gruplar, **birincil grubun dışında kalan her türlü gruplardır**. Bu gruplar büyük çaplı, önemli ve resmi gruplardır. Bu grupların örneklerini **özellikle sanayileşmiş kentleşmiş toplumlarda görmekteyiz**. Bu gruplar karşılıklı çıkarlara göre örgütlenmiş resmi örgütlerdir. (...) Örneğin, şirketler, bankalar, sendikalar, birlikler bu tür gruplardır. Burada önemli olan bireylerin veya üyelerinin yaşamla ilgili sorunları değil, üyelerinin üstlendiği birtakım toplumsal görevlerini yerine getirmeleridir. Üyeler arasında karşılıklı yükümlülük ve hakları belirleyen şeyler yazılı yasa, tüzük ve yönetmelik kurallarıdır.” Bkz. Enver Özkalp, *Sosyolojiye Giriş*, 6. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1993, s. 234-235.

¹¹ İnsanlar arasındaki ilişkilerde görülen bu farklılaşma, sadece çağdaş döneme ya da sanayileşmeye özgü değildir. Norbert Elias, benzer bir hikayeyi kültür-uygarlık kavram çiftinin karşıtlığının gelişimi bağlamında 18. yüzyılın ilk yarısında Almanya’da yayınlanan bir Genel Kültür Ansiklopedisi’nin (John H. Zedler, *Großes vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste*, Leipzig ve Halle, 1735) ‘Saray, Nezaket, Saraylı’ maddesinden alıntılar yaparak anlatır: “Nezaket sözcüğü, şüphesiz saraylı olmak,

toplum] ayrımında olduğu gibi, Ferdinand Tönnies'in toplum tasnifiyle de büyük benzerlikler göstermektedir. Cemaat/topluluk, birincil grup ilişkilerinin egemen olduğu bir toplum tipi olarak gözükmüyor; cemiyet/toplum da ikincil grup ilişkilerinin karakterize ettiği toplumlar olarak da tanımlanmaktadır.)

Joseph Fichter, birincil ve ikincil gruplar ayrımıyla ilgili şu değerlendirmeyi yapıyor: “(...) birincil ve ikincil grupların tanınmasında birtakım güçlüklerle karşılaşılabilir. Çünkü bu grupların özellikleri gerçek yaşamda birbirleriyle karışmıştır. Gerek birincil gerek ikincil gruplar, grupların iki uç tipini temsil ederler. Bu nedenle birer [Weberci anlamda ‘ideal tip’] ‘tip’lerdir. Bir toplumdaki tüm grupların bir süreklilik çizgisi üzerine yerleştirilmesi halinde bazı grupların geçiş aşamasında bulunduğu gözlenebilecektir. Geçiş aşamasındaki gruplar her iki tip grubun özelliklerini sergilerler.”¹²

8.3. Toplumsal Grup Tanımı Dışında Kalan Topluluklar

Günlük hayatta insanlar sadece toplumsal gruplar içerisinde bulunmazlar. Daha başka pek çok insan topluluğu içerisinde yer alırlar. Gündelik dilden farklı olarak, sosyoloji, bu tür birliktelikleri toplumsal grup olarak nitelemez. Söz konusu insan toplulukları, fiziksel ya da mekânsal bir yakınlığa sahip olup olmamalarına bağlı olarak farklı isimlerle adlandırılmaktadır.

Toplumsal yığınlar “fiziksel yakınlıklarına, komşu hatta bitişik bulunmalarına karşın aralarında karşılıklı ilişkiler, kısacası birleştirici, bütünleştirici bağlar bulunmayan ya da yüzeysel ve geçici olarak bağlanan insan birikimleri”dir.¹³ Yığınlarda insanlar birbirlerini tanımazlar, dolayısıyla rol ve statü ayrımlarına gitmezler. Çoğu kez bir rastlantı sonucu bir araya gelirler (otobüs durağında bekleyenler gibi), çabucak dağılırlar (trafik ışığında bekleyenler gibi).

Toplumsal yığınlar içerisindeki bireyler, etkileşimde bulunmasalar bile, yığının niteliği bireyde –yüzeysel de olsa- belli bir davranış değişikliğine sebebiyet verebilir (kitlesel eylemlerde bireylerde gözlenen değişimler gibi). Kişi tek başına iken yapmayı düşünmediği

sarayda yaşamak kavramından kaynaklanır. Büyük saraylar herkesin fırsat peşinde koştuğu yerlerdir. Ve fırsat ancak sarayda derebeyin ve üst düzeydekilerin beğenisini kazanmakla elde edilir. Herkes kendini sevdirmek için elinden geleni yapar. Karşılaştığı her fırsatta, onların tamamen hizmetinde olduğunu göstermeye çalışır. Ama her istenenin her zaman yapılması mümkün değildir ve insan bazen de kendisinden bekleneni yapmak istemez. Bu gibi durumlarda nezaket devreye girer. *Dışsal* davranışlarla diğerine onun hizmetinde bulunduğu gösterilmeye çalışılır. Bu tür davranışlar karşısındaki güvenini kazanmaya yöneliktir, ki bu güven daha sonra sevgiye dönüşür, bu da bizim için iyi şeyler yapılması demektir. Bunlar nezaket sayesinde kazanıldığı için, nazik kişiler sürekli kazançlı çıkar. Aslında insana saygı kazandıran şeyler yetenek ve *erdem* olmalıdır. Ama bu ikisini değerlendirebilecek kişilerin sayısı öylesine azdır ki! Bunlara değer veren kişiler daha da azdır. *Dışsal* olarak adlandırılan şeyler, *dışsal* olana düşkün kişileri daha çok etkiler; hele bir de bu gibilerin iradelerini özellikle etkileyecek durumlar ortaya çıkmışsa, nazik olanın ekmeğine yağ sürülür.” Nakleden: Norbert Elias, *Uygurluk Süreci*, çev. Ender Ateşmen, İstanbul: İletişim Yay., 2000, c. I, s. 81-82.

¹² Joseph Fichter, *a.g.e.*, s. 60.

¹³ E. Mine Tan, *a.g.e.*, s. 47.

pek çok şeyi yığınlar içerisinde iken yapabilir. Bütün bu gibi durumlar, yığınlar içerisinde bulunmanın kişiyi kolektif davranışlara itmesi ya da başkaları tarafından tanınmaması nedeniyle sorumluluk duygusunun azalması ile açıklanmaktadır.

Toplumsal yığınlar, kimi özellikleri nedeniyle ayrıştırılabilir: Örneğin toplumsal yığınların bir alt kümesi olan *izleyici ve dinleyici toplulukları*, belirli bir süre için aynı yerde toplanan ve hepsi aynı uyarıcıya dönük bulunan insanlardan oluşurlar. Belli bir saatte belli bir televizyon dizisini seyretmek için yurdun her tarafında televizyon karşısına oturanlar, aralarında fiziksel ya da mekânsal bir ilişki olmadığı için yığın *sayılmazlar*; fakat belli bir tarihte ve belli bir mekanda bir konferansı dinleyenler yığın sayılırlar.

Bir konserin ya da sinema filminin bitiminde dağılmakta olan kişilerin oluşturduğu topluluk ise, yığınların gündelik yaşamda en sık karşılaşılan türü olan *kalabalıklara* bir örnektir. Kalabalıklarda, belki diğer insanlardan yalnızca fiziksel yakınlıkları kadar haberdar olabiliriz; dinleyici ya da izleyici topluluklar kadar bile birarada bulunmayız.

Bir amacı gerçekleştirme, kendisini ifade etme, bir uygulamayı protesto etmek gibi nedenlerle biraraya gelen ve belli ölçüde örgütlenmeye de ihtiyaç duyulan topluluklarla da karşılaşırız. Bunlar genel olarak *gösteri toplulukları* olarak adlandırılır.

Çağdaş yaşamda insanlar, komşuluk ilişkilerinin büyük anlam ve önem taşıdığı geleneksel toplumların aksine, yığın niteliği gösteren yerleşim alanlarında yaşamaktadırlar, özellikle de kentlerde. Birbirine fiziksel açıdan yakın olmalarına karşın, birbirine yabancı birey ve ailelerin yaşadıkları apartmanlar, güvenli siteler, rezidanslar, oda oda kiralanmış binalar ve mahalleler vs. gibi.

Toplumsal Kategoriler; toplumsal yığından ya da toplumsal gruptan farklı olarak, aslında zihinsel bir inşa olarak, ‘gözlemcinin yargılarında bir araya gelmiş kişilere işaret eden’ bir kavramdır. Toplumsal kategorilerin tanımlanmasında en önemli husus, kişilerin birtakım ortak özellikleri paylaşmakta olduklarının saptanmasıdır. Belli bir toplumsal kategori içerisinde değerlendirilen kişiler, böyle bir kategorinin varlığından ya da başkalarıyla birlikte bir kategori oluşturduklarından haberdar bile olmayabilirler. Okul öncesi çocuklar, evli kadınlar, tarım işçileri, sosyal konutlarda ikamet eden aileler, okur-yazar olmayanlar, yaş, meslek, eğitim durumu vb. gibi belli yönlerden benzeşen kişiler toplumsal gruplardan farklı olarak birbirleriyle gerçek ilişkiler içinde bulunmazlar, hatta birbirlerini tanımazlar bile.

Kategorilerin ayırımına temel teşkil eden özellik ancak toplumsal açıdan belli, anlamlı sonuçlara veya değerlendirmelere yol açacak nitelikte ise toplumsal kategorilerden söz etmek mümkün hale gelir. Örneğin toplumdaki kıvrıcık ve düz saçlılar ayırımını bir toplumsal kategori olarak değerlendiremeyiz; ancak köylü-kentli, sivil-asker, yerli-göçmen, çiftçi-işçi vb. gibi ayırmalar sosyolojik araştırmalar açısından önemli, anlamlı sonuçlara yol açabilecek toplumsal özellikler olarak değerlendirilir.

Toplumsal kategorilerin *istatistikî* nitelikte oldukları açıktır. Sadece istatistikî bir ortalama ya da tekabül ediyor olması, kategorileri dikkate almamayı gerektirmez. Zira

sosyoloğun araştırma amaçlarına bağlı olarak, bu türden istatistikî kategoriler önemli olabilir: Örneğin, siyasal davranışı analiz eden bir sosyal bilimci verilerini oy veren veya vermeyen, radikal ve muhafazakar, kadın ve erkek seçmenler veya yaş, eğitim, meslek ve gelir ölçütlerine göre kategorilere ayırıp düzenleyebilir. Eğitimle ilgili ya da yoksullukla ilgili araştırma yapan bir sosyal bilimci, farklı kategorileri kendisine baz alabilir.

İstatistikî kategoriler, genellikle incelenen ‘evren’i bize verir. Evren, araştırma yaptığımız alanla ilgili verilerin toplam sayısıdır. Örneğin, “İstanbul’da 2011 yılında 1000 bebek doğdu” şeklindeki bir önerme tek başına bir anlam ifade etmez; bu önerme, ancak İstanbul’un genel nüfusu bilindiğinde ya da dikkate alındığında bir anlam ifade eder. Bu mukayese sonucunda, söz konusu doğum sayısının nüfus artışı açısından yüksek ya da düşük olduğuna ilişkin bir değerlendirme yapabiliriz. Benzer durumlar, evlilik, boşanma vs. rakamlarıyla ilgili de söylenebilir. Toplumsal kategoriler hakkında bu türden bilgilere sahip olmak, toplumsal durumlar ve gelişmeler hakkında bilgi sahibi olmak ya da toplumsal düzenlemeler ve hazırlıklar yapmak açısından önemli olabilir. Örneğin, 2011 yılında doğan çocukların sayısına ilişkin bir bilgi, yaklaşık 6-7 yıl sonra kaç öğrencinin okula başlayacağını tahmin etmek açısından ve ihtiyaçların tespiti açısından faydalı olacaktır.

Çağdaş toplumda rastlanan pek çok ve çeşitli kategori mevcuttur. Fakat bunlar arasında özellikle ikisinden söz etmek gerekebilir: Bunlardan bir tanesi olan *kitle*, aynı uyarıcıdan etkilenmekle beraber fizik yakınlığı bulunmayan kimselerin oluşturduğu bir toplumsal kategoridir. Belli bir kitleyi oluşturan kişiler birbirleriyle etkileşim içinde bulunmazlar, ancak ilgi ve beğenileriyle başkalarından ayrışırlar. Aynı gazeteyi okuyanlar, aynı müzik sanatçısını dinleyenler, aynı aktörün filmlerini izleyenler arasında karşılıklı anlamlı ilişkiler mevcut olmadığı, aralarında hiyerarşik bir işbölümü vs. olmadığı için bir toplumsal grup olarak değerlendirilmezler. Aynı şekilde aralarında fizikî bir ilişki olmadığı, aynı yerde bulunmadıkları için yığın olarak da kabul görmezler. Ortak paydaları ‘uyaran’ın aynı olmasıdır. Günümüzde, bu türden kitle araştırmaları; moda, kitle iletişim araçları, pazarlama vs. gibi alanlarda önemli hale gelmiştir.

Bir diğer önemli toplumsal kategori örneği *azınlıklardır*. Azınlıklar, toplumun egemen üyelerinden belirgin farklılıkları nedeniyle ayrımcılığa tabi tutulan kişilerden oluşan kategorilerdir. Azınlık üyelerinin tanımlanmasında konuştukları dil, inanç, derilerinin rengi vb. gibi çeşitli özellikler belirleyici olabilir. Bir toplumda azınlıkların ortaya çıkışı; ekonomik veya siyasal nedenlerle gerçekleştirilen gönüllü ya da zorunlu göçler, toprak ilhakları, sömürgecilik vs. gibi çeşitli yollarla olabilir. Ayrıca, toplumsal azınlık kavramını, sayısal azınlık ile de karıştırmamak gerekir. Örneğin apartheid rejiminin hüküm sürdüğü dönemde Güney Afrika’da Bantu yerlileri buradaki Avrupalılardan sayıca çok fazla idiler, fakat Avrupalılar egemen, Bantular ise azınlık statüsündeydiler ve Avrupalı yönetici sınıflar tarafından toplumsal yaşamdan dışlanmış ve çeşitli baskılara maruz bırakılmışlardı.

İnsanları belli kıstaslara ve özelliklere göre türlere ayırma olarak tanımlanan kategorileştirmenin özel bir türü de *kalıpyargılardır*. İnsanlarda gerçekten var olan bir özelliğe dayalı olarak geliştirilen kategorilerden farklı olarak *kalıpyargılar*, ‘var olduğu sanılan’, ‘varsayılan’ bir özelliğe dayanırlar. Dolayısıyla bilimsel kanıtlara dayanmazlar.

Kulaktan dolma bilgilerle üretilirler. Genelleştirme ve özelleştirme eğilimlerinin bir sonucu olarak geliştirilen yargılardır. Örneğin Türkiye'nin herhangi bir şehirden tanıdığımız 3-5 kişiden hareketle o şehrin tamamına ilişkin bir genellemeye varmak gibi. Bunun tersi de söz konusu olabilir: Örneğin herhangi bir şehirden ya da ülkeden olanlara ilişkin genellemeci yargımızı, o şehir ya da ülkeden daha önce hiç tanımadığımız birisine uygulamamız gibi...

Okuma Önerileri

Toplumsal grup, grup kimliği, grup etkileşimleri vs. için –metnin dipnotlarında verilen eserler haricinde- şu çalışmalara bakılabilir: D. Krech, R. S. Crutfield ve E. L. Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert*, 2 cilt, çev. Mümtaz Turhan, İstanbul: MEB Yay., 1970-1971; D. Krech, R. S. Crutfield ve E. L. Ballachey, *Sosyal Psikoloji*, çev. Erol Güngör, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007; G. C. Homans, *İnsan Grubu*, çev. O. Onaran, B. Oran ve Ü. Oskay, Ankara: TODAİE Yay., 1971; Nuran Hortaçsu, *En Güzel Psikoloji Sosyal Psikoloji*, Ankara: İmge Kitabevi, 2012; Nuran Hortaçsu, *Ben Biz Siz Hepimiz: Toplumsal Kimlik ve Gruplararası İlişkiler*, Ankara: İmge Kitabevi, 2007.

Uygulamalar

Gündelik hayatımızda aile fertlerinden market çalışanlarına, devlet kurumlarında çalışanlara, iş yerindeki ya da okuldaki arkadaşlara varıncaya dek pek çok ilişki içerisinde olur, etkileşimlerde bulunuruz. Pek çok farklı toplumsal mekana girer çıkarız. Bütün bir gün içinde karşılaştığınız insanlarla ne türden ilişkiler kurduğumuzu, hangi toplumsal mekanlarına ve hangi iş ortamlarına girdiğiniz üzerine düşünelim ve bir liste oluşturalım.

Uygulama Soruları

- Gün içinde karşılaştığınız bütün insanlarla aynı düzeyde ve aynı türden ilişkiler mi kurdunuz?
- Aynılıklar ya da farklılıklar nelerdir?
- Bu benzerliklerin ya da farklılıkların sebepleri sizce nedir?
- İçine girdiğiniz farklı mekanlarda nasıl davrandınız? Her yerde aynı şekilde mi yoksa mekanın/ortamın özelliklerine göre siz de farklı şekillerde mi davrandınız?
- Sınıftaki davranışlarınızla bir dinlenme ya da eğlenme mekanındaki davranışlarımız aynı mıdır? Neden?

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

Bireyin toplumla ilişkisi ve toplumun genel işleyişi, bir anlamda, bu derste tanımlamaya ve tanıtmaya çalıştığımız gruplar, yığınlar, kitleler vs. içerisinde ve aracılığıyla gerçekleşir. Hatırlanması gereken bir husus; toplumsal hayatın durağan bir hayat olmadığıdır. Tam tersine toplumsal hayatımız son derece değişkenlikler içerir ve dinamiktir. Bireyler olarak bizler, gündelik hayatımızda bütün bu farklı birliktelikler içerisinde oluyoruz. Sabahleyin uyanıp yataktan çıkmakla başlayan ve akşam eve dönüp uyuyana kadar geçen süre içerisinde, toplumsal gruptan toplumsal yığınlara varıncaya dek birçok farklı topluluk içerisinde bulunuyor, içinde bulunduğumuz yapıya uygun davranışlar sergiliyoruz, sergilemediğimizde belki ayıplanıyor ya da sergilemeyenleri ayıplıyoruz; kategorilerden, kitlelerden, kalıpyargılardan vs. söz ediyoruz. Dahası bazen kağıt üzerinde durağan, birbirinden ayrı ve kopuk görünen bu farklı topluluk tiplerini aynı anda yaşamak durumunda kalabiliyoruz.

Toplumsal grup, toplumsal yığın, toplumsal kategori gibi kavramların incelenmesi, sistematik çözümlemenin ilk adımıdır. Bu tanımlamalar, araştırma sorularını ortaya çıkarır. Örneğin, toplumsal grubun tanımı, grup içinde araştırılması gereken etkileşimler, değerler, dayanışma vb. gibi değişkenleri ortaya çıkarır. Bir grubun üyelerinin grupla özdeşimi bir başka gruba göre daha güçlü ya da daha zayıf olabilir. Bir grubun üyelerinin birleriyle ilişkileri bir diğer gruba göre daha yoğun ya da gevşek olabilir.

Toplumlar, basitçe, belli statüleri olan ve rollerine uygun olarak hayatlarını sürdüren bireylerden oluşmuş bütünlükler olarak tanımlamayacak kadar karmaşık yapılara sahiptirler. Bireyler, toplum içerisinde atomik varlıklar olarak bulunmazlar. Toplumla doğrudan ilişkiye de geçmezler. Büyük toplumla bireylerin etkileşimini sağlayan ‘grup’ olarak adlandırdığımız daha küçük birliktelikler vardır. Bireyler, toplumların değerlerini, normlarını, toplumla ya da toplumun diğer unsurlarıyla nasıl ilişkiye geçilebileceğini bu gruplar aracılığıyla öğrenir ve yaşarlar.

Toplumda tek bir türde grup yoktur. Gerek iç sağlamlığı, gerek sayısı, gerekse de işlevleri ve ilişki türleri itibarıyla pek çok grup mevcuttur. Toplum içerisindeki birey de, basit olarak hayatı boyunca tek bir gruba üye olarak yaşamını sürdürmez. Gün içinde üyesi olduğumuz pek çok gruba girer çıkarız. Hepsini hayatımızın farklı bir yerine koyduğumuz bu grupların kimi zaman birbirleriyle çeliştiği, çatıştığı ya da bizi birinden birinin isteklerini yapmaya tercih ettiği durumları da yaşarız.

Bölüm Soruları

1. Birincil grupları ikincil gruplardan nasıl ayırt edersiniz? Kendi yaşıntınızdan örnekler vererek tartışınız.
2. Birincil grup-ikincil grup (Cooley), cemaat-cemiyet (Tönnies) ve mekanik dayanışma-organik dayanışma (Durkheim) şeklindeki tasnifleri karşılaştırınız ve bu tasnifler arasındaki benzer ve farklı yönleri tartışınız.
3. “Şehirlere göç ‘gelişmiş’ veya ‘gelişmekte olan’ ülkelerde cemaat bağlarında kopmaya yol açar.” görüşünü birincil gruplar/iç grup/cemaat tanımlarını dikkate alarak tartışınız.
4. ‘Cemaat duygusu modern toplumlarda kaybolmuştur.’ Lehte ya da aleyhte delillerle birlikte, bu tezi tartışınız.

9. TOPLUMSAL STATÜ ve TOPLUMSAL ROL

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

9.1. Toplumsal Statü

9.2. Toplumsal Rol

9.3. Anahtar Statüler

9.4. Rol Çatışması

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Birer birey olarak toplumda işgal ettiğiniz tüm statüleri listeyiniz?
- İçlerinden hangisiyle tanımlanmayı arzu ediyorsunuz?
- Statüleriniz arasında sizi içsel bir gerilime sürükleyen, birbiriyle çatışan statüleriniz var mıdır? Varsa hangileridir?

Anahtar Kavramlar

- Toplumsal statü
- Toplumsal rol
- Rol çatışması
- Anahtar statü

Giriş

Grupların ya da toplumların belirleyici özelliği, bir bütün oluşturmalarıdır. Bütünleşme ise, yani parçaların her birinin diğerleriyle birlikte var olduğu yapılaşmayla birlikte sağlanır. O nedenle, ‘yapı’ kavramı, sosyolojinin önemli, belki de en önemli, fakat üzerinde bir görüş birliğinin sağlanamadığı ya da en az sağlanabildiği kavramlardan bir tanesidir.

“Toplumsal yapı” kavramını ilk kullananlardan biri Herbert Spencer’dir.¹ Spencer, bu kavramla neyi kastettiğini açıklamak için biyolojik benzetmelerin (organik yapı ve evrimle kurduğu analogiler vb. gibi) çokça etkisinde kalmıştı. Sonraki dönemde pek çok sosyolog ve antropolog ‘toplumsal yapı’ kavramına bir açıklık sağlama çabası içerisinde olmuşlarsa da, yaptıkları tanımlar birbirlerinden epeyce farklı olmuştur.

“Yapı kavramını kişilerarası ilişkilerin yapısal biçimi (Radcliffe-Brown); toplumdaki kalıcı, sürekli, örgütlenmiş ilişkilerin oluşturduğu temel grup ve kurumların bütünü (M. Ginsberg); toplumsal rollerin bileşkesi (S. F. Nadel, H. Gerth ve C. W. Mills) olarak belirleyen görüşler vardır.”² Bütün bu yaklaşımlar; öne çıkardıkları hususların ya da vurguların farklılaşmasına karşın, toplumun belli başlı öğelerini belirlemeyi amaçladıkları, bu öğelerin birbirleriyle nasıl ilişkili olduklarını ve bu ilişkilerin/bağlantıların nasıl olup da parçaların tümünü aşan özelliklere sahip sürekli bir bütün ortaya çıkardığını araştırmayı amaçlarlar.

Yapı kavramı genellikle bir düzen, düzenlilik, örgütlenme özelliklerini akla getirir. Nitekim parçaları arasında düzenli, uyumlu ilişkiler bulunmayan oluşumlar bir sistem olarak görülmezler. Bu çerçevede, yapının durağan bir özellik içerisinde olduğu söylenebilir. İnceleme kolaylığı açısından, sosyologlar da, toplumun durağan/statik yanı ile dinamik yanını birbirinden ayırtırmayı tercih etmişlerdir (Comte’un sosyoloji için önerdiği ‘toplumsal statik’ ve ‘toplumsal dinamik’ ayırımına benzer olarak).

İşlevselci ve yapısal-işlevselci yaklaşımın bir uzantısı olarak da değerlendirebileceğimiz tarzda, toplumun nasıl düzenlendiğinin anlaşılmasında benimsenen yaklaşımlardan bir tanesi, fakat sosyolojiye de hakim olan yaklaşım, toplumsal davranışı kişilerden ayırtırarak statülere bağlamak suretiyle işe başlamaktır. Bunun bir devamı olarak da, her bir toplumda bu statülere bağlı olarak belli ayırtırmalar ve sıralamalar gerçekleştirilir, sonrasında da bu sıralamalardan hareketle de tabakalaşmalar araştırılmaya, değerlendirilmeye çalışılır.

Bu bölümde, toplumsal statüler ve toplumsal roller üzerinde durulacaktır.

¹ Tom Bottomore, *Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Kılavuz*, çev. Ünsal Oskay, 2. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayın Dağ., 1984, s. 112.

² E. Mine Tan, *Toplumbilime Giriş: Temel Kavramlar*, Ankara: AÜ Eğitim Fakültesi Yay., 1981, s. 62.

9.1. Toplumsal Statü

Statü sözcüğü, ‘durum’ anlamındaki Latince *status*’tan türemiştir. Sözcük Batı dillerinde 18. yüzyıldan itibaren, hukukta bir durumu veya konumu ifade etmek için (örneğin, ‘medenî durum’, ‘zencilerin yasal statüleri’, ‘gündelikçi-işçilerin statüleri’ vb. gibi) kullanıldı ve bu anlamıyla günümüze dek ulaştı. Williams, aşağıya alıntıladığımız uzun paragrafta, ‘statü’ kavramının kökenini, tarihsel süreç içinde kazandığı yeni anlamı ve çağdaş sosyolojideki konumunu kısaca özetliyor:

“Sık sık daha kesin ve ölçülebilir bir terim olarak *class*’a (sınıf) tercihen önerildiği modern sosyolojide, yeni bir genel anlamda kullanılmasıyla birlikte, sözcük zorlaşır. *Class*’ın grup, merteye ve oluşum şeklindeki başlıca üç anlamına gönderme yapmadan, bunu açıklığa kavuşturmak olanaksız. Belli ki **status**’un ne grup ne de oluşum anlamında açık bir anlamı yok, *asıl önemi mertebeyi anlatan yeni ve modernleştirici bir terim olmasında (merteye [rank] teriminin devralınmaya ve resmiyete ilişkin çağrışımlarını taşımaz)*. Dolayısıyla yalnızca bu anlamıyla *class* sözcüğünün yerine geçirilebilir. (...) Sözcüğün kullanımı çoğu zaman Max Weber’e ve onun Marx’a ait *sınıf* kavramını eleştirmesine kadar götürülür. (...) Marx’taki başlıca anlamıyla *class*’ın salt ekonomik etkenlerinden başka motivasyonları olan bir toplumsal grubu kapsayacak biçimde genişletilebilir bu anlam: gruba veya ayrı bir toplumsal duruma uygun sosyal inanışlar ve idealler gibi motivasyonlar. Daha yakın zamanların sosyolojisinde, bu önemli toplumsal gözlem, genelleştirilen bir merteye düzeni şeklinde soyut bir anlama aktarıldı: ‘toplumsal statü... bir kişi, aile ya da akrabalık grubunun toplumsal sistemde diğerlerine göre tuttuğu konum... Toplumsal statünün birkaç kişinin doruğa yerleştiği hiyerarşik bir dağılımı vardır...’ (*A Dictionary of Sociology*, G. D. Mitchell, 1968). Bu, rekabetçi ve hiyerarşik toplum modeline olağandışı bir teknik derinlik getirmiştir. **Status** ‘sürekliliği olan bir değişken’dir, ama gözlemlenebilir ‘öbek’leriyle birlikte merteye anlamıyla *sınıf*’a karşı, belirli grup ya da oluşum imaları olan bir ölçüm terimi olarak bunlar avantajlarıdır. Aynı zamanda dezavantajlarıdır, çünkü terim (geleneksel çağrışımlarından) görünüşte nesnel **statü belirleme** sürecini karıştırması kaçınılmaz olan saygı ve özsaygı öğelerini miras olarak alır. *Merteye*’nin ünvanları ve kuşakları varken, **statü**’nün *simgeleri* vardır. Fakat bunların yalnızca sergilenebilmesi değil, edinilmesi de karakteristiktir; nesnel ya da sahte-nesnel göstergeler, bu durumda öznel ya da sırf gösterişe dönük vurgularla karıştırılır. Bu özelleşmiş, ama artık yaygın anlamıyla **statü**’nün dilinin özellikle indirgenmiş bir anlamda (*merteye*) *sınıf*’ın dili halini alması çok anlamlıdır. Oluşum, hatta daha geniş grup anlamında *sınıf*’ın üstünü çiziyormuş gibi görünme ve de hiyerarşik ve bireysel olarak rekabetçi olmakla kalmayan, özü bakımından tüketim ve gösterişle tanımlanan bir toplum modeli sunma avantajlarına sahiptir bu. Dolayısıyla ‘sürekliliği olan bir toplumsal statü skalası’, ‘evin oturma odasına yansıyan yaşam biçimi’ üstüne temellendirilmiştir (...). Birimler **statü grupları**, hatta **statü sistemi** olacak biçimde gruplandırılırken, ölçülmekte olan ‘yaşama’ biçimi, ister mallar ve hizmetler olsun ister ‘kamuoyu’ olsun, piyasa araştırmasıyla tanımlanır. Önceden yasal durum ya da genel durumu anlatan (...) terim de bu

durumda uzlaşılı modern kullanımıyla, bütün toplumsal sorunların devingen bir tüketici topluma indirgenmesinin emrine amade bir terimdir.”³

Statü, özellikle Max Weber sosyolojisi bağlamında önem kazanan ve çağdaş toplumların tabakalaşma sistemlerinin analizinde yoğun biçimde kullanılan bir kavramdır. Başlarken kavramın, bir ‘giriş’ metninde sunulandan çok daha zengin ve karmaşık bir içeriğe sahip olduğu konusunda bir uyarıda bulunmak gerekiyor. Konunun bu boyutunun ve tartışmanın taraflarının daha açık ifade bir ifadesi Turner’in şu ifadelerinde yer alır:

“(…) tartışma, kısaca Karl Marx’ın (1818-1883) çalışmalarındaki toplumsal sınıfın politik ekonomisi ile Max Weber’in sosyolojisi arasındaki karşıtlık olarak ifade edilebilir. Marx’a göre, toplumdaki asli bölünmeler ve sonuçta oluşan toplumsal tabakalaşmanın tüm biçimlerinin temelleri ekonomik niteliklidir, yani özel mülkiyete sahiplikle ilgilidir. Marksist sosyolojiye göre toplumlardaki eşitsizlik, bölünme, hiyerarşi ve ayrımların nedeni, asıl olarak ekonomik ilişkilerde bulunabilir. Ayrıca, bu ekonomik ilişkiler, ancak tarihsel çözümlemeyle anlaşılabilir. Bu nedenle Marksist sosyoloji, çoğu zaman ‘tarihsel materyalizm’ olarak tanımlanır. Oysa, Weber’in çalışmalarını izlediğimizde, toplumsal tabakalaşmanın bir çok boyutunun (örneğin güç/iktidar, ekonomik ve kültürel farklılıklar) olduğunu görürüz. (...) Statü kavramını çevreleyen tartışma, sosyolojideki kuramsal yaklaşım farklılıklarıyla ilintilidir. Bu tartışma, toplumdaki eşitsizlik boyutları ve boyutlar arasındaki ilişkiyle bağlantılıdır. Bu konu önemsiz gibi görünse de, bakış açısı farklılığı, gerçekte tarihe bakıştaki farklılıkları içerir. Kısaca, Weberci ve Marksist sosyolojiler arasındaki gerilimler, ekonomik sınıf ya da statü gruplarından hangisinin toplumsal tabakalaşmanın en önemli ögesi olduğu ve bundan dolayı da modern toplumlardaki politik çatışmanın niteliği etrafında odaklanmaktadır. Klasik Marksizm, sosyalizmde özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasıyla toplumsal sınıfların yok olacağını öngörmüşken, Weber, hem kapitalizm hem de sosyalizmde statü farklılıkları ve statü-grup çatışmalarının süreceğini iddia etmiştir.”⁴

Toplumsal ilişkilerin daha çok uzlaşmayla mı yoksa çatışmayla mı tanımlanması gerektiği konusu, sosyolojideki temel tartışmalardan bir tanesidir. Toplumsal uzlaşma kuramları, bu çerçevede, toplumsal düzenin varlığını nasıl sürdürdüğünü açıklamaya çalışır. Çatışma sosyologları ise, anlaşma ve uzlaşma alanlarından ziyade, çatışma, gerilim ve düzensizliğin yaygınlığına vurgu yaparlar. Günümüzde, her iki boyutun da belli bir öneminin ve etkisinin bulunduğunu belirten yaklaşımların gelişmesiyle birlikte bu tartışma bir yönüyle aşılmış görünüyor.

Statü konusunun ele alınmasında, Turner’e göre, ABD ve Avrupa sosyolojileri arasındaki farklılıklar da önemli olmaktadır: “Birleşik Devletler’deki statü tabakalaşmasının tarihsel gelişiminin Avrupa’daki sınıf sistemlerinin gelişiminden bazı bakımlardan farklı olduğunu görebiliriz. Birleşik Devletler, feodal bir soyluluk geleneğini miras almamıştır. Göç, hem ülkenin değer sistemi içerisinde temel bir bileşen olarak bir bireysel başarı duygusu hem

³ Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler: Kültür ve Toplumun Sözvarlığı*, çev. Savaş Kılıç, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 2007, s. 364-365.

⁴ Bryan S. Turner, *Statü*, çev. Kemal İnal, Ankara: Doruk Yay., 2000, s. 12-13.

de ayrı ve rakip etnik topluluklar biçiminde örgütlenmiş olan bir toplumsal sistem oluşturmada kritik bir rol oynamıştır. Bu tarihsel farklılıklar, Amerikan ve Avrupa sosyolojilerindeki toplumsal tabakalaşmaya oldukça farklı olan yaklaşımları bir dereceye kadar açıklamaktadır. Avrupa kökenli sosyal kuramlar, endüstriyel toplumlardaki ekonomik sınıfların rolüyle ilgilenirken, Amerikan sosyologları ise bireylerin toplumsal hareketliliği çalışmaları, mesleki yapı çözümlemesi (...) ve saygınlığa ilişkin öznel duygularla (...) daha çok ilgilenmişlerdir.”⁵ Aynı yerde, Turner, ABD bağlamında Warner Sosyoloji Okulu’nun⁶ çalışmalarıyla “Weber’in statü kavramına ilişkin çatışma perspektifi”nin dönüştürüldüğü, asıl çerçevesinden saptırıldığı, ‘statü’ ve ‘sınıf’ kavramlarının birleştirildiği ve çatışmanın bilinci biçimlendirmedeki öneminin göz ardı edildiği tespitini yapmaktadır: “Toplumsal tabakalaşma, saygınlık mertebelenirilmesiyle eşitlenen daimi bir konumlar derecesi olarak görülmüştür. Bireylerin, kendi kişisel çabalarının sonucunda bu derecelendirilmiş konumlar içinde hareket ettikleri düşünülmüştür. Kaynakları tekelleştirmek için sosyal kapanma uygulayan statü grupları düşüncesi, toplumsal hareketlilik fırsatlarının hayli fazla olduğu sınıfsız bir toplum olarak Amerikan imgesi lehine terkedilmiştir. Hem Marx’ın hem de Weber’in sosyolojilerinde gördüğümüz toplumların tarihsel dönüşümlerinin dinamik sürecindeki temel öğeler olarak sınıf çatışması ve statü rekabetine odaklaşmanın yerini, Warner Okulu’nun topluluk çalışmaları ile K. Davis ve W. E. Moore’un yapısal işlevselci tabakalaşma kuramında uzlaşmaya yapılan vurgu almıştır.”⁷

Statü kavramının farklı yorumlarına ilişkin Turner’in altını çizdiği bu durum, Gordon Marshall tarafından da farklı bir biçimde dile getirilmektedir:

“Sosyolojide statü konusunda iki yaklaşım vardır. Daha zayıf olan anlamı çerçevesinde statü, bir kişinin toplumsal yapıda işgal ettiği konum (öğretmen vb. olarak) anlamına gelir ve genellikle, statü-rol düşüncesini akla getirmek için toplumsal rol nosyonu ile birleştirilir. Daha güçlü anlamıyla ise, statü grupları ya da katmanlarının hukuksal, siyasal ve kültürel ölçütlerle derecelendirilip düzenlendiği bir toplumsal tabakalaşma biçimini anlatır. Statü konusundaki bu yaklaşımın birçok versiyonu vardır. Örneğin hukuk kuramcısı Sir Henry Maine, Batı toplumunun tarihini, statüden sözleşmeye geçiş; yani, hiyerarşik bakımdan düzenlenmiş katmanlara dayalı feodal örgütlenmeden,

⁵ Bryan S. Turner, *a.g.e.*, s. 22.

⁶ 1930 ve 1940’larda isminden çokça söz edilen Amerikalı sosyolog William Lloyd Warner’in (1898-1970) çalışmaları ve düşünceleri etrafında şekillenen yaklaşımları ifade ediyor. Warner’in temel çalışması, literatürde ‘Yankee Şehri Araştırmaları’ olarak bilinen, New England’ın 1930’ların başlarındaki yaşamıyla ilgili, sınıf, cemaat, fabrika yaşamı, etnik gruplaşmalar, din ve sembolizm üzerinde duran, çarpıcı ve etkili cemaat araştırmasıdır. 5 cilt olarak yayınlanan eserin *Social Life of a Modern Community (Modern Bir Cemaatin Toplumsal Hayatı)*, 1941) başlığını taşıyan ilk cildi, onun sosyolojisinin temelini oluşturmaktadır. Bu ciltte Warner, tarihsel olmayan işlevselciliği ayrıntılı bir şekilde ortaya koyuyordu. Bu konudaki yorumları nedeniyle ciddi eleştirilere de uğradı. “Her ne kadar benimsediği sınıf görüşü, analitik bakımdan üç ayrı kavram olan sınıf, statü ve partiyi, sınıfın dikey bir boyutunun içine dahil etmiş olsa ve sınıftan çok (aslında) bir prestij ölçütü taşısa da, onun bir akademik tabuyu yıkıp, ABD’de tabakalaşmanın tartışılmasının yolunu açtığı da kabul edilmelidir.” Bkz. Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1999, s. 791.

⁷ Bryan S. Turner, *a.g.e.*, s. 22-23.

birbirlerine sözleşmeler aracılığıyla bağlı bireyler arasındaki piyasa ilişkilerine geçiş ekseninde kavramsallaştırabileceğimiz görüşündeydi. Max Weber de, sınıf, statü ile partiyi birbirinden ayırarak kategorileştirdiği ünlü iktidar kuramında, sınıflar, statü grupları ile siyasal partiler arasındaki ilişkileri buna benzer bir tarihsel bakışla ele almıştı.”⁸

Kavramın çok boyutluluğuna ve karmaşıklığına ilişkin bu başlangıç ve genel bilgilendirmeden –belki de genel bir hatırlatma yaptıktan- sonra, gerek sınıf kavramını ve gerekse tabakalaşma konusunu sonraki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde ele alacağımızı da belirterek, statü ve onunla ilgili belli kavramların kısaca tanıtımına ve değerlendirmesine geçebiliriz.

Statü, toplumsal yapının [aynı zamanda ‘toplumsal tabakalaşma’nın] en küçük birimleri olarak değerlendirilir ve kısaca “bireyin toplum yapısı içindeki yeri, konumu, ‘mekkii’”⁹ olarak tanımlanır. Statü, onu işgal eden kişilerin özelliklerinden, şahıslarından bağımsız olarak nitelendirilip değerlendirilmiştir. Birer soyutlamadırlar. Toplumsal grup içinde belli bir yerin diğer yerlere göre belirlenmesidir. Bu yönüyle, statü kavramının tüm tanımlarında somut belli karşıtlıklar ya da karşılaştırmalar gizlidir. Örneğin kadının statüsünden söz ediyorsak eğer, bu her zaman erkeğin statüsüne göre yapılan bir değerlendirmedir. Elitler kavramı, zımnî olarak elit olmayanların varlığını da ifade etmektedir. Türklerden söz ettiğimizde Türk olmayan birilerinin bulunduğunu da ifade ediyoruz demektir.

Belli bir statünün iyi, önemli, güçlü, sıradan ya da kötü olarak nitelenmesi onun *saygınlığını* (prestijini) oluşturur. Herhangi bir statünün saygınlığı, o statüyü işgal eden kişinin rol davranışının değerlendirilmesinden farklı bir husustur. Statüye ilişkin toplumsal değerlendirme *statüsel saygınlık* olarak adlandırılırken, o statüyü işgal eden kişinin kendisinden beklenen rolleri ne ölçüde başarılı bir şekilde yerine getirdiği *kişisel saygınlık* olarak adlandırılır. Statüsel saygınlık, kişisel saygınlığın bir garantisi değildir. Toplumda yüksek bir statüye sahip bir mesleği (doktorluk, avukatlık, yöneticilik, siyaset vb. gibi) icra eden herhangi bir kişi, sergilediği –toplum tarafından hoş karşılanmayan- kimi gayri ahlakî davranışlar nedeniyle mesleğinin statüsüne eş değerde bir kişisel saygınlığa sahip olmayabilir.

Toplumsal statüler, genellikle iki yolla kazanılır:

(1) Doğumla edinme [verilmiş statü]:

Biyolojik faktörler: Yaş, cinsiyet, ırk ve başka fizikî özellikler gibi biyolojik faktörler, bazı statülerle yakından ilgilidir. Hemen hemen tüm toplumlar yaşla ilgili olarak bazı statü ayrışmaları kabul edilir: Seçmenlik, medenî haklardan yararlanma, askerlik, memuriyete giriş, evlilik vb. gibi bazı statüler belli yaşlarla bağlantılıdır. Yaş değişiklikleri fizyolojiden ziyade kültürel kalıplarla ilişkilendirilebilmektedir. Çocukluk statüsü ilkel ve medenî toplumlara olduğu kadar, zamana ve koşullara bağlı olarak da değişebilmektedir. Örneğin Sparta’da

⁸ Gordon Marshall, *a.g.e.*, s. 697.

⁹ E. Mine Tan, *a.g.e.*, s. 64.

hastalıklı ve sakat çocuklar genellikle dağlarda ölüme terk edilirken, çağdaş toplumlarda bundan tamamen farklı bir görüş saygınlık kazanmıştır. Çağdaş toplumlarda eğitim süresinin uzatılması, evlenme yaşının yükseltilmesi, çocuk yaşta çalışmanın yasaklanması vb. gibi uygulamalarla çocukluktan yetişkinliğe geçiş süreci uzatılmaktadır. Yaşlılık statüsünün, özellikle sanayileşme öncesi toplumlarda büyük bir saygınlık ve güç belirtisi olarak görüldüğü de hatırlanmalıdır.

Değişmez ve kolaylıkla görülebilen fiziksel bir özellik olması nedeniyle *cinsiyet* de, statü ayrışımına elverişli bir zemin teşkil etmektedir. Meslekî, düşünsel uğraşlar, siyasal sorumluluklar ve öteki pek çok faaliyet çeşitleri her toplumda kadın ve erkek açısından değişik ölçütlere dayandırılmaktadır. Günümüzde boyutları çeşitli disiplinlerin ürettiği bilgiler ışığında tartışılır olmakla birlikte, her toplumda kadın ve erkek ayrımına dayalı bir işbölümünün üretildiği gözlemlenmektedir. Kadın ve erkek statüleri ayrışmasını biyolojik temele indirmek, antropolojik verilerin erkeğin üstün gücü ve yapısına dayanan meşrulaştırma çabalarını da epeyce zorlamaya başlamıştır. Yalnızca erkeklerin fizyolojik özellikleri, gücü vs. gibi nedenlerle görebileceği işlerin, dolayısıyla da sahip olacağı statülerin farklı kültürler arasında değişkenlik arz ettiği görülmektedir. Bazı toplumlarda kadının erkekten daha güçlü ve daha üstün statülere sahip olduğu da görülmektedir.

Doğumla sahip olunan statüyü belirleyen biyolojik özelliklerden bir diğeri de *ırktır*. Belli toplumlarda ve belli zamanlarda, bir ırkın diğerine göre daha yüce ya da daha aşağı statülerde tanımlanması gibi... Bu kategorilendirmeler ve ayrıştırmalar, belli işlerin, mesleklerin ve statülerin yalnızca belli ırklara özgü kılınması gibi sonuçlar doğuracaktır.

Bireyin üyesi bulunduğu *ailenin toplumsal statüsü*, o kişiye kendinden bağımsız olarak belli statülerin yüklenmesinin sebebi olabilir. Bunun yanı sıra, ailenin toplumsal statüsü ve imkanları, kişinin kendi uğraşları sonucunda elde edebileceği diğer statülere erişimde bir başlangıç noktası oluşturacaktır. Servet, eğitim, meslek, din ve mezhep gibi statü belirleyici özellikler pek çok zaman kişinin soy ve aile ilişkilerine bağlı olarak statüsünün sonuçlarıyla da ilişkilidir. Bu anlamda aile; toplumsal statüsü nedeniyle, bazı statüleri çocuğa doğrudan temin ettiği gibi, toplumsallaştırma sürecindeki önemli konumu nedeniyle çocuğun statü yönelimlerini de belirleyebilmektedir.

(2) Bireysel nitelik ve uğraşlarla kazanma [kazanılmış statü]:

Doğumla edinilen statülere ilaveten, bireyler toplumsal hayatlarında yeteneklerine ve uğraşlarına bağlı olarak farklı statülere de sahip olabilmekte, çağdaş toplumlar da onlara bu isteklerini gerçekleştirme fırsatları sunabilmektedir. Bu çerçevede, bireylerin daha farklı statüler elde etmelerinin bir aracı *eğitimidir*. Eğitim biçimi, süresi ve derecesi statü kazanılmasında önemli bir faktördür. Eğitim görmüş olmak, eğitilmiş olmak başlı başına bir statü kaynağı olabilmektedir. Eğitimin yaygınlaşması nedeniyle, eğitimin tek başına bir statü göstergesi olmaktan çıkması durumlarında bile, eğitim görülen alan (örneğin mühendislik, tıp, hukuk, siyaset bilimi vb. gibi) yüksek statülere giriş imkanları sunmaktadır.

Meslekler ve mesleklerin toplumsal yapıdaki işlevi, toplumsal işleyişteki önemleri de bireylerin toplum içerisindeki konumlarını belirlemede kullanılan bir ölçüt olarak görülmektedir. Uzmanlaşmanın ve işbölümünün artmasıyla birlikte, meslekler ve görülen işler giderek birbirinden ayrışır ve her birine farklı değer verilir. Bu anlamda bir tıp doktorunun statüsü ile bir teknisyenin statüsü ve doğal olarak da bu statülerin bireye kazandırdıkları aynı düzeyde olmaz. Bu farklılaştırma ve sıralama her toplumda karşımıza çıkan bir durum olmasına karşın, meslek hiyerarşilerindeki sıralamaların toplumdan topluma farklılıklar göstereceği açıktır. (Bu benzerlik ve değişkenlik durumu, doğumla elde edilen statüler için de aynı şekilde söylenebilir. Bazı toplumlarda yaşlılık olumlu bir özellik iken, bazı toplumlarda bunun tersi bir durum söz konusu olabilir. Irk ve inanç için de benzer bir durum söz konusudur.)

Toplumsal tabakalaşma ve toplumsal hareketlilik konusuyla da yakından ilişkili olan bir husus da şudur: Eğitimle, meslekle ya da servet biriktirmek suretiyle yeni ve daha üst statülere ulaşan bireylerin, o statüyü işgal eden bireyler ya da gruplar tarafından hemen ilk başta kolaylıkla benimsenmediği de hatırlanmalıdır. Belli statülere giren yeni bireylerin, belki bu statüleri elde etme biçimlerine ve ilgili statünün gerektirdiği varsayılan rolleri icra edip etmemelerine bağlı olarak, belli bir süre için ‘sonradan görme’ muamelesi gördükleri ve sonraki kuşaklarda bu ‘dışlanma’ durumunun ortadan kaybolduğu gözlenmektedir (örneğin, feodalite döneminde bir kısım burjuvanın para ile soyluluk unvanlarını satın almak suretiyle aristokrasi sınıfına dahil olmaları gibi).

Toplumsal sistem içinde herkesin birden fazla statüye sahip olduğu açıktır. Çünkü herkes birden fazla gruba üyedir ve her bir grup içerisindeki yeri ve konumu ayrı bir değerlendirmeye konu edilir. Aynı anda birilerinin ebeveyni, birilerinin çocuğu, birilerinin kardeşi, birilerinin arkadaşı, bazı ikincil grupların üyesi, bir öğrenci veya belli bir meslek mensubu olabiliriz. Bütün bu farklı grup ve statü içerisinde, kendimizi daha fazla ait hissettiğimiz, kendimizi özdeşleştirdiğimiz ve toplumda o statüyle anılmayı tercih ettiklerimiz vardır. Aynı şekilde, toplum da bizi bu farklı statüler içerisinde belli bir tanesiyle anmayı tercih edebilir. Örneğin, kendimizi karşımızdaki kişiye/kişilere mesleğimizi merkeze alarak tanıtmayı tercih edebiliriz. Komşumuz Ahmet Bey’i, Fatma Hanım’ı cinsiyetini, hangi şehirli olduğunu, hangi düşünce yapısına sahip olduğunu dikkate almaksızın yapmış olduğu işle tanımlayabilir, ilişkimizi o statü üzerinden kurup geliştirebiliriz: Doktor, mühendis, avukat vb. gibi. Toplumda belirleyici önemde görülen bir gruptaki statü, bireyin *kilit statüsü* [*anahtar statü*] olarak adlandırılır. Diğer statüler ikincil bir konumda kalabilir. Ancak, bireyin pek çok gruba üye olması, buna bağlı olarakda pek çok statüyü işgal etmesi ve pek çok rolü icra ediyor olması aslında bütün bu statü ve rollerin bireyin yaşam tarzı, düzeni üzerinde belli etkilerde bulunacaktır. O nedenle, bireyin her şeyini *yalnızca* kilit statüsünün belirlediğini düşünmek eksik olacaktır. Hatta, bireyin statülerinin diğer aile fertlerine de etkide bulunacağı, aynı zamanda kendisinin statüsünün de diğer aile fertlerinin statülerinden etkilenebileceği de düşünüldüğünde mesele toplumsal araştırmalarda bireyin çevre faktörlerine dikkat etmeyi de gerektirecek derecede karmaşık, karşılıklı etkileşimlerin bolca olduğu bir hal alır.

9.2. Toplumsal Rol

Bir sinema filmini, tiyatro oyununu ya da televizyon dizisini düşünelim. Aktörler, filmlerde kurgusal ya da tarihsel bir karakterin kişilik ve davranışlarını üstlenirler. Başka bir deyişle, geçici bir süre için, bir film/oyun süresince canlandığı kişiymişcesine oyundaki rolünü sergiler. Toplumsal rol kavramı da, aslında, bu role benzer. Tek bir farkla: Toplumsal rolde birey *kendini* oynamaktadır. Toplumsal rol, bu anlamda, geçici ya da kurgusal bir şey değildir. Toplumsallaşma sürecinde bireyler tarafından öğrenilir ve içselleştirilir ve bireyin dahil olmuş olduğu gruplar içerisinde oynanır.

Rol kavramı, belirli bir statü ya da toplumsal konumlara atfedilen toplumsal beklentileri ortaya koyar. Onun üzerinden, bu tür beklentilerin gerçekleşip gerçekleşmeme süreci analiz edilir. Toplumsal rol kavramı ve teorisi, özellikle yirminci yüzyılın ortalarında yaygınlık kazanmıştır. Kavrama gelen yoğun eleştirilerle birlikte bu etkisini yitirmeye ve daha az kullanılmaya başlanmışsa da, hala sosyolojik analizde temel bir kavram olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Gordon Marshall’a göre rol kuramı içerisinde birbirinden oldukça farklı iki yaklaşım bulunmaktadır:

“Bu yaklaşımlardan birincisi, Ralph Linton’un sosyal antropolojisinin gelişiminde rol oynamış ve toplumsal sistem içinde yer alan rollerin yapısal bir değerlendirmesini sunmuştur. Burada roller, kurumsallaşmış normatif hak ve yükümlülükler kümesi haline gelmiştir: Talcott Parsons’ın ünlü hasta rolü değerlendirmesi buna güzel bir örnek niteliğindedir. İkinci yaklaşım ise, genel anlamda daha toplumsal-psikolojik niteliklidir ve rol yapma, rol üstlenme ve rol oynama gibi aktif süreçlere odaklanır: Bu yaklaşım, sembolik etkileşimcilik ve dramaturji geleneklerinin bir parçasıdır. Dramaturji, toplumsal yaşamı drama ve tiyatro metaforlarıyla analiz etmektedir.”¹⁰

Role ilişkin yapısal bakış, tıpkı bir öğretmenin rolü gibi, toplumun içine bir statü yerleştirir ve daha sonra bu statünün ideal tipine eşlik eden bir dizi standart hak ve ödevler yığını tanımlamaya çalışır. Rolü, bu yaklaşıma göre, toplumsal temeli olan bu beklentiler oluşturmaktadır. Her rol, hepsinin de kendi beklenti kümeleri olan birtakım farklı ortaklıkları beraberinde getirir: Örneğin bir öğretmen; her birinin oldukça farklı beklentileri olan öğrenciler, meslektaşları, idarecileri, ebeveynler gibi rol ortaklarına sahip olabilir. Bütün bunlar ‘rol kümesi’ni oluşturmaktadır.

Talcott Parsons’ın toplum kuramı temelinde yorumlanan bu rol anlayışın karşısında, daha ziyade, rollerin işleyişindeki dinamik boyutlar üzerine yoğunlaşan sosyal psikolojik yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşım; bireylerin oynadıkları rollerin toplumsal yapı içerisindeki yerini açıklamaktan ziyade, bu rollerin yerine getirilmesi sürecindeki etkileşimler üzerine yoğunlaşır. Sosyal psikolojik yaklaşım; bireylerin diğerlerinin rollerini üstlenmesi,

¹⁰ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1999, s. 624-625.

kendi rollerini inşa etmeleri, kendilerine ait rollere karşı diğerlerinin tepkilerini tahmin etmesi vb. gibi hususlara odaklanır.

Toplumsal rol, daha ziyade durağan bir olgu görünümü veren statülerin dinamik yönünü oluşturmaktadır. Toplumsal rolün farklı tanımlarıyla karşılaşılmaktadır: “Çeşitli çalışmalarda rol kavramının ‘belli bir toplumsal statüye ilişkin olarak beklenen davranışlar’, ‘belli bir toplumsal statüde kişiden beklenen işlemlerle onun gerçek edimlerinin toplamı’, ‘belli bir toplumsal statüye ilişkin gerçek davranış kalıpları ya da beklenen davranış kalıpları’ olarak tanımlandığı görülmektedir.”¹¹

Bütün bu ve benzer tanımlar, rolün –öğrencilik, askerlik, memurluk, annelik, babalık, komşuluk vb. gibi- belli bir toplumsal statüye ilişkin davranış kalıplarına karşılık geldiğine işaret etmektedir. Örneğin cinsel rol, kişinin kadın ya da erkek olması dolayısıyla kendisinden beklenen ve/veya kendisinin gerçekleştirdiği davranışlardır. Belli bir statüyle alakalı haklar, görevler ve o statüyü işgal eden bireyin yapması gereken davranışlara *rol beklentileri (ideal rol)* adı verilmektedir. Belli bir statüdeki bireyin, o statüyle ilişkili davranışları ise *rol edimini (gerçek rol)* oluşturmaktadır.

Herhangi bir statüdeki bireyin davranışlarıyla bu statünün bir gereği olarak kendisinden beklenen davranışlar arasında belli bir uyum bulunmaktadır. Ancak bu uyumun her zaman tam olarak gerçekleşmeyebilir ya da süreklilik arz etmeyebilir. Bu durum, bütünüyle bireyin kişilik özellikleri, çevre koşulları gibi faktörlerin etkisiyle oluşabilir. Herhangi bir statüyü işgal eden kişi, o statüden beklenen rollere kendi kişiliğinden bazı özellikler katar ve dolayısıyla, aynı statüde bulunan diğer bireylerden *gerçek rol* davranışları açısından farklılaşır.

Rol beklentileri herhangi bir statüyü işgal eden kişiden bağımsız *soyutlamalardır*, o statüyü işgal eden kişinin değişmesi ve yerine bir başkasının gelmesi statüyü değiştirmedigi gibi, rol beklentilerini de değiştirmez.

Kalkınma, batılılaşma, kentleşme, sanayileşme, nüfus artışı, iç ve dış göçler gibi tüm toplumu etkileme özelliğine sahip büyük çaplı toplumsal dönüşümlerin, rol beklentileri ile rol edimleri arasında bir farklılaşma doğuracağı açıktır. Örneğin, sanayileşme, kentleşme, göç vs. nedenlerle kadın nüfusun çalışma hayatına daha aktif bir biçimde katılması, kadınların cinsel rol edimleri ile geleneksel cinsel rol beklentileri arasında bir farklılaşma yaratacaktır. Benzer şekilde anne ve babanın iş hayatına girmeleri aileye, ebeveynlere ve daha genelde aile içi rol dağılımına ilişkin geleneksel rol beklentilerinde belli farklılaşmalara sebebiyet verecektir.

Toplumsal roller, basit gibi görünmekle birlikte, oldukça karmaşıktırlar. Rollerin yerine getirilmesi, ancak ‘rol kümesi’ni oluşturan diğer bireylerle, diğer ortaklarla birlikte mümkün olur. Toplum tarafından açıkça belirtilmekle birlikte, bireyler, toplumsal rolleri toplumsal hayat içerisinde zamanla öğrenirler. Örneğin öğretmenden beklenen belli roller açıkça belirtilmiş olmasına karşın, açıkça belirtilmemiş olan fakat öğretmenin yapıp ettiği

¹¹ E. Mine Tan, *Toplumbilime Giriş: Temel Kavramlar*, Ankara: AÜ Eğitim Fakültesi Yay., 1981, s. 71.

belli davranışlar nedeniyle açığa çıkan, başka bir deyişle, örtük/gizli bazı roller de söz konusu olabilir: Açıkça belirtilen belli bilgi ve becerileri belirlenmiş belli yöntemler aracılığıyla öğrencilere öğretmelerinin yanı sıra, açıkça belirtilmeyen ancak okul kurumu içinde ya da dışında davranışlarına, giyim kuşamına vs. hassasiyet göstermesi ve dolayısıyla bu yönleriyle de –örnek bir davranış sergilemek suretiyle- öğretme ve eğitme görevini sürdürmesinin beklenmesi gibi. Bu, aynı zamanda, belli statüleri işgal eden kişilerin rollerinin yalnızca yaptıkları iş ya da icra ettikleri işi gerçekleştirdikleri mekanın dışında da sürdüğü gerçeğine bizi götürmektedir.

Herhangi bir kişinin toplumsal statüsü sadece başka kişilerin toplumsal statüleri ile ilişkili olduğunda ya da onunla karşılaştırıldıklarında sosyolojik olarak anlamlı olabilirler. Aynı değerlendirmeyi toplumsal roller için de yapabiliriz. Toplumsal roller, tek başlarına var olmazlar, ancak başka roller aracılığıyla tanımlanabilirler. “Bireyin oynadığı çeşitli sosyal roller, kişiliği içindeki diğer rollerle ilgilidir. Bu roller tek tek veya bütün olarak diğer kişilerin rollerine de bağlıdır. Bu ise rollerin tamamlayıcı olduğunu gösterir.”¹² Statülerin başka statülere göreli olarak değerlendirilmesi, anlamlandırılması gibi... Çocuksuz anne-babadan, öğrencisiz öğretmenden, işçisiz işverenden, memursuz amirden vb. söz edilemeyeceği gibi. Bu anlamıyla roller, belli hak ve görev dizilerinden oluşur ve bireyler arasındaki belli karşılıklı ilişkileri temsil eder. Bir statüyü işgal eden kişinin rolü, daima, başka bir kişinin rolü ile, başka bir deyişle, bir kişinin hak ve sorumlulukları daima başka bir kişinin hak ve sorumlulukları ile düzenlenir ve sınırlanır. Bu anlamda, “(...) sosyal rollerin sosyal ilişkilerin birer düzenleyici mekanizması olduğunu görürüz. Kişiler sosyal rolleri sayesinde ve içinde, birbirleriyle eylemlerde bulunurlar. Anne-kız deneyimi sürekli bir kişisel ilişkidir, fakat bu ilişki annelik ve kız evlatlık rolleriyle taşınır. Hem anne hem kızı bir diğerince bilinen, beklenen ve yanıtlanan örüntüleşmiş tarzlarda birbirlerine karşı eylemde bulunurlar.”¹³ Hükümetler ile halk, milletvekilleri ile seçmenler, okul müdürü ile öğretmenler, öğretmenler ile öğrenciler vb. hep karşılıklı olarak belli hak ve sorumluluklara sahiptirler. Belli görevleri yaparlar. Karşılıklı olarak belli rolleri yerine getirirler. Bu yönüyle roller, yalnızca davranışları ve ilişkileri düzenlemezler; aynı zamanda belli bir durumdaki bireylere başkalarının davranışlarını tahmin etme ve bu tahmine bağlı olarak da kendi davranışlarını belirleme, karşısındakinin gerçekleştireceği muhtemel davranışlara göre kendi davranışlarını ayarlayabilme imkanı sağlar. ‘Rol’ olarak tanımladığımız belli statüleri işgal eden bireylerin sorumlulukları, neyi nasıl yapacaklarının belirlenmesi yalnızca –saygı, itaat, nezaket vb. gibi genel davranış kalıplarını belirleyen- değerlerle tanımlanmaz; aynı zamanda ilgili kurumlar tarafından belirlenen kurumsal düzenlemelerle de belirlenmiştir: Öğretmenin, hakim, polis... mesleğini ya da görevini icra ederken nasıl davranacağı belli kurallarla, hem de yazılı olarak düzenlenmiştir. En genelde kamu görevi görececek bireylerin, göreve başlarken görevlerinin gereği olan rolleri nasıl yerine getireceklerine ilişkin bir ant içtikleri de hatırlanmalıdır.

¹² Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi, 2. Baskı, Ankara: Attila Kitapevi, 1994, s. 96.

¹³ Joseph Fichter, *a.g.e.*, s. 97.

Toplumsal statü konusunu ele aldığımız bir önceki bölümde “Toplumsal sistem içinde herkesin birden fazla statüye sahip olduğu açıktır. Çünkü herkes birden fazla gruba üyedir ve her bir grup içerisindeki yeri ve konumu ayrı bir değerlendirmeye konu edilir. Aynı anda birilerinin ebeveyni, birilerinin çocuğu, birilerinin kardeşi, birilerinin arkadaşı, bazı ikincil grupların üyesi, bir öğrenci ve aynı zamanda da belli bir meslek mensubu olabiliriz.” Diye yazmıştık. Buna benzer şekilde, her bir birey işgal ettiği pek çok statüye bağlı olarak yerine getirmesi gereken pek çok rolü, sorumluluğu olan bir kişidir. “Toplum karmaşılaştıkça etkileşme durumları artmakta ve birbirinden farklı etkileşme durumlarında farklılık gösteren statüler işgal eden birey de buna paralel olarak çok sayıda rol oynamak zorunda kalmaktadır.”¹⁴ Birey bu pek çok sayıdaki rolün gereği davranışları icra ederken, kimi zaman bu rollerin birbiriyle çatışmasından kaynaklanan bir gerilim ve baskı içerisinde olabilmektedir. Belli roller, bazı durumlarda bizim rol kümesi içerisinde yer alan diğer ortaklarımıza karşı ‘tarafsız’ kalmamızı gerektirebilir, ancak aynı örnekte ‘rol kümesi’ içerisinde değerlendirebileceğimiz ortağımıza ya da ortaklarımıza karşı ‘daha yakın’ davranmak gibi bir eğilim içerisinde de olabiliriz. Rollerin icrası esnasında yaşanan ‘toplumsal uzaklık’ ile ‘toplumsal yakınlık’ arasındaki bu gerilim, sosyolojik terminolojiyle ifade edecek olursak, *rol çatışması* olarak adlandırılır. Öğretmen olan bir anne ya da babanın, kendi öğrencileri arasında olan kendi çocuğu ile ilişkisi, hakim ya da savcı olan bir bireyin ‘birincil grup’ niteliğinde bir ilişki içerisinde bulunduğu herhangi bir yakınının davasına bakmak durumunda kalması vb. gibi durumlar bu rol çatışmasına verilebilecek örneklerdir.

Kurumlar, işlerinin sistemli, verimli ve disiplinli bir şekilde yürütülebilmesi için özellikle ‘ikincil grup’ niteliğinde değerlendirebileceğimiz bir dizi kural koyarak bir ‘toplumsal uzaklık’ duygusu yaratabilirler. Bunu bazı rollerin, bu türden sorunları çözmeye dönük biçimde açıkça belirlenmesi olarak da adlandırabiliriz. Örneğin, emir verme konumunda bulunan kişilerle astları arasındaki yakınlaşmayı engellemeye dönük kimi düzenlemelerin yapılması gibi. Ordu içerisinde subaylar ile erler arasında yaratılan ‘toplumsal uzaklık’ duygusu gibi. Ancak kimi durumlarda, başarılı bir önderlik ve yöneticilik ast-üst ilişkisindeki toplumsal uzaklık duygusunun azaltılması ve karşılıklı ilişkilerin, kişisel bağların daha da artırılmasıyla da sağlanabilmektedir.

“Rol çatışmalarının bir başka biçimi de kişinin üyesi olduğu bir gruptaki rolün bir başka gruptaki rolü ile bağdaştırılması olanağının bulunmadığı hallerde ve ölçüde ortaya çıkar. Kişinin adam öldürme konusundaki etik değerleri asker olarak savaşa katılması halinde söz konusu olan görevleri ile çatışabilir. Aile ya da meslek hayatındaki roller bazan bunlardan birinin ya da ötekinin gerektirdiği ideal davranışlardan sapmaya neden olacak çatışmalara girebilir.”¹⁵

Buna benzer örnekleri ve değerlendirmeleri çoğaltmak mümkün. Yaşanan toplumsal değişme ile birlikte, her birimizin üstlendiği roller de değişiklik gösterebiliyor. Bazı toplumlar, bu türden çatışmaları statüler, dolayısıyla statülerin gerektirdiği roller arasında bazı

¹⁴ Altan Eserpek, *Sosyoloji*, Ankara: AÜ DTCF Yay., 1981, s. 154.

¹⁵ E. Mine Tan, *a.g.e.*, s. 73.

ayrılar yapmak ve bu roller arasında bazılarını diğerlerine tercih etmek suretiyle aşmak yoluna gitmişlerdir. Fakat bu durumun sorunları bütünüyle çözdüğünü düşünmemiz gerekmiyor. Örneğin, mevcut değer ve kuralların kadının temel rolünü ‘eş ve anne’ olarak belirlemesi, kadının da doğal olarak bu rolü benimseyeceği anlamına gelmez. Dolayısıyla da, toplumun kadından bu yöndeki beklentileri ile iş hayatına katılan kadının kendisiyle ilgili tercihleri ve beklentileri arasında bir gerilimin doğması mümkündür.

Farklı statülere ilişkin roller arasındaki ilişkinin her zaman bir çatışmaya neden olması da bir zorunluluk değildir. Kimi zaman farklı statüler ve roller arasında birbirini destekleyici, güçlendirici, pekiştirici durumlar da söz konusu olabilir. Bir avukatın, -savunma, aracılık, iş takibi, topluluk önünde konuşma, münazara yeteneği vb. gibi- mesleğinin gerektirdiği roller sayesinde kolaylıkla siyasal hayata atılabildiği, siyasal hayatın gerektirdiği rollere uyum sağlayabildiği görülebilmektedir.

Toplumdaki herkesin bir kilit/anahtar statüsü olduğundan bir önceki derste söz etmiştik. Kişinin anahtar statüsü gibi *anahtar rolü*; bireyin zaman, ilgi ve enerjisinin çoğunu emen ve aynı zamanda kendisini en fazla özdeşleştirdiği rolü olacaktır. Toplumsal yapı içerisinde hiyerarşinin en üst seviyesindeki kurum ekonomi ise anahtar rolün ekonomik, başka bir kurum ise o kurumla ilgili icra edilen bir rolün olması düşünülebilir.

Birey, toplumsal hayat içerisinde bulunduğu grup ve birlikler içerisinde pek çok çeşitli rol ve alt-roller oynar. Bütün bunlara rağmen, o toplumsal bir aktör olarak yine de tek bir kişidir. “Sosyal kişilik, birey olarak tek tek pek çok işlevi yerine getiren, *eylem içindeki* bir yapıdır. Bu bakış açısından kişi, oynadığı tüm rollerin bileşimi olan, bir toplam genelleşmiş role sahiptir. (...) Genel rol, anahtar veya temel rolden farklıdır. Kişinin yaşamdaki duruşu nasıl tüm sosyal statülerinin toplamı ise, genel rolü de tüm rollerinin toplamıdır. Genel rol, kişinin toplumdaki tüm işlevlerini yansıtan bir kavramdır. Genel rol kavramı kişinin topluma katkıları ile toplumun kişiden beklemeye alıştıklarının bir bileşimidir.”¹⁶

¹⁶ Joseph Fichter, *a.g.e.*, s. 104.

Uygulamalar

- ‘Erkek hemşire’ olduğumuzu tahayyül edelim.
- Aynı işyerinde başkan yardımcılığı pozisyonunda çalışan –arkadaşlıkları çocukluk dönemlerine kadar eskiye dayanan- çok sıkı iki arkadaş hayal edelim. Başkan emekli oldu ve ayrıldı. Başkanlık koltuğuna bu iki sıkı arkadaştan birisi oturacak.
- Bu iki örnek üzerine genişçe düşünün ve aşağıdaki soruları cevaplayınız.

Uygulama Soruları

- Birinci örnek için:
- Statümüzde ve bizden beklenen rollerde bir değişiklik olur muydu?
- Ya da hemşireden beklenen rolleri yerine getirmede herhangi bir farklılık yaşıyor muydık?
- Bir rol çatışması yaşama ihtimalimiz nedir?
- Hangi statülerimiz ve rollerimiz arasında bir çatışma söz konusu olabilir?
- İkinci örnek için:
- İki aday arkadaş, bu durum karşısında nasıl davranacaklardır?
- Bir rol çatışması söz konusu olabilir mi?
- Eğer mümkünse, hangi statüleri ve rolleri arasında bir çatışma söz konusudur?

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

Hemen her toplumda, bireyler arasında belli özelliklerine ve yapıp ettikleri işlere bağlı olarak belli farklılıkların, ayrışmaların ve eşitsizliklerin olduğu görülüyor. Her toplumda, dolayısıyla, belli statülere diğerlerinden farklı –saygınlık, gelir, prestij, otorite vb. gibi- ödüller atfedilmiştir. Her toplum, o toplumsal işbölümü içerisinde karşılanan belli görevlerin karşılığını farklı ücret ve değerlendirme sistemi ile ödeyebilir. Bireyler, toplum içinde işgal ettikleri ve toplumsal hiyerarşideki yeri/saygınlığı kendilerinden bağımsız olarak toplumdaki işbölümüne bağlı ve diğer işlere ve statülere göreli olarak belirlenen belli statüler içerisinde, bu statülerin gerektirdiği belli rolleri yerine getirirler.

Bu ünite, sonraki derslerde ayrıntılı bir şekilde değerlendirmeyi hedeflediğimiz toplumsal tabakalaşma açısından statü ve statü gruplarının önemine ve bu kavram etrafındaki tartışmaların çeşitliliğine pek fazla girmeden, statü kavramının içeriğini kısaca değerlendirmeye çalıştık. Ayrıca, statü kavramıyla doğrudan ilintili ve birlikte düşünülmesi gereken ‘toplumsal rol’ kavramını tanımlamaya ve ayrıntılandırmaya çalıştık.

Okuma Önerileri

Toplumsal statü konusunda, dipnotlarda verilen kaynaklara bakmak yeterli olacaktır. Toplumsal tabakalaşma konusunu işlerken daha ayrıntılı bir değerlendirmesini yapmayı düşündüğümüz Max Weber’in statü konusundaki yaklaşımları için bkz. Max Weber, “Sınıf, Statü, Parti”, Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, H. H. Gerth ve C. W. Mills (yay. haz.), çev. Taha Parla, 2. Baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1987, s. 176-191.

Bölüm Soruları

1. Toplumsal rol, bireyler arasındaki belli, karşılıklı ilişkileri temsil eder. Çocuksuz ana baba, işsiz işverenden söz edilemez.

Yukarıdaki paragrafta toplumsal rollerle ilgili aşağıdakilerden hangisi vurgulanmaktadır?

- a) Bir rolün başka bir role göre tanımlanması
 - b) Bireylerin aynı anda birden fazla rolü yüklenmesi
 - c) Bazı rollerin tüm toplumlarda görülebilmesi
 - d) Rollerin toplumsal yapıca belirlenmesi
 - e) Kimi rollerin birbirini pekiştirmesi
2. Kendi çocuğunun davasında hakim olarak görevlendirilen bir baba, baba gibi davranırsa hakimlik görevini, hakim gibi davranırsa babalık görevini aksatacaktır.

• Bu kişinin içinde bulunduğu durum aşağıdaki kavramlardan hangisine örnektir?

- a) Rol pekişmesi
 - b) Statü değişmesi
 - c) Rol çatışması
 - d) Prestij
 - e) Yabancılaşma
3. “En alt düzeydekenden en üst düzeyde olana kadar bir toplumda yaşayan bireyler ve aldıkları roller birbirleriyle bağlantılı olarak (örgütlü biçimde) düşünüldüğünde toplumsal yapı ortaya çıkar.”

• Bu paragraftan hareketle aşağıdaki genellemelerin hangisine ulaşılabilir?

- a) Her birey statü ve rol bakımından diğerlerinden farklıdır.
 - b) Toplumsal yapının bir yönündeki aksama diğer yönleri de etkiler.
 - c) Toplumsal yapının oluşumunda teknolojik faktörler önemli bir rol oynar.
 - d) Toplumsal yapı, statü ve rollerin örgütlenmiş halidir.
 - e) Toplumsal yapıda yer alan bireyler tabakalara ayrılır.
4. Aşağıdakilerden hangisi *verilmiş statüye* bir örnek **değildir**?

a) Genç

b) Erkek

c) Kadın

d) Teyze

e) Hekim

5) Aşağıdaki statülerden hangisi diğerlerinden **farklıdır**?

a) Dershane öğretmeni

b) Dershane erkek öğrencisi

c) Dershane öğrencisi

d) Dershane müdürü

e) Dershane bilgisayarcısı

6) Aşağıdakilerden hangisi *verilmiş statüye* örnek **teşkil etmez**?

a) Müdür ya da öğretmen olmak

b) Bir kişinin amca olması

c) Zenci ya da beyaz olmak

d) Bir kadının teyze olması

e) Bireyin kız ya da erkek olması

7) Toplumsal statü kavramının içeriğini dikkate alarak, işgal ettiğiniz statüleri değerlendiriniz.

Cevaplar

1) a; 2) c; 3) d; 4) e; 5) b; 6) a

10. TOPLUMSAL TABAKALAŞMA

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

10.1.Toplumsal tabakalaşma nedir?

10.2. Toplumlarda görülen tabakalaşma örnekleri nelerdir?

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- “Zenginler sadece daha da zenginleşmiyorlardı; finansal yabancılara dönüşüyor, bir ülke içinde kendi ülkelerini, bir toplum içinde kendi toplumlarını ve bir ekonomi içinde kendi ekonomilerini yaratıyorlardı.” Bu paragraf toplumdaki tabakalaşmanın hangi boyutu üzerine vurguda bulunmaktadır?
- Üniversite imtihanlarında endüstri mühendisliklerinin ya da tıp fakültelerinin puanlarının lojistik ya da kütüphanecilik bölümlerine göre çok daha yüksek olmasının sebebi nedir?

Anahtar Kavramlar

- Toplumsal Tabakalaşma/kastlaşma
- Kast
- Sınıf
- Zümre

Giriş

Toplumun bir prestij ve iktidar hiyerarşisi oluşturan sınıflara ya da tabakalara ayrılması tüm tarih boyunca toplum üzerine düşünen insanların, toplumsal kuramcılarının ilgilendikleri toplumsal yapıya ilişkin temel bir özelliktir. Toplumsal yapının evrensel bir özelliği olarak değerlendirilen toplumsal tabakalaşma konusu, sosyolojinin ortaya çıkmasıyla birlikte eleştirel çalışmalara konu olmuştur. Sosyologlar toplumsal tabakalaşmayı belli tipler üzerinden ele almaktadırlar: Kölelik, zümre, kast, toplumsal sınıf ve statü.

Bu derste öncelikle, bu toplumsal tabakalaşma tiplerini ele almaya çalışacağız. Ardından toplumsal tabakalaşma konusuyla ilgili bazı genel kuramları değerlendirmeye gayret edeceğiz.

10.1. Toplumsal Tabakalaşma: Kavramsal Bir Tartışma

Sosyolojiye jeolojiden geçen bir kavram olan *tabakalaşma* (toplumsal tabakalaşma), toplumun katmanlar ya da tabakalar halinde bölünmüşlüğüne işaret eden sosyolojik bir kavramdır ve en yalın haliyle, ‘farklı insan gruplaşmaları arasındaki yapılaşmış eşitsizlikler’¹ olarak tanımlanır. Toplumsal tabakalaşmadan söz ettiğimizde, toplumsal işbölümü sonucunda bireylerin icra ettikleri belli meslekler, işgal ettikleri belli statüler vb. arasında ve ekonomik, siyasal, toplumsal ya da bilişsel kaynaklara erişimde bir eşitsizliğin varlığından söz ediyoruz demektir. Tabakalaşma ve eşitsizlikler sadece somut olgular temelinde gerçekleşmez; insanların derilerinin rengi, cinsiyetleri, inançları vs. kimi örneklerde görüldüğü gibi eşitsizlik ve ayrımcılık sebebi olabilmektedirler. Tabakalaşma bireysel bir özellik olarak değil, toplumun bir özelliği olarak karşımıza çıkar ve kuşaklar boyu devam eden bir olgudur. Bütün bu anlamlarıyla, eşitsizlik bütün insan toplumlarında –elbette farklı toplumlarda farklı biçimler almış olarak- karşılaşılan bir durumdur. Servet ve güç arasındaki farklılıkların neredeyse hiç olmadığı en yalın kültürlerde, toplumlarında bile erkekler ile kadınlar, yaşlılar ile gençler arasında bir eşitsizlik, toplumsal değer ve prestij açısından belli bir derecelendirme/mertebelendirme görülebilir: Avcılıkta diğerlerinden daha yetenekli, daha başarılı, daha becerili olmak ya da ataların ruhlarına erişimde diğerlerinden daha özel bir özelliğe sahip olmak gibi...

Toplumdaki bazı bireylerin ya da grupların diğerlerinden daha fazla güç ve servete sahip olmalarının sebebi nedir? Günümüz toplumlarında bu eşitsizliğin boyutları nelerdir? Zenginlik ve güç skalasında daha alt basamaklarda yer alan birisinin daha üst basamaklara tırmanma olasılığı var mıdır? Günümüzün refah toplumlarında yoksulluk neden bu kadar yaygın ve kalıcı bir özellik göstermektedir? Sosyoloji işte bütün bu eşitsizlikleri tasvir etmek için ‘toplumsal tabakalaşma’ kavramını kullanır. Toplumsal tabakalaşmadan söz edildiğinde, başlangıçta, ‘farklı insan gruplaşmaları arasındaki yapılaşmış eşitsizlikler’in kast edildiğini ifade etmek gerekir.

Toplumsal hayat içerisinde farklılaşmanın ve dolayısıyla da farklı tabakaların ortaya çıkmasının birçok sebebi olabilir. En başta geleni, çoğunlukla, ekonomik farklılıklardır. İnsanlar arasında toprak, servet, para, mal ve mülkiyet bakımından çeşitli farklılıklar oluştu, oluşmaya da devam ediyor. Bu ekonomik farklılaşmaların nereden kaynaklandığı ayrı bir tartışma konusudur. Toplumsal düzenin bu türden ekonomik farklılaşmalar üzerine inşa edilmesi tabakalı bir yapıyı meydana getirir. Toplumsal düzenin hiyerarşik yapısından kaynaklanan statü, mevki, makam vb. gibi toplumsal farklılaşmalar da tabakalaşmayı ortaya çıkaran bir diğer etkidir. Kimi zaman bu toplumsal farklılaşmalar, toplumsal düzenin kuruluşuna temel teşkil ederken kimi zaman da mevcut toplumsal düzenin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Siyasal güce sahip olmak veya sahip olunan –dinî veya teknolojik-bilgi düzeyleri arasındaki farklılıklar da toplumsal farklılaşmayı doğurabilir. Dolayısıyla toplumsal farklılaşmayı ve toplumsal tabakalaşmayı doğuran pek çok etken söz konusu olabilir ve bu faktörler çoğu zaman da birlikte var olurlar, tabakalaşma biçiminin ve düzeyinin

¹ Ahmet Zeki Ünal, *Toplumda Tabakalaşma ve Hareketlilik: Olgular, Kavramlar, Kuramlar*, Ankara: Birleşik Yayınevi, 2011, s. 7.

oluşumuna birlikte etkide bulunurlar, birbirlerinin sebebi ya da sonucu olurlar. Bu çerçevede farklılaşmanın sebeplerine bağlı olarak dört temel farklılaşma biçiminden söz etmek mümkündür: (i) Toplumsal yapı içerisinde belli görevlerin belli grupların faaliyetlerine dayalı olarak yerine getirilmesine dayalı toplumsal farklılaşma tipi olarak *işlevsel farklılaşma*; (ii) toplumsal sistemin unsurlarının gelenekler tarafından tanımlanmış olması anlamında *geleneksel farklılaşma*; (iii) toplumsal farklılaşmayı belli bir kurumsal düzenin temin etmesi anlamında *kurumsal farklılaşma*; ve (iv) toplumda belli bir güce, belli bir mevkiye veya ekonomik kaynaklara erişmek için rekabetin yaşanması anlamında *rekabetçi farklılaşma*.

Toplumdaki statülerin düzenlenişi; bir yönüyle aralarında ciddi farkların bulunduğu statülerin birbirinden ayrışmasını, diğer bir yönüyle de benzer ya da birbirine yakın prestije ve saygınlığa sahip statülerin birleştirilerek, bir araya toplanarak sıralanması gerçeğini içermektedir. “Statülere belirgin toplumsal roller –hak ve sorumluluk dizileri- bağlayarak onları birbirinden ayırma sürecine *toplumsal ayrışma* adı verilmektedir. Statüler birbirlerinden ayrılınca karşılaştırılabilen ve bu karşılaştırmada sıklıkla *sıralama* yoluna gidilmektedir. (...) Ayrışmış ve sıralanmış olan statülerden benzer olanları bir araya toplayarak bir düzeyler hiyerarşisi içinde düzenleme sürecine *toplumsal katlaşma* (tabakalaşma) denir. Toplumsal sıralama ve katlaşma toplumsal değerlerle yakından ilgilidir. Çünkü benzerlik ve ayrılıklar çok kez statülerin toplumsal değerlendirilmesine, nitelenmesine göre saptanır.”²

Toplumsal tabakalaşma konusuna ilişkin genel bir teori kurmaya çalışan başlıca iki girişimden söz edilebilir: *Marxist* ve *işlevselci* (fonksiyonalist) *yaklaşımlar*.

Marx’ın teorisi, gerek kendi döneminde ve gerekse de günümüzde toplumsal ve siyasal çelişkileri analiz etmek noktasında büyük önem taşımaktadır. Marx, sınıfların gelişimi ve toplumsal sınıfların toplumsal ve siyasal değişikliklerin oluşumundaki rolleri üzerine yoğunlaşmıştır. Burjuvazinin oluşumu, kapitalizmin ortaya çıkışı, proleteryanın kapitalist toplum içinde bir sınıf olarak formasyonu ve gelişmesi ile ilgili sorunlar üzerine yazmıştır. *Marxist* teorinin ana çizgileri –teorinin bu kısmı Marx ya da sonraki dönemin Marxist düşünürleri tarafından sistematik bir biçimde formüle edilmemişse de³- bellidir ve herkesçe de bilinmektedir. Çağdaş sanayi toplumlarında fabrikalar, bürolar, makineler ve bunları satın almak için gereken servet ya da sermaye daha önemli bir hal alır. Burada iki ana sınıf ortaya çıkar: Yeni üretim araçlarına sahip olan sanayiciler ya da *kapitalistler* ve yaşamlarını onlara emek güçlerini satarak kazanan *işçi sınıfı* ya da *proleterya*.

² E. Mine Tan, *Toplumbilime Giriş: Temel Kavramlar*, Ankara: AÜ Eğitim Fakültesi Yay., 1981, s. 74-75.

³ Anthony Giddens, Marx’ın çalışmalarının büyük bölümünün tabakalaşma ve öncelikle de toplumsal sınıf hakkında olmakla birlikte, “Marx[in], şaşırtıcı biçimde sınıf kavramının sistematik bir çözümlemesini sunmakta başarısız” kaldığı görüşündedir. Giddens, değerlendirmelerine şöyle devam ediyor: “Marx’ın ölmeden hemen önce üzerinde çalıştığı elyazması (daha sonra en önemli çalışması *Kapital*’in bir bölümü olarak basılmıştır), tam da ‘Bir sınıfı oluşturan nedir?’ sorusunu yönelttiğinde yarıda kalmıştı. Dolayısıyla, Marx’ın sınıf kavramı, kendi yazılarının bütününden, yeniden kurulmak zorundadır. Marx’ın sınıfı irdelediği pasajlar her zaman tutarlı değildir...” Bkz. Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Hüseyin Özel ve Cemal Güzel (yay. haz.), Ankara: Ayraç Yay., 2000, s. 260.

Marx’a göre, bu iki sınıf arasındaki ilişkiler sömürüye dayanan bir ilişkidir. Feodal toplumlarda sömürü, çoğunlukla, artı ürünün köylülerden (serflerden) aristokrasiye doğru aktarılması biçiminde oluyordu. Çağdaş kapitalist toplumlarda ise sömürünün kaynağı ve biçimi daha kapalı bir görünüme sahiptir. Kapitalistlerin kendi kullanımları için el koydukları *artı ürün* karın kaynağı olarak ortaya çıkar. Sanayinin gelişimi, fabrika üretiminin artışı vs. ile kapitalizm öncesi toplumlarla mukayese edildiğinde muazzam bir zenginlik oluştu. Ancak işçiler, bu zenginliğin çok azına erişebilmektedir.

Toplumsal farklılaşmanın iki temel sınıf olarak burjuvazi ve proleteryanın yanı sıra – az veya çok- birbiriyle çatışan çıkarlara sahip başka bir çok grup –kimi zaman bunları, *geçici sınıflar* olarak da adlandırmaktaydı- oluşturduğunun farkındaydı. *Fransa’da Sınıf Mücadeleleri* ve *Louis Bonaparte’in 18 Brumaire’i* gibi çalışmalarında Marx, siyasal mücadelelerde yer alan başlıca toplum tabakalarını analiz ederken 10 civarında farklı gruptan söz etmektedir. Bunların önemli bir kısmı, yönetici sınıf içerisinde değerlendirilen fakat farklı sektörlerde faaliyet gösteren ve kendi aralarında kimi zaman çıkar çatışmaları yaşayan gruplardı. Yine *Kapital*’in üçüncü bitmeyen son bölümünde, üç sınıflı iki farklı model geliştirmeye çalışmıştı: Biri Marx’ın kapitalistler, toprak sahipleri ve emekçiler şeklinde üç büyük sınıfa dayanan modelidir. Diğeri ise; üretim araçlarını elinde tutan ve emekçi istihdam eden kapitalistler, bazı mülkiyet araçlarını elinde tutan fakat aynı zamanda kendi emeklerini de üretime katan orta sınıf (ya da küçük burjuvazi) ve son olarak ücretlilerden oluşan modeldir. Dolayısıyla, Marx’ın toplumdaki tabakaların ve sınıfların sayısının birbirine karşıt şekilde konumlanmış *yalnızca* iki sınıftan oluşmadığının farkında olduğu söylenebilir. Temel kuramı açısından çok da önemli olmadığını düşündüğü için olsa gerek, diğer tabakalar/sınıflar üzerinde fazlaca durmadı.⁴ Marx’ın analizinin temeline oturttuğu sınıf kavramı, toplumdaki nesnel olarak yapılaşmış ekonomik eşitsizliklere işaret etmektedir. “Marx’ın (...) göstermek istediği şey, belirli toplumsal eylemlerin, özellikle belirli siyasal eylemlerin olasılığını kestirmekte bireylerin mülkiyetle ilişkileri açısından içinde bulundukları toplumsal konumlarına bakmak gerektiğidir.”⁵

Max Weber, sınıf olgusunu belli boyutlarıyla kabul etmekle birlikte, Marxist sınıf analizlerine eleştirel yaklaşmış ve modern sanayi toplumlarının yapısında meydana gelen süreçleri daha açıklayıcı olduğunu düşündüğü yeni kavramlar ve analiz birimleri önermiştir. Weber’e göre bir sınıfın topluluk olma derecesi, sınıf üyelerini biraraya getiren ya da bölen faktörler, toplumun ana yapısının genel özellikleri ve söz konusu sınıfın diğer toplumsal grup ve sınıflar ile olan ilişkileri tarafından etkilenmektedir. (Weber’in görüşleri aşağıda daha

⁴ Tom Bottomore, onun bu tercihinin çeşitli açılardan yorumlanabileceğini ifade eder ve hepsinin etkili olduğunu fakat etkinlikte ‘en önemli’sinin birincisi olduğunu belirttiği üç noktaya dikkat çeker: “Birincisi, bireyin mülkiyet konusu şeylerle bağlantısını, toplumsal eylem açısından en önemli belirleyici etmen saymaktaydı ve kendi zamanının toplumsal ve siyasal çalışmaları bu görüşü haklılaştırıcı nitelikteydi. İkincisi, gelişme konusunda Hegel’den gelme felsefi bir anlayış taşıyor; gelişmenin zıt iki olgunun arasındaki çelişki ve **antagonism**’in sonucu olduğunu düşünüyordu. Sonuncusu ise, zamanındaki sınıf sistemini analiz ederken, sınıfsız bir toplum idealine bağlılığının etkisinde kalıyordu.” Bkz. Tom Bottomore, *Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Kılavuz*, çev. Ünsal Oskay, 2. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yay., 1984, s. 213.

⁵ Aynı yerde.

geniş bir biçimde tanıtılmaktadır.) Fakat Marx'ın sınıf anlayışına yönelik olarak dile getirilen Weber'in eleştirilerinden daha geniş kapsamlı bir eleştiri; Marx'ın teorisinin belirli bir dönemdeki kapitalist toplumlardaki toplumsal ve siyasal çatışmaların tahlilinde oldukça geçerli ve yararlı bir teori olduğunu, fakat bu çerçevenin dışına çıkıldığında söz konusu teorisinin o denli geçerli ve kesin olmadığını iddia eden düşünürlerden gelmiştir. Bu geçersizliğin bir örneği olarak, Hindistan'daki kast sisteminin açıklanmasında Marxist teorisinin güçlükler yaşaması gösterilmektedir.

İşlevselcilerin toplumsal tabakalaşma teorilerinin temelinde, işlevselciliğin genel varsayımları yatmaktadır. Bu noktada, işlevselci tabakalaşma kuramı açısından en açıklayıcı teori, Kingsley Davis ve Wilbert E. Moore tarafından ortaklaşa kaleme alınan bir makalede dile getirilmiştir. 'Some Principles of Stratafication' ([‘Tabakalaşmanın Bazı İlkeleri’], *American Sociological Review*, Nisan 1945) başlıklı yazıda, yazarlar, tabakalaşmayı toplumsal yaşam için kaçınılmaz, işlevsel ve evrensel bir olgu olarak değerlendirirler. Zira onlara göre, ‘her toplum, fertlerini toplumsal yapı içerisinde konumlandırmak ve motive etmek zorunluluğu’ içerisindeydir. Davis ve Moore’e göre toplumsal eşitsizlik, bu bakımdan, toplumun en önemli konumlara gerçekten en nitelikli kimseleri getirebilmek için, bilincinde bile olmaksızın, başvurulmuş bir araç olmaktadır. “İşbölümünde sistemin korunması için en çok zorunlu olan statüler yeter derecede ödül elde etmelidir ki, daha az zorunlu olan statüler, bunları dolduracak kişiler yönünden, zorunlu olanlarla başarılı bir biçimde rekabet edemesin ve aynı zamanda yetiştirme ve yetenek açısından en üstün niteliklere sahip kişiler zorunlu olan statüleri doldurmak ve bunların görevlerini gereğince yerine getirmek yönünden özendirilmiş olsunlar.”⁶ Davis ve Moore, tabakalaşmanın farklı tiplerini tespit etmek için beş temel ölçüt önerirler: (i) *Uzmanlaşma seviyesi*; (ii) *işlevlin doğası*; (iii) *bireyler arası toplumsal statü farklılıklarının derecesi*; (iv) *fırsat eşitliğinin derecesi*; ve (v) *sınıf dayanışma derecesi*. Toplamların tabakalaşma yapıları, bu ölçütlerin derecelerine göre birbirlerinden farklılaşır ve bunlara bağlı olarak da genel bir tabakalaşma tipolojisi geliştirilebilir. Bu teori, bir yandan toplumsal değerlerin işlevlerini önemli-önemsiz, iyi-kötü şeklinde nasıl ayrıştırdığını, öte yandan da ödüllendirmede kullanılan –ekonomik, siyasal, manevî gibi- unsurların sistemli bir biçimde dağıtılmasındaki zorunluluğun statüler arasında bir sıralanmanın nasıl yapıldığını ve benzer statülerin birleştirilerek bir tabakalanmanın nasıl meydana geldiğini açıklama çabası içindedir. Davis ve Moore’un dillendirdikleri bu tabakalaşma teorisi;

“Herşeyden önce, tabakalanmanın evrensel olduğunu, bu nedenle de her toplumda belirli bir mertebelenendirme sistemi bulunduğunu ileri sürmektedir ki, bu gerçeklere uymamaktadır. Ayrıca, teori ‘en önemli konumlar’ın ve ‘en nitelikli kişiler’in kolayca tanımlanabileceğini; bütün toplumlarda, çıkar gruplarının etkisi olmaksızın bunların saptanabileceğini varsaymaktadır. Sonra, açıkça görülüyor ki, fonksiyonalistler toplumsal tabakalanma teorilerini bireylerin toplumdaki sosyal grupların; statü gruplarının, seçkinlerin, sınıfların varlığını da açıklamak durumunda olduklarını unutmuşlardır. Üstelik, bu teori değişik toplumsal tabakalanma tipleri olabileceğini, ‘bir tipten diğerine geçişte çeşitli değişim süreci tipleri bulunabileceğini kabul ettiği halde, bu durumun nasıl açıklanabileceğini

⁶ E. Mine Tan, *a.g.e.*, s. 76.

düşünmemiştir. En son bir nokta da, toplumsal tabakalanmanın oluşumunda ve sürdürülmesinde gücün rolünü tamamen bir yana bırakmış; bu nedenle de, toplumsal tabakalanma ile siyasal çatışma arasındaki ilişkiye hiç değinmemiştir.”⁷

şeklinde ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. *Social Stratification: The Forms and Functions of Inequality* ([*Toplumsal Tabakalaşma: Eşitsizliğin Biçimleri ve İşlevleri*], N.J.: Prentice-Hall, 1967) isimli eserinde toplumsal tabakalaşma, mertebelendirme, ödüllendirme ve değerlendirme sorunlarını inceleyen M. Melvin Tumin de; eşitsizliğin bir toplumun devamı için zorunlu olmadığını, ödüllerin farklı olarak dağıtımının mutlaka gerekmediğini, belli statüler için gerekli yeteneklerin toplumda ancak pek az kişide bulunduğu iddiasının tartışma götürür bir iddia olduğunu, özellikle de eğitim imkanlarının anne-babanın servetine bağlı olması ve servetin eşit olarak dağıtılmaması sebebiyle bir toplumda nüfusun pek çok kesiminin kendi yeteneklerinin farkına varma ve gösterme şansı bulamayacaklarını öne sürerek işlevselci tabakalaşma teorisine eleştiriler yöneltmektedir.

İşlevselci tabakalaşma teorisine yukarıdaki eleştirileri yönelten Tom Bottomore, iki kuram arasındaki farklılığın nedeni ile ilgili olarak da şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Görülüyor ki, Marxist teori yanlıgsız bir biçimde ondokuzuncu yüzyıl Avrupa’sındaki toplumsal ve siyasal çatışmaların karakterini yansıtmaktayken, fonksiyonalist teori de, aynı açıklıkla, hiçbir zaman bir emekçi sınıfı ideolojisi geliştirmemiş; toplumsal hiyerarşinin, büyük ölçüde, gevşek bir doku içinde ilintileştirilmiş ve üyelikleri kişisel yeteneğe bağlı sayılan örgütlü statü gruplarından oluştuğuna inanılan A.B.D.deki toplumsal durumu yansıtmaktadır. Marxist teori büyük ve oturmuş güçlü birlik duygusuna sahip gruplar arasındaki çatışmaya vurguda bulunmaktadır. Fonksiyonalist teori ise, kişisel yetenek ve becerilere, kişisel başarı ve yarar uğruna yapılan kişisel çabalara dayanan bir toplumsal tabakalanmanın bütünleştirici işlerde bulunduğunu vurgulamaktadır. Fonksiyonalistlerin teorileri Durkheim’in işbölümü teorisine birçok bakımlardan benzemekte; fakat Durkheim’in ele aldığı sorunun, toplumdaki sağlıklı bir işbölümü durumu olduğunu gözden kaçırmaktadır.”⁸

10.2. Toplumsal Tabakalaşma Tipleri

Sosyologlar, toplumsal tabakalaşma konusunu ele alırken genel olarak dört temel tabakalaşma tipi belirlerler: Kölelik, zümre/feodalite, kast, toplumsal sınıf ve statü grupları. Bu tiplerin değerlendirilmesine geçmeden evvel, söz konusu tiplerin birer ‘teorik soyutlama’ olduklarını, somut tabakalaşma sistemlerinde bu tiplerin birebir aynen bulunamayabileceğini ve buradaki ideal teorik tanımlardan farklılaşabileceklerini, bu tiplerden birine veya diğerine daha yakın olabileceklerini ya da bunların bir karışımı olabileceklerini belirtmek gerekiyor.

⁷ Tom Bottomore, *a.g.e.*, s. 215.

⁸ Tom Bottomore, *a.g.e.*, s. 215-216.

10.2.1. Kölelik

Kölelik, eşitsizliğin en aşırı ucunu oluşturan bir durumdur ve çeşitli biçimlerde insanların özgürlüklerinin ellerinden alındığı, belli bir gruptan olanların tamamen ya da tamamen yakın bir derecede tüm haklarından yoksun bırakılma durumunu ifade eder. Köleliğin yasal durumu çeşitli örneklerde farklılık göstermektedir. Kimi zaman köleler, yasayla bütün haklarından yoksun bırakılmış, bütünüyle bir başkasının malı mülkü, hiç bir hakka sahip olmayan tam bir meta konumunda iken kimi örneklerde de konumları bir hizmetçininkine yakın olabilmektedir.

Kölelik değişik coğrafyalarda ve değişik zamanlarda görülmüş bir olgu olmakla birlikte, en tipik iki örneğini –özellikle Yunan ve Roma toplumları olmak üzere- *ancient* dünyanın toplumlarında ve 18. ve 19. yüzyıllarda ABD’nin güney eyaletlerinde yaşanan uygulamalar oluşturmaktadır. Yunan ve Roma toplumlarında karşımıza çıkan kölelik sisteminin hem kuruluşunda, hem de işleyişinde hukukî, toplumsal, kültürel, siyasi ve iktisadi ilişkilerin karmaşık bir işbirliği önemli rol oynamaktadır.

Kölelik, modern dönemde daha ziyade, ekonomik bir temele dayanan çalışma ve çalıştırma sistemi (endüstriyel bir sistem) olarak tanımlanır. İlk dönem kapitalizmde taşınır kölelik, 15. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasındaki plantasyon işletmecileri ve Kuzey ve Güney Amerika’nın köle sahiplerince kullanılan, köle ticareti aracılığıyla sağlanan emek arzıyla birlikte ‘ucuz’ bir işgücü sağlama sistemiydi.⁹ (Bu işgücüyle ilgili bir fikir verebilmesi için aşağıdaki tabloya bakınız.) Plantasyon kölelik sistemini yalnızca hukuk sistemi ve onu destekleyen, güçlendiren mekanizmalar ayakta tutuyordu. Bu türden modern köle sistemleri ayrıca madencilik şirketlerinde ve endüstriyel üretimde de görülmektedir.

1820ler CİVARINDA AMERİKA’YA GÖÇ EDEN TOPLAM NÜFUS (x1000)

	Afrikalı	Avrupalı	Toplam	Afrikalı (%)
United States	550	651	1,201	46
İspanya Amerikası	1,072	750	1,822	59
Brezilya ve Batı Hint Adaları	6,777	964	7,741	88
Toplam	8,399	2,365	10,764	78

1650 CİVARINDA TOPLAM NÜFUS (x1000)

	Yerli Amerikalılar	Avrupalılar	Siyahlar	Toplam
--	--------------------	-------------	----------	--------

⁹ “Rinçon’a göre, Yeni dünya’ya getirilen toplam zenci köle sayısı 14 milyondur; bu rakam, Moreau de Jonnes’in 1842’de bulduğu 12 milyondan çok, nüfusbilimci Carl Saunders’in herhalde abartılı olan 20 milyonundan azdır. Rinçon’un hesabı, 1500-1850 arasındaki 3,5 yüzyıllık süre için yılda ortalama 60 bin köle vermektedir.” Bkz. Fernand Braudel, *Uygurılıkların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1996, s. 150. Gerek tabloda, gerekse de burada verilen rakamlar elbette tetkik edilmelidirler. Ayrıca bu rakamları, Afrika’dan Amerika’ya götürülen kölelerin önemli bir miktarının da ağır seyahat koşulları sonucunda yollarda öldüğü gerçeğini ışığında mukayese etmek gerekir.

	ve Mestizolar	ve Melezler		
Kuzey Amerika	860 (86%)	120 (12%)	22 (2%)	1,002 (100%)
İspanyol Amerikası (Peru hariç)	8,773 (90%)	575 (6%)	437 (4%)	9,785 (100%)
Brezilya, Batı Hint Adaları ve Guyanalar	843 (51%)	154 (9%)	667 (40%)	1,664 (100%)
Toplam	10,476 (84%)	849 (7%)	1,126 (9%)	12,451 (100%)

1825 CİVARINDA TOPLAM NÜFUS (x1000)

	Yerli Amerikalılar ve Mestizolar	Avrupalılar ve Melezler	Siyahlar	Toplam
Kuzey Amerika	423 (4%)	9,126 (80%)	1,920 (17%)	11,469 (100%)
İspanyol Amerikası (Peru hariç)	12,660 (79%)	2,937 (18%)	387 (2%)	15,984 (100%)
Brezilya, Batı Hint Adaları ve Guyanalar	381 (5%)	1,412 (20%)	5,247 (75%)	7,040 (100%)
Toplam	13,464 (39%)	13,475 (39%)	7,554 (22%)	34,493 (100%)

Kaynak: David R. James ve Sara Heiliger, “Slavery and Involuntary Servitude”, *Encyclopedia of Sociology*, F. Borgatta ve Rhonda J. V. Montgomery (eds.), 2. Baskı, New York: Macmillan Reference USA, 2000, c. IV, s. 2599 [s. 2596-2610].

Bu sistemde her kölenin itaat edeceği bir efendisi vardır. Hür bir kişinin yine hür olan bir kişi üzerinde kuracağı otoriteden farklı olarak, efendinin köle üzerindeki iktidarı ilke olarak sınırsız biçimde tanımlanır; özel bir yasayla sınırlandırılmadıkça, efendinin köle üzerindeki iktidarını sınırsızca kullanma isteğinin sınırlanması ilişkinin doğasını ihlal etmek olarak algılanır. Köleler, pek çok açıdan diğer insanlara göre çok daha kötü koşullarda yaşıyorlardı. Kölelerin siyasal hakları yoktu... Seçmen olamaz, kamu organlarına ya da meclise katılamazlardı. Toplumsal açıdan yok hükmündeydiler. Kölelik denilince akla gelen şeylerden biri de angaryadır. (Şüphesiz angarya işler yalnızca köleler tarafından yapılmıyordu.) Köle çalışmak zorundaydı; özgür insan gibi –her tür maliyetini göze alarak– çalışmama gibi bir seçeneği yoktu.

Ekonomik bir temele dayalı olarak kavranan ve açıklanan köleliğin ortadan kalkması da yine ekonomik açıdan verimsiz bir sistem haline gelmesine bağlanmaktadır. Bir diğer önemli etki de, köleyi bir eşya/mal olarak gören zihniyetin karşısında ‘onu belli haklara sahip bir insan’ olarak gören yaklaşımın köleliğin olduğu ilk çağlardan itibaren var olmasıdır. Köleliğe ilişkin bu iki karşıt yaklaşım, her dönem var olmuştur. Ayrıca Greklerde de, Romalılarda da yabancı köleler ile toplumun –borç vs. gibi nedenlerle– köleleştirilmiş eski üyeleri arasında bir ayırım yapıldığı görülmektedir. Greklerde ve Romalılarda borçlu-köleliğin ortaya çıkışı, kölelik kurumu üzerinde bazı yumuşatıcı değişikliklerin olmasına sebebiyet verdi. Kölelik yavaş yavaş efendinin cezalandırıcı yetkilerinin kısıtlanmasıyla yumuşatılmış, evlenme, mülkiyet ve miras gibi kimi şahsi haklara kavuşturulmuş ve kölelerin azad edilmesi gibi olanaklar sağlanmıştı.

10.2.2. Zümre

Zümreler,¹⁰ Avrupa feodalizminin bir parçası, başka bir deyişle, feodalitenin toplumsal yapısında görülen tabakalar için kullanılan bir kavramdır ancak pek çok farklı uygarlıkta ve gelenekte de onlara rastlanabilmektedir. (Kimi eserlerde ‘zümre’ yerine doğrudan ‘feodalite’ veya ‘mülkler’ tabiri de kullanılmaktadır.) Zümreler, geçmişte doğuştan gelen soyluluğa dayanan bir geleneksel aristokrasinin bulunduğu bölgelerde ortaya çıkmıştır. 3 önemli özelliğinden söz edilmektedir: *İlk olarak*, hukuken tanınmışlardı. Her bir zümrenin, haklar, görevler ve imtiyazlardan oluşan hukukî bir kompleks olarak belirli bir statüsü bulunmaktaydı. *İkinci olarak*, zümreler geniş bir işbölümünü temsil etmekteydiler. *Üçüncü olarak*, feodal zümreler siyasal gruplar konumundaydı. Siyasal temsil bakımından klasik feodalizmde, sadece iki zümre tanınmış görünüyor: Soylular ve kilise görevlileri. Serfler bu kategorinin dışında tutulmuşlardır. Tom Bottomore, 12. yüzyıldan itibaren feodalitenin gerilemesiyle birlikte, *burgher* adı verilen şehir zenginlerinden oluşan üçüncü bir zümrenin geliştiğini ve hukuksal bir varlık kazandığını ifade eder.¹¹ Anthony Giddens ise (‘zümre’ye karşılık olarak ‘mülk’ tabirini kullanmayı tercih ediyor) ‘üçüncü mülk’ü ‘serfler, özgür köylüler, tüccarlar ve zanaatkarlar’dan oluşan bir grup olarak kabul eder.¹²

Ayrıntılı bir biçimde belirlenmiş tabakalar olmalarına karşın zümreler de kendi içlerinde hayli karmaşık özellikler gösterirler. Zümrelerin her birinin tüzel durumları, hakları, görevleri, imtiyazları, egemenlik sınırları, yaşam tarzları, zümre içi hakim değerleri, giyim kuşamları vs. büyük ölçüde geleneksel toplumlara özgü bir şekilde ayrıntılı bir biçimde belirlenmiştir. Soylular ülkenin korunmasını, siyasal düzenin tesisini, idarî yapının yönetimini ve denetimini, yasama ve yürütme güçlerini vb. ellerinde bulundurlardı. Büyük ölçüde kalıtıma bağlı olarak oluşmasına ve kendi içine kapalı bir zümre özelliği göstermesine karşın soylular sınıfı kendi içinde parçalı bir yapıya sahipti ve çeşitli katmanlara ayrılmış bir görüntü sergilemekteydi. Ruhban sınıfı dinî ve entelüktel bir birlik oluşturuyorlardı ve halkın manevî hayatı ve yaşam tarzı üzerinde etkinlik sahibiydiler. Bu zümreler arasında ya da her bir zümrenin içinde ciddi iktidar mücadeleleriyle de karşılaşmıştır. Feodal dönemde en geniş zümreyi oluşturan serfler ise, özellikle de tarımsal üretim işiyle uğraşmaktaydılar. Zamanla klasik feodalitenin zümrelerinin yanına, yeni gelişmelerin ürünü olarak ortaya çıkan burjuvalar da eklenmiştir.

Ortaçağ Avrupa toplumu feodalitenin bir örneği olarak ele alınır. Avrupa’daki feodaliteye benzerlikleri dikkate alınarak 12. yüzyıldan itibaren Japonya, Çin ya da Osmanlı Devleti’nin de feodal bir sistem içerisinde olduğu iddia edilmiştir kimi araştırmacılar tarafından. Ancak birincisinde bir yerel malikane sistemiyle yakın ilişkilerin varlığı, iktidarın

¹⁰ Kavramın ortaya çıkışı W. H. Riehl, M. Weber ve F. Tönnies gibi Alman sosyologlarının çalışmalarıyla ilişkilendirilmektedir. Bu düşünürler, feodal toplumun bir özelliği olarak görülen tabakaları Almanca ‘stand’ sözcüğü ile adlandırmışlardır. Kavram diğer Batı dillerinde ‘status’ veya ‘estates’ sözcükleriyle karşılır. Türkçe’de ise ‘tabaka’, ‘imtiyazlı tabaka’, ‘meslekî zümreler birliği’ şeklinde karşılanmaya çalışılmıştır. Bkz. Ahmet Zeki Ünal, *a.g.e.*, s. 17.

¹¹ Tom Bottomore, *a.g.e.*, s. 198.

¹² Anthony Giddens, *a.g.e.*, s. 258.

parçalı yapısı, merkezî otoritenin zayıflığı vb. durumlarla karşılaşılmasına rağmen ikincilerde varlığını devam ettiren güçlü merkezî geleneksel devletlerin mevcudiyetleri önemli bir fark yaratır.¹³ Yine Hindistan'ın feodal bir yapıya sahip olduğuna ilişkin iddialar bulunmaktadır. Ancak Hindistan'ın kimi dönemlerde ya da kimi bölgelerinde feodalite özelliği gösteren yapılar olmakla birlikte, genel olarak kast ilişkileriyle yürüyen ayrı bir yapısının olduğu da bir gerçektir.¹⁴

10.2.3. Kast

Hindistan'la özdeşleşmiş olarak literatürde yerini alan kast sistemi, sıklıkla, doğuştan getirilen niteliklere dayalı katı bir tabakalaşma sistemiyle örgütlenmiş büyük ölçekli akraba gruplarına işaret etmek için kullanılmaktadır. Hindistan'da Hindular arasında kurulmuş bulunan kast sisteminin, başka tabakalaşma sistemleriyle mukayese edilemeyeceği ya da başka hiç coğrafyada asla bulunmadığı ve bulunamayacağı anlamına gelmez elbette. Kast sistemi, belli kriterlere bağlı olarak aşırı kapalı, katı bir hiyerarşik toplumsal tabakalaşma tipinin 'ideal tipi'ni oluşturmak isteyenlerin basitleştirdikleri, fakat bize sunulandan çok daha karmaşık ve bölgeden bölgeye yapısı değişkenlik gösteren bir sistemdir. "Kastın herhalde en açık tanımı, onu 'içevlilik, kalıtsal üyelik ve özgül bir yaşam tarzıyla (bu bazen gelenek uyarınca belli bir mesleğin sürdürülmesini de kapsar ve genellikle, arılık ve kirlilik kavramlarına dayalı olarak, hiyerarşik bir sistemdeki az ya da çok belirgin bir ayin statüsüyle birlikte anılır) ayırt edilen insanların meydana getirdiği küçük ve adlandırılmış bir grup' olarak niteleyen Andre Beteille'in önerdiği tanımdır."¹⁵

Erken Hindu literatürüne ait klasikler, toplumu 4 *varnaya*¹⁶ (kasta) bölünmüş olarak tasvir eder: *Brahmanlar* (rahipler), *Kshatriya* (savaşçılar ve soylular/yönetici sınıf), *Vaishya*

¹³ Osmanlı Devleti'nin feodal bir devlet olup olmadığı, –Marx'ın Doğu toplumlarının yapısını açıklamak üzere geliştirdiği– ATÜT tarzı bir yapıya mı yoksa bunlardan bütünüyle farklı olarak kendisine özgü bir yapıya mı sahip olduğu 1960'larda ve 1970'lerde, Türkiye'nin kalkınma problemleri bağlamında sosyal bilimler çevrelerinde, özellikle de iktisatçılar, iktisat tarihçileri ve sosyologlar arasında hararetli bir biçimde tartışılmıştır. Tartışma akademikle de sınırlı kalmamış ve kendi değişim programlarını oluşturma noktasında ideolojik çevreleri de etkilemiştir. Bu çerçevede Sencer Divitçioğlu'nun, Ömer Lütfi Barkan'ın, Niyazi Berkes'in, Muzaffer Sencer'in, Baykan Sezer'in ve daha başka bir çok akademisyen ve entelektüelin kaleme aldığı dikkate değer metinler üretilmiştir. Bu tartışmaya Kemal Tahir gibi romancılar da eserleriyle katkıda bulunmuşlardır (örneğin, *Devlet Ana* romanı). Merkezî idarenin zayıfladığı ve yerel idarecilerin (ayanlar vb.) bir tür özerkleşme girişimlerinde bulunduğu çözülme devrinde feodaliteye benzer yapıların oluşma eğilimi görülmekteyse de, bütünlüğü içerisinde Osmanlı Devleti'nin feodal bir devlet olduğunu söylemek hayli güçtür. Burada, metnin sınırları dışına çıkmamak ve konuyu dağıtmamak adına, bu kapsamlı tartışmanın içeriğine girmiyor ve bir dönem için Türk ve Batılı sosyal bilim çevrelerinde ciddi bir gündem oluşturduğunu belirtmekle yetiniyoruz.

¹⁴ Feodal toplumla ilgili olarak ayrıca bkz. Marc Bloch, *Feodal Toplum*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 5. Baskı, Ankara: Doğu-Batı Yay., 2016. Bloch'un eseri, bu konunun klasikleri arasında yer almaktadır.

¹⁵ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1999, s. 391-392.

¹⁶ *Varna*, Sanskritçe'de 'renk' anlamına gelen bir sözcüktür. Her bir varna farklı bir renkle ilişkilendirilmiştir. İnaniş'a göre *Brahmanlar* yaratıcı tanrı Prajapati veya Hiranyagarbha (Brahmanizm'de bu yaratıcı tanrının adı Brahma'dır)'nın ağzından/kafasından yaratılmışlardır ve 'beyaz' renkle temsil edilirler. *Kshatriyalar*, bu tanrının kollarından yaratılmıştır ve 'kırmızı' renkle temsil edilirler; *vaishyalar* tanrının

(üretici ve tüccar sınıf) ve *Shudralar* (emekçiler). *Varnalar*, farklı ruhsal ve maddi ayrıcalıklara sahip olmakla nitelenen kategoriler olarak sıralanmışlardır. Bu dört temel kasta ek olarak, bir de, ‘dokunulmazlar’ (*paryalar*) olarak adlandırılan ve yaptıkları işler nedeniyle ‘pis’ olarak görülen ‘kast dışı’ bir grup daha mevcuttur.

Varna toplumsal tabakalaşma modeli, Hint alt kıtasında binlerce yıllık bir süreçte pekişmiştir. Kastlar arasındaki ve içindeki başlıca ayrım çizgisi kirlenme kuralları çerçevesinde ifade edilir. Bu kurallar yiyecek hazırlama ve paylaşma, evlilik ve toplumsal ilişkinin her biçimini etkiler. *Varnalar* ve *jatiler* arasındaki hem fiziksel, hem de toplumsal mesafe ayrıntılı bir biçimde belirlenmiştir. Her birinin yaşayacakları mahaller bellidir. Bir üst kastın pişirdiği yemeği alt-kasttan birisi –yemesi çok da tercih edilmez ama- yediğinde de kirlenmez, ama alt-kasttan birinin yaptığı yemeği yiyecek olan bir üst-kast mensubunun kirleneceğine inanılır. Zira her bir varnanın ve jatının yiyeceklerinin cinsi, pişirilme biçimi vs. de belirlenmiştir. Örneğin Brahmanlar, yumurta dahil hiç bir hayvanî besini yiyemezler. Yüksek ritüel statülere sahip olanlar aynı zamanda ekonomik ve siyasal güce de sahiptirler. Kirlilikle ilgili inançlar, kastlar arasındaki bütün ilişkileri düzenler. Üyeler kastları dışından evlenemezler, yiyecek ve içecekler hakkında sıkı kurallar mevcuttur, diğer kast üyelerini ziyaret ve karşılaşmalarla ilgili de ayrıntılı kurallar mevcuttur. Bu kuralların ihlal edilmesi arınmayı ve hatta kasttan dışlanmayı da gerektirebilmektedir.

Varna şeması, toplumun geniş kategorilerine işaret eder ve bir değerler sistemi temin eder; gerçekte toplumun toplumsal organizasyonun birliğini *jati* adı verilen, endogaminin hakim olduğu küçük gruplar ya da alt-kastlar gerçekleştirir. Yerleşim mekanları birbirinden ayrı olan, her birinin kendine özgü bir yargı organı olan örgütlenmiş birliklerdir. Her bir dil bölgesinde 2 binden fazla alt-kast bulunmaktadır. Alt-kastların statüsü, kültürel gelenekleri ve sayısal gücü bir bölgeden diğerine hatta çoğu zaman köyden köye değişiklik gösterir. O nedenle uzmanlar, kast sistemini anlamının en iyi yolunun Hint köylerini araştırmaktan geçtiğini vurgularlar.

Kast sistemi üzerine yapılan çalışmalar, kast sisteminin sanıldığından daha dinamik, bölgeden bölgeye farklılıklar gösteren, çeşitli inançların ve uygulamaların gevşek bir biçimde birbirine bağlandığı bir sistem olduğunu gösteriyor. “*Varna*’lar (...) başlangıçta, bazı bakımlardan feodal zümreleri andıran bir görünüm taşımışlardır. Karakter yönünden benzerlik taşıdıkları gibi, asıl önemlisi, toplumsal grupları mertebelendirmede (papazlar, savaşçılar ve

uyuluklarından/kalçalarından yaratılmıştır ve onların sembol rengi ‘sarı’dır; *Shudralar* ise tanrının ayaklarından yaratılmıştır ve onların renkleri de ‘siyah’tır. Bkz. ‘Caste [Social Differentiation]’, <https://www.britannica.com/topic caste-social-differentiation> ve ‘Vaishya: Hindu Social Class’, <https://www.britannica.com/topic/Vaishya>; <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c06/c060226.pdf>, “Brahmanizm” maddesi. Kast sisteminin Hint edebiyatındaki yerini kutsal kitaplarından örneklerle inceleyen bir çalışma için bkz. Esra Büyükbahçeci, “Hint’te Kast Sisteminin İlk İzleri ve Hint Edebiyatındaki Yeri”, DTCF Dergisi, 2016, c. 56, sy. 2, s. 238-255 (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/2131/22051.pdf>). Türkçe’de de kullanılan kast sözcüğü; ‘soy, ırk, sınıf’ anlamlarındaki Portekizce *casta* sözcüğünün 17. yüzyılın başlarında Hindistan’da İngilizce’ye geçmiş hali olan *caste* sözcüğünden gelmektedir. Portekizce *casta raça* ‘saf, katışıksız ırk’ anlamına geliyor. Sözcük, etimolojik olarak, ‘insan ırkı’ anlamındaki Latince *castus* sözcüğüyle de ilişkilidir (bkz. Online Etymology Dictionary, www.etymonline.com) [erişim tarihleri: 22 Ağustos 2017].

soylular, tacirler ve serfler) gösterdikleri benzerliğin yanı sıra, gerçekte bütünüyle kapalı gruplar olmayışları bakımından da bazı benzer noktaları olmuştur. (...) Daha sonraları gelişen *jatiler* toplumunda işbölümü, kabileler arası işbirliği, ve daha önemsiz de olsa, dindeki yenileşmeler gibi etmenler önem kazandıkça sayıca artış göstermişler ve geleneksel kast sisteminin temel birimlerini meydana getirmişlerdir. (...) **Jati**, endogam bir gruptur ve bireyin temel izafet grubudur. Her grup özeldir ve diğer jati'lerinden farklılaştırılmış bir yaşam biçimini içermekte; bugün için göreneksel müeyyideler alanında, daha önceki dönemlerde ise hukuksal müeyyideler alanında özel kurallara bağlılıkla varlığını sürdürmüştür ve halihazırda da sürdürmektedir. **Jati** grubunun ekonomik yanı açıktır; büyük oranda birer meslek ve iş gruplarıdır.”¹⁷

Jatiler daha üst *varnanın* pratiklerini benimseyerek kast hiyerarşisi içinde yükselmeye çalışabilirler; bu, *varnalar* arasında değil, kendi *varnaları* içinde yükselmeye sonuçlanabilir. *Varnalar* arasındaki mobilitenin ancak yeniden-doğumla sağlanabileceğine inanılır: Kast kanunlarının ya da *dhrakman*ın başarılı bir şekilde yerine getirilmesi bireye arttırılmış bir *karma* kazandıracaktır; böylelikle birey yeniden doğumla birlikte daha üst bir statüye kavuşacaktır. Bu yukarıya doğru hareketlilik, *sanskritizasyon* olarak adlandırılmaktadır. “Bu hiyerarşik toplumun işleyişi, *samsara* (reenkarnasyon) ve *karma* [yazgı, kader] hakkındaki geleneksel Hindu dinî inaçları aracılığıyla meşrulaştırılır. Bir kişinin bu hayattaki konumu, onun önceki hayatındaki eylemleriyle belirlenir. *Shudra* veya *Dokunulmaz* olarak doğan birisi, önceki hayatında işlediği günahların karşılığı olarak cezalandırılmıştır.”¹⁸

İngiliz sömürge yönetimi, Hint toplumsal düzenini köklü bir biçimde etkilemiştir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren belli kastlara belli devlet görevleri verilmek suretiyle kurulu sınıf sisteminin imkanlarından sömürge yönetimi bağlamında yararlanılmıştır. Batı kültürüne ait fikirlerin Hindistan’da yaygınlaşması, İngiliz eğitim kurumlarının açılışı, bağımsızlığın kazanılması sonrasında kanun önünde eşitlik prensibini getiren yasal sistem, dokunulmazların durumunu iyileştiren yasal düzenlemeler, yeni ekonomik faaliyetler, yeni iş türleri ve 1970’lerde yasal olarak kaldırıldığı ilan edilmesi vb. gibi pek çok yeni avantajlar ve yeni imkanlar sunan gelişmelerin daha büyük bir hareketliliği doğurduğuna ve daha alt sınıfların önünde yeni ufuklar açtığı düşünülmektedir. Seküler ekonomik ve siyasal güçlerin etkisiyle kast sisteminin çözülmeye başladığı ve bir toplumsal değişimin gerçekleştiği iddia edilmektedir. Görünürde kimi değişikliklerin olduğu görülmekle birlikte, hala bu değişimin boyutları ve söz konusu faktörlerin kast sistemine bağlılık bilincini ne ölçüde etkilediği hakkında tüm Hindistan’ı kapsayıcı net bir değerlendirme yapmak, yeterli sayıda araştırmanın yokluğu sebebiyle, pek mümkün gözüküyor. Ayrıca kast sisteminin yumuşatılmasına, hatta kaldırılmasına ve mümkünse eşitliğin sağlanmasına yönelik (örneğin, eğitim-öğretimde farklı varnalara/jatilere belli kotaların ayrılması gibi) çabaların kimi toplumsal rahatsızlıklara sebebiyet verdiği ve toplumda belli bir karışıklığa ve geçmiş dönemlere ve pratiklere kıyasla daha düzensiz ve istikrarsız bir yapıyı oluşturduğu iddia edilmektedir. Üst kast mensupları, örneğin, bu türden uygulamaların en alt kasttan olanların toplumda daha fazla

¹⁷ Tom Bottomore, *a.g.e.*, s. 200.

¹⁸ Rita Jalali, “Caste and Inherited Status”, *Encyclopedia of Sociology*, c. I, s. 251 [s. 249-255].

güçlenmelerinden ve politik olarak etkili pozisyonlara gelmelerinden şikayet etmektedirler. Anlaşılan yüzlerce yıla yayılan bir zaman sürecinde oluşan, yerleşik hale gelen ve kurumsallaşan bir yapının değiştirilmesine dönük çabalar, toplumdaki mobilitayı -belli ölçüde kontrol etmeyi de zorlaştıracak biçimde- artırmıştır. Muhtemelen küreselleşme ve bilgi teknolojilerinin yerküre ölçeğinde yaygınlaşması da bu hareketliliğin boyutlarını ve hızını ciddi ölçüde etkilemektedir. Kentlerde ya da kırsal bölgelerde kast sisteminin farklı konulardaki etkilerinin düzeyinde farklılaşmalar gözükmekteyse de, yerel ya da ulusal düzeyde kast sisteminin etkisinin boyutları farklılaşabilmektedir. Örneğin, araştırmalara göre, aynı kasttan biriyle evlenmeyi, diğer kastların yaptıkları yemekleri haram olarak gördüğü için kendi kastından birilerinin yaptığı yemekleri yemeyi tercih edenlerin ve günlük ibadetlerini kendi kastının adetlerine göre yapanların oranı hayli yüksektir.¹⁹

10.2.4. Toplumsal Sınıf ve Toplumsal Statü

18. yüzyıldan itibaren gelişimi daha da hızlanan ve 19. yüzyılda pek çok sorunla dolu olarak ortaya çıkan endüstriyel toplumların karakteristik grupları olarak toplumsal sınıflar; diğer tabaka türlerinin aksine, yasal ya da dinsel düzenlemelerle kurulmazlar. Ekonomik temele dayalı olarak ortaya çıktıkları yaygın kabul gören bir iddiadır. Kapalı değil, görece açık yapılardır. Sınıflar arasındaki sınırlar, açık seçik belirlenmiş değildir. Farklı sınıflara üye insanlar arasında evliliklere getirilmiş herhangi bir yasal ya da dinsel sınırlama söz konusu değildir. Herhangi bir bireyin sınıfı, diğer tabaka türlerinde olduğu gibi, doğuştan ‘verili’ değildir. Elbette her birey, belli bir toplumsal ortama doğar, ancak sınıflı yapıda mevcut toplumsal durumunu, sınıfını değiştirebilme ihtimali her zaman için –pek çok engelle karşılaşabilmekle birlikte- ihtimal dahilindedir. Sınıf sisteminde bireylerin konumu, bireyin statüsünün ailesinin statüsüne bağlı olarak değerlendirildiği zümre sisteminin aksine, bireysel ve özellikle de ekonomik başarısına bağlı olarak belirlenir. Modern toplumlar, kendilerini ‘vatandaşlarına fırsat eşitliği’ sunan toplumlar olarak sunarlar. Sınıflar arasında aşağı ya da yukarı yönde gerçekleşebilecek bir toplumsal hareketlilik (sosyal mobilité/toplumsal akışkanlık) ihtimalinin önünde, diğer tabakalaşma türlerinde olduğu gibi yasal ya da dinsel bir engel yoktur. Sınıflar; ekonomik olmayan faktörlerin çok daha önemli olduğu diğer tabakalaşma türlerinden farklı olarak, maddi kaynakların sahipliği ve denetimindeki *eşitsizlikler* temellidir. Sınıf sistemleri, esas olarak, kişisel olmayan daha büyük ölçekli ilişkiler üzerinden işler: Sınıf farklılaşmaları için önemli bir temel, ücret ve çalışma koşulları arasındaki eşitsizliklerde yatmaktadır ve bir bütün olarak ekonomide geçerli olan koşulların bir sonucu olarak şekillenirler ve belirli meslek kategorilerinde çalışan herkes söz konusu durumdan etkilenir.

Sınıf, “benimsedikleri yaşama biçimi türlerini önemli ölçüde etkileyen ortak ekonomik kaynakları paylaşan büyük ölçekli insan gruplaşmaları” şeklinde tanımlanır. Toplumdaki

¹⁹ Kast sisteminin çağdaş dünyadaki durumuna ilişkin değerlendirmeler, yorumlar ve bu konuda yapılan çalışmalar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Rita Jalali, a.g.m.; Tom Bottomore, *a.g.e.*; ve Mahmut Atay, “Gelişmekte Olan Hindistan’da Değişen Kast Sistemi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1991, c. 5, sy. 1, s. 51-68. Ayrıca bkz. Surinder S. Jodhka, *Caste*, New Delhi: Oxford University Press, 2012.

ekonomik kaynakların önemli bir kısmını ellerinde tutan sermaye sahibi gruplar *üst sınıf*, özellikle de sanayide çalışan emekçiler/işçiler *alt sınıf* ve bu ikisi dışında kalanlardan oluşan çoğu maaşlı çalışan ‘beyaz yakalı’ profesyoneller ve serbest meslek sahibi kimselerden oluşan kesim de *orta sınıflar* olarak adlandırılırlar. Geleneksel olarak ‘küçük burjuvazi’ ve ‘beyaz yakalılar’ın (başka bir adlandırmayla ‘kafa işçileri’nin) oluşturduğu bir grup olarak değerlendirilen ve kendi içinde pek çok sayıda gruba ayırmanın mümkün olduğu orta sınıfların,²⁰ özellikle de ‘yeni orta sınıflar’ın²¹ sınırlarını belirlemek hayli zor gözüküyor. Bazı araştırmacılar köylüleri de bir sınıf olarak değerlendirme eğilimindedirler.

Her bir sınıfın kendi içerisinde –servet miktarına, serveti elde etme biçimine, iş alanlarına, meslek türlerine vs. bağlı olarak şekillenmiş- farklı statü derecelerine sahip kesimlerin varlığı da bir gerçektir. Post-endüstriyel toplumların gelişimiyle birlikte elbette sınıfların yapısı da değişti ve 19. yüzyılda gösterdiği biçimden önemli ölçüde farklılaştı. Orta sınıfın ve işçi sınıfının kendi içlerinde parçalanmasını dikkate alan sosyal bilimciler, bu tasnifi hem büyük ölçüde meslek ve geliri merkeze alarak daha da çeşitlendirdiler, hem de tanımların içeriğini yeni durumları da içerecek şekilde zenginleştirdiler. İlgili literatürde, özet ve oldukça genel bir biçimde ifade edecek olursak, toplumun en zenginleri *üst sınıf*, yüksek maaş alan profesyoneller *üst-orta sınıf*, eğitilmiş beyaz yakalı işçiler ve düşük ücretli profesyoneller *alt-orta sınıf*, saat ücretiyle çalışan vasıflı mavi yakalı işçiler *işçi sınıfı* ve –çoğunlukla toplumsal dışlanma ile de ilişkilendirilen- vasıfsız işçiler, işsizler ve yoksullar da *alt sınıf* şeklinde adlandırılmaktadır. Küresel iktisadî gelişmeler ve uygulanan iktisadî politikalarla birlikte

²⁰ “19. yüzyılın sonunda, diğer iki sınıfla aynı kriterlere göre tanımlanmayan üçüncü bir katılımcıdan söz eden ilk kişi Georg Simmel olmuştur. Üçüncü katılımcı şemanın içinde yer almaz ve eğer şema burjuvazi ve proletarya gibi iki grubun mücadelesine indirgenmezse her şey sorgulanmış olur. Simmel, orta sınıfın, kendine özgü özellikleri ve dinamiğiyle tamamen farklı bir sınıf olduğunu ileri sürmüştür. Üç katılımcılı bir oyun, Marksist düşüncedeki ikili çatışma olmaktan çıkmış üçlü bir oyundur. Orta sınıf, en son ortay acıktığı için, diğer ikisiyle eğlenen, onları yönlendiren ve onlara değişkenlik mantığını dayatan üçüncü şahıs konumundadır: ‘Orta sınıf beraberinde tamamen yeni bir sosyolojik unsur getirir. Diğer ikisine katılan, diğer ikisinin birbirinden farklı olması gibi, diğerlerinden farklılık gösteren üçüncü bir sınıf olmakla kalmaz. Orta sınıfın özelliği, diğer iki sınıfla sürekli alışveriş içinde olmasıdır, sürüp giden bu dalgalanmalar sınıflar arasındaki sınırları yok eder ve bu sınıfların yerine sürekli değişimi koyar.’ Başka bir deyişle, sınıf toplumundan sosyal katmanlaşmaya geçilir.” Bkz. Ahmet Zeki Ünal, *a.g.e.*, s. 97. Tartışmanın ayrıntılarına burada girmenin imkanı yok ancak çok daha erken bir tarihte Marx’ın da orta sınıfların farkında olduğunu, ancak kapitalist sistemin çelişkileri nedeniyle bu sınıfın zamanla gerileyeceğini, güç kaybedeceğini ve genişleyen proletarya sınıfına dahil olacağını, dolayısıyla da kapitalist sisteme son verecek nihai çatışmanın iki çekirdek düşman taraf olarak burjuvazi ve proletarya arasında gerçekleşeceğini varsaydığını belirtmekle yetinelim.

²¹ Orta sınıfların yapısındaki çeşitliliklere ve genişlemelere gönderme yapan bu adlandırmanın tarihi, Austro-Marxist okulunun son üyelerinden Lederer ve Marschak’ın iki savaş arası dönemin Marxist teorisi içinde klasikleşen çalışmalarına kadar eskilere gitmektedir. Bkz. Emil Lederer ve Jacob Marschak, “Der neue Mittelstand”, *Grundriss der Sozialökonomik*, Tübingen: J.C.B. Mohr, 1926, Apt. IX, Part I, s. 120-141. Bu inceleme, ABD’nin 1929’de yaşanan büyük ekonomik çöküş sonrasında Başkan Roosevelt yönetiminde yürürlüğe soktuğu ‘The New Deal’ olarak adlandırılan yeni ekonomik istikrar programları bağlamında kurulan ‘Work Progress Administration’ [WPA] ajansı tarafından *The New Middle Class* (New York: WPA Project, 1937) başlığıyla İngilizce’ye tercüme edilerek yayınlanmıştır.

sınıfların yapısında parçalanmalar yaşanmaya devam etti. Süreçte, yukarıdaki sınıflara ek yeni sınıf oluşumları ortaya çıktı: Yönetici elitler, prekarya²² ve sınıf-altı [underclass].²³

Orta sınıf mensupları daha fazla –yüksek maaş, daha güvenceli işler vs. sebebiyle- maddi ve –eğitim ve yetiştirme koşulları itibariyle- kültürel avantajlara sahip olması itibariyle işçi sınıfından farklılaşır. Çağdaş kapitalist toplumlarda orta sınıfların, diğer sınıflardan çok daha fazla genişlediği ve bölünmelere uğradığı açıktır. İkinci Savaş’ın sanayi toplumlarının özellikle çalışan sınıfın yapısı üzerinde yapmış olduğu etkiler, savaş sonrasında gelişen yeni sektörler vs. sebebiyle orta sınıfların büyümesini hızlandırdı. Reinhard Bendix²⁴ gibi kimi araştırmacılar ‘yeni orta sınıf’ları, yaptıkları işlerin bir zamanlar girişimcilerin işleri olması gibi sebeplerle, eski yönetici sınıfın uzantısı olarak değerlendirir; Mills gibi diğer bir kısım araştırmacı ise, ücretli çalışan olmaları ve işçilerle aralarındaki farkların azaldığı kanaatinde olduğu vs. gibi sebeplere, onları işçi sınıfına yakın olarak konumlandırmaktadırlar.²⁵ Bir diğer görüş ise, yeni orta sınıfın toplumsal yapı içerisinde hızla genişlemesi sonucunda siyasal bakımdan bağımsız bir sınıf haline geleceğini, gücünün artacağını, sınıflar arasında dengeyi ve düzeni sağlayıcı bir güç haline geleceğini ve sınıf çatışmalarını yumuşatıp ortadan kaldıracığını var saymaktadır. Gerçekte orta sınıf içerisinde değerlendirilen kesimin –kalifiye işçiler, postacılar, öğretmenler, memurlar vb. gibi- bir kısmı işçi sınıfına, -işletme genel müdürleri, bürokratlar vb. gibi- diğer bir kısmı da üst/yönetici sınıfa yakın görünürler. Bu durum, bütün bir orta sınıf için bir genelleme yapmaya izin vermez. O nedenle olsa gerek

²² *Prekarya*; bilgi teknolojilerinin gelişmesi ve emek süreçlerinin esnekleşmesiyle birlikte çalışan sınıf içerisinde işverenini ya da iş arkadaşlarının sayısını dahi bilemeyecek derecede emeğin merkezinden uzakta, dolayısıyla düzenli bir çalışma hayatına ve daimi bir işe bağlı olarak kazanılan sosyal haklara sahip olmayan, kendisini sabit bir işyerine ve orada kurulan ilişkilere bağlı gör(e)meyen, dolayısıyla aidiyet duygusu taşımayan, yarın neyle karşılaşacağı belli olmayan yeni ‘emekçi’leri tanımlamak için üretilmiş ‘istikrarsız, sağlam olmayan, güvenilmez, tehlikeli’ anlamındaki İngilizce *precarious* sözcüğü ile proletarya sözcüklerinin birleşiminden oluşan bir kavramdır. David Harvey’den Pierre Bourdieu’ya ve Ayşe Buğra’ya kadar pek çok araştırmacının üzerinde durdukları ve geleneksel proletaryanın yerini alıp almadığı tartışılan ‘yarın ne olacaklarını bilmeden yaşayan, güvencesiz ve geleceksiz’ bu yeni sınıfa dair temel bir çalışma için özellikle bkz. Guy Standing, *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, çev. Ergin Bulut, İstanbul: İletişim Yay., 2015.

²³ *Sınıf-altı*, sınıf yapısı içinde en altta bulunanları, toplumun büyük çoğunluğundan gözle görünür bir biçimde daha aşağı standartlarda yaşayanları tanımlamak için kullanılan bir tabirdir. Bu sınıf, marjinalleşmiş bir grup ya da toplumun çoğunluğunun sürdürdüğü yaşam biçiminden dışlanmışlar olarak değerlendirilir. Sınıf-altı ile ilgili tartışmaların çoğunluğu, şehirlerinin yoksul bölgelerinde ‘siyah alt sınıfların’ yaşadığı ABD kaynaklıdır, ancak Avrupa’nın kapitalist ülkelerinde de, özellikle göçmenler arasında bu sınıfın özelliklerini gösteren gruplar mevcuttur. Meselenin aynı zamanda siyasal imaları ve olumsuz anlamları olması nedeniyle, kimi sosyologlar ‘underclass’ kavramı yerine ‘toplumsal dışlanma’ kavramını kullanmayı tercih ederler. Alt sınıf kavramının tarihi, Marx’ın -ekonomik üretimin ve mücadelenin egemen türlerinin dışında kalan kesimleri ifade etmek için- kullandığı ‘lumpen proletarya’ tanımlamasına kadar götürülmektedir. Alt sınıflara ilişkin kuramsal bir tartışma ve bir örnek olay incelemesi için bkz. Alev Erkilet, “Sınıf-altı: Kuramsal Tartışmalar ve İstanbul Tarihi Yarımada’ya Uygulanma İmkânları”, *Öneri Dergisi*, 2011, c. 9, sy. 36, s. 137-146 [yazının dijital versiyonuna <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/165774> adresinden ulaşılabilir].

²⁴ Reinhard Bendix, *Work and Authority in Industry: Managerial Ideologies in the Course of Industrialization*, New Brunswick ve Londra: Transaction Publishers, 2001;

²⁵ C. Wright Mills, *White Collar: The American Middle Classes*, New York: Oxford University Press, 1951.

Giddens, orta sınıfları ‘eski orta sınıflar’, ‘üst-orta sınıf’ ve ‘alt-orta sınıf’ şeklinde üçe ayırarak ele almaktadır.²⁶ Ayrıca, Ralf Dahrendorf’un belirttiği gibi,²⁷ orta sınıf yönetici sınıf konumuna geçse bile onların boşalttığı yere başkaları gelecektir, orta sınıf olarak kaldıkça da hep üstlerinde bir yönetici sınıf olacaktır. Orta sınıfların geleceği, büyük ölçüde emek piyasalarındaki gelişmeler ve orta sınıfların kendilerini yeniden üretme kapasiteleriyle ilişkili olarak farklı yönde gelişme potansiyeline sahiptir.

Orta sınıfta olduğu gibi işçi sınıfında da parçalanmalar görülebilmektedir. Bunun önemli bir sebebi, işçilerin vasıflı olup olmamalarıdır. Vasıflı işçilerin oluşturduğu üst kesimin yüksek ücretler alırlar, daha iyi çalışma koşullarında çalışırlar ve daha iyi iş güvencesine sahiptirler. Teknolojik gelişmelerin kimi nitelikleri gereksiz hale getirmesine rağmen, nitelikli işçiler iyi ekonomik koşullara sahiptirler. Görece iyi bir kazanca sahiptirler ve istikrarlı bir çalışma hayatına sahiptirler. Ekonomik krizlerden vasıfsız işçilere kıyasla çok daha az etkilenmektedirler. Ayrıca herhangi bir nitelik gerektirmeyen ya da yarı-nitelikli işlerde çalışan işçiler, vasıflı işçilere kıyasla daha düşük ücretler almaktadırlar. Sanayileşmiş ülkelerde mavi yakalı işlerde çalışan insanların ekonomik refahları, yirminci yüzyıl başlarından itibaren önemli oranda artmıştır. Yükselen hayat standartları, bütün sınıfların erişebildiği tüketim mallarının sayısındaki artışta da gözlenebilmektedir. Sanayi toplumlarının özellikle de sanayi-sonrası toplumlarının yapısında yaşanan değişimler işçi sınıflarının yapısını da bu anlamda farklılaştırmıştır. İşçi sınıfının, özellikle de vasıflı işçilerin oluşturduğu kesimin refahındaki artış, işçi sınıfının orta sınıfa dahil olup olmayacakları üzerine bir tartışmayı da beraberinde getirdi. Nitekim 1960’larda John Goldthorpe ve arkadaşları, yeni otomotiv ve elektronik endüstrilerinde çalışan vasıflı işçilerin sınıf kültürlerinde ve sınıf içindeki konumlarında ciddi bir değişim olduğu varsayımından hareketle bir araştırma gerçekleştirmişlerdi. *Affluent Workers in the Class Structure* ([*Sınıf Yapısı İçindeki Müreffeh İşçiler*], Oxford: Oxford University Press, 1968-1969) ismiyle yayınlanan çalışmalarında Goldthorpe ve ekibi, vasıflı işçiler arasında orta sınıfa doğru bir kolektif hareketten ziyade akraba, komşu ve sınıf içi rutin ilişkilerinden ziyade daha bireyci, ev merkezli bir hayata doğru yöneldiklerini tespit etmişlerdi. Krediyile alınan yeni evler vs. daha çok mesaiye kalmak anlamına geliyordu: “Araştırmanın sonuçları, yazarların gözünde açık seçiktir: Burjuvalaşma iddiası yanlıştır. İşçiler işlerine karşı, Goldthorpe ve arkadaşlarının ‘araççı’ dedikleri bir tutumu benimsemektedirler. İşçiler, bu işleri bir hedefe, daha azla kazanma hedefine ulaşmak için kullanılacak bir araç olarak görmektedirler. Bununla birlikte boş zamanlarında beyaz yakalı işçilerle bir araya gelmemekte ve sınıf merdiveninde yukarı tırmanma isteği duymamaktadırlar; kazandıkları para, daha çok değişik mal ve hizmet çeşitlerine sahip olmak için gereklidir.”²⁸ Bu nedenle olsa gerek, sanayi toplumlarının ve özelde de işçi sınıfının yapısı üzerine yapılan araştırmalar ‘tüketim kültürü’, ‘yaşam tarzı’, ‘kültür’ gibi yeni analiz

²⁶ Anthony Giddens, *a.g.e.*, s. 269-270.

²⁷ Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1959.

²⁸ Anthony Giddens, *a.g.e.*, s. 276.

birimlerine başvurma ihtiyacı hissettiler.²⁹ (Bkz. ‘Toplum ve Kültür’ başlıklı 12. bölüm, ‘12.4. Kültürel İncelemeler: Bir Disiplinin Tarihi’ başlıklı alt bölüm.)

Batılı sanayi toplumlarında yaşanan değişimlerin, toplumdaki sınıf farklarını ve sınıf çelişkilerini oldukça yumuşattığı, başka bir açıdan bakıldığında da, ‘sınıf farklılıklarının ve eşitsizliklerin üzerini örttüğü’ de bir gerçektir. İkinci Savaş sonrasında sömürgeci bir güç ABD’nin tarih sahnesine çıkışı ve Amerikan sosyolojisinin yaygınlaşması ile birlikte, doğal olarak, Amerikan toplumunun tarihsel ve bugüne özgü niteliklerini merkeze alan –belli ölçüde Weber’in yaklaşımlarının da çarpıtılarak kullanıldığı- statü grupları, statü onuru, saygınlık, prestij gibi kavramların öne çıktığı sosyolojik yaklaşımlar ve kavramsallaştırmalar da bu alana ilişkin çalışmalarda genel bir yaygınlık kazandılar. ‘Saygınlık’ temelli bir tabakalaşma anlayışı, iki büyük ve uç sınıf arasındaki boşluğu ‘statü grupları’ aracılığıyla doldurmakta ve farklı bir tabakalaşma tanımı getirmektedir. Bu yaklaşımda toplumsal tabakalaşma; az çok belirlenmiş statü konumlarının sürekli dizilerinden meydana gelen bir olgu ve sadece mülkiyet ile olan ilişkilerle değil, birden çok faktör tarafından belirlenen ve kitle toplumu sınıflarını ve sınıf tanımlarını kabul etmeyen bir gerçeklik olarak tanımlanmaktadır:

“Böylece, değişik düzeylerdeki statü grupları arasında ilişkiler, çelişki niteliği taşımayan, rekabet ve çekememezlik niteliğindedir. Orta sınıfların sayısal bir artış göstermesi, orta sınıfların genel nüfus içinde gitgide büyük bir orana varması, toplumsal hiyerarşiyi, keskin bir ayırım; yani belli başlı toplumsal gruplar arasında keskin çelişkiler olmaksızın, sadece bir prestij mertebeleri dizisi (ya da statüler dizisi) sayan görüşün toplumsal düşünce üzerinde etkinlik kazanmasına yol açmış; bu görüşün yayılması ise, sınıf bilincinin artmasını bir ölçüde önlemeye yaramıştır.”³⁰

Max Weber: Sınıf versus Statü

Sanayi toplumlarındaki toplumsal tabakalaşma, toplumsal sınıfların yanı sıra *statü gruplarının* varlığıyla daha da karmaşık bir hal almış durumdadır. Bu ikisi arasındaki farkı ilk gören, inceleyen ve dile getiren kişi Max Weber oldu. Weber’in görüşleri; kapitalist toplumu analizinde sınıf, sınıf bilinci, sınıf dayanışması ve sınıf çatışması vb. gibi kavramları merkeze alarak kendi kuramını geliştiren Marx’ın –kimi görüşlerini benimsemekle birlikte- yaklaşımlarına bir cevap verme ve hayli karmaşık bir tabakalaşma örneği sergilediğini düşündüğü modern toplumun yapısını açıklamakta yetersiz kaldığını gösterme çabasının ürünü olarak da değerlendirilebilir. Marx’ın sınıf konusundaki yaklaşımlarını daha önce ele almıştık. Burada Weber’in ‘statü grupları’nı merkeze alarak yapmış olduğu analizler kısaca değerlendirilmeye çalışılacaktır.

²⁹ Çağdaş kapitalist toplumlarda sınıf kavramına ve sınıf tiplerine ilişkin daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ahmet Zeki Ünal, *a.g.e.*, s. 92-122; Anthony Giddens, *a.g.e.*, s. 255-301; Tony Bilton ve diğerleri, *Sosyoloji*, çev. Kemal İnal ve diğerleri, 2. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2009, s. 65-125; Anthony Giddens, *İleri Toplumların Sınıf Yapısı*, çev. Ömer Baldık, İstanbul: Birey Yay., 1999; Stephen Edgell, *Sınıf*, çev. Didem Özyiğit, Ankara: Dost Kitabevi, 1998; Richard Scase, *Sınıf: Yöneticiler, Mavi ve Beyaz Yakalılar*, çev. Barış Şarer, Ankara: Rastlantı Yay., 2000; Erik Olin Wright, *Sınıf Analizine Yaklaşımlar*, çev. Vefa Saygın Öğütle, İstanbul: Notabene Yay., 2014.

³⁰ Tom Bottomore, *a.g.e.*, s. 209.

Weber'e göre, toplumsal tabakalaşma toplumdaki güç eşitsizliğinin örgütlenmiş halidir. Başka bir deyişle, Weber çağdaş sanayi toplumundaki tabakalaşmayı 'iktidar/güç' kavramı üzerinden irdelemeyi tercih eder. Ona göre kurumsallaşmış iktidar, üç temel etkinlik alanına ayrılmaktadır: Ekonomik, toplumsal ve siyasal. Bu alanların her birinde de iktidar sınıf, statü ve parti temeline göre biçimlenir.

Ekonomik alanda iktidar, Weber'e göre, sınıf sistemine göre tabakalaşır. Benzer ekonomik çıkarlara ve benzer ekonomik güce sahip olanlar aynı sınıfa dahil olurlar. Weber'de, Marx'tan farklı olarak, ekonomik sınıflar sadece iki tane değildir ve sınıflar arasındaki karşıtlıklar yıkıcı nitelikte değildirler.

Kişilerin veya bir tabakanın hayat şanslarının belirlenmesinde üretim araçlarının denetiminin önemi konusunda Marx'la hemfikirdir. Fakat bunun dışında tabakalaşmaya etki eden iki faktörün daha etkide bulunduğunu düşünür: Saygınlık ve iktidar. Mülkiyet farklılıkları sınıfları, iktidar farklılıkları partileri ve saygınlık farklılıkları da statü gruplarını doğururlar. Sınıfların nesnel olarak belli ekonomik koşullara dayandığı görüşünü paylaşırsa da, sınıf oluşumuna etkide bulunan daha fazla faktörün devrede olduğu kanaatini taşır. Ona göre sınıf farklılıkları yalnızca üretim araçlarının denetimine sahip olup olmamaya değil, aynı zamanda, insanların hangi işleri yapabileceklerini belirleyen becerileri, referansları ya da nitelikleri gibi mülkiyetle doğrudan ilgili olmayan nitelikleriyle de ilişkili olduğunu iddia eder.

Toplumsal alanda iktidar, statü boyutuna göre tabakalanır. Aynı toplumsal saygınlık düzeyinde bulunan ve benzer yaşam ölçütlerine sahip olan kişiler statü gruplarını oluştururlar. Bunlar birbirlerini toplumsal eşitleri olarak görür, çocuklarının aynı grup içinde evlenmelerini sağlayacak önlemler alır, aynı toplumsal etkinlikleri, beğenileri ve özel davranış kalıplarını paylaşırlar. Statü gruplarında, kişinin toplumsal alandaki gücü başkalarından gördüğü saygı/prestij derecesine göre belirlenir. Sınıfın nesnel ve ekonomik bir konum olmasına karşılık statü kişisel değerlendirmelere tabidir ve topluluk içinde kabul edilmiş ölçütlerle belirlenmektedir. Eğitim düzeyi, akrabalıklar, meslek vs. kişinin topluluk içindeki statüsünü belirlemeye yardım ederler.

Weber'e göre *sınıflar*,

“‘sosyal topluluklar’ değildir; yalnızca toplumsal eylemin mümkün ve muhtemel temellerini temsil eder. (1) Bir grup insanın yaşam olanaklarının belli bir nedensel ögesi ortak ise, (2) bu ögeyi, mal sahibi olmak ve gelir sağlamak gibi salt ekonomik çıkarlar temsil ediyorsa, (3) bu öge, meta ve işgücü piyasalarının koşullarında temsil ediliyorsa ‘sınıf’tan söz edilebilir. ‘Sınıf konumu’na ilişkin bu noktaları kısaca şöyle ifade edebiliriz: Sınıf konumu, kişilerin mal, yaşam koşulları ve kişisel yaşantılar için sahip oldukları tipik olanaklar demektir. Bu olanaklar ise, verili bir ekonomik düzen içinde gelir sağlamak üzere mal ya da

beceri harcama gücünün derecesi ve türü ya da bu gücün yokluğu tarafından belirleniyor olmalıdır. ‘Sınıf’ terimi, aynı sınıf konumunda bulunan insanlar grubu anlamına gelir.”³¹

“Sınıfların tersine, *statü grupları genellikle* sosyal topluluklardır. Ancak çoğu zaman, pek biçimlenmemiş dağınık topluluklardır. Tümüyle ekonomi tarafından belirlenen ‘sınıf konumu’na karşı tanımlamak istediğimiz ‘statü konumu’ndan kasdımız, insanların yaşam yazgısının somut, pozitif ya da negatif toplumsal onur ölçüsü tarafından belirlenen tüm tipik öğelerdir. Bu onur, bir topluluk tarafından paylaşılan herhangi bir nitelikle ilgili olabilir ve tabii bir sınıf konumuyla da ilişkisi bulunabilir; sınıf ayrımları da statü ayrımlarıyla çok çeşitli biçimlerde bağlantılı olabilir. Mülkiyet kendi başına bir statü ölçüsü olarak görülmeyebilir ama uzun vadede hiç şaşmadan bu işlevi görür. Küçük sosyal örgütlenmelerin geçim ekonomilerinde çoğu zaman en zengin kişi doğrudan doğruya başkan sayılır. Ancak bu, genellikle salt onursal bir payedir. Örneğin, sözde saf çağdaş ‘demokrasi’de, yani bireylere statü ayrıcalıklarının resmen tanınmadığı demokraside, belmki de yalnızca aşağı yukarı aynı vergi kategorisine giren aileler birbirleriyle dans edebilirler. Bu örneğe kimi küçük İsviçre kentlerinde rastlanmıştır. Ama statü onurunun mutlaka bir ‘sınıf konumu’yla bağlantılı olması gerekmez. Tersine, genellikle salt mülkiyetin gösterisinin tam karşısında yer alır.”³²

Weber’in kurumlaşmış iktidar alanları içerisinde üzerinde en az durduğu alan, siyasal iktidar alanıdır. Weber’e göre siyasal alandaki iktidar, bireyin herhangi bir toplumsal eylemi etkilemekte kullanabildiği gücün ölçüsünden anlaşılır. Genellikle siyasal iktidar örgütlenmiş bir siyasal parti aracılığıyla kullanılır. Siyasal iktidar, ekonomik ve toplumsal alandaki iktidarı yansıtabilir. Partiler sınıf ya da statü gruplarınca belirlenen çıkarları temsil edebilir, üyelerini de bunların birinden ya da diğerinden devşirebilir, bazen sınıf bazen de statü partisi niteliği taşıyabilir, bazen bu kategorilerin hiç birine dahil olmayabilir.

10.3. Günümüzde Toplumsal Tabakalaşma Çalışmaları

Sanayi sonrası toplumun yapısındaki farklılaşmalar, geleneksel tabakalaşma çalışmalarının da toplumun tabakalaşma yapısını bütünüyle kavrayıp kavrayamayacağını tartışmaya açtı. Düşün hayatında ortaya çıkan –feminist teori, toplumsal cinsiyet, etnisite, kimlik ve kültür temelli açıklamalar vb.- yeni felsefi ve sosyolojik açıklama biçimleri de, diğer araştırma alanlarının yanı sıra tabakalaşma çalışmalarını da ciddi ölçüde etkiledi. Gerek

³¹ Max Weber, “Sınıf, Statü, Parti”, Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, H. H. Gerth ve C. W. Mills (yay. haz.), çev. Taha Parla, 2. Baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1987, s. 177, [s. 176-191]. Özetle, Weber’in analizinde sınıflar ekonomik düzen içinde temellendirilmelerine karşın, statü gruplarının asıl yerinin toplumsal düzen olduğu ifade edilmektedir. Belli bir ekonomik seviyede olmanın aynı zamanda statüsel olarak da yüksek bir statüye sahip olmayı da beraberinde getirdiği pek çok örnek vardır. Ancak tersi durumlarla da karşılaşılabilir. Örneğin, İngiltere’de aristokrat ailelerden gelen kişiler, servetleri yok olup gitse de toplum nezdinde yüksek bir toplumsal saygı görürler. Bu türden durumlar ‘*genteel poverty*’ [‘*kibar yoksulluk*’] terimi içinde ifade edilmektedir. Ya da, bir çok durumda, yeni zenginleşen kişiler, sonradan görmeler olarak değerlendirilmekte ve küçümsenmektedirler. Bu tartışmaya ilişkin ufuk açıcı bir örnek için bkz. *Züğürt Ağa* (Yönetmen: Nesli Çölgeçen, Senaryo: Yavuz Turgul, Oyuncular: Şener Şen, Füsün Demirel, Erdal Özyağcılar vd., 1985).

³² Max Weber, *a.g.m.*, s. 182.

incelenen olgunun yapısındaki değişimler ve gerekse de bu yeni açıklama tarzları, tabakalaşma çalışmalarında merkeze alınan soruları, araştırılan olguları ya da göstergeleri de değiştirmiş, geleneksel ölçeklerin yerine yeni ölçekler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Bu çerçevede, özellikle geleneksel tabakalaşma araştırmalarının toplumsal cinsiyet meselelerine ‘kör ve sağır’ kaldıklarına dair feminist kuramcılardan gelen ‘geleneksel tabakalaşma yaklaşımlarının hanelerin sınıfsal konumlarını erkeklerin mesleklerine göre belirledikleri, kadınların eşleriyle aynı sınıfsal konumları paylaştıkları varsayımı üzerinden hareket ettikleri, toplumsal eşitsizliğin en önemli belirleyenin toplumsal cinsiyetten ziyade sınıf olduğu kabulüyle çalışmalarını yürüttükleri’ gibi eleştiriler önemli bir etki yapmıştır. Çözümlemesi güç bir sorun olsa da, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin sınıf farklılıkları bakımından nasıl ele alınacağı tabakalaşma çalışmalarının önemli bir meselesi haline geldi.

Toplumsal tabakalaşmada dikkate alınmaya değer görülen bir diğer yeni unsur ‘etnisite ve kimlik’ meselesidir. Geleneksel yaklaşımlar, etnik aidiyeti toplumsal sistemi belirleyen özelliklerden biri olarak görmediler. O nedenle bu doğrultuda bir kuramsallaştırma çabası içinde olmadılar. Farklı etnik kökenlere sahip işçiler, özellikle de göçmen işçiler sanayi sonrası toplumların sınıf yapısı içerisinde önemli bir unsur haline geldiler. Dolayısıyla bu unsurların da sınıf kuramı içerisinde ele alınması ve açıklanması gerekliliği ortaya çıktı.

Toplumsal tabakalaşma ve toplumsal hareketlilik konularında son dönemde yapılan araştırmalar, meslek farklılıkları açısından ve mesleklerin prestij derecelerine göre yürütüldü.³³ Weber’in çalışmalarında tabakaların ortaya çıkışı ve yeniden üretimi bağlamında karşımıza çıkan ‘hayat şansı’ kavramı, sınıflar ile o sınıflar içerisinde değerlendirilen kişilerin bedensel özellikleri, üreme oranları, ortalama ömür süreleri, sağlık durumları, psikolojik özellikleri veya yetenekleri arasında doğrudan bir ilişkinin olup olmadığı, tabakalaşma ve özellikle de toplumsal hareketlilik ile eğitimin niceliği ve niteliği arasında bir ilişkinin olup olmadığı, sınıflar ile suç arasında ne türden bir ilişkinin olduğu gibi hususlar tabakalaşma çalışmalarında öne çıkan yeni inceleme alanları olarak gözüküyor. Ayrıca tabakaların belirlenmesinde yaşam tarzı, moda, ikamet edilen bölgeler, konutlar, tüketim biçimleri, boş zaman geçirme biçimleri, zevkler ve beğeniler de yeni tabakalaşma göstergeleri olarak dikkate alınıyor.

10.4. Türkiye’de Toplumsal Tabakalaşma

Ekonomide, çalışma hayatında ve siyasal hayatta küresel düzeyde gerçekleşen değişimler belli bir gecikmeyle ve bazı farklılıklarla Türkiye’ye de yansımış ve toplumsal yapıda dikkate değer değişimlere sebebiyet vermiştir. Toplumsal yapımızın tarihsel özellikleri

³³ Yakın dönemlerde Türkiye’de de mesleklerin itibarına ilişkin önemli bir araştırma gerçekleştirildi ve sonuçları kamuoyuyla paylaşıldı. Mesleklerin itibarını ölçmeye yönelik olan çalışmanın asıl hedefi, Türkiye’ye özgü bir ‘Sosyo-ekonomik Statü Endeksi’ geliştirmektir. Bkz. Lütfi Sunar, Yunus Kaya ve Mustafa Otrar, *Türkiye Sosyoekonomik Statü Endeksi* (Araştırma Raporu No. 113K506). Ankara: TÜBİTAK, 2016. Araştırmanın sonuçlarına ilişkin özet bir değerlendirmeye şu adresten ulaşılabilir: <http://turkeyses.net/meslekiitibar/>. Ayrıca tabakalaşmayı ölçmeye dönük çalışmalar için bkz. <http://lutfisunar.info/wp-content/uploads/2016/05/11> [erişim tarihleri: 27 Ağustos 2017].

ve gelişimi, küreselleşme, uygulanan neoliberal politikalar, devletin ekonomi üzerindeki rolü ve ekonominin yeni işleyiş biçimi bu değişimlerin şekillenmesinde etkili olmuştur.

Toprak,³⁴ Keyder,³⁵ Buğra,³⁶ Yıldırım³⁷ ve başka pek çok araştırmacının vurguladığı gibi, Türkiye’de toplumsal yapının, özellikle de sınıfların oluşumunda devletin müdahaleleri ciddi ölçüde etkili olmuştur. Büyük ölçüde 1980 sonrasında başlayan ve özellikle de 2000’lerden itibaren oldukça hızlanan küresel entegrasyon süreçleri ve bu süreçlerle uyumlu ekonomi politikalarının uygulanması Türkiye’nin sınıf yapısında da önemli farklılaşmaları beraberinde getirdi. Türkiye’de istihdamın sektörlere göre dağılımına bakıldığında, TÜİK verilerine göre, 1980’de istihdamın %53,6’sı tarımda, %20,5’i sanayide ve % 25,9’u da hizmet sektörlerinde gerçekleşmişti. 2000 yılında istihdam oranları, sırasıyla, %36, %24 ve %40’e dönüşmüştü. 2010’daki dağılım ise şöyledi: Tarım sektöründe % 25,1, sanayide % 26,2 ve hizmet sektöründe %48,7. 2015’in rakamları ise, sırasıyla, %20,7, %27,3 ve %52 olarak gerçekleşti. Kolaylıkla fark edilebileceği gibi, tarım ve sanayi sektöründeki istihdam oranları düşmekte ve hizmet sektöründe ciddi bir yükseliş görülmektedir. Tarım sektöründeki azalmanın Türkiye’nin bir sanayi ülkesine dönüşmesi için yeterli olmadı. Aynı şekilde, hizmet sektöründeki bu hızlı yükseliş, her şeye rağmen, OECD ülkelerinin ortalaması olan %70’lerin hala oldukça aşağılarındadır. Bu değişimlerle birlikte, bir taraftan geçmiş dönemlerin prestijli meslekleri hâlen aynı şekilde varlıklarını sürdürürken öte yandan da yeni iş alanları ve buna bağlı olarak da yeni meslekler ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmelere ek olarak, hızlı nüfus artışı, kadınların çalışma hayatına katılma oranları, çalışma çağındaki nüfusun ne kadarının istihdam edilip edilmediği gibi faktörler de Türkiye’nin tabakalaşma yapısını değerlendirirken dikkate alınması gereken faktörleri oluşturuyor. Netice itibarıyla, Türkiye’nin istihdam yapısı sanayi-sonrası toplumların yapısına gittikçe daha fazla benzerlik gösterme eğilimi taşımakla birlikte, yine de, değişimin sektörlerin zaman içerisinde yaşadığı değişimler özelinde ve meslekler boyutuyla daha geniş değerlendirmelere ihtiyaç duyduğu da aşıkardır.

Yaşanan sektörel dönüşümler, yaygınlaşan eğitim vs. etkileriyle, geçmiş dönemlerde ekonominin kötü yönetilmiş olmasına rağmen, orta ve üst sınıflara ait mesleklerin sayısında ve oranlarında bir artış yaşanmış, bireysel gelir dağılımı önceki dönemlere kıyasla gözle görülür biçimde iyileşmiş ve yoksulluk oranlarında bir düşüş gözlenmiştir. Ekonomideki çeşitlenmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan yeni fırsatlar ve artan girişimcilikle birlikte Türkiye’de orta sınıfların yapısında da bir genişleme yaşanmıştır. Çeşitli araştırmaların gösterdiği üzere, eşitsizliğin derinliğinde pek bir değişim yaşanmasa da, eşitsizliğinin yaygınlığında bir azalma gerçekleşmiştir.

Daha önce de ifade edildiği üzere, 1980’le başlayan yeni dönemde Türkiye’de orta sınıflar önemli değişimler yaşamıştır. Bu dönemde ekonomideki sektörel gelişmeler,

³⁴ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara: Yurt Yay. 1982.

³⁵ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yay., 2007.

³⁶ Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim Yay., 1997.

³⁷ Kadir Yıldırım, “Türkiye’de Sınıflara Tarihsel Bir Bakış: Devlet, Ekonomi ve Sınıflar”, *Türkiye’de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik*, Lütfi Sunar (ed.), İstanbul: Matbu Kitap, 2016, s. 47-87.

kentleşme süreçlerinin ve eğitimin gelişmesi ile birlikte orta sınıfa özgü görülen mesleklerde ve dolayısıyla orta sınıflarda hem bir genişleme ve hem de bir parçalanma yaşanmıştır. Bu parçalanma ile birlikte orta sınıf ile proletarya arası bir konumda *prekarya*, orta sınıf ile burjuvazi arasında bilgi işçileri ve küresel yönetici elit, işçi sınıfının altında *sınıf-altı* ortaya çıkmıştır. Bu dönemin orta sınıfı öncesindeki gibi yerleşik, istikrarlı ve güvenceli değildir. Orta sınıf içinde Sencer Ayata'nın³⁸ 'yeni orta sınıf' olarak adlandırdığı yukarı doğru hareketlilik gösteren daha üst düzey işlerde çalışan ve daha yüksek kazananlar kadar Yunus Kaya'nın³⁹ proleterleşme olarak tabir ettiği aşağıya doğru hareketlilik gösteren ve güvencesini ve kazanç seviyesini koruyamayan grupların da bulunduğu geniş bir sosyal tabaka ortaya çıkmıştır.

Benzer bir parçalanma durumu işçi sınıfı içinde de yaşanmıştır. Özatalay⁴⁰ 1980 sonrası yaşanan neoliberalleşme sürecinde işçi sınıfının iç yapısında, bilinçlilik biçimlerinde ve duygu durumlarında ciddi farklılaşmaların yaşandığını iddia etmektedir. Bu süreçte özellikle işçilik koşullarında meydana gelen eşitsizliklerden (kamu-özel sektör, sigortalı-sigortasız, kadrolu-sözleşmeli, kadrolu-taşeron, vasıflı-vasıfsız vs.) kaynaklanan çeşitli sınıf içi bölünmeler ve çatışmalar gerçekleşmiştir. Özatalay, bu eşitsizliklerin işçileşme süreçlerinde elde edilen deneyimlerin farklılığı kadar geçmiş dönemden miras alınan işçilik koşullarının eşitsizliği ile de bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir.

Ekonominin değişimine bağlı olarak orta sınıfta ve işçi sınıfında yaşanan bu parçalanma ve dönüşümler neticesinde endüstrileşmiş ülkelerden başlayarak orta sınıf eski mensupları ellerindeki sosyal konumları kaybetmeye başladı. Bu çerçevede Türkiye'de de avukatlık, mühendislik, mimarlık, akademisyenlik, dotorluk vb. gibi eskiden orta sınıfın önemli meslek gruplarının yerleşik sınıfsal konumlarını kaybetmeleri ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

Pek çok düşünürün üzerinde durmasına rağmen Türkiye'de Guy Standing'le özdeşleşmiş bir biçimde kullanılan *prekarya* meselesini Türkiye özelinde ele alan Aslı Vatansever,⁴¹ üretim süreçleri ve üretim ilişkilerinde yaşanan değişimlerle proletaryanın küçülmesi, toplumsal ve bireysel hayatın her alanında yaşanan "esnekleşme"yle giderek artan bir biçimde "orta sınıf"ın belirsizleştiğini ve Türkiye'de yeni bir ara grubun ortaya çıktığını dile getirmektedir. Ona göre yalnızca belirsizlik paydasında birleşmesinden hareketle *prekarya* olarak adlandırılan ve hem siyasi hem de toplumsal anlamda kayıtsızlıkla

³⁸ Sencer Ayata, "Yeni Orta Sınıf ve Uydu Kent Yaşamı", D. Kandiyoti ve A. Saktanber (eds.), *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat*, çev. Z. Yelçe, İstanbul: Metis Yay., 2003, s. 37-56.

³⁹ Yunus Kaya, "Proletarianization with Polarization: Industrialization, Globalization and Social Class in Turkey, 1980-2005", *Research in Social Stratification and Mobility*, 2008, c. 26, sy. 2, s. 161-181.

⁴⁰ Cem Özatalay, "Türkiye'nin Toplumsal Yapısının Temsili Meselesi Bağlamında Sınıflar ve Sınıflandırma Savaşları", *Modus Operandi – İlişkisel Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, sy. 2, s. 95-130.

⁴¹ Aslı Vatansever, "Prekarya Geceleri: 21. Yüzyıl Dünyasında Geleceği Olmayan Beyaz Yakalıların Rüyası", *Lefke Avrupa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013, c. 4, sy. 2, s. 1-20 (<http://euljss.eul.edu.tr/euljss/si4211.pdf> [erişim tarihi: 27 Ağustos 2017]); Aslı Vatansever, 'Proletarya ile Orta Sınıf Arasında: Siyasi Aktör Olarak Prekarya', *Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik*, Lütfi Sunar (ed.), İstanbul: Matbu Kitap, 2016, s. 163-194.

özdeşleştirilen bu kitlenin, daha adil bir toplum tahayyülünü taşıyacak bir siyasi özne hâline gelip gelemeyeceği günümüzün temel tartışma konularından biridir. Vatansever başlangıçta eskinin işçi sınıfına kıyasla politik kayıtsızlıkla nitelenen bu grubun gittikçe daha fazla politikleştiğini belirtmektedir. Türkiye’de son zamanlarda ortaya çıkan *prekarize* olmuş grupların –Gezi Parkı olayları örneğinde olduğu gibi- gittikçe siyasetin ana gündemini etkiler bir biçimde etkin roller üstlendiğini dile getiren yazar, bu dinamiğin temelini iş yaşamında ve istihdamda gittikçe artan güvencesizleşmede bulunduğunu iddia etmektedir.

Küresel üretim ve yönetim düzeninin değişimi ile birlikte ortaya çıkan bir başka grup ise zaman zaman “altın yakalılar” olarak da adlandırılan “bilgi işçileri”dir.⁴² İşlerinin ehli olmaları ve teorik ve analitik bilgi ve becerileri sayesinde karmaşık görevleri başarıyla yerine getirebilen, kendi kendilerini yönetebilen ve çalışma hayatında geniş bir özerkliğe sahip bilgi işçileri işletmeler için vazgeçilmez bir öneme sahiptirler. Bilişim teknolojilerinin yavaş da olsa yaygınlaşmasıyla birlikte Türkiye’de bilgi işlerinde çalışanların, başka bir deyişle hizmet sektöründe çalışanların sayısında ciddi bir artış gerçekleşmiştir.

Yukarıda bahsedildiği gibi işçi sınıfındaki parçalanma ile geçmişin güvenceli mavi yakalıların sayısı gittikçe azalmış, güvencesizlik işçi sınıfının da önemli bir gündemi hâline gelmiştir. Öte yandan derinleşen eşitsizlikler, işçi sınıfındaki parçalanma, endüstrinin küresel kayışları, küreselleşme ile birlikte gerçekleşen çöküşler ile birlikte en alttakiler, ötekiler, kenardakilerden müteşekkil yeni bir sınıf, “sınıf-altı” ortaya çıkmıştır. Türkiye’de yoksullukla da yakından ilişkili olan bu sınıf, geleneksel/enformel dayanışma ağlarının şehirlerleşme ve küreselleşme süreçlerine paralel bir biçimde, ‘devredilemeyen bir yoksulluk’ sarmalına kapılmış, Oscar Wilde’ın meşhur ettiği kavramla ifade edecek olursak, bir ‘yoksulluk kültürü’ sarmalı içerisine girmiş gözükmektedir. Bu özet değerlendirmelerin ışığında, ‘sınıf-altı’nın ekonomik kalkınmanın maliyeti olarak kaybedenlerinden ve bedel ödeyenlerinden müteşekkil bir grubu oluşturduğu söylenebilir.

Toplumsal yapıda ve tabakalarda yaşanan değişim sadece kentlerde olup bittiği de düşünülmemelidir. Bu süreçlerden kırsal yapı da nasibini almaktadır.⁴³ Tarım sektöründe büyük bir değişim yaşanmakta ve yaşanan bu değişime ayak uydurma imkanlarından yoksun köylüler ve çiftçiler de tarımsal üretimden kopma noktasına gelmektedirler. Bunun hızlandığı bir sonuç olarak kırsal yapıda da hızlı bir değişim yaşanmaktadır. Kırsal yapıdaki bu dönüşümün bütün boyutlarıyla ortaya çıkarılabildiğini söylemek henüz çok erken. Bu konuda daha ileri düzeyde çalışmalara büyük ihtiyaç var.

Türkiye’de tabakalaşmada yaşanan bu kopuşlar ve çeşitlenmeler ciddi bir biçimde yeni

⁴² Yeni ürün ve hizmetler üretmek amacıyla teorik ve analitik bilgileri kullanabilen, “eğitim düzeyi yüksek çalışanlar” olarak tanımlanan *bilgi işçileri*, bilgi-teknolojilerindeki hızlı gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan bir kesimdir. Bir anlamda beyaz yakalıların yeni durumdaki kabuk değiştirimi olarak görülebilir. Kavramın geçmişi Peter Drucker’in *The Age of Discontinuity: Guidelines to Our Changing Society* (New York: Harper ve Row, 1969) başlıklı çalışmasına kadar gider. John Goldthorpe, üst-orta sınıf içerisinde değerlendirilen –işverenlerin/işletme sahiplerinin işlerini yürütmek için ihtiyaç duydukları idarî aygıtı sağlayan- bu kesim için ‘hizmet sınıfı’ tabirini kullanmıştı.

⁴³ Ertan Özensel, *Türkiye’de Kırsal Yapıların Dönüşümü* (Kır Sosyolojisi), İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2015.

analizlere ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır. Konunun her boyutuyla derinlikli bir biçimde araştırılmasına gerek vardır. Ayrıca sadece tabakalaşmanın oluşumu değil, toplumsal tezahürleri de bu farklılaşmalara bağlı olarak değişmektedir. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet, meslekler, sağlık, eğitim, spor ve müzik gibi alanlarda tabakalaşmanın tezahürlerinin ele alınması toplumsal yapının değişimini anlamak bakımından önemli açılımlar kazandıracaktır.

Tabakalaşmanın toplumsal tezahürlerinden ilki dünyadaki tabakalaşma literatüründeki çalışmalara paralel bir biçimde kentsel alandaki dönüşümlerle kendisini göstermektedir. Son zamanlarda, özellikle de orta sınıfın yükselişiyle ilişkilendirilerek ele alınan kentsel tabakalaşma ve mekânsal ayrışma ilişkisi tabakalaşmanın üretim ve tüketim ekseninde mekana yansımaları göstermektedir.⁴⁴ Cinsiyet eşitsizliğinin hem toplumsal tabakalaşma ile paralel yürüyen hem de eşitsizliği pekiştiren bir olgu olarak dikkate alınmaya başlamıştır. Bu çerçevede ‘kadın yoksulluğu’⁴⁵ –hatta buna ek olarak ‘çocuk yoksulluğu’ ve ‘yaşlı yoksulluğu’- da tabakalaşma incelemelerinde inceleme konusu yapılan alanlar arasında yer almaktadır. Tabakalaşmanın tezahürlerinin görüldüğü bir başka alan sağlık hizmetleridir. Bu çerçevede sağlık sistemimizin 1980’lerden itibaren geçirdiği dönüşümünün eşitsizliklere etkisi kurumsal yapı, dikey eşitsizlik, yatay eşitsizlikler ve eğitim düzeyi ekseninde incelenmeye çalışılmaktadır. Yapılan çalışmalarda, özellikle son 15-20 yıllık zaman dilimi içerisinde gerçekleştirilen sağlık reformunun eşitsizlikleri azaltmada işlevsel olduğu, ancak dikey eşitsizlikleri daha da azaltabilmek için çok daha kapsamlı sosyal politikaların ve ekonomik düzenlemelerin yapılmasına ihtiyaç duyulduğu vurgulanmaktadır. Toplumsal hareketliliği ve dolayısıyla da toplumsal tabakalaşma sistemini etkileyen en önemli unsurlardan birisi olması hasebiyle, eğitim de çeşitli boyutlarıyla tabakalaşma ile ilişkili olarak incelenmektedir.⁴⁶ Uluslararası tabakalaşma incelemelerine benzer şekilde,

⁴⁴ Metnin sınırları nedeniyle daha geniş bir biçimde tartışma imkanı bulamadığımız tabakalaşmanın mekandaki tezahürleri özellikle kent sosyolojisi alanında pek çok çalışmaya konu olmuştur. Örneğin bkz. Hatice Kurtuluş (ed.), *İstanbul’da Kentsel Ayrışma: Mekansal Dönüşümde Farklı Boyutlar*, İstanbul: Bağlam Yay., 2005; Köksal Alver, *Steril Hayatlar: Kentte Mekânsal Ayrışma ve Güvenlikli Siteler*, Ankara: Hece Yay., 2007; Jean-François Proulx, *İstanbul’la Yüzleşme Denemeleri: Çeperler, Hareketlilik ve Kentsel Bellek*, İstanbul: İletişim Yay., 2011; Nail Yılmaz ve Yücel Bulut, *Kent Yoksulluğu ve Gecekondu*, İstanbul: Beta, 2009; Nurullah Gündüz, “Uydu Kentin Mekansal Üretimi: Başakşehir 4. ve 5. Etaplar”, Doktora Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji ABD, 2015; A. Çavdar ve P. Tan (eds.) *Müstesna Şehrin İstisna Hali*, İstanbul: Sel Yay., 2013; Seran Demiral, “Farklı Sosyal Sınıfların Mekânsal Ayrışma Eğilimleri: Üst Tabakaların Mekân Tercihlerine İstanbul’dan Karşılaştırmalı Örnekler”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE Sosyoloji ABD, 2016; Seran Demiral, “Sosyal Tabakalar ve Kentsel Katmanlar: İstanbul’da Mekânsal Ayrışma Biçimleri”, *Türkiye’de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik*, Lütfi Sunar (ed.), İstanbul: Matbu Kitap, 2016, s. 315-339.

⁴⁵ Örneğin bkz. Ömer Şükrü Yusufoglu, “Kadın Yoksulluğu Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE Sosyoloji ABD, 2010.

⁴⁶ Örneğin bkz. Hıdır Önür, *Toplumsal Eşitsizlik ve Eğitim*, İstanbul: Eğitim Yay., 2013; Yalın Kılıç, “Türkiye’de Eğitimsel Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma İlişkisine Dair Ampirik Bir Çalışma”, *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2014, c. 4, sy. 2, s. 243-263 ([http://ebad-jesr.com/images/MAKALE_ARIV/C4_S2makaleler/4.2.14.pdf] [erişim tarihi: 29 Ağustos 2017]); Turhan Şengönül, “Toplumumuzda Eğitimin Dikey Sosyal Hareketliliğe Etkisi (İzmir’de Profesyonel Meslek Sahibi Bireyler Üzerine Bir Araştırma)”, *Sosyoloji Dergisi*, 2008, 3. Dizi-19. Sayı, s. 171-208; Sadiye Kayaarslan, “Sosyal Tabakalarda Eğitim Anlayışları: Kırıkkale Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi SBE Sosyoloji ABD, 2008; Orkun Saip Durmaz, “Emek Süreci ve Yeniden

tabakalaşmanın tezahür ettiği alanlardan biri olarak müzik, moda, boş zaman değerlendirme biçimleri, yaşam tarzı, spor etkinlikleri vb. alanlar da tabakalaşmayla ilişkili olarak inceleme konusu edilmektedir.

Elbette tabakalaşma ile ilgili tezahürler bu alanlarla sınırlı değildir. Tabakalaşma ve eşitsizliğin sosyal tezahürlerini göç ve göçmenler,⁴⁷ suç,⁴⁸ yoksulluk, siyasal temsil ve katılım, girişimcilik, aile ve duygular gibi pek çok farklı alanda ele alma imkanı vardır. Bu ve benzeri pek çok alanda yapılmaya başlanan ve daha da geliştirilmesine ihtiyaç duyulan incelemelerle ve elde edilen bulguların tahlilinin yapılmasıyla toplumsal tabakalaşma yapımızda yaşanan değişimlerin daha geniş bir çerçevede kavramak mümkün olacaktır.

Proleterleşme: Türkiye’de Eğitim Örneği”, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD, 2014.

⁴⁷ Bkz. İbrahim Öker, “Different Destinations Similar Outcomes: Migrants in the Biggest Labor Markets in Turkey”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2014.

⁴⁸ Örneğin bkz. Kazım Ateş, “Türkiye’de Aşağı Sınıflar, Suç ve İktidar”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi ABD, 2002.

Uygulamalar

- Sizce en prestijli iki meslek ile en az prestijli iki meslek hangileridir?

Uygulama Soruları

- Bu prestijli ya da daha az prestijli mesleklerden herhangi birini icra etmek, o bireylerin hayatlarında ne türden farklılıklara sebebiyet verebilir?
- Mesleklerin daha prestijli ya da daha az prestijli olmasını belirleyen hususlar nelerdir?
- Toplumsal sınıfların olmadığı bir toplum hayal edelim. İnsanların zenginlikleri, gelirleri ve yaşam imkanları arasında fark olmayan bir toplum. Böyle bir toplum nasıl olurdu?
- Tabakalaşmanın sosyolojik incelemesi genellikle makro düzeyde yapılır ve büyük oranda işlevselci ve çatışmacı perspektiflerden yararlanır. *Etkileşimci* perspektifi kullanarak, örneğin, bir üniversite topluluğundaki toplumsal eşitsizlikleri nasıl araştırabiliriz?

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

Toplumsal tabakalaşma, bir toplumda, eşitsiz ekonomik kazanımlara ve iktidara sahip bütün grupların yapılandırılmış sıralamasıdır. Bu bölümde tabakalaşmanın bu boyutu ve tabakalaşma üzerine düşünceler üreten çeşitli yaklaşımlar değerlendirildi. Tabakalaşmanın farklı biçimlerde, katı ya da gevşek, bir şekilde bütün toplumlarda olduğu görüldü.

Toplumsal tabakalaşma sistemleri, en katıdan en gevşek olana doğru, kölelik, kast, zümre ve toplumsal sınıfları içermektedir.

Marx'a göre, üretim araçlarına erişimdeki farklılıklar toplumsal, ekonomik ve siyasal eşitsizliklerle beraber iki farklı sınıf tipini yaratmıştır: Üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanlar (burjuvazi) ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmayanlar (işçiler).

Weber, tabakalaşmanın analitik olarak farklı üç bileşenini tanımlamıştır: Sınıf, statü grupları ve iktidar.

Bölüm Soruları

1. “1600’den fazla insanın hayatını kaybettiği Titanic kazasında ölenlerin %80’i erkekti. Birinci sınıf bilet taşıyanların % 60’ından çoğu kurtarılmıştı. Çünkü onları uyarıların ilk duyulduğu ve filikalara ulaşılabilir olduğu üst güvertedeydiler. İkinci sınıf yolcuların sadece % 36’sı sağ kalabildi. Daha alt güvertede yer alan üçüncü sınıf bilet sahibi yolcuların sadece % 24’ü kurtulmuştu.”
 - Yukarıdaki paragrafı toplumsal tabakalaşma açısından değerlendiriniz.
2. Güney Afrika’da 1980’lere kadar hakim olan ırk ayrımına dayalı apartheid rejimini kast sistemiyle karşılaştırınız.
3. Dünyanın farklı bölgelerinde kast sistemine benzer tabakalaşmaların görülüp görülmediğini araştırınız.
4. Karl Marx, ‘sınıf yapısı tekrarlar’ sözüyle ne demek istemiştir? Tartışınız.
5. Çok çalışarak herkesin başarıya ulaşabileceği düşüncesi sizce ne kadar doğrudur?
6. Nobel ödüllü iktisatçı Simon Kuznets tarafından geliştirilen ‘Kuznet Eğrisi’ne göre daha büyük eşitsizlikler *tarım toplumlarında* söz konusudur. Sanayi toplumlarında daha az eşitsiz bir sistem mevcuttur bu yaklaşıma göre. Tabakalaşma türlerini göz önünde bulundurarak Kuznets Eğrisi’nin sonuçlarını değerlendiriniz.
7. Dünyada hala kölelik mevcut mudur? Araştırınız.

11. TOPLUMSAL DEĞİŞME VE TOPLUMSAL HAREKETLİLİK

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

11.1. Toplumsal değişim nedir?

11.2. Toplumlar neden ve nasıl değişirler?

11.3. Toplumsal değişmeyi açıklamaya çalışan yaklaşımlar nelerdir?

11.4. Bir toplumsal yapı içerisinde yaşanan hareketlilikler (sosyal mobilité) nasıl açıklanabilir?

11.5. Toplumsal hareketliliğin farklı biçimleri nelerdir?

11.6. Toplumsal değişimi ve toplumsal hareketliliği tetikleyen faktörler nelerdir?

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- İhtiyaç temelli kredilerin serbest bırakılması ya da kısıtlanması, bireylerin toplumsal hareketliliklerini nasıl etkiler?
- Eğitim seviyesinin yükselmesi, toplumun avantajlı kesimleri ile daha az avantajlı kesimleri arasındaki fark üzerinde nasıl bir etkide bulunur?

Anahtar Kavramlar

- Toplumsal hareketlilik (sosyal mobilite)
- Toplumsal Değişme
- Yatay Toplumsal Hareketlilik
- Dikey/Düşey Toplumsal Hareketlilik

Giriş

19. yüzyılın ortalarında sosyolojik analizdeki ilk girişimler, Avrupa'yı sarsan iki büyük değişim dalgasını (sanayileşme ile Amerika ve Fransız devrimlerinin peşinden demokrasi ve insan haklarının genişlemesi) açıklama gereğinden kaynaklanmıştı. Auguste Comte, toplumsal dinamikle ilgili teorisinde, toplumların insanın bilgisinin gelişmesine bağlı olarak bir dizi önceden görülebilir aşamadan geçerek ilerlediklerini iddia ederken; Herbert Spencer, nüfusun çoğalması ve yapısal farklılaşma temelinde evrimci bir değişim teorisi geliştirmişti. Karl Marx da, en önemli toplumsal değişimlerin evrimci bir nitelik taşıdığını ve ekonomik sınıflar arasındaki üstünlük mücadelesinden kaynaklandığını ileri sürmekteydi.

Çağımızda toplumsal değişme teorilerinin sayısı arttı, yukarıda anılan ilk formülasyonlardan bütünüyle olmasa da farklılaştılar ve daha karmaşık bir hal aldılar. Modern dünyada bizler, toplumun hiç bir zaman statik olmadığını, toplumsal, siyasal ve kültürel değişikliklerin aralıksız devam ettiğinin farkındayız. Değişimin kaynağı, koydukları yasalar ya da yürüttükleri politikalar aracılığıyla hükümetler olabileceği gibi, toplumsal hareketler şeklinde örgütlenmiş vatandaşlar, bir kültürden başka bir kültüre geçiş veya teknolojinin maksatlı ya da maksatsız sonuçları da olabilir. Modern çağdaki en dramatik toplumsal değişikliklerin bir kısmı otomobil, antibiyotik, tv ve bilgisayar gibi icatlar sayesinde gerçekleşti. Meydana gelen değişimler, ayrıca, kuraklık, açlık ve uluslararası düzeyde iktisadi ya da siyasal üstünlüklerde gözlenen farklılaşmalar gibi çevresel faktörlerin etkisiyle de gerçekleşti.

Sosyologlar değişim sorununu büyük ölçüde tikel değişim süreçlerini yakından analiz ederek ve tanımlar geliştirerek irdemişlerdir. Toplumsal değişim teorileri şimdilerde, küresel toplum düzleminden aile düzlemine kadar çok geniş bir alandaki olguları, kısa ve uzun vadeli, büyük ve küçük ölçekli değişimleri kapsamaya çabalamaktadırlar. Sosyologlar, normları, değerleri, davranışları, kültürel anlamları ve toplumsal ilişkileri etkileyen değişimlerle de ilgilidirler.

Bu derste, toplumsal değişim kavramının muhtevası, toplumsal değişim konusu etrafında geliştirilen klasik ve çağdaş sosyal teoriler ele alınacak ve kuramsal değerlendirmelerin yanı sıra günümüzde yaşanan toplumsal değişim süreçlerine ilişkin pratiğe dönük değerlendirmeler yapılacaktır.

11. 1. Toplumsal Değişme, Gelişme ve İlerleme

“Tarihçilerin başarısız oldukları yerde başarılı olmak ve bir toplumsal değişme kuramı oluşturmak, sosyologlar için uzun bir süreden beri vazgeçilmez bir amaç olmuştur. Comte’un bu alanı sosyal statik ve sosyal dinamik olarak ikiye böldüğünden bu yana, toplumsal değişme ve tarihe ilişkin çeşitli olguları dikkate alarak modeller geliştirmiş birbirini izleyen birçok sosyal kuramcı söz konusudur. Herhangi belirli bir kuramcı toplumsal değişmeyi göz ardı etmiş olabilir. Ancak her bir kuramcı, toplumsal yaşam içinde yer alan eylem, çeşitlenme, dönüşüm ve değişmeyi açıklamada başarısız kalan toplum kuramlarının her birinin kendi içinde yeterli olmayacağının bilincindeydi. Bu açıdan baktığımızda toplumsal değişme kuramı tüm toplumsal kuramın özü ve nihai doğrulanması olarak gözüktür.”¹

Daha önceki bölümlerde, özellikle ilk dönem sosyolojisinin tarih felsefesiyle ve ayrıca 18. ve 19. yüzyılda Avrupa’nın yaşadığı hızlı ve şiddetli toplumsal değişimlerin yorumlanması arasında sıkı ve doğrudan ilişkilerin olduğundan söz edilmişti. Adam Ferguson gibi İskoç tarihçileri ve felsefecileri, Voltaire, Turgot, Condorcet gibi Fransız filozofları, Herder ve Hegel gibi Alman tarihçileri ve düşünürleri kendi çağlarındaki toplumsal ve siyasal devrimleri açıklamak ve yorumlamak istemiş ve çağdaş felsefeyi etkileyen önemli eserler ortaya koymuşlardı.

Sosyolojinin bu ilk dönemlerindeki sosyolojik teorilerde ‘değişim’, ‘evrim’, ‘gelişme’ ve ‘ilerleme’ kavramları bazen birbirine karıştırılmış, bazen de birbirlerinin yerine kullanılmışlardır. Kimi zaman da birbirlerinden farklı kavramlar oldukları kabul edilmekle birlikte aralarında mantıksal bir bağın olduğu düşünülmüştü.

Toplumsal evrim kavramı, doğrudan doğruya 19. yüzyılda tarih felsefesinin sosyoloji üzerindeki etkilerini güçlü bir şekilde pekiştiren biyolojik evrim teorilerinden alınmıştı. Organizmacı sosyoloji anlayışının önde gelen bir temsilcisi olan Herbert Spencer, toplumla organizma, toplumsal büyüme ile organik büyüme arasında bir benzerlik olduğunu savunmuştu. Öyle ki Darwin’in ünlü biyolojik evrim teorisi bile Spencer ve Thomas Malthus’un toplumsal evrim anlayışlarından etkilenmişti. Bu türden benzeştirmeler, elbette, toplumsal evrimi açıklarken biyolojik teorinin kendine özgü yanlarına pek dikkat etmemişlerdi.

Günümüzde biyolojik evrim ile toplumsal evrim arasındaki fark ortaya konulmaktadır. Ancak bu gerçeğin farkına çok daha önceleri de varılmış ve bazı sosyologlar tarihsel değişim sürecini ifade etmek için ‘toplumsal değişme’ kavramını kullanmaya başlamışlarsa da, kavram hala yeterince açıklığa kavuşturulmuş değildi.

‘Gelişme’ sözcüğü de, toplumsal olguya uygulanma noktasında ‘evrim’ sözcüğünden çok daha açık değildi. Gündelik kullanımda ‘gelişme’, ‘herhangi bir şeyin ayrıntılarının tedricen ortaya çıkması, daha tam uygulanabilmesi, kökenden/tohumdan var olan şeylerin daha

¹ Anthony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı*, çev. Ülgen Oskay, Ankara: Gündoğan Yay., 1996, s. 13.

da büyümesi' gibi anlamlara gelir. Bir çocuğun gelişiminden bu anlamda söz etmek mümkündür. Ancak toplumsal hayat için sözcüğü bu anlamda kullanmak hayli sıkıntılıdır. Zira herhangi bir toplumsal olguyu en başlangıç haliyle birlikte düşünebilmemiz zordur. Ya da bir olgunun belli bir alandaki durumunun gelişme olarak mı yoksa gerileme olarak mı kabul edileceği hayli güçtür. Ama özellikle iki noktada gelişme sözcüğünü daha rahat kullanabilmekteyiz: Birincisi, bilginin artması, çoğalması; ikincisi de, teknolojik ve ekonomik etkinliğin artmasıyla birlikte tabiat üzerinde insanın kontrolünün artması.

Günümüzde yayınlanan sosyoloji eserlerinde 'gelişme' kavramı farklı bir biçimde kullanılmaktadır. İlk olarak, iki genel toplum tipini birbirinden ayırt etmek için... Bu karşılaştırmada, bir yanda zenginleşmiş sanayi toplumları, diğer yanda ise kırsal, zirai ve yoksul toplumlar bulunmaktadır. İkinci olarak da, sanayileşmeyi ya da modernleşmeyi belirtmek için bu sözcük tercih edilmektedir. Belirtilmesi gereken bir diğer husus da, sözcüğün bu şekilde kullanımının, sosyolojinin ilk döneminde olduğu gibi, bütün bir insanlık tarihini kapsayan bir toplumsal evrim ya da gelişme genel teorisine dayanmıyor oluşudur. Gelişme kavramına vurgu yapan düşünürler, günümüzde ya da yakın geçmişte oluşmuş belli türden bir değişimle ilgilenmekte ve geleneksel toplum, geçiş halindeki toplum ve modern toplum şeklinde üç aşamalı bir hareketliliği ifade eden daha basit bir tarihsel modele dayanmaktadırlar. Ayrıca, bu perspektiften yapılan gelişme çalışmaları özellikle ekonomik büyüme üzerine yoğunlaşmakta ve böylelikle de toplumun değişmesinde en önemli ögenin, daha önceki teorilerde örtük bir biçimde ifade edilen 'bilginin artmasıyla birlikte insanın doğa üzerindeki kontrolünün artması' olgusunun etkisini açıkça ifade etmeleridir. Bu türlü bir yaklaşımın çeşitli biçimlerinin, toplumsal yapının pek çok boyutunu ihmal eden bir teknolojik determinizme varabildiği de görülebilmektedir.

Modern toplumun doğasını, karakterini ve potansiyelini kavramak çabası içerisindeki sosyoloji için -ortaya çıkış döneminin genel problemleri, o dönemdeki tartışma ortamının özellikleri ve beklentileri nedeniyle- 'ilerleme düşüncesi' önemliydi ve kavrama ve bu kavram etrafında bütün bir insanlık tarihini ve hatta tarihin anlamını açıklama çabalarına bir ölçüde zorunlu olarak yakınlık duymuştu. Ancak 19. yüzyılın sonundan itibaren ilerleme kavramı, böylesi bir teorik çabanın daha ziyade tarih felsefesine ait bir iş olarak görülmeye başlanması ve sosyologların sosyolojiyi 'değerlerden arınmış' bir bilim haline getirme çabaları vb. gibi nedenlerle önemini yitiren bir kavram haline gelmeye başladı. Evrim, gelişme ya da ilerleme teorilerinde karşılaşılan güçlükler ve kanaat ortamındaki değişiklikler nedeniyle, insan toplumlarındaki bütün tarihsel değişimleri kapsamak üzere değer yargılarından daha uzak bir terim olarak 'toplumsal değişme' kavramı kullanılmaya başlandı.

Bu kavramın yaygınlaşmasında William Fielding Ogburn'un *Social Change* (1922) başlıklı eserini yayımlamasının önemli bir etkisi oldu. Ogburn; toplumsal evrim yaklaşımlarını tartıştıktan ve toplumsal değişimi açıklama çabası bağlamında biyolojik ve kültürel faktörlerin rollerini ayrıntılarıyla inceler. Daha sonra maddi kültür ve manevi kültür arasında bir ayrım yaparak, maddi kültür ile manevi kültürdeki değişimlerin eşzamanlı olmadığını ortaya koymuş, bu eşzamanlı olmayan değişimin (maddi kültürlerin hızlı manevi kültürlerin ise çok daha yavaş değiştiğini varsayıyordu) bazı çatışmalara ve huzursuzluklara

yol açtığını iddia etmişti. Ogburn'un bu tezi, 'kültürel gecikme kuramı' olarak bilinir ve kendisinden önceki çalışmalarla da belli yakınlıklar içerisindedir.

11.1.1. Toplumsal Değişim Kuramları

Tarih boyunca toplumsal değişim kuramları farklı şekillerde tasnif edilmiştir. Tom Bottomore, başlangıç olarak, değişim kuramlarını ikili bir tasnife tabi tutar: (1) Doğrusal kuramlar (Comte, Spencer, Hobhouse ve Marx'ın kuramları gibi); (2) devresel [: çevrimsel/döngüsel] kuramlar (Vilfredo Pareto'nun kuramı gibi).²

Toplumsal Değişim Kuramları başlıklı eserinde Richard Appelbaum 4'lü bir tasnif yapmaktadır: (1) Evrimci Kuram; (2) Dengeci Kuram; (3) Çatışmacı Kuram; ve (4) 'Yükseliş ve Çöküş' Kuramları.³

Bu tasnif çalışmalarına Margaret M. Poloma'nın, Pitirim A. Sorokin'in, Walter L. Wallace'ın sınıflamalarını ve daha pek çok başkasını da eklemek mümkün.⁴

Emre Kongar, toplumsal değişim kuramlarını (1) toplumları bütün insanlık tarihi içerisinde ele alma ve insanlığın başlangıcından günümüze kadar meydana gelen olayları açıklayabilecek bütüncül modeller ortaya koyma ortak paydasında buluşan *büyük boy kuramlar* [Organizmacı Modeller (İbn Haldun, Nicolai J. Danilevsky, Oswald Spengler, Alfred L. Kroeber, Arnold J. Toynbee), Evrimci Modeller (Gordon Childe, Herbert Spencer, Auguste Comte, Max Weber, Emile Durkheim, Üçlü Devrim Komitesi), Diyalektik Modeller (Pitirim A. Sorokin, Karl Marx)]; (2) adına toplum denilen insanlığın daha küçük bir birimi olan varlığın işleyiş ve dolayısıyla da değişim mekanizmalarını bulabilme ve açıklayabilme ortak paydasında buluşan *orta boy kuramlar* [Yapısal-Fonksiyonel Modeller (Talcott Parsons, Robert K. Merton, Fransesca Cancian, William F. Ogburn, Mübeccel B. Kıray), Çatışma Modelleri (Vilfredo Pareto, Ralf Dahrendorf)]; ve (3) gruplar ve kişilikler ile ilgilenen *küçük boy kuramlar* [Grupsal Modeller (J. L. Moreno), Bireyci Modeller (Richard T. LaPiere, Everet E. Hagen)] şeklinde üçlü bir tasnife tabi tutar.⁵

Netice itibarıyla tasnife konu olan kuramlar belli sayıdadır ve düşünürlerin kendi düşüncelerinden hareketle geliştirdikleri tasniflerin çeşitliliğinin burada peş peşe verilmesi konunun anlaşılmasını kolaylaştırmaktan ziyade zorlaştırıcı bir etki yapacaktır. O nedenle, bu tasniflerin art arda sıralanmasından ziyade bu toplumsal değişim kuramlarından öne çıkmış olanlarını kısaca değerlendirmek daha faydalı olacaktır. (Burada daha açıklayıcı olması açısından, Emre Kongar'ın tasnifi üzerinden ilerlemek tercih edilmiştir.)

² Bkz. Tom B. Bottomore, *Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Klavuz*, çev. Ünsal Oskay, 2. baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1984, s. 298-312.

³ Richard Appelbaum, *Toplumsal Değişim Kuramları*, çev. Türker Alkan, Ankara: Türkiye İş Bankası Yay., tarihsiz.

⁴ Toplumsal değişim kuramlarının sınıflamasına ilişkin bazı örnekler için bkz. Alev Erkilet, *Toplumsal Yapı ve Değişim Kuramları: Sorokin, Parsons, Dahrendorf, Merton*, Ankara: Hece Yay., 2007, s. 257-286.

⁵ Emre Kongar, *Toplumsal Değişim Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1981.

Kültürlerin ya da toplumların canlı organizmalar gibi doğup büyüdüğü ve öldüğü ana fikri etrafındaki yaklaşımları nedeniyle *organizmacı model* olarak adlandırılan ve birlikte değerlendirilen İbn Haldun, Danilevsky, Spengler, Kroeber ve Toynbee'nin yaklaşımları elbette ortak noktalara sahip oldukları kadar, farklılıklara da sahiptirler. İbn Haldun hariç, diğer düşünürler inceleme birimi olarak *uygarlıkları* konu edinmişlerdir; İbn Haldun ise *devleti* merkeze almıştır. Ancak bütün bu düşünürler *tarihsel bir inceleme* yoluyla kuramlarını geliştirmişler ve tarihsel verilere dayanarak görüşlerini temellendirmeye çalışmışlardır.

Bu düşünürlerin hepsi şu ya da bu şekilde uygarlık ya da kültür tasniflerine girişmişlerdir. Ancak sınıflamalarına temel olan ölçüt noktasında birbirlerinden farklılaşırlar. Örneğin Danilevsky tarih içindeki insan toplumlarını *yapıcı, yıkıcı ve işe yaramaz* diye ayırır. Toynbee toplumları *tam gelişmiş, gelişmeleri durdurulmuş ve gelişmeye başlayamamış* uygarlıklar şeklinde bir tasnife gitmiştir. İbn Haldun, *bedevi ve haderi toplumlar* şeklinde ikili bir tasnife gider ve bedevî toplulukları, dayanışma düzeyleri (asabiyet) bakımından şehirli (haderî) toplumlardan üstün tutar.

Organizmacı kuramlar, genellikle, uygarlıkların ya da toplumların doğuşları konusunda tatmin edici bir açıklama getirememişlerdir. Örneğin Spengler ve Kroeber bu noktayı ihmal etmişlerdir. Bir uygarlığın doğum koşullarını inceleyen Danilevsky ise 'zihinsel bakımdan tarihsel gelişime yetenekli toplumlar' şeklinde totolojik bir açıklamayla meseleyi geçiştirmiş gibidir. Buna karşılık Toynbee, 'meydan okumaya karşı koyma' ifadesiyle bir organizmanın neden doğduğunu ya da doğmadığını daha sistematik bir biçimde açıklamaya çalışırsa da, meydan okumaya karşı koyabilmenin nesnel koşullarını açıklamada yetersiz kalmıştır. İbn Haldun ise, devletlerin kuruluşunun *asabiyetten* doğduğunu iddia eder.

Organizmacı kuramlar/modeller, insanlığın bir bütün olduğu ve bu bütünü kültür ya da uygarlık adı verilen organizmalar arasındaki eşzamanlı ya da tarihsel etkileşimin yarattığı fikiyle sosyal bilimlere önemli bir katkıda bulundular. Ancak bu durum, söz konusu modellerin amaçladıkları bir katkı değildir. Zira paradoksal bir biçimde, kapsam olarak insanlığı kültür ya da uygarlık birimleri şeklinde bölmekte, bir anlamda bütünü parçalamaktadırlar. "Organizmacı kuramlar, istemeden, adeta diyalektik olarak okuyucuyu insanlığı bir bütün olarak düşünmeye zorlarken, evrimci kuramlar bu noktayı bilinçli bir şekilde incelemelerinin temeli yapmaktadır."⁶

Büyük boy evrimci modeller, insanlığın doğrusal bir çizgi üzerinde geliştiği ana fikri etrafında şekillenmişlerdir. Bu modeller, insanlığın gelişme çizgisini izlemekle onun gelecekte alacağı şekil hakkında da öngörülerde bulunurlar.

Evrimeci yaklaşımın temsilcileri olarak değerlendirilen düşünürler arasında aslında ciddi farklılıklar vardır. Örneğin Gordon Childe, evrimin daha ziyade biçimi üzerinde durur. Comte ise zihnin gelişim evreleri bağlamında insanlık tarihini üç aşamada inceler (teolojik, metafizik ve pozitivist). Weber, toplumsal yapı ve kültürel yapı arasında bir ayrım yapar ve karizmatik lider fikrini pekiştirir. Durkheim, nüfus artışının önemli etkilerini toplumsal

⁶ Emre Kongar, *a.g.e.*, s. 83.

işbölümünün gelişimi (mekanik ve organik dayanışma) bağlamında ortaya koyar. Üçlü Devrim [The Triple Revolution: The Cybernation Revolution, The Weaponary Revolution, and The Human Rights Revolution (Üçlü Devrim: Siberasyon Devrimi, Silah Devrimi ve İnsan Hakları Devrimi)] komitesi bildirisi, evrimci bir görüşün, 20. yüzyılın ikinci yarısında ve belli bir toplumda (ABD’de) nasıl yansıdığının bir örneğini sunar.

Evrimci modellerin önemi iki noktada toplanabilir: Birincisi, insanlık tarihinin evrim çizgisini araştırırken insan-doğa ilişkisine ışık tutmalarıdır. İkincisi de, günümüz sosyal bilimlerdeki köklü etkisi.

Gordon Childe, evrimin temelinde insanın araç ve gereç yaparak doğaya uyum sağladığını belirtir. Buna karşılık Herbert Spencer, sonraki dönemlerde yapısal-işlevselci kuramı da büyük ölçüde etkileyecek şekilde, farklılaşma kavramı üzerinde durur. Durkheim, bir adım daha ileri giderek, farklılaşmayı (uzmanlaşmayı) ve farklılaşmadan doğan bağımlılığı işbölümüne ve işbölümünü de nüfus artışına bağlar. Auguste Comte, insanın çevresindeki gerçeği algılayış biçimi üzerinde durur (zihinsel gelişim). Buna karşılık Weber; - yine sonraki dönemin yapısal-işlevselci kuramını etkileyecek şekilde- kültürel yapı ve toplumsal yapı arasında bir ayrım yapar ve kültürel evrimin sonunda ortaya çıkan birikime, toplumsal yapının ayak uydurabilmesi için üstün nitelikteki liderlerin (karizmatik liderlerin) ortaya çıkmasını öne çıkarır.

Evrimin kaynağı hakkındaki düşünceleri dikkate alındığında, Childe’in teknolojiye, Durkheim’in nüfus artışına verdiği önemle diğer düşünürlerden bir ölçüde ayrıldığı gözlenir. Weber, kültürel birikime vurgu yapar. Spencer, evrimi kendiliğinden oluşan bir süreç olarak değerlendirir. O nedenle de, evrimin ardından yatan itici güçleri değil, evrimin sonuçlarını ya da niteliklerini belirlemekle yetinir.

Üçlü Devrim Komitesi (Ad Hoc Committee The Triple Revolution [1964]⁷)’nin bildirisi bir anlamda Childe’in yaptığı çözümlemenin zamanımızdaki uzantısı olarak değerlendirilebilir. Childe’in getirdiği, teknoloji yaratan insan fikrinin zamanımıza uyarlanması gibidir ve ayrıca insanlığın evrim çizgisinin onu gelecekte nereye götürebileceğine ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır.

Evrim kavramının geliştirilmesinde Spencer’in katkısı önemlidir. Spencer, bütün evrimci modelleri değerlendirmemizi mümkün kılan evrim kavramının biçimini ve niteliklerini ortaya koymuştur. Onun belirlediği bu biçim ve nitelikler, özellikle Childe’in katkılarıyla anlamlı bir öze kavuşmuştur. Childe’in insan ile doğa arasındaki ilişkiyi tam olarak ortaya koyabilmesi, evrim kavramının ardında yatan süreçleri kavramayı mümkün hale getirmiştir. Bu çerçevede, insanoğlunun yarattığı uygarlık ya da kültürler, organizmacı kuramcılar gibi tesadüfi öğelere bağlanmamış, nesnel koşullar bağlamında ortaya konmuştur.

⁷ Bkz. *International Socialist Review*, Yaz 1964, c. XXIV, sy. 3, s. 85-89’den iktibas, <http://www.marxists.org/history/etol/newspape/ist/vol25/no03/adhoc.html> (Erişim Tarihi: 1 Şubat 2013)

Bu noktada evrimci kuramların içinde önemli bir yaklaşım olan diyalektik modeli ana hatları ile ele almanın faydalı olacağını düşünüyoruz. *Diyalektik modeller*,⁸ evrimci modellerin özel bir şeklidir. Evrim sırasında ortaya çıkan her aşamanın kendisini ortadan kaldıracak ve zıddını yaratacak öğeleri de beraberinde getirdiği fikrine dayanır. Diyalektik kavramının temelinde yatan değişme Herakleitos'a kadar uzanır. Daha sonrasında Platon, Aristo ve Kant tarafından farklı anlamlarda kullanılan kavram, bir düşünce tarzı olarak Hegel tarafından geliştirildi. Sonrasında da Marx ve Engels tarafından kullanılmıştır. Diyalektik yaklaşım ve özellikle de 'yadsınmanın yadsınması' yasası tez-antitez-sentez şeklinde tarihe uygulandığında diyalektik materyalizmden tarihsel materyalizme geçiş sağlanmış oldu. Bu anlamıyla diyalektik, herhangi bir toplum modelinin tekeline değildir. Belli bir düşünme ve analiz biçimidir. Kendisi bir açıklama yaklaşımıdır. Ancak farklı düşünürler, diyalektiği farklı biçimlerde kullanırlar. Örneğin Hegel diyalektiği idealist felsefenin bir aracı olarak geliştirirken Marx materyalist felsefenin bir aracı olarak kullanmıştı. Diyalektik modeller içerisinde değerlendirilen Alexander Pitirim Sorokin ile Karl Marx'ın durumu da benzerdir. Her ikisinin de modeli, mevcut toplumsal gerçekliğin kendisinin zıddı olan ve kendisinin yerine geçecek olan gerçeği hazırladığı ilkesine dayanır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, diyalektik model, evrimci modelin özel bir biçimidir. Her ikisinin de temelinde; her şeyin değiştiği, niceliksel değişimlerin nihayetle niteliksel değişmelere yol açtığı ve her şeyin birbirini etkilediği düşüncesi vardır. Ancak evrim tekdüze ve doğrusal bir gelişme ifade ederken, diyalektik bu gelişmenin tez-antitez-sentez ilkesine göre aşamalı olduğunu ileri sürmektedir.

Diyalektik kuramların iki temsilcisi olarak ele alınan Sorokin ve Marx, diyalektik yaklaşımı birbirlerinden oldukça farklı temellere oturtmuşlardır. Sorokin, diyalektiği insanın çevreyi algılayış biçimine uygularken, Marx diyalektiği zaman içindeki üretim ve mülkiyet ilişkilerinde (alt yapıda) temellendirmektedir. Sorokin'in ortaya koyduğu çevreyi algılayış biçiminin bütün insanlığa şekil vermesi gibi, Marx'ın ortaya koyduğu üretim ve mülkiyet ilişkileri de toplumların yapılarını belirler.

Gerek Sorokin'in ve gerekse de Marx'ın kuramları kendilerinden önceki düşünürlerin tutarlı bir sentezidir. Ancak bu, onların bu düşüncelere kendi özel katkılarını inkar etmek anlamına gelmemelidir. Sorokin'in değişme anlayışının temel unsuru olan 'gerçeği algılayış biçimi' Comte'tan izler taşır. Onun üst sistem sınıflaması ile Comte'un üç hal kanunu

⁸ "İlkçağ Yunan felsefesinden bu yana usamlama, usavurma ve tartışma sanatı; usu doğru, tutarlı ve yöntemli bir biçimde kullanma, söyleşmeyi doğru bir şekilde yürütme yöntemi; herhangi bir konuda doğruya ya da doğrulara (hakikate ya da bilgiye) ulaşmak için karşıtlıklardan geçip bunları aşarak akılyürütme biçimi. Hegel'le birlikte, düşünce ile varlığın sav-karşısav-bireşim (tez-antitez-sentez) aşamalarından geçerek gelişmesi; Marx'la birlikteyse bu 'gelişme'nin yasası ile soruşturulma yöntemi. (...) XVIII. Yüzyılda Immanuel Kant, diyalektiği, bilimin ilkelerinin çelişkili yönleri bulunduğunu gösteren çıkarımlarda anarken, XIX. yüzyılda Hegel diyalektiğe, onun bir tür usamlama yöntemi olmasından öte, bambaşka bir anlam yükler. Hegel'e göre tüm mantık ve dünya tarihi, içsel çelişkileri aşarken çözülmesi gereken yeni çelişkiler doğuran diyalektik bir yol izler. Hegel'i izleyen ve diyalektiği ekonomi bilimine uygulayan Karl Marx ve Friedrich Engels ise bu diyalektik anlayışına maddi bir zemin önererek diyalektik maddecilik adı verilen anlayışa yol açarlar." Bkz. Abdülbaki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun ve Ümit Hüsrev Yolsal, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 2003, s. 400-401.

arasında oldukça fazla benzerlik vardır (Sorokin'in 'lksel (ideational)', 'duyumsal (sensate)' ve 'zihniyet ve kültür bakımından karma' tipler şeklindeki çlemesi Comte'un teolojik, metafizik ve pozitivist üçlemesinin niteliklerini taşıır).

Her iki düşünür de, diğerk büyük boy kuramcılar gibi, insanoğlunun geleceğı hakkında tahminlerde bulunmuşlarsa da, bu tahminlerinde çok da isabetli olamamışlardır.

Sorokin'in kültür-ortam-ilişki üçlüsü ve gene kültürün kendi içinde maddi-ideolojik-davranışsal ayrımı, altyapı-üstyapı etkileşiminin belirlenmesinde yardımcı bir ayrım olarak gözükür. Sorokin bir toplumsal sistemin determinist bir açıdan da değerlendirmesini yaparak, ne ölçüde kendi kaderini tayin edebildiğı sorununa ışıık tutmaya çalışmaktadır. Vardığı sonuç, her bir sistemin bir ölçüde kendi kaderine sahip olduğu ve bir ölçüde de daha büyük ve dış sistemler tarafından etkilendiğı şeklindedir. Sorokin'e göre, birbirini izleyen kültürel üst-sistemler bile, toplumların kendi kendilerini tekrarlamasına neden olmaz. Değişmenin kaçınılmazlığı, aynı kültür üst-sistemlerinin etkisine giren toplumların bile farklı nitelik taşımalarına yol açar.

Diyalektik kuramların bir özelliğı, organizmacı ve evrimci kuramlar gibi, uzun vadeli tahliller yapmalarıdır. Sorokin, bütün insanlığın aynı anda, aynı yönde ve aynı alanda değişme göstermesinin mümkün olmadığını ifade ederek modelini kısa vadeli sapmalara karşı bağıışıklı hale getirmiştir.

Marx ve Sorokin'in bir özelliğı de, tarihsel gelişimi birkaç kategori şeklinde ele alarak, olayların daha iyi değerlendirilmesini olanaklı kılmalarıdır. Fakat rneğın Marx, Batı toplumlarının gelişimine bakarak ortaya koyduğı beş aşamalı klasik tablosu ile evrenselliğini tehlikeye sokmuştur. İlkel toplum, köleci toplum, feodal toplum, burjuva toplumu ve sosyalist toplum şeklinde geliştirilen bu şemanın Batı-dışı dünyayı kapsayıp kapsamadığı tartışmalıdır. Bunu fark eden Marx, Asya Tipi retim Tarzı (ATT) gibi bir kavram geliştirmiştir. Fakat bu kavramın da genel nitelikleri, tarihsel gelişimi içinde nasıl bir yol izlediğı ve izleyeceğı, beş aşamalı şema içerisindeki yerinin neresi olduğu ve hangi toplumlara uygulanacağı gibi hususlar hala tartışmalıdır.

Sınıf kavramı Sorokin'de de mevcuttur aslında. Sorokin'e göre sınıf, insanların toplumsal olarak belirlenen pozisyonlarının hiyerarşik düzenidir. Bu düzendeki sıralama, Marx'da olduğu gibi, zorunlu olarak üretim ve mülkiyet ilişkileri sonucu saptanmamıştır. Üretim ve mülkiyet ilişkilerine sınıf belirleyici bir önem vermek Marxizm'i diğerk modellerden ve yaklaşımlardan ayıran en önemli farklardan biridir. Marx'ın bu konudaki tezi, sınıf çatışmalarının zorunlu olarak devrim yoluyla proletarya diktatörlüğüne ve bu diktatörlüğün de sınıfsız topluma yol açacağı şeklinde yorumlanmıştır.

Sorokin ve Marx, 20. yüzyılın pek çok sosyal bilimcisini ciddi ölçüde etkilemiştir. Örneğın Parsons Sorokin'in öğrencisidir. Dahrendorf ise, kuramını geliştirdiğı çalışmasında Marx'a hayli geniş bir yer ayırmış, onun görüşlerini detaylı bir şekilde irdelemiş, katıldığı ve katılmadığı noktaları açıkça ortaya koymuş ve kendi kuramını bu eleştiriler üzerine inşa etmiştir.

Yapısal-fonksiyonel (yapısal-işlevsel) modeller, büyük boy kuramlara karşı çağdaş sosyolojide gelişen bir tepki olarak ortaya çıkan *orta boy kuramların* öncülüğünü yapmaktadırlar. Bu modelleri geliştirenler, toplumsal değişmeyi büyük boy kuramlar çerçevesinde ele alanların, değişmeyi açıklamakta başarısız olduklarına dair bir görüşe sahiptirler. Orta boy kuramların sahipleri, bugünkü bilgimizle, bütün insanlığı kapsayan değişme modellerine ulaşamayacağımız kanaatini taşırlar. Bunun bir sonucu olarak, özellikle de ABD’de sosyal bilimciler, toplumun alt sistemlerindeki değişimleri açıklamaya ve toplumsal değişme dinamiğini bu yolla ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Böyle bir görüşün öncülüğünü yapmakta olan *yapısal-fonksiyonel modellerin* odaklandıkları nokta, daha çok içinde yaşadığımız toplum birimleri ve bunların alt sistemleridir. Bu çerçevede *orta boy kuramlar*, daha çok, demografik ve ekolojik değişimler, iç göçler, kentleşme, alt kültürler ve sapkın davranışlar, toplumsal tabakalaşma, toplumsal hareketlilik vb. gibi konularda yoğunlaşmışlardır.

Bu özelliklerine rağmen *yapısal-fonksiyonel modeller* önemli ölçüde büyük boy evrimci modellerden etkilenmişlerdir: Toplumsal evrim, denge, yapısal ve fonksiyonel farklılaşma, toplumsal eylem-kültürel yapı ayrımı gibi yapısal-fonksiyonel modellerin temel kavramlarının tamamı büyük boy evrimci kuramlardan aktarılmış kavramlardır.

Yapısal-fonksiyonel modellerin, bunların yanı sıra, kendi geliştirdikleri temel kavramlar da mevcuttur: Bunlardan *birincisi*, yapılar ile fonksiyonlar arasındaki ilişkidir. Yapısal-fonksiyonel yaklaşıma göre her yapı, bir fonksiyona sahip olduğu için gelişir. Yoksa, yapılar var olduğu için belli fonksiyonlar ortaya çıkmaz. Bu görüş, yapısal-fonksiyonel modelin, yapısal farklılaşma fikrinin temelinde yatar. Yapısal farklılaşma esas olarak, aynı yapı tarafından yerine getirilen fonksiyonların zamanla, çoğalmaları ve uzmanlaşmaları sonunda, birbirinden ayrılarak kendi işlevlerini yerini getirecek yeni yapılar yaratmaları demektir. Örneğin, geçmişte ailenin yerine getirdiği üretim, eğitim vb. gibi çeşitli görevler günümüzde fabrikalar, okullar gibi yeni yapılar tarafından yerine getirilmeye başlanmıştır. Yapısal-fonksiyonel modellerin temelinde yatan kavramlardan *ikincisi*, bütün toplumsal yapı ve birimlerin, toplumsal sistem için fonksiyonel olduklarıdır. Fonksiyonel olma, bir ihtiyacı karşılama ve öteki parçalarla ahenkli bir bütünlük içerisinde olmak demektir. O nedenle, belli bir işleve sahip her toplumsal birim, yapısal-fonksiyonel modele göre, toplumsal sistem için vazgeçilmez önemdedir. Bu iki kavram ve onların beraberinde getirdikleri pek çok nitelik, birlikte, yapısal-fonksiyonel yaklaşımın toplum anlayışını oluşturur.

Yapısal-fonksiyonel modelin önde gelen bir temsilcisi, 20. yüzyıl Amerikan sosyolojisinin en önemli kişilerinden biri olan Talcott Parsons’tır. Parsons, Weber, Durkheim, Spencer gibi düşünürlerden hareketle bir ‘genel kuram’ oluşturma çabasına girişmişti. Bu modelin bir diğer önemli kişisi; toplumsal sistemin işleyişi ile ilgili analizler yapmak ve bunların bir sentezinden oluşacak bir kuram geliştirmek çabası içerisinde olan, bu yönde pek çok yeni kavram ve yaklaşım geliştiren ve bunları ampirik araştırmalar ile de birleştiren Robert K. Merton’dır. Francesca Cancian, yapısal-fonksiyonel modeli sistemleştirme çabasına girişmiş, bu çabası esnasında fonksiyon gibi bazı kavramların anlaşılmasına ciddi katkılarda bulunan bir diğer kişidir. Uyum ve düzen düşüncesi etrafında yoğunlaşan çalışmaları ve

‘Kültürel Gecikme Kuramı’ ile tanınan William F. Ogburn da bu yaklaşım içerisinde değerlendirilmektedir. ‘Tampon kurumlar/mekanizmalar’ anlayışı ile tanıdığımız Mübaccel Belik Kıray da yine bu yaklaşım içerisinde değerlendirilir.

Yapısal-fonksiyonel modellerin ortak bir özelliği, değişmeyi açıklamada kuramsal olarak yetersiz kalmalarıdır. Toplumsal denge ve uyum üzerine odaklanan bu modeller, orta boy düzeyde değişmeyi açıklayıcı yeterli çözümlemeler yapamazlar. Daha önce ifade edildiği üzere, denge ve ahenk arayışı tanımı gereği değişmeye karşıdır. O nedenle bu modeller değişmeyi, (1) evrimci büyük boy modellerin yaklaşımını benimseyerek (fonksiyonel farklılaşma fikri ile), ve (2) toplumsal yapı-kültürel yapı ayrımı yaparak (bu iki yapının uyumu ya da uyumsuzluğu ile) açıklamaya çalışırlar.

Toplumsal uyumlu ve bütünleşmiş bir varlık olduğu görüşünün antitezi *çatışma modelleridir*. Çatışma modellerine göre toplum, birbirleriyle çatışan birimlerden ve unsurlardan oluşur. Toplumun değişmesi bu unsurların itici gücü ile meydana gelir. Toplumsal bütünlük ise, toplumsal unsurlar ve birimler arasındaki uyum ve çatışmanın sonucu değil, onların aralarındaki çatışmaların ortaya çıkardığı zıt kuvvetlerin dengelenmesi sonucunda ortaya çıkar.

Çatışma, yapısal-fonksiyonel modele göre genellikle bir toplumsal hastalık olarak görülür. Çatışmacı modeller ise, bu durumu toplumun doğal bir niteliği olarak değerlendirir. Örneğin C. H. Cooley, çatışmayı toplumun hayatı olarak tanımlar. İlerleme, bireyin, sınıfın ya da bir grubun kendi idealini gerçekleştirmek için giriştiği mücadeleden doğar. Park ve Burgess de, çatışmanın olduğu yerdeki davranışları bilinçli ve akılcı davranışlar olarak görürler. Georg Simmel, daha da ileri giderek, çatışmanın bir toplumsallaşma biçimi olduğunu iddia eder.

Çatışmacı kuramın büyük boy kuramlardaki temsilcisi, yine, Karl Marx’tır. Marx’tan sonra, orta boy kuramlar çerçevesinde de toplumsal hayatın çeşitli birim ve unsurları arasında çatışmalar aranmıştır. Bu çaba esnasında, örneğin ABD’de Albion W. Small, sosyal Darwinizm görüşü ile orta boy çatışma modelinin tohumlarını atmaya başlar. Onu takip eden başka düşünürler de, yavaş yavaş bir çatışma modeli yaratacak çalışmalar ortaya koydular.

Çatışma modelinin temelinde iki farklı yaklaşım bulunur: Birincisi bireysel, diğeri toplumsal çatışma modellerini belirler. *Birinci görüş*, çatışmayı bireyin içgüdüsel bir niteliği olarak ele alır. Freud ve Simmel’in temsil ettiği bu görüşe göre, çatışma bu nedenle kaçınılmaz ve evrenseldir. *İkinci görüş*, çatışmanın, toplum içindeki çeşitli grupların çıkarlarının birbirleriyle atışmasından doğduğunu ve bu nedenle kaçınılmaz olduğunu söyler. Marx ve Ralf Dahrendorf da, toplumsal nitelikli bu çatışmacı yaklaşımın temsilcileridir.

Çatışma modelinin temelinde yatan çıkar çatışması sonunda ulaşılan denge kararsız bir denge halidir. Mevcut denge çatışan çıkarlar arasındaki uzlaşma sonucunda ortaya çıkar. Fakat bu uzlaşma, isteyerek ulaşılan bir nokta değil, güçlünün güçsüze baş eğdirmesi şeklinde ortaya çıkan bir dengedir. Bu niteliği ile zorlamaya dayanır. İşte bu zorlama, çatışma modelinin iki önemli kavramını üretir. Bunlardan birincisi, orta boy düzeydeki toplumsal

değişmenin kaçınılmazlığıdır. Zorlamalar devamlı denge halinde kalamayacağı için değişme kaçınılmazdır ve toplumsal düzeydedir. Yani, değişmenin nedenlerini daha büyük düzeyde insanlıkla ilgili başka bir boy kaynakta aramaya gerek yoktur. Değişmenin kaynağı toplumun kendi içindedir. Kavramların ikincisi, yönetilen-yöneten ayrımıdır. Zorlamaya dayanan dengede en az iki taraf vardır. Bu taraflardan hangisi ötekinden güçlü ise, kendi çıkarlarını karşıt grubun çıkarlarını bastırarak şekilde egemen kılar. Toplumsal değişimin meydana gelmesi, çatışma modeline göre, somut olarak ancak yönetici sınıfta bir değişiklik olması ile mümkündür. Çatışmacı modelin bu özellikleri, sosyal bilimlerle siyaset bilimleri arasındaki köprüyü kurar. Ayrıca çatışma fikrini ekonomik ve toplumsal çıkarlara dayandırması, siyaset bilimleri ile olduğu kadar ekonomi ile de ilişkinin kurulmasını sağlar.

Çatışma modeli içerisinde değerlendirilen Vilfredo Pareto ve Ralf Dahrendorf, toplumsal değişimin dinamiğini yönetici sınıf ile yönetilen sınıf arasındaki çatışmada görmektedirler. Pareto, 'seçkinlerin dolaşımı' kuramında, toplumsal değişimin dinamiğini siyaset gücün ele geçirilmesine bağlamaktadır. Yönetici seçkinlerin iktidardan uzaklaştırılmaları birbirine bağımlı birkaç ögeye bağlı gözükmektedir: (1) Yönetici seçkinlerin, kendi aralarına öteki tabakalardan gelecek sızmaları engelleme çabaları; (2) Yönetim için gerekli nitelikteki seçkinlere sahip olmamaları; (3) Yönetim için geçerli ideolojiyi kaybetmeleri; ve (4) Aşağıdan yukarıya geçmek isteyen ve geçemeyenlerin yeni bir ideoloji üretmeleri ve yönetici seçkinlerle mücadele etmeleri. Pareto'ya göre toplumsal hareketlilik oranı yüksek olduğu zaman, yönetici seçkinler, öteki tabakalardan gelen ve ihtiyaç duyulan yeni fikirler ve kişilerle kaynaşırlar. Bu kaynaşma, barışçı yollarla yönetici seçkinlerin niteliklerini ve ideolojilerini geliştirerek ve değiştirerek, günün koşullarına uygun bir yönetim gerçekleştirmelerini sağlar. Eğer bu kaynaşmaya yol açan hareketlilik olmaz ise, yönetici seçkinler durağanlaşır, günün ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelirler ve yıkılırlar.

Belli ölçüde Pareto'nun yaklaşımlarının yeni terimlerle tekrarını Ralf Dahrendorf'da görmek mümkündür. Dahrendorf, Marx'tan günümüze sanayi toplumlarında meydana gelen değişimleri ele alır. Anonim şirketlerin ortaya çıkması sonucunda, mülkiyet ile firmanın yönetim ve denetiminin ayrıldığına işaret eder. Böylece burjuva sınıfı ikiye bölünür: Malikler ve yöneticiler. Bu farklılaşma ile yöneticiler işçiler ile daha kolay yakınlık kurmaya başlarlar. Bu arada işçi sınıfı kendi arasında üçe bölünür: Kalifiye işçi, düz işçi, yarı kalifiye işçi. Maaşlı olarak çalışan ve sayıları gittikçe artan yeni bir grup gelişir. Bu grup 'yeni işçi sınıfı' ya da 'beyaz yakalı işçiler' adı altında kategorize edilir. Bu sınıfı da, bürokratlar ve beyaz yakalı işçiler olarak ikiye ayırır. Bürokratları yönetici sınıfa, beyaz yakalı işçileri de işçi sınıfına dahil eder. Marx'ta burjuvazi ve proletarya olarak belirlenen sınıfı yöneten ve yönetilen kişilerin sınıfları olarak tanımlar. Marx'tan günümüze en önemli değişikliğin 'toplumsal hareketlilik' olduğu görüşündedir. Ona göre; Toplumsal hareketlilik, sınıf çatışmasını ortadan kaldırmamakla beraber bir ölçüde zayıflatmıştır.

Dahrendorf, bir toplumdaki otorite ilişkilerinin sistematik olarak çatışma yarattığı görüşündedir. Ona göre otorite ilişkilerinin nitelikleri şöyledir: (1) Otorite ilişkileri daima üst-üst ilişkileridir. (2) Otorite ilişkilerinin bulunduğu yerde üstlerin, emirler, uyarılar ve yasaklarla astları denetlemeleri toplumsal olarak beklenir. (3) Bu beklentiler bireysel değil,

görelî olarak devamlı toplumsal durumlardır. Bu anlamda meşrudurlar. (4) Bu yüzden denetim altına alınan kişilerin ve denetim alanlarının belirlenmesi gerekir. (5) Meşru bir ilişki olan otoriteye karşı gelmenin belli bir yaptırımı vardır.

Bu niteliklere sahip olan otorite ilişkileri, eşgüdüm ile çalışan örgütler yoluyla uygulandığı zaman çatışma gruplarının yapısal nedeni olur. Böylece otorite sahibi olanlarla olmayanlar her örgüt içinde iki çatışan grup meydana getirirler. Her örgütlenme içinde yönetici grubun çıkarları, yönetimin meşruluğunu belirleyen ideolojinin değerlerini meydana getirir. Yönetilenlerin çıkarları ise bu ideolojiye ve onun koruduğu toplumsal ilişkilere karşı bir tehlike meydana getirir. Çünkü yöneticilerin çıkarları statükoyu devam ettirmeyi amaçlarken, yönetilenlerin çıkarları toplumsal değişmeye ve yönetilenlerin kuvvetlerinin ellerinden alınmasına yönelir. Marx'ın 'sınıf bilinci' dediği şeyi, 'gizli çıkar', 'açık çıkar' şeklinde adlandırır. Buradan da 'çatışma grupları' kavramına ulaşır.

Dahrendorf, toplumdaki çatışmaların çözülmesini ya da bastırılmasını mümkün görmez. Çatışmalar yönünden mümkün olan tedbir, düzenlemedir. Çatışmaların düzenlenebilmesi için üç ilke önerir: Birincisi, çatışma içinde bulunan grupların, çatışma durumunun zorunluluğunu gerçekçi bir açıdan değerlendirmeleri ve karşıt grubun temel amaçları yönünden haklılığını görmeleridir. İkinci ilke, çıkar gruplarının örgütlenmiş olmasıdır. Üçüncü ilke ise, çatışan grupların, çatışma ilişkilerinde belli şekilsel kurallara uygun olarak hareket etmeleridir. Bu üç ilke gerçekleştikten sonra, toplumdaki çatışmalar şiddete dönüşmeden düzenlenebileceği kanaatindedir. Ona göre; parlamenter kurallar yoluyla varılan anlaşmalar, endüstrideki anlaşmazlıklardaki tartışmalar hep bu ilkelere göre dayalı olarak varılan uzlaşmalardır.

Dahrendorf, hiyerarşik bir şekilde örgütlenmiş grupları yönetenler ve yönetilenler diye ikiye ayırır. İktidarda olanları (yönetenleri) olumlu, muhalefette olanları (yönetilenleri) olumsuz egemenlik rollerinin sahipleri olarak görür. Ona göre, toplumsal değişmeyi işte bu grupların çatışması doğurur. Başka bir deyişle ona göre çatışma, çatışan bu gruplar arasındaki kuvvet dengesinin değişmesinin sonucudur. Çatışma konusundaki görüşlerini kısaca şu şekilde özetleyebiliriz: (1) Toplumsal hayatın olduğu her yerde çatışma vardır. (2) Bu çatışmanın derecesi iç savaştan parlamenter münakaşalara kadar değişebilir. (3) Çatışma yok edilemez. (4) Çatışma geçici olarak bastırılabilir, kontrol edilebilir ya da kanalize edilebilir. (5) Toplumdaki zorlamalar çatışmayı, çatışma ise toplumsal değişmeyi doğurur.

Dahrendorf'a göre toplumda meydana gelen yapısal değişme, yönetici kadrolarda meydana gelen değişme demektir. Bu kadrolarda meydana gelen değişme yeni çıkarları beraberinde getirecektir. Yeni çıkarlar ise yeni değerler ya da gerçekler haline dönüşecek ve değişimde de böylece ortaya çıkacaktır.

Küçük boy değişme kuramları iki ana başlık altında ele alınabilir: (1) Grupsal modeller, (2) Bireysel modeller.

Grup kavramı üzerinde burada ayrıntılarıyla durulmayacaktır. (Grup kavramı için bkz. 'Toplumsal Grup' başlıklı 4. Grup.) Grupsal modeller, genellikle iki tip değişme üzerinde

yoğunlaşırlar. Bunlardan birincisi, grup aracılığıyla bireyde sağlanan değişimlerdir. Grupsal modellerinin üzerine odaklandığı ikinci tür değişme, tüm grubun değişmesidir. Aslında bu iki değişme birbirinden çok da farklı değildir. Çünkü küçük bir grup içindeki tek tek bireylerin davranışlarının etkilenmesi ile tüm grubun davranışının değiştirilmesi birbirini çok yakından etkileyen iki süreçtir.

Toplumun en küçük birimleri olarak, bireylerden çok grupları kabul eden grupsal modeller, esas olarak, toplumsal değişimin aşağıdan yukarı, birey-grup-toplum çizgisini izleyerek meydana geldiği ana fikri etrafında odaklanmışlardır. Bu biraz da ilgilendikleri konunun bir gereğidir. Zira grup üzerine odaklandıkları için, değişimin kaynağını da grup düzeyinde ararlar. Bir başka deyişle, Sosyometri akımının kurucusu sayılan J. L. Moreno gibi düşünürler, toplumsal değişimin gruptan başladığına inandıkları için grupları incelemişlerdir.

Küçük boy değişme kuramlarının ikinci türü, toplumsal değişmeyi en küçük düzeyde bireye indirgeyen modellerdir. Bu modellerin temel kabulü, toplumsal değişimin, bireyin temel kişilik niteliklerine bağlı olarak ortaya çıktığıdır. Burada tek yönlü bir etkiden ziyade, karşılıklı bir etki-tepki ilişkisi mevcuttur. Kişilik yapısı toplumu, toplum da kişilik yapısını etkiler. Fakat bu etkileşimin temelinde bireyin kişilik yapısının özellikleri en temel unsur olarak öne çıkar.

Toplumsal değişimin bireysel özelliklerden hareketle gerçekleştiğini iddia eden yaklaşımlara bir örnek Richard T. LaPiere'nin, değişmeyi 'asosyal' bir süreç olarak değerlendiren görüşleridir. LaPiere'ye göre, değişme toplumun ya da toplumsal hayatın değişmez bir yasasının. ürünü değildir. Toplumsal değişme, LaPiere'ye göre, yaşayan bir organizma içerisinde zamanla meydana gelen bir değişmeye benzemez; tam aksine toplumsal değişme biyolojik bir organizma içindeki işleyiş kanunlarına karşı çıkan bir hücrenin, düzeni bozarak çoğalan bir şekilde bütün organizmayı etkilemesine benzer. Bir toplumdaki değişme, bir organizma içindeki tümöre benzer. Zorunlu olarak hayatın mahvını gerektirmeyen, fakat hayatın normal örgütsel düzenini bozan bir tümör... Bu anlamda toplumsal değişme, toplumdan sapan insanlar tarafından anormal bir durum olarak gerçekleşir.

LaPiere'ye göre yenilik yaratma ya kabul edilen bir toplumsal amacın yeni bir yol ile gerçekleştirilmesi ya da yeni bir toplumsal amacın gerçekleştirilmesi için bir aracın kullanılması hakkındaki bir fikirdir. Gelişme ise yenilik yaratılmasından farklı bir şeydir. Örneğin bir roketin icadı aslında bir örgüt içinde çalışmayan iki kişinin çabası olabilir. Fakat bir uzay roketinin geliştirilmesi, tamamen örgütsel çalışmalarla tamamlanır. Ona göre, pek çok keşif ve icat tesadüfidir. Kolomb'un Doğu'ya ulaşmaya çalışırken Amerika kıtasını keşfetmesi, Fleming'in Penisilin'i tesadüfen bulması gibi... Yenilik yaratıcıları tipolojisi geliştirmeye çalışan LaPiere, iki ayrı tip üzerinde durur: Birincisi, yaratıcı dahi tipidir. İkincisi ise, toplum dışı olan sorumsuz, eksantrik, garip kişidir. Her ikisi de, bir ölçüde, toplum dışıdır. İşte bu yenilik yaratıcı kişiler, ona göre, toplumda keşif ya da icat şeklinde bir yenilik yaratırlar. Toplumsal değişimin gerçekleşebilmesi için böylesi bir yeniliğin yaratılması gereklidir. Ancak LaPiere bunu yeterli görmez. Savunucular adını verdiği bir diğer grup, bu yeniliklerin toplum için önemini kavrar ve kendilerini bu yeniliğin geliştirilmesine ve

savunulmasına adarlar. Savunucu, yaratılan yeniliği geliştirir ve çeşitli yollarda, kitle iletişim araçlarından yararlanarak bu yeniliğin propagandasını yaparlar. Ancak bu yeniliğin aynı zamanda uygulanması da gerekir. Uygulayıcılar yeniliklere açık kişilerdir. Toplumsal hiyerarşideki mevcut konumlarından memnun olmayan, toplumsal hareketlilikte yukarılara doğru çıkmak isteyen kişilerdir. Toplumsal prestij sahibi olanlar ise, yeniliklere karşı biraz mesafeli dururlar. Bu yeniliklerin uygulanmasına karşı belli dirençler oluşur. Fakat neticede bu dirençlere rağmen yenilikler uygulayıcıların zorlamasıyla topluma mal olur. Böylelikle de nihai noktada toplumsal değişme gerçekleşir.

Bireysel modeller içinde değerlendirilen bir diğer düşünür *Everett E. Hagen*'dir. Hagen kuramına çocuk ile toplum arasındaki ilişkileri belirleyerek başlar ve kuramının temeline *yaratıcı kişilik* kavramını yerleştirir. Ona göre çocuklukta edinilen izlenimler, yetişkinlik devresinde toplumsal sorunlara karşı bulunan cevapları etkiler. Hagen toplumsal yapıdan başlayan, anne baba davranışı yolu ile çocukluğun içinde bulunduğu çevreyi etkileyen, sonra da çocukluk devresinden kişilik yolu ile geri dönerek toplumsal yapıyı değiştiren bir model kullanmaktadır. Böylece model, yapı-anne baba davranışı-çocukluk-kişilik-toplumsal yapı silsilesini oluşturmaktadır.

Hagen, ekonomik büyümeyi toplumsal değişimin bir şekli olarak kabul etmekte ve geleneksel toplumdaki ekonomik olarak gelişen bir topluma geçişin mekanizmasını inceleyerek toplumsal değişim kuramına bir katkıda bulunmak istemektedir. Ona göre ekonomik büyümenin koşulları arasında bilgi birikimi, liderlik gibi unsurlar bulunmaktadır ve kişiliklerde meydana gelen değişimlerin ekonomik büyümeye ve bunun da toplumsal değişmeye sebebiyet verdiğini iddia etmektedir. Hagen yaratıcı kişinin ya da kişiliğin ortaya çıkışını tarihsel bir süreç içerisinde incelemektedir. Bu yaratıcı kişiliğin ortaya çıkışındaki tarihsel gelişim sırası *otoriterlik, statüye duyulan saygının yok olması, geriye çekilme* ve son olarak da *yaratıcılık* şeklindedir. Bu yaratıcı kişiliğin ortaya çıkışı ile teknolojik gelişme ve ekonomik büyümenin sağlandığını, bunun ise toplumsal değişim anlamına geldiğini iddia eder.

Otoriter kişilik Hagen'e göre geleneksel toplumlara özgü bir tiptir. Ona göre insanlar, bir toplumda meydana gelen yeni durumlara karşı iki tepki geliştirirler: Bunlardan biri yeni durumda insanın yeteneklerini kullanacağı için duyduğu zevk/haz hali, diğeri de bu işi yapip yapamayacağına ilişkin endişelerdir (anxiety). Geleneksel toplumdaki insanlar bu durumda genellikle endişe duyarlar. İnsanlar bu iki duygudan ya otoriteye ya da geleneksele sığınmak suretiyle endişeden kurtulmaya çalışırlar. Fakat geleneksel toplumlardaki otoriter yapı, diğer taraftan endişeyi besler. Endişe ile otorite arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Geleneksel toplumlardaki seçkinler sınıfı genellikle otoriteyi temsil eder. Fakat seçkinler de fizik çevre karşısında acizdirler. Bunun sonucunda kendilerini halktan ayırır, otoriterliğe sığınır, yaratıcılıktan yoksundurlar ve o nedenle saldırganlaşırlar.

Teknolojik değişmeye ve ekonomik büyümeye yol açan yeni değerler ve yeni kişiliklerin nasıl ortaya çıktığı konusunda Hagen statüye duyulan saygının yok olmasından hareketle işe başlar. Ona göre statü değişikliği bir kaç şekilde meydana gelir: Fizik güç uygulanması, baskı, değer verilen sembollerin sarsılması ve ortadan kaldırılması, statü

sembollerindeki tutarsızlık, yeni toplumda reddedilme bu nedenler arasındadır. Statüye duyulan saygının yok olması ya da statü değişikliği sonrasında genellikle geri çekilme gerçekleşir. Geri çekilen kişi bir nefret ve enerji ile doludur. Geri çekilme geri çekilen kuşaktan sonra gelen kuşaktaki anne babanın davranışlarında meydana gelen ilerlemeler yoluyla, çocukta yaratıcı kişiliğe yol açar. Geri çekilme gerçekleştikçe babada, evinde sahip olduğu rol ve oğlu hakkında beklentiler bakımından farklılıklar baş göstermeye başlar. Hagen bu farklılıkları dört başlıkta ele alıyor: (1) Baba suçluluk duygusu içindedir ve kendi başaramadığı işleri oğlunun gerçekleştirmesini ister. (2) Toplumda başarısız olduğu için, kendi durumundan güvensizlik duyan, beceremediği başarıyı oğlundan bekleyen fakat çocuğuna sevgi gösteren baba. (3) Oğlu hakkında beklentisi olmayan, evdeki baskısını ancak başarısızlık ve hayal kırıklığı aklına gelince artıran baba. (4) Oğlu hakkında beklentileri olmadığı gibi, onun çocuklukta gelişmesini engelleyecek davranışlarda da bulunmaya zayıf baba profili.

Bu dört tipten son ikisi, tipik geri çekilme durumudur. Hagen, bu safhada devreye anne girdiğini ve annenin girişimleri sonucunda çocuğun –birtakım psikoanalitik süreçlerden geçtikten sonra- yaratıcı bir kişilik geliştirdiğini iddia eder. Yaratıcı kişilik ortaya çıktıktan sonra artık değişme başlamıştır.

11.2. Toplumsal Hareketlilik (Sosyal Mobilite)

Toplumsal tabakalaşma sürecini ele alırken, sıklıkla bir ‘hareketlilik’ kavramından söz edildiği hatırlanacaktır. Özellikle de tabakalaşma türlerinin/sistemlerinin değerlendirilmesinde ve ayrıştırılmasında kullanılan ölçütlerden bir tanesi –belki de başlıcası- tabakalar arasında geçişlere izin verilip verilmediğiydi, başka bir deyişle, tabakalar arasında geçişlere açık ya da kapalı oluşlarıydı.

Hareketlilik, kişilerin fizik mekanda veya sosyal yapıdaki her tür hareketine veya göçüne işaret eder. Fiziksel ve sosyal hareketlilik arasında elbette bir farklılık vardır. *Fiziksel hareketliliği* genellikle göç olarak adlandırırız ve bu anlamda coğrafi bir alandan bir başka coğrafi alana göç çağdaş dünyada hızla yaygılaşan ve çeşitli boyutlarıyla sosyal bilimlerin önemli bir araştırma alanı haline gelen bir olgu durumundadır.

Toplumsal hareketlilik ise, bir kişi ya da grubun statüsünün değişimine işaret eder. Herhangi bir toplumdaki toplumsal tabakalaşma sistemi içinde –genellikle bireylerin, ama bazen grupların tamamının- farklı konumlar (statüler) arasındaki hareketine işaret eden bir kavramdır. Başka bir deyişle, toplumsal hareketlilik “bireylerin ve grupların statüler arasındaki giriş çıkışlarına” verilen isimdir. Toplumsal hareketlilik, bireylerin statülerindeki değişimin yönü açısından aşağı ve yukarı ya da benzer statüler arasında söz konusu olabilir. Dolayısıyla da *dikey* (sınıfsal) ve *yatay* (meslekî, coğrafi) hareketlilik tipleri ortaya çıkmaktadır.

Dikey hareketlilik, yatay hareketlilikten daha fazla önemsenen ve daha fazla tartışılan bir hareketlilik tipidir. Kişilerin bir statüden bir diğerine, bir sınıftan bir diğerine geçişini ifade eder. Dikey hareketliliği etkileyen etmenler ve koşullar, yatay hareketliliği

etkileyenlerden çok daha fazla sayıda ve çok daha fazla karmaşıktır. Aşağı veya yukarı yönde gerçekleşebilir ve bu iki statü ya da sınıf arasındaki fark da birey açısından son derece önemlidir. Dikey hareketlilikte yukarıya doğru olan geçişler ‘sınıf atlama’, aşağıya doğru olanları da ‘sınıf düşme’ olarak adlandırılır.

Yatay hareketlilik ise, aynı toplumsal düzeydeki farklı grup, durum veya birimlere (örneğin, bir işyerinden ayrılarak benzer ölçekteki bir başka şirkette aşağı yukarı benzer bir maaş ve statüde çalışmaya başlamak veya terfi etmeksizin aynı işi başka bir şehirde icra etmeye başlamak [tayin olmak] gibi) geçişi ifade etmektedir. Teorik olarak, aynı toplumsal sınıf içerisindeki kişiler kabaca aynı statü ölçütlerini aynı derecelerde paylaştıkları için bir diğerine doğru ilerlerler. Yatay hareketlilik, kişiler için önemlidir; çünkü ilişkide bulunduğu kişiler değişmektedir. Ancak toplumsal benliğin (sosyal kişiliğin) yeni kişilere veya ilişkilere uyarlanması –eğer gerçekten de aynı sınıftan veya tabakadan iseler- çok da güç olmamaktadır. Aileleri birbirlerini tanımasalar da, aynı toplumsal sınıftan olan kişilerin evlilikleri bu duruma bir örnektir. Aynı tabaka içerisindeki farklı alt-sınıflar arasında birtakım farklılıkların olabilmesi mümkün olduğu için, bu tür bir durumdaki evliliklerin, dikey hareketlilik olarak değerlendirilebilmesi de mümkündür elbette.

Toplumsal hareketlilik karmaşık bir süreçtir. Bu süreç, dikey ya da yatay yönlerdeki işleyişinin yanı sıra, dikkate alınması gereken başka bazı boyutlara daha sahiptir: Bu boyutlardan bir tanesi *zamandır*. Yani hareketlilik kuşaklar arasında ya da kuşak içinde incelenebilir. İkincisi, kişilerin ne kadar bir süre içerisinde statü değiştirebildiklerini gösteren *hareketliliğin hızıdır*. Hareketliliğin hangi kurum ya da toplumsal çevre içerisinde gerçekleştiğini gösteren *hareketliliğin bağlamı* üçüncü boyutu oluşturur. Dördüncü bir boyut; bireylerin tabakalaşma sistemindeki statülere geçişlerini yükleme, erişme, olgunlaşma, yasallaşma vb. gibi kavramlar aracılığıyla tasvirini sağlayan hareketliliği düzenleyici mekanizmalarla alakalıdır. Beşincisi, hareketliliğin *birimleridir*. Hareketlilik bireyler, gruplar, tabakalar ve hatta tüm toplumu kapsayıcı olabilir. Toplumun tamamını kuşatan bir hareketlilik, artık toplumsal değişme kavramıyla açıklanır boyutlara gelmiş demektir. Son boyut, hareketliliğe ilişkin *özel-nesnel değerlendirmelerdir*. Bireyin statü değişimleri, bu süreçte tabi olan kişi tarafından sınıf atlama veya sınıf düşme (sıra aşma veya sıra düşme) gibi değerlendirilebilir; ancak bu değerlendirmeler başkaları tarafından aynı şekilde değerlendirilmeyebilir.

Hareketliliğe ilişkin bu farklı boyutlar, hareketliliğin ölçümünü ve çeşitli toplumlar arasında mukayeseli hareketlilik incelemelerinin yapılmasını sağlar. Bazı araştırmalara göre kol işçiliğinden kafa işçiliğine geçmek, mavi yakalı işlerden beyaz yakalı işlere geçmek, kırdan kente göç etmek, tarım işçiliğinden fabrika işçiliğine geçmek vs. yukarı doğru hareketliliğin örnekleri olarak sayılmakta ve dolayısıyla da, toplumlarının açıklıklarının bir göstergesi olarak görülmekte iken; başka bir grup araştırmacı ise, söz konusu hareketliliğin statü değişimi yaşayan bireyler tarafından nasıl anlaşıldığı, değerlendirildiği bilinmeden hareketliliğin aşağı ya da yukarı olduğunu ifade etmenin anlamsız olacağını iddia etmektedirler.

Toplumsal hareketlilik, toplumsal bir süreç olarak zaman içinde oluşur ve toplumun çeşitli parçalarının birbirleriyle yakın ilişkiler içinde olduğu için genellikle çeşitli toplumsal koşulların ve faktörlerin birlikte işleyişinden etkilenirler. Bunlardan bir tanesi, eşitlik ve eşitsizlik konusundaki genel inançlar, yaygın toplumsal *düşünüş kalıplarıdır*. Eşitliğin ya da eşitsizliğin yaratılışın bir gereği ve haklı bir şey olup olmadığı, adaletsizlik anlamına gelip gelmediği gibi inanışlar, bireylerin statüler arasında giriş çıkışlarını kolaylaştırıcı ya da zorlaştırıcı faktörlerdir. Bu düşünme biçimleri rekabeti teşvik edici, fırsat eşitliğini yaratıcı düzenlemelerin sebebi de olabilir, tamamen karşıt yönde, belli özelliklere sahip olanların (örneğin, farklı ırktan birilerinin, kadınların, sakatların vs. gibi) belli statülere alınmasını bütünüyle engelleyen, kotalar koyan sınırlayıcı düzenlemelerin getirilmesini de sağlayabilir.

İkinci bir etken, *nüfustur*. Üst sınıflardaki insan sayısının az ve doğurganlık oranlarının alt sınıflara kıyasla daha düşük olduğundan hareket eden kimi araştırmacılar; bu durumun üst sınıfları -varlıklarını sürdürebilmek için- alt sınıflardan insan devşirmek zorunda bıraktığını iddia ederler. Bu durum aynı zamanda, hareketlilikle ilgili bir başka sonuca daha yol açabilir: Eğer üst sınıfların nüfus sayısı görece fazla ise, bu aşağıdan yukarıya doğru bir hareketliliğin hızını yavaşlatacaktır; tersi bir durum ise bu hızı artıracaktır.

Nüfus hareketleriyle ilgili bir diğer faktör *göçlerdir*. Başka bir topluma, topluluğa, ülkeye göç etme siyasetinin yukarıya doğru dikey hareketlilik imkanlarını etkilediği düşünülmektedir. Genel kabul, çok sayıda olan ve genellikle de yabancı bir ülkeden ya da kırsal alanlardan kentlere gelen göçmen işçilerin büyük ölçüde içine dahil oldukları yeni toplumsal yapının en alt basamaklarında yer alacağıdır. Bu durum ise, yerli işçilerin daha üst statülere doğru hareketliliğini artırıcı bir etkide bulunacaktır. Göçmen işçilerin göç ettikleri ülkenin sınıf yapısının altlarında yer almalarına rağmen, geldikleri yer açısından onların kişisel serüvenlerinde bir iyileşme, başka bir deyişle, imkanlar ve yaşam konforu açısından daha üst bir statüye geçtiklerinden de söz edilebilir. Dolayısıyla, göç olgusu hem göç eden insanlar hem de göç ettikleri ülkede yaşayan insanlar açısından bir toplumsal hareketlilik kaynağı olarak değerlendirilmektedir.⁹

⁹ Göç; son derece karmaşık boyutları olan, neredeyse insanlık tarihiyle özdeş ve tüm toplumları etkileyen bir toplumsal olgudur. İster gönüllü isterse de zorunlu olsun, ister ülke içinde isterse de uluslararası boyutta yaşansın insanların –birey veya grup olarak- doğup büyüdükleri, belli bir toplumsal çevreye sahip oldukları, aşına oldukları bir yeri terk edip yabancı oldukları yerleri *mekân* edinmek üzere yer değiştirmelerini ifade eden bir süreç olarak göç pek çok riski de barındırmaktadır. *Göç, bireylerin ya da grupların sembolik veya siyasal sınırların ötesine, yeni yerleşim alanlarına ve toplumlara doğru geçici veya kalıcı olmak amacıyla yer değiştirme eylemlerini ifade eder*. Amaçlarına, alanlarına, göçe sebebiyet veren faktörlere, göçün süresine, göçmenlerin son yerleştikleri ülkelere, göçmenlerin yasal statülerine, göç eden insanların niteliklerine ve göçlerin boyutlarına bağlı olarak pek çok farklı göç türünden bahsetmek mümkündür. Bütün bu yönleriyle de göç olgusu sosyoloji, hukuk, ekonomi, coğrafya, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler vb. gibi pek çok sosyal bilimin ilgi alanına girer. Yine gösterdiği bu çeşitliliklerin de etkisiyle, göç olgusunu birbirinden farklı biçimlerde tanımlayan ve açıklamaya çalışan birçok farklı göç kuramı üretilmiştir. Yine bu çerçevede göç ve göçmenlerle ilgili olarak birçok farklı kavram geliştirilmiş, göç ve göçmenlerle ilgili faaliyet yürüten ulusal-uluslararası ölçekli çalışan birçok farklı resmi ve sivil toplum kuruluşu ortaya çıkmıştır. Farklı bilimsel alanlarda göç üzerine çalışan akademisyenler; göç olgusunu çalışma hayatı, sınıfsal yapılar, aile yapıları, akrabalık ilişkileri, kentleşme, suç vb. gibi toplumsal hayatın pek çok boyutuyla alakalı olarak incelemekte ve çağdaş toplumların güncel durumlarına ilişkin

Bireyin rekabet sürecine kendini hazırlayabilmesini sağlayan fırsatların elde edilebilirliği yukarıya doğru hareketlilik için bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede eğitim, yukarıya doğru hareketlilik için kestirme bir yol olarak görülmektedir.

Servet ve gelir, dolaysız yoldan yukarıya doğru toplumsal hareketliliği etkileyen bir diğer faktördür. Bu türden ekonomik faktörler; gerek soyluluk unvanlarının parayla satın alınması gibi doğrudan ve gerekse de daha üst statülere erişime imkan sağlayan eğitim olanaklarını ve çevre koşullarını sağlayarak dolaylı yollardan yukarıya doğru toplumsal hareketliliği sağlarlar.

Teknolojik değişimler de, servet hareketlerini hızlandırarak para temelli faktörlerin etkisini pekiştirebilir; ayrıca, işbölümünde yarattığı değişmelerle toplumsal hareketliliği artırabilir. Örneğin, 20. yüzyıl başında kapitalist toplumlarda hastabakımı, çocuk bakımı, çamaşır yıkama, ütüleme, dikiş, konservecilik gibi evde yapılan işlerin hizmet ve endüstri sektörüne geçişi, büyük şirketlerin çoğalmasıyla birlikte muhasebe defteri tutma, daktilo ve sekreterlik alanında işgücü talebinin artışı çok sayıda kadının ücretli işgücüne geçişini sağlamıştır. Fakat bütün bu örneklerin olumlu ya da olumsuz anlamlarda farklı değerlendirmelere konu olduğunu belirtmek gerekir. Bu gelişmeler, kadınların ekonomik statüsünün yükselmesi olarak görülmüş ve olumlanmıştır. Fakat teknolojik değişimlerle birlikte ortaya çıkan yeni ve daha üst düzeydeki nitelikli işlere geçen erkeklerden boşalan vasıfsız işlere alınmaları nedeniyle kadınların aslında büyük bir hareketlilik yaşamadıkları da iddia edilmiştir. Bir başka görüşe göre de; hızlı makineleşme ve otomasyon, makineleşmiş işgücünün verimini artırarak kitleleri ekonomik etkinlikten yoksun kılmış, bunun sonucunda da, söz konusu kitleleri büro, satış ve hizmet alanlarının düşük ücretli işlerini görmeye elverişli bir artık-nüfus haline getirmiştir. Kadınlar bu yeni kitle mesleklerinin ideal işgücü kaynağıdır. Bütün bu değerlendirmeler, teknolojik değişimlerin yukarıya doğru hareketliliğin tek bir nedeni olarak alınamayacağını göstermektedir.

Aile, yapısal özelliklerine bağlı olarak toplumsal hareketliliği kolaylaştırabilir de, engelleyebilir de. Örneğin, servet genellikle aileden kaynaklanan bir hareketlilik faktörüdür. Bu bağlamda 1980'lerde İngiliz milyonerlerinin geçmişleri üzerine bir araştırma yapmış olan William D. Rubinstein'in *Wealth and Inequality in Britain* ([*Britanya'da Zenginlik ve Eşitsizlik*], Londra: Faber and Faber, 1986) isimli çalışmasında elde ettiği sonuçları aktarmak belki faydalı olacaktır. "Rubinstein çalışmasını, 1984 ve 1985'te ölen ve arkalarında en az bir milyon pound bırakan insanlara dayandırmıştır. (Yaşayan milyonerler hakkında güvenilir bilgilere ulaşmak neredeyse imkansızdır.) Rubinstein, babaları varlıklı işadamları ya da toprak sahipleri olanların bugün de, milyoner saflarının % 42'sini oluşturduğunu bulmuştur.

önemli ipuçları sunmaktadırlar. Göç, özellikle komşu ülke Suriye'de yaşayan iç savaş sonrasında ülkemizde de güncel bir problem alanı haline gelmiştir. Ülkemizde göç olgusu üzerine çalışan pek çok vakıf, dernek ve merkez kurulmuş ya da var olanlar da etkinlik alanlarını genişletmiştir. Son yıllarda, ulusal veya uluslararası boyutlarıyla göç olgusunu inceleyen çalışmaların sayısı da hızla artmaktadır. Göç olgusunu sosyolojik boyutlarıyla ele alan başvuru niteliğinde bir çalışma için bkz. Yusuf Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.

Ailelerinden maddi bir destek alan (üst düzeylerdeki profesyoneller olarak çalışan anne babaları olan) kişiler bir % 29 daha tutmaktadır. Milyonerlerin % 43'ü, adam başına 100.000 pound kalıt edinmiş, bir % 32'de 10.000 ile 100.000 pound arasındaki bir miktarı kalıt edinmiştir. İngiltere'de zengin olmanın en emin yolu hala, zengin olarak doğmuş olmaktır."¹⁰ Öte yandan aile, toplumsallaşmadaki rolü nedeniyle bireyin beklentilerini, yeteneklerini, toplumsal hareketlilik konusundaki tutumlarını belirlemekte büyük önem taşır.

Okuma Önerileri

Ders notunda dipnotlarda verilen kaynaklar toplumsal değişme ve toplumsal değişme kuramları açısından yeterli niteliktedir. Bu metinlerin incelenmesiyle, ilgili konulara ilişkin daha ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür. Ayrıca burada bahsedilen kuram ya da düşünürlere ilişkin monografi nitelikli daha pek çok çalışma gerek Türkçe'de ve gerekse yabancı dillerde mevcuttur. Bu çalışmaları burada peş peşe sıralamak buradaki amacımızın dışına çıkmak olacaktır. Ek olarak Çiğdem Kağıtçıbaşı'nın *Sosyal Değişmenin Psikolojik Boyutları* (Ankara: Sosyal Bilimler Derneği, 1972) eserine de bakılabilir.

¹⁰ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Hüseyin Özel ve Cemal Güzel (yay. haz.), Ankara: Ayraç Yay., 2000, s. 285.

Uygulamalar

Titanik (yön. James Cameron, 1997; oyuncular: Leonard diCaprio ve Kate Winslet) filmini izleyin ve aşağıdaki soruları cevaplamaya çalışın.

Uygulama Soruları

- “Anthony Heath, yapmış olduğu toplumsal hareketlilik araştırmasında, profesyonellerle yöneticilerin kızlarının yarısından fazlası, rutin büro işlerinde çalışmaktaydı; bunların % 8’den fazla olmayan bir bölümü, babalarının konumuna benzer bir düzeydeki konumlara erişebiliyorlardı. Mavi yakalı evlerden gelen kadınların yalnızca % 1,5’ine bu tür işlerde rastlanmaktaydı (% 48’i rutin büro işlerinde çalışılıyor olsalar da).”
- Heath’in araştırmasından elde ettiği sonuçların bir kısmını anlatan bu paragraftan hareketle profesyonel ve yöneticilik işlerinde kadınlar için bir fırsat açıklığından mı yoksa kapalılığından mı söz edilebilir? Tartışınız.
- *Titanik* filminin kahramanı –üçüncü sınıf yolcusu- Jack (Leonardo diCaprio) ile zengin sınıftan Rose Bukater (Kate Winslet)’in hayatı imkanları arasındaki farklar nelerdir?
- Bu karakterler arasındaki toplumsal eşitsizlikleri, ülkemizin toplumsal tabakalaşma yapısıyla mukayese edin.
- Benzer şekilde, Cem Karaca’nın ‘Tamirci Çırağı’ adlı şarkısını dinleyerek tahlil ediniz.

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

Toplumsal hareketlilik incelemeleri, K. Marx ve John S. Mill'in 19. yüzyıl ortalarındaki yazılarına ve 'elitlerin dolaşımı' kuramıyla tanınan V. Pareto ve P. A. Sorokin'in 20. yüzyıl başlarındaki çalışmalarına kadar uzanan uzun bir sosyolojik geçmişe sahiptir. Toplumsal hareketlilik üzerine günümüzdeki zengin sosyolojik literatür eğitim, toplumsal cinsiyet, kültür, iktidar vb. gibi daha geniş bir tartışma ile iç içe girmiş durumdadır.

Toplumsal hareketlilikle ilgili modern literatür, 1945'ten beri bu konudaki tartışma iki farklı araştırma programı arasındaki çekişmeyle gelişmektedir: Bir tarafta toplumsal hareketliliği, içinde bireylerin gelir, eğitim başarısı ya da sosyo-ekonomik prestije göre sıralanabildiği toplumsal hiyerarşi bağlamında ele alan araştırmacılar; diğer tarafta, emek piyasaları ve üretim birimleri içinde hüküm süren ilişkilerle tanımlanmış toplumsal mevkileri kapsayan, bunları sınıf yapısı bağlamı içine oturtan araştırmalar bulunmaktadır. 1950'ler ve 1960'larda hiyerarşik perspektif egemendi ve bu perspektif zirvesine ABD'de ortaya çıkan statü kazanma geleneğiyle ulaşmıştı. Ancak 1970'ler ve 1980'ler süresince sınıfsal çözümleme yaklaşımını benimseyen Avrupalı sosyal bilimciler bu geleneği daha fazla eleştirmeye başladılar.¹¹

Bu derste toplumsal değişme kavramı ve toplumsal değişme kuramlarını büyük, orta ve küçük ölçekte olmak üzere üçlü bir tasnif içerisinde değerlendirmeye çalıştık. Bütün bir insanlık tarihinin açıklanması çabasından toplumdaki değişimlerin mekanizmasını anlamaya ve betimlemeye çalışan kuramları kısaca ele aldık. Kolaylıkla görüleceği üzere, ölçeği hangi düzeyde olursa olsun, bütün kurumlar bir şekilde geleneksel toplumdan sanayi toplumuna, modern topluma geçişi kavrama ve açıklama çabası içerisinde üretilmişlerdir. Bu kuramlara daha başkalarını eklemek de mümkündür: Modernleşme kuramları gibi, küreselleşme tartışmaları gibi...

¹¹ Toplumsal hareketlilik konusundaki farklı yaklaşımlar ve hareketliliğin araştırılmasında kullanılan farklı araştırma tekniklerine ilişkin ayrıntılı bir sunum için bkz. Gordon Marshall, "Toplumsal Mobilite", Sosyoloji Sözlüğü, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1999, s. 750-755.

Bölüm Soruları

1. İlerleme, gelişme ve değişme kavramları arasındaki farklar nelerdir? Tartışınız.
2. Toplumsal değişimin ortak değerleri nedir? Araştırınız.
3. Çatışmacı değişme kuramları ile yapısal-fonksiyonel değişme kuramlarını karşılaştırınız.
4. Karl Marx'ın toplum tiplerine ilişkin tasnifini ve toplumsal değişimin sebeplerine ilişkin görüşlerini tartışınız.
5. Toplumsal değişme kuramı açısından Max Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* isimli çalışmasındaki değerlendirmelerini tartışınız.
6. Bireysel ve grupsal modellerin toplumsal değişimi açıklama noktasındaki yeterliliklerini, bu konudaki avantajlı ve dezavantajlı oldukları noktaları tartışınız.
7. Sizce, yapısal-fonksiyonalist kuram bir toplumsal değişme anlayışına sahip midir?
8. Çok çalışarak herkesin başarıya ulaşabileceği düşüncesi sizce ne kadar doğrudur? Tartışınız.
9. Sınıf farklılıklarının bu yüzyılın büyük bir sorunu olduğunu düşünüyor musunuz? Sebeplerini tartışınız.
10. Sizce Türkiye'deki gençler gelecekteki yaşamlarına ilişkin neler düşünüyor? İyimser midirler, kötümser midirler? Tartışınız.

12. TOPLUM VE KÜLTÜR

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

12.1. Kültürün boyutları

12.2. Kültürel beklentiler ve toplumsal düzen

12.3. Kültürel çeşitlilik ve toplumsal hayat

12.4. Kültürün türleri

12.5. Kültürel incelemeler disiplinin ortaya çıkışı ve gelişimi

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

Türkiye’de yaşayan insanlar olarak, dinî hassasiyetlerimiz çok yüksek olmasa da, ‘domuz eti’ yememe noktasında belli bir hassasiyet gösteririz. Ya da, erkek çocuklarımızı belli bir yaşa kadar ‘sünnet’ ettirmek isteriz. Dinî hassasiyetleri yüksek olmasa da ve hatta dine belli bir biçimde karşıt da olsa, vefat eden insanların cenazeleri genel olarak dinî ritüellere uygun olarak defnedilir. Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkün. Sizce bu durumun sebepleri nelerdir? Söz konusu ritüellerin toplumsal hayatın ve değerlerin sürekliliğindeki yeri ve önemi nedir?

Anahtar Kavramlar

- Kültür
- Alt-kültür
- Popüler Kültür
- Yüksek Kültür
- Kültür Endüstrisi
- Kültürel İncelemeler

Giriş

Kültür, sosyolojinin en ilginç ve geniş kullanımlı kavramlarından bir tanesidir. Farklı şekillerde anlaşıldığı edebi ve sosyal bilimler, güzel ve uygulamalı sanatlar için özellikle önemlidir. Ayrıca birçok farklı anlamlar yüklendiği gündelik yaşamda da çok farklı şekillerde kullanılır. ‘Kültürlü insan’, ‘yemek kültürü’, ‘spor kültürü’, ‘futbol kültürü’, ‘rakı kültürü’, ‘mutfak kültürü’, ‘müzik kültürü’, ‘Avrupa kültürü’, ‘İslam kültürü’, ‘Doğu kültürü’, ‘Batı kültürü’, ‘popüler kültür’, ‘kültür endüstrisi’, ‘kültür-sanat festivalleri’, ‘kültür mantarı’ ve benzeri daha pek çok farklı kullanımıyla gerek günlük hayatımızda ve gerekse de akademik hayatta, gazetelerde, televizyonlarda, internet sayfalarında, kitaplarda hemen her gün defalarca işittiğimiz, ne anlama geldiği hususunda pek fazla akıl yürütmediğimiz, zihnimizi yormadığımız ve genel olarak herkesin aynı şeyi anladığını varsaydığımız bir kavramdır. Fakat ‘kültür nedir?’, ‘kültür ne anlama gelir?’ diye sorduğumuzda, kaçınılmaz biçimde belli noktalarda birbirine yaklaşan, belli noktalarda da birbirinden gittikçe uzaklaşan pek çok farklı cevaplar alırız. Bir yönüyle çok bildik, bir yönüyle oldukça muğlak, ele avuca sığmayan bir sözcük... Bu muazzam tanım ve kullanım sahası kavramı ilginçleştirirken, öte yandan da bu anlam çeşitliliği kavramı şaşırtıcı ve belirsiz kılmaktadır.

Bu bölümde, kültür kavramını ele almaya çalışacağız. Aşağıdaki sayfalarda kültürün ne olduğunu ve nasıl işlediğini açıklamaya çalışacağız. Kültür nedir? Kültürün temel unsurları nelerdir? Kültürün dinamikleri nelerdir? Kültür, çeşitleri olan bir şey midir? Küreselleşme çağında kültürün durumu nedir? Ve daha pek çok soru bu bölümün konusunu oluşturmaktadır.

12.1. Kültürün tanımı ve kökeni

Sözlük anlamı ve kökeni itibarıyla ‘toprağın işlenmesi’ ile ilgili olan sözcük (*İng.* culture,¹ *Fr.* culture, *Alm.* Kultur, *Ar.* sakafı, *Fars.* ferhengi, *Osm.* hars, *Türkçe.* ekin, kültür), antropolojinin öncü isimlerinden Edward B. Tylor’la birlikte ‘insanî’ alanda kullanılmaya başlanmıştır. Tylor, 1871 tarihli *Primitive Culture* adlı eserinin ilk paragrafında kültürü şöyle tarif ediyor: “Kültür ya da geniş etnografik anlamıyla uygarlık; bilgileri, inançları, sanatı,

1 Sözcüğün tarımsal faaliyetle ilgili kökeni, Aydınlanma sonrası dönemde sözcüğün kazandığı yeni anlamlar ve sözcük etrafında yaşanan tarihsel süreçler Raymond Williams tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Onun verdiği bilgilere göre sözcüğün yakıncököü “cultura’dır, o da kök sözcük colere’den gelir. Colere bir dizi anlam taşırdı: ikamet etmek, yetiştirmek, korumak, ibadetle onurlandırmak. Bu anlamların bir kısmı sonunda ayrıştı, gerçi hala türemiş adlarda zaman zaman çakışıyorlar. Böylece ‘ikamet’ anlamı colonus aracılığıyla colony’ye [sömürge] dönüştü. “İbadetle onurlandırmak”, cultus üzerinden cult’a [inanç, tapınma] dönüştü. Cultura, Cicero’da olduğu üzere, cultura animi’yi kapsayacak biçimde, yetiştirme veya bakma anlamlarını kazandı, gerçi ortaçağda ikincil onur ve tapma anlamı da olacaktı (...). Cultura’nın Fransızca biçimleri, o günden bu yana kendi özel anlamını geliştiren eski Fransızca couture ve 15. yüzyılın başlarında İngilizce’ye geçen culture idi. Temel anlamı çiftçilik, doğal büyümenin gözetilmesi idi. Culture ilk kullanımlarının tümünde bir sürecin adıydı: bir şeyin, özellikle ekinler ve hayvanların bakımı. İkincil coulter –sabankulağı-, Latince culter –sabankulağı-, eski İngilizce culturedan İngilizce yazım değişiklikleri cultur, colter, coulter ve ta 17. yüzyılın başlarında culture’a (...) dek farklı bir dilsel rota izlemişti.” Bkz. *Anahtar Sözcükler*, çev. Savaş Kılıç, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 2007, s. 105-6.

ahlakı, hukuku, gelenek-görenekleri ve insanın, toplumun bir üyesi olarak edindiği diğer bütün yetenekleri ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütündür.” *Anthropology* (1881)’de Tylor’ın daha da geliştirdiği bu kültür tanımı uzun süre iş gördü. Antropolojide yaşanan gelişmeler ve inceleme nesnesinin doğasına ilişkin daha ileri araştırmalar, sözcüğü hayli zengin ve karmaşık anlamlara sahip bir kavram haline getirdi. Alfred L. Kroeber ve Clyde Kluckhohn, *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions* (1925) başlıklı eserlerinde, kültürün 164 farklı tanımını veriyorlar. O tarihten günümüze kültür kavramının içeriği ve işaret ettiği alanlar, antropolojiden başka pek çok farklı disiplinin de kavramı sahiplenmeleri ve tedavüle sunmalarıyla birlikte, kavramın anlamı ve alanı sürekli olarak genişledi ve daha karmaşık bir hal aldı.

Helen Thomas’ın ifade ettiği gibi, sosyal bilimlerde kültür aynı zamanda “toplum yerine kullanılan bir terimdir”² Bu anlamıyla kültür, “bir sosyal grubun üyesi olunduğu zaman yaşanan sembolik dünyayı tanımlayan bir kavramdır.”³ Thomas’ın bu kullanımı, tam da sözcüğün Almanca’daki macerasıyla da örtüşmektedir. Fransızca’dan ödünç alınan *Cultur* sözcüğü, 19. yüzyıldan itibaren Almanca’da *Kultur* şeklinde yazılmaya başlanacaktı. Sözcüğün temel anlamı hala, *uygarlaşmış* (civilized) ve *kültürlü* (cultivated) olmaya dair bir sürece ilişkin soyut bir anlamda; ikinci olarak, insanın seküler gelişim sürecinin tanımı olarak, Aydınlanma tarihçileri tarafından 18. yüzyılın popüler evrensel tarihlerinde *civilization*’u anlatmak için kullanılmaktaydı. Alman tarihçi Herder’le birlikte sözcüğün anlamı belirgin bir şekilde değişmeye başlar. ‘Kültür’den “Bundan daha belirsiz bir sözcük, bütün uluslar ve dönemlere uygulanmasından daha aldatıcı bir şey yoktur.” şeklinde söz eden Herder, “Çağlar boyunca can veren, yeryüzünün dört bir yanındaki insanlar, siz yalnızca küllerinizle toprağı beslemek için, en sonunda nesliniz Avrupa kültürü tarafından mutlu edilsinler diye yaşamadınız. Üstün Avrupa kültürü anlayışının ta kendisi Doğa’nın büyüklüğüne apaçık bir ihanettir” diyerek yeryüzünün dört bir tarafının Avrupa’ya boyun eğdirilmesine karşı çıkıyordu. Bu bağlamda da insanlık içerisindeki ‘gelişmişlik’ ölçütü olarak kullanılan tek bir ‘kültür’ yerine, çoğul olarak ‘kültürler’den söz edilmesi gerektiğini, farklı uluslar ve dönemlerin özgül ve değişken kültürlerinden, aynı zamanda belli bir ulus içindeki toplumsal ve ekonomik grupların özgül ve değişken kültürlerinden de söz etmek gerektiğini ifade ediyordu. Romantik hareket içinde, bu anlam Ortodoks ve egemen mekanik, soğuk, gayr-i insani olarak nitelenen ‘civilization’a bir alternatif olarak daha da geliştirildi. İlk ulusal ve geleneksel kültürleri, yeni halk kültürü kavramı da dahil olmak üzere işaret etmek üzere kullanıldı. Artık kültür sözcüğü ‘insanî’ ile ‘maddî’ gelişim arasında ayrım yapmak için kullanılıyordu (kültür-medeniyet ayrımı gibi). Sözcüğün kullanım biçiminin hayli karmaşık ve yer yer içinden çıkılmaz bir hal almasına bir örnek olarak; aynı ayrımın, özellikle ‘maddî’ ve ‘manevî’ gelişim arasındaki ayrımın, von Humboldt ve başka düşünürler tarafından, 1900’lere kadar tersine çevrilerek kullanıldığını da ekleyelim. Yani maddî gelişmeye karşılık *kültür*, manevî gelişmeye karşılık olarak *medeniyet/civilization* sözcüğü kullanıldı. Sonrasında sözcüğün kullanımı nispeten berraklaştı: (1) 18. Yüzyıldan itibaren zihinsel, manevî ve estetik

² Helen Thomas, “Kültür/Doğa”. çev. İhsan Çapcıoğlu, Chris Jenks (ed.), *Temel Sosyolojik Dikotomiler*, İhsan Çapcıoğlu (çev. ed.), Ankara: Birleşik Yayınevi, 2012, s. 176.

³ Helen Thomas, aynı yerde.

gelişime ilişkin genel bir süreci anlatan bağımsız ve soyut bir tanımlama; (2) ister özgül, ister genel biçimde kullanılsın, gerek bir halkın, dönemin, grubun ve gerekse de genel olarak insanlığın belli bir yaşama biçimini anlatan bağımsız bir adlandırma. Buna bir de, (3) entelektüel ve özellikle de sanatsal faaliyetleri (müzik, edebiyat, resim ve heykel, tiyatro ve sinema vb. gibi) anlatan bağımsız ve soyut bir başka isimlendirmeyi de eklemek gerekiyor.⁴ Şu andaki en yaygın kullanım belki de bu gibi duruyor.⁵

Kültür sözcüğünün anlamlarının fazlalığına rağmen genellikle bu tanımlar üç grupta toplanabilir: “Kültür, (1) seçkin sanatsal faaliyetlere (klasik bale, opera); (2) bir halkın ya da grubun tüm yaşam biçimine; ya da (3) paylaşılan sistemlere ve şablonlara gönderi yapacak şekilde kullanılabilir. Bu kategoriler sırayla estetik, etnografik ve sembolik kültür tanımları şeklinde anlaşılabilir.”⁶

Kültür bir *yaşam tasarımı* ve insanların davranışlarını koordine eden *ortak anlayıştır*.⁷ Sosyalleşme ile kazanılan kültür, *ortak anlayışları* paylaşan insanların bir grup içindeki davranışlarının ne olması gerektiğini ortaya koyar. Ne düşündüğümüzü, nasıl davrandığımızı ve neye sahip olduğumuzu kapsayan bir sözcüktür. Hem geçmişle olan bağımız hem de gelecek için kılavuzumuzdur. “Kültürün ne olduğunu tamamen anlamak için, hem düşünceleri hem de nesneleri değerlendirmeliyiz. *Maddi olmayan kültür*, bir toplumun üyeleri tarafından geliştirilen fikirlerdir ve bu fikirler sanattan Budist Okulu Zen’e kadar farklılık gösterir. Maddi kültür ise, tam tersine bir toplumun üyeleri tarafından üretilen fiziksel şeylerdir ve bu nesneler koltuktan fermuara her şeydir.”⁸

Kültür, yukarıda belirtildiği üzere, sadece ne yaptığımızı değil, ne düşündüğümüzü ve ne hissettiğimizi de şekillendirir. Bunlar bize son derece doğal gelir. Yapıp ettiklerimizi, yanlış da olsa, ‘insan doğası’nın bir gereği olarak kabul ederiz. İnsanın kendi yaşam biçimini ‘doğal’ olarak görmesi, yabancı bir kültürün içine girdiğinde yaşadığı zorlukların kaynağıdır. Bu zorluk sosyolojik terminolojide *kültür şoku* olarak adlandırılmaktadır.

12.2. Kültürün Öğeleri

Kültürlerin hepsi birbirinden oldukça farklı olsalar da, hepsinin belli sembolleri, dilleri, değerleri, inançları ve normları bulunmaktadır.

⁴ Raymond Williams, *a.g.e.*, s. 107-110.

⁵ Her bir ülkenin bu tür faaliyetleri düzenleyen Kültür Bakanlığı -ya da benzeri- bir kurumu mevcuttur. Türkiye’de, örneğin, Kültür ve Turizm Bakanlığı vardır. 1971’de, aslında, Kültür Bakanlığı ismiyle kurulmuştu. 1977’de Milli Eğitim Bakanlığı ile birleşerek Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı ismini almıştı. 1982 yılında, MEB’ndan ayrıştırılarak Turizm ve Tanıtma Bakanlığı ile birleştirilerek Kültür ve Turizm Bakanlığı haline geldiyse de 1989 yılında iki bakanlık tekrar ayrıldı. 2003 yılında bu iki bakanlık tekrar birleştirildi ve bugünkü halini aldı.

⁶ Laura Desfor Edles, *Uygulamalı Kültürel Sosyoloji*, çev. Cumhur Atay, İstanbul: Babil Yay., 2006, s. 5-6.

⁷ Veysel Bozkurt, *Değişen Dünyada Sosyoloji: Temeller, Kavramlar, Kurumlar*, 7. Baskı, Bursa: Ekin Yay., 2011, s. 91.

⁸ John M. Macionis, *Sosyoloji*, Vildan Akan (çev. ed.), Ankara: Nobel Yay., 2012, s. 60.

12.2.1. Değerler

Amaçlarımızı ve davranışlarımızı belirlemede bize neyin doğru, neyin yanlış olduğunu söyleyen standartlardır. “Değerler, insanların cazip, güzel ve iyi olanın ne olduğuna karar verirken kullandıkları kültürel olarak belirlenmiş standartlardır ve genel biçimde sosyal yaşamın ana hatlarını oluşturmaktadır. (...) Değerler, inançları destekleyen genel ilkelerdir.”⁹

Değer sistemi, bir toplumdaki ödül ve cezanın da temelini oluşturur. Değerler sistemi, insan birikimini yansıtır ve çağdaş insan deneyimi üzerinde etkide bulunurlar. Joseph Fichter, değerlerin “kavramsal olarak bilindiğini, coşkusal olarak yaşatıldığını, ortaklaşa paylaşıldıklarını, ciddiye alındıklarını ve rasyonel normlar gibi kullanıldıklarını” ifade eder. Ona göre değerler sosyal eylemin ve düşüncenin hedefi veya nesnesi değildirler. Değerler aranan şeyin kendisi değildirler, aranan şeyleri önemli kılarlar. Değerleri, hedef ve nesnelerini yolunu işaret eden normlar ve ölçütler olarak kullanırız. Fichter’e göre değerlerin belli işlevleri vardır:

“a) Değerler kişilerin ve birlikteliklerin sosyal değerinin yargılanmasında hazır birer araç olarak kullanılırlar. Tabakalaşma sistemini olanaklaştırırlar. Bireyin çevresinin gözünde ‘nerede durduğunu’ bilmesine yardım ederler.

b) Değerler kişilerin dikkatini istenilir, yararlı ve önemli olarak görülen maddi kültür nesneleri üzerinde odaklaştırırlar...

c) Her toplumdaki ideal düşünme ve davranma yolları, değerler tarafından işaret edilir. Sosyal olarak kabul edilebilir davranışın adeta şemasını çizerler. Böylece kişiler de hareket ve düşüncelerini ‘en iyi’ hangi yolda gösterebileceklerini kavrayabilirler.

d) Değerler kişilerin sosyal rollerini seçmesinde ve gerçekleştirmesinde rehberlik ederler...

e) Değerler sosyal kontrol ve baskının araçlarıdır. Kişileri törelere uymaya yöneltir, ‘doğru’ şeyleri yapmaya yönlendirir. Değerler ayrıca onaylanmaya davranışları engeller, yasaklanmış örüntülerin neler olduğuna işaret eder ve sosyal ihlallerden kaynaklanan utanma ve suçluluk duygularının kolaylıkla anlaşılabilmesini sağlarlar.

f) Değerler dayanışma araçları olarak da işlevde bulunurlar...”¹⁰

Değerler elbette toplumdan topluma, kültürden kültüre değişir. Sosyal bilimciler dünya toplumlarının değerlerini tespit etmeye yönelik olarak küresel ölçekte araştırmalar yapmaktadırlar. Bu genel çalışmaların bir parçası Türkiye için de gerçekleştirildi. Üstün Ergüder, Yılmaz Esmer ve Ersin Kalaycıoğlu’nun yapmış oldukları *Türk Toplumunun Değerleri* (İstanbul: TÜSİAD, 1991) başlıklı araştırmalarında elde ettikleri verilerin ışığında, Türk toplumunun değerlerini şu şekilde sıralamaktadır: Riskten ve kişisel girişimden

⁹ John J. Macionis, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁰ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi, 2. Baskı, Ankara: Attila Kitabevi, 1991, s. 150.

kaçınmak; yakın çevre dışındakilere güvensizlik; kadercilik; çalışmanın bir zorunluluk olarak görülmesi; çalışma süresini yoğun olmayan ve kısa tempoda tutmak; kanaatkarlık; rekabetten kaçınmak; piyasa üzerinde sıkı devlet denetimi; mükemmel ve adil olduğu kabul edilen ilahi bir düzeni sürdürmek; aile işletmeleri dışındaki işletme türlerinin benimsenmemesi; ve günlük yaşayıp geleceği planlamayı gereksiz bulmak.¹¹

12.2.2. İnançlar

İnançlar, gerçekliğin doğası hakkında ileri sürülen iddialar, yani dünya hakkında paylaşılan fikirlerdir. İnançlar geçmişin yorumu olabileceği gibi, bugünün açıklaması veya geleceğin tahmini de olabilirler. İnançlar, belli durumlarda *ne olması gerektiğini* ifade ederler. Örneğin dini doktrinler birer inanç sistemleridir. Ya da siyasal ideolojiler, siyasal arenada ne olması gerektiği konusunda belli inançlara dayanırlar.

12.2.3. Semboller

Her kültür; bayrak, marka, amblem gibi çok sayıda sembol üretir. Sembol, belli bir durumu ya da olayı anlamlandıran şeydir. En önemli semboller, kültürel kodların işaretleri olarak işlev görürler. İşaretler, birbirleri ile çelişen anlamlar taşıyan sembollerdir. Örneğin Goffman'a göre 'merhaba' demek bir toplumsal karşılamayı başlatan bir 'açılış' olmasına karşın 'hoşçakal' demek karşılaşmanın 'kapanması' anlamına gelir.

12.2.4. Dil

Dil, insanların iletişim için kullandıkları anlamlara sahip semboller sistemidir. Diller her biri kendine özgü bir kültürü olan toplumun üyeleri tarafından kullanılır. Konuşanın sınıfı, cinsiyeti ve statüsü gibi sosyal değişkenler, insanların dili kullanımını etkileyecektir. Verili bir sistem olarak kabul edilen dil, ilgilerimizi, inançlarımızı ve algılarımızı diğer insanlar tarafından algılanıp yorumlanabilecek sembolere dönüştürmemizi sağlar. Dil, kültürü bir kuşaktan diğerine aktaran temel kültürel yeniden üretim yoludur.

Dil-kültür ilişkisi gerek dil bilimde ve gerekse de sosyal bilimlerde yaygınlıkla kabul edilen bir yaklaşımdır. Meseleyi çok dallandırıp budaklandırmadan bir örnek olarak Walter Porzig'in şu sözünü hatırlamak yeterli olacaktır: "İnsan topluluklarının başarılarının ve her şeyden önce kültürün mümkün ve var olabilmesinin ilk şartı, dil topluluğudur. Kültür başarılarına rastladığımız her yerde de, onun ön şartı olarak dili buluyoruz..."¹² Diller, pek çok açıdan bir toplumun kültürünü yansıtır. Antropologların, başka toplumları incelerken yerel

¹¹ Araştırma metnine www.tesev.org.tr adresinden ulaşılabilir. Dünya değerler araştırmasının başlangıcı, Avrupa Toplulukları Komisyonu'nun, topluluk üyesi devletlerin kamuoyunun siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel konularında değer, tutum ve davranışlarını araştırmak üzere 'Eurobarometer' adını verdikleri bir sosyal bilim araştırması başlatma kararı verdiği 1970'lere kadar uzanmaktadır. 1981'de projenin ilk çalışması 25 ülkede gerçekleştirildi. Burada söz konusu edilen Türkiye ile ilgili çalışma bu projenin toplamda üçüncü, Türkiye'de gerçekleştirilen ikinci araştırmadır.

¹² Walter Porzig, *Dil Denen Mucize*, c. II. çev. Vural Ülke, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1986, s. 6.

dili öğrenmenin önemine dikkat çekmelerinin nedeni de budur. 19. yüzyılda kurumlaşan ve gelişen mukayeseli filolojinin, dil ile kavim ve kavimlerin ruhu/kültürü arasında doğrudan bir ilişkinin olduğunu, hatta dil ile toplumun aynı şey olduğunu iddia eden ve bu esasa göre dünya toplumlarını tasnif etmesi de yine aynı sebepleydi. Diller, örneğin akrabalık ilişkilerini, hayvanlar alemini, renkleri, yiyecekleri ve doğal dünyayı da içine alacak şekilde, toplumların çevrelerini nasıl tasnif ettiklerini ve değerlendirdiklerini gösterir. O nedenle kullanılan dilin dilbilimsel anlamı kadar kültürel anlamının da –o dili kullanan bireyler tarafından- karşılıklı olarak anlaşılması sağlıklı bir iletişimin sağlanabilmesi için son derece önemlidir.

Malum olduğu üzere, bireyler olarak, değerleri, normları ve kurumlarıyla işleyen bir toplum içine doğarız. Aynı cümleyi, konuşandan bağımsız olarak belli kurallara sahip olarak gelişmiş ‘dil sistemi’ için de kurabiliriz. Bireyin içine doğduğu bu toplumsal yapıyı da, dil sistemini de önceden tercih etme ya da belirleme şansı yoktur. Birey, -sosyolojide, ‘kişinin içinde yaşadığı toplumun yapma, etme, düşünme biçimlerini içselleştirmesi olarak’ olarak tanımlanan- sosyalleşmesini de bu yapı içinde ve en başta da bu ‘dil sistemi’ içinde gerçekleştirir.

Toplum ile dil arasında son derece karmaşık ve doğrudan bir ilişki mevcuttur. Bu anlamda bireyler olarak, belli kültürel değerler, normlar ve kurumlarla somutlaşmış bir toplum içine doğduğumuz gibi, aynı zamanda, söz konusu değerlerin bir şekilde içine nüfuz ettiği, onun aracılığıyla doğrudan aldığımız dil içine de doğarız. Kendi kimliğimizi dilde ve dil aracılığıyla inşa ederiz. Bu çerçevede Türk toplumu olarak, Türk kültürü/kültürleri tartışılırken doğal olarak dilimizin durumu da önemli olmaktadır.

12.2.5. Normlar¹³

Değerler davranışlara yol gösteren genel ilkeler iken, normlar, belli bir durumda insanların nasıl davranmaları gerektiği konusundaki beklentilerdir. Sınıfa sınıf adabına uygun olarak girmeniz, ders adabına uygun olarak derse katılmanız beklenir. Ders esnasında bir doğum günü partisinde imiş gibi davranamazsınız. Normları dikkate almamak bazı toplumsal rahatsızlıklara yol açar. O nedenle, daha önce hiç gitmediğiniz, yabancı olduğu, normlarını bilmediğiniz ya da zihninizde farklı bir şekilde kodladığınız bir ortama girdiğinizde bir tedirginlik, bir kaygı hissedersiniz.

Normlar, buyurgan olma özellikleriyle kurallara ve düzenlemelere benzerler, fakat normda kuralların resmi statüsü yoktur. Doğru davranış bazen normatif diye değerlendirilen davranıştan farklı olabilir ve bu davranış eğer var olan normlara göre yargılandığında sapkın olarak değerlendirilebilir.

¹³ *Norm*, bir marangozluk aleti olan ‘gönye’nin Latince karşılığı olan ‘norma’ sözcüğü ile aynı kökten türemiş bir sözcüktür.

12.3. Kültür  e itleri veya kültürel  e itlilik

Toplumsal hayatın özellikleri gereği, herhangi bir ülkede tek bir dilin, tek bir kültürün, tek bir yaşama biçiminin mevcudiyetinin olduğunu söylemek çok zor. Bu durum, toplum içerisinde ve kültür alanı itibariyle farklı isimlerle adlandırılan bir çeşitlilik yaratıyor.

Bir toplumdaki insanların bir kısmı opera dinler, bale gösterisi izler, klasik müzik dinler. Diğer bir kısmı ‘Gülhane Konserleri’ne gider, arabesk müzik dinler. Bir kısmı Türk Sanat Müziği dinler, bir kısmı Türk Halk Müziği, bir kısmı Anadolu Rock, diğer bir kısmı hip-hop müziği dinler. Bir kısmımızın giyim ku amı, toplumun diğer bir kısmından ya da genelinden oldukça değişik olabilir. Ve bütün bu kesimler, yaptıkları her bir davranışa belli bir anlam verebilir. Kendimizce, kimi zaman ‘ortak olduğu varsayılan kültürün normlarıyla ters d  en, çatışan ya da kimi zaman hoş görülen bir yaşam tarzı geli tiririz. Ayrıca bu resim, bütünüyle hayal ürünü bir şey de değildir. zira sokağa çıktığımızda, hatta ailemizden ve sosyal çevremizden ba layarak bütün bu durumlarla kar ıla abiliyoruz.

Sosyal bilimlerde, toplumsal hayatta kar ıla tığımız ve bir şekilde beğeni ya da ho nutsuzluğumuzu ifade ettiğimiz bu durumlar için belli kavramlar, adlandırmalar geliştirilmiştir: Alt kültür, karşı kültür, popüler kültür, yüksek kültür, kitle kültürü, halk kültürü gibi... Aşağıda bu kavramlar kısaca tanımlanmaya, tanıtılmaya çalışılacaktır.

12.3.1. Alt kültür

Toplumun bir kısmını toplumdaki ayıran kültürel yapılara verilen isimdir. “En basit anlamıyla ‘alt-kültür’ kavramı toplumdaki azınlık (veya alt) grubun değer, inanç, tutum ve yaşam tarzını ifade eder. Bu grubun kültürü, hakim grubunkiyle alakalı olsa da ondan farklıla acaktır. Bugünlerde büyük  l de genç insanların kültürleriyle (1960’ların Mod tarzı giyinenleri, rock’ ılar, dazlaklar, punklar) irtibatlandırılrsa da, aynı zamanda etnik, toplumsal cinsiyet ve cinsel gruplara da te mil edilebilir. (...) Bir toplumdaki kültürlerin çeşitliliğini görme imkanı verdiği için alt kültür kavramı önemlidir. Daha  nceki gençlik kültürü kavramı, genç insanlar arasında tek, homojen bir kültürü varsayma eğilimi gösterirken, alt-kültürel yaklaşım özellikle sınıf hatları boyunca bu kültürün par alanı ına vurgu yapar. ‘Karşı-kültür’ kavramında olduğu gibi, ‘alt-kültür’ de egemen kültüre belli bir direniş biçimini varsayar.”¹⁴

12.3.2. Karşı kültür

Karşı kültür terimi, “egemen kültürün değerlerini sorgulayan grupları ifade etmek üzere, büyük  l de hippiler gibi orta sınıf gençlik hareketlerinin doğuşuna bir cevap olarak 1960’larda icat edildi. (...) Bugün genel anlamda karşı-kültür kavramı, egemen kültüre muhalefet eden fakat daha önemlisi bunu nispeten açıkça dile getirerek ve düşünerek yapan herhangi bir azınlık grubunun değerlerine, inanç ve tavırlarına te mil edilebilir.  u halde

¹⁴ Andrew Edger ve Peter Sedgwick (ed.), *Kültürel Kuramda Anahtar Kavramlar Sözlüğü*,  ev. Mesut Kara ahan, İstanbul: Açılım Kitap, 2007, s. 358.

Hristiyanlık dini, ilk doğuşunda hakim Yahudi ve Roma kültürlerine muhalif bir karşı-kültürdü.”¹⁵

12.3.3. Halk/Folk Kültürü

Halk kültürü ya da folk kültürü, özellikle sanayi öncesi toplumlardaki geniş halk kesimlerinin gündelik kültürünü ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Görece günümüzdekilerden çok daha homojen bir topluluk içinde, çoğunlukla anonim olarak üretilen ve nesilden nesile sözlü olarak aktarılan kültüre karşılık gelir. Halkın yaşamını ve deneyimlerini doğrudan yansıtan türküler, örneğin, halk kültürünün tipik örnekleri olarak gösterilir. Büyük ölçüde modern öncesi toplumsal hayatla, başka bir deyişle, tarım toplumlarıyla, sosyolojik anlamda geleneksel toplumlarla ilişkili olarak görülmektedir.

12.3.4. Kitle Kültürü

Halk tarafından tüketilen kültürü ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Ancak ‘halk kültürü’nden ayrıştığı nokta, kitle kültürünü halkın kendisinin üretmiyor oluşudur. Kitle kültürü, devasa bir kültür endüstrisi tarafından ticari kaygılarla üretilen ama kitlesel düzeyde tüketilen kültür ürünleri için kullanılmaktadır. Kültür endüstrisi tarafından üretilen kitle kültürü; hem daha çok tüketimi ve kârı, hem de ‘kapitalist değerlerin yeniden üretimi’ni hedefler. Halk kültürü aşağıdan üretilen bir kültür iken, kitle kültürü yukarıdan dayatılan bir kültürdür. Theodor Adorno’nun ifade ettiği gibi, kültür endüstrisi daha çok tüketimi ve azami kar peşinde olduğu için zeka ve duygu düzeyi olarak herkese ulaşabilmek amacıyla ‘en düşük ortak payda’yı hedefler.

12.3.5. Yüksek kültür

Bu tanımlamayla, insan yaratıcılığının estetik mükemmellik ile özdeş olan en üst düzey örneklerine işaret eder. Çeşitli sanat biçimleri, edebiyat, klasik müzik, opera vb. yüksek kültüre örnek olarak sıralanır. Yüksek kültür tanımlaması, bir toplumun ya da medeniyetin estetik olarak en güzel ya da muhteşem ürünleri olarak kabul edilir.

12.3.6. Popüler kültür

Yüksek kültüre karşıt ve daha aşağıda bir kavram olarak konumlandırılır. Popüler kültür de, kitle kültürü gibi, büyük ölçüde kültür endüstrisi ürünlerinden oluşur. Bu anlamda, geniş halk kesimlerinin tüketimi için üretilen ve yaygın olarak tüketilen bir kültürdür. Gelip geçicidir. Ağzımıza çıkan bir parmak bal gibidir. Yüksek kültürden bu noktada farklılaşır. Zira yüksek kültürün insanın olgunlaşmasına, manevi gelişimine katkıda bulunduğu var sayılır; oysa popüler kültür insanı uyutur, gelişimini durdurur, insanî özelliklerini, becerilerini, yeteneklerini, hayatının anlamını unutturur, kapitalist sisteme tabi birer tüketici haline getirdiği düşünülür.

¹⁵ Andrew Edger ve Peter Sedgwick, *a.g.e.*, s. 90-91.

Yüksek kültür ile popüler kültür, aşağı kültür ve kitle kültürü birbirlerinden hiyerarşik olarak farklılaştırılırken bu ayrımların ne kadar gerçekçi olduğu da sorgulanmaktadır. Acaba yüksek kültür olarak değerlendirdiğimiz sanat eserlerine, türlerine gerçekten ‘yüksek’ oldukları için mi yüksek diyor ve yüceltiyoruz yoksa toplumun seçkinlerinin, egemenlerinin, para ve prestij sahiplerinin o kültüre sahip oldukları için mi değerli buluyoruz? Tartışmaya değer bir konu. Theodor Adorno ve Max Horkheimer’in ‘kültür endüstrisi’ kavramı üzerinden yürüttükleri tartışma, konunun hiç de tek düze ve basit bir sorun olmadığını ortaya koyuyor.

12.4. Kültürel İncelemeler: Bir Disiplinin Tarihi¹⁶

Kültür üzerine çalışan sosyologlar ya da -daha geniş bir adlandırmayla- sosyal bilimciler homojen bir grup oluşturmazlar. Farklı kökenlerden beslenmiş isimler mevcuttur. Weber, Durkheim, Gramsci, Mead gibi ‘klasik’ ve Bourdieu, Foucault, Baudrillard gibi ‘çağdaş’ pek çok farklı teorik ve metodolojik geleneklerden gelen isimler bulunmaktadır.

Kültürü konu edinen bir sosyoloji alt dalı olarak *kültür sosyolojisi*; daha sistematik, daha sosyolojik ve daha pozitivist yaklaşımlar içerisinde bulunan ve kültürün üretim süreçlerinden, üretim organizasyonunda kimlerin ve nasıl bulunduğu, bir kültür ürününün üretilmesine, dağıtılmasına ya da yaygınlaştırılmasına dolayısıyla da değerli olup olmadığına kimlerin karar verdiğine varıncaya kadar daha ziyade kültürel üretim süreçleri üzerine yoğunlaşan bir alan olarak karşımıza çıkıyor. Bununla aralarında çok da fazla bir fark bulunmayan fakat neden bir araya gelemedikleri pek de açıklanamayan bir başka kavram daha vardır: *Kültürel Sosyoloji*.

Bu iki yaklaşımın dışında, ara bir konumu tercih eden, metodolojik ya da teorik olarak belli bir sistematikten yoksunlukla karşımıza çıkan ve *Kültürel İncelemeler* şeklinde adlandırılan bir başka gelenek daha oluştu. Kültürel İncelemeler, daha ziyade, kültürün ve kültürel objenin bizzat kendisi üzerine yoğunlaşan; ikinci olarak da, kültürel ürünün kullanıcıları üzerinde duran bir yaklaşımdır. Genç grupların ve özellikle de işçi sınıfının, madun sınıfların, toplumların, grupların, halkların bu süreçlerden nasıl etkilendiklerini kavrama ve açıklama çabalarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bir yönüyle de, sanayi ülkelerinde yaşanan hızlı değişimlerin yarattığı yeni koşullarda Marxist teorinin yaşadığı sıkıntıları aşmaya yönelik bir gündemi vardır: Birmingham’daki İngiliz Kültürel İncelemeler Okulu¹⁷ gibi.

¹⁶ Bu kısım, büyük ölçüde şu metinlerden yararlanılarak kaleme alınmıştır: Simon During, “Introduction”, Simon During (ed.), *The Cultural Studies Reader*, 2. Baskı, Londra ve New York: Routledge, 1999, s. 1-28; Armand Mattelart ve Érik Neveu, *Kültürel İncelemelere Giriş*, çev. Hüsnü Dilli, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2007.

¹⁷ Takip eden sayfalarda Kültürel İncelemeler alanının oluşumuna ve gelişimine ilişkin kısaca da olsa bir değerlendirme yapılmaya çalışılmaktadır. Kültürel İncelemeler’in marxist teori ile olan ilişkisi üzerine eleştirel bir değerlendirme için bkz. Terry Eagleton, *Kuramdan Sonra*, çev. Uygur Abacı, İstanbul: Literatür Yay., 2004.

Kültürel incelemeler, elbette, kültürün incelenmesidir veya daha da özelde, *çağdaş kültürü* inceler. Fakat bu, bizi çok da ileri götürmez. Hatta, “çağdaş kültür” denilen şeyin kesin bilgisine sahip olduğumuz dahi söylenemez. Bu iddiayı dillendirenlere göre çağdaş kültür, çok farklı biçimlerde analiz edilebilir, örneğin sosyolojik olarak ‘nesnel bir biçimde’ çağdaş kültürün kurumları ve işlevleri –büyük, düzenli bir sisteme aitmiş gibi- tanımlanır ya da ekonomik anlamda, kültürel üretim alanındaki yatırım ve pazarlamanın etkileri olarak tanımlanır. Daha geleneksel olarak ise, çağdaş kültür, takip edilen, izlenen, -edebiyat gibi- okunan büyük formlar veya -*Godot’u Beklerken* ya da *Yılanların Öcü* gibi- özel metinler ya da imgeler –özelinde- ‘eleştirel bir biçimde’ incelenebilir. Sorumuz baki: Kültürel İncelemeler, bu kurumlaşmış formlara kendine özgü bir yaklaşım geliştirebilir mi?

Sorunun kolay bir cevabı yok... Fakat bu disiplin tarafından geliştirilen analiz formlarıyla tanışmak için, ilk kez 1950’lerde İngiltere’de görüldüğü dönemdeki bu alanı niteleyen iki özellikten bahsedebiliriz. Kültürel incelemeler; sosyal bilimsel pozitivizm ya da ‘nesnelcilik’ten ayrılarak, kültürü tekil yaşamlar (bireysel hayatlar) ile ilgisi açısından incelemek anlamında ‘öznellik’ üzerine yoğunlaştı. Alanın başlangıcı olarak sıklıkla Richard Hoggart’ın *The Uses of Literacy* (1957) isimli kitabından söz edilir. Eserde, savaş sonrası İngilteresinde işçi sınıfının yaşamında görülen değişiklikler Hoggart’ın kişisel tecrübeleri üzerinden anlatılır. Hoggart, bu değişikliklerin bir bireyin ‘hayatının tüm biçimlerini ve alanlarını’ nasıl etkilediğini göstermek istemişti. Ona göre kültür, çok önemli bir kategoriydi; çünkü kültür, tek bir hayat pratiğinin (örneğin okuma eyleminin), -çalışma, cinsel yönelim, aile hayatı vs. gibi- pek çok başka hayat pratikleri tarafından inşa edilmiş büyük bir ağdan koparıp atılacak, ayrıştırılabilecek bir şey değildi.

Erken dönem kültürel incelemelerin ikinci ayırt edici özelliği, iç içe geçmiş bir çok analiz formundan oluşmuş olmasıydı. Erken dönem kültürel incelemeler, toplumların eşitsiz bir biçimde yapılaştığı gerçeğinden ürmedi; zira bireyler eğitime, paraya, sağlık hizmetlerine vs. eşit bir biçimde ulaşamıyorlar. Bu noktada o, yalnızca görünüşte nesnel olan sosyal bilimlerden değil, aynı zamanda siyasal meseleleri kültürün değer artışına yönelik çevresel ilintiler olarak düşünen kültürel eleştirinin, özellikle de edebi eleştirinin daha eski formlarından farklılaşır. Kültürel incelemeler için ‘kültür’, zamanda ve mekanda değişmez bir değere sahip olduğu varsayılan ‘yüksek kültür’ün bir kısaltması değildir. Kültürel incelemelerin bir diğer inşa edici metni, Raymond Williams’ın *Culture and Society, 1780-1950* (1958), ‘kültür’ü ‘toplum’dan ve ‘yüksek kültür’ü ‘yaşamın bütün bir biçimi olarak kültür’den ayırmanın sonuçlarını eleştiren bir çalışmadır.

Kültürel İncelemeler, bir inceleme alanı olarak 1950’lerin İngiltere’inde –en itibarlı ve ünlü üyesi F. R. Leavis’in ismiyle anılan bir edebiyat incelemeleri biçimi olan- Leavisizm’den ayrılarak ortaya çıktı. Leavisizm, Pierre Bouirdieu’dan sonra, artık yaygın bir biçimde ‘kültürel sermaye’ olarak adlandırılan şeyi yeniden-yayma çabasıydı. Leavis, edebî bilginin dağıtımını ve daha geniş ölçekte değer kazanması için eğitim sistemini kullanmak istemişti, başka bir deyişle, yüksek kültürün işçi sınıfı üyelerine yaygınlaştırılması için eğitim sisteminden yararlanmayı düşünmüştü. Bunu elde etmek için Leavistler, James Joyce veya Virginia Wolf’unkiler gibi çağdaş eserleri dışlayarak ‘kanon’u (klasikleri) oldukça sınırlayıcı

bir yorumda bulundular. Bu eserlerin yerine onlar, Jane Austen, Alexander Pope ya da George Eliot'un çalışmaları gibi okuyucuların ahlakî duyarlılıklarını geliştirmeye yönelik eserleri öncelediler; buna da 'Büyük Gelenek' adını verdiler. Leavistler, kültürün basitçe bir aylaklık faaliyeti olmadığını hararetle vurguladılar; "Büyük Gelenek"i okumak, daha ziyade, "yaşam"ın somut ve dengeli duygusuyla olgunlaşmış bireylerin şekillendirilmesi demektir onlara göre. Yaşamın bu duygusuna yönelik temel tehdit "kitle kültürü" olarak adlandırılan şeyin sunduğu keyiften gelmekteydi. Leavisizm, savaş sonrasında İngiltere'de hakim olan ve kültürel incelemelerin "sosyal-demokratik güç blok"u olarak adlandırdığı şeyle son derece uyumlu idi. Savaş sonrasında İngiltere, özel sektöre hem sosyal olarak –sağlık ve konut gibi alanlarda- ve hem de kültürel olarak -eğitim ve sanat alanlarında- müdahale eden bir dizi hükümet tarafından yönetildi. Eğitim sistemi 1950'ler ve 1960'lar boyunca radikal bir şekilde yaygınlaştığında, vatandaşların hassasiyetlerini biçimlendirmek için Leavisizm'e başvuruldu.

Kültürel incelemeler; yazıları, yazıldıktan kısa bir süre sonra orta öğretimde ve yüksek eğitimde kabul gören Hoggart ve Raymond Williams öncülüğünde Leavisizm'den ayrılarak gelişti. Her iki düşünür de işçi ailelerinden gelmekteydiler; her ikisi de mecburi-eğitim sonrasında işçilerin eğitilmesinde öğretmen olarak görev yapmışlardı. Yürüttükleri faaliyetlerin mahiyeti ve sonuçlarıyla ilgili zihinlerinde belli tereddütler ve şüpheler taşıyarak Leavisizm'i tecrübe ettiler. Öte yandan onlar, bu kanonik metinlerin 'kitle kültürü' olarak adlandırılan çağdaşlarından daha zengin olduğunu kabul de etmekteydiler. Fakat onlara göre; bu Leavisci kültürel yaklaşıma dayalı uygulamaların bir muhasebesinin yapılması da gerekliydi.

Hoggart'ın *The Uses of Literacy* kitabı, "şizofrenik bir kitap" olarak değerlendirilmektedir.¹⁸ İlk kısmı, -ticari kültürün ve eğitim kurumların etkisinden görece korunmuş- geleneksel sanayi işçi topluluklarına yönelik samimi bir ilgiyi içerir; ikinci kısım ise, modern kitle kültürüne yönelik pratik-temelli-eleştirel bir saldırı üzerinde yükselir. Hoggart, çalışmasını daha da ileriye götürecek ve lisans-üstü eğitim verecek bir araştırma enstitüsü olarak- Birmingham Çağdaş Kültürel İncelemeler Merkezi'ni (Center for Contemporary Cultural Studies-CCCS) kurma yönünde çalışmalarını yoğunlaştırdığında, bu eğilimden bahsetmeye başlamıştı. CCCS, 1950'lerde Hoggart tarafından, çağdaş ve günlük hayata ve özellikle de akademik çalışmalarda ihmal edilmiş olan çalışan sınıfların yaşantılarına odaklanarak, geleneksel kültür anlayışını değiştirmek ve onun dar ve orta sınıf klasik müzik, geleneksel sanat ve klasik edebiyat takıntısını yıkmak için kuruldu.

Hoggart, eski yüksek kültürün kutsanıp yüceltilmesinin, gençlik dönemlerinin kültürünün hatırlanması açısından uygun olacağına inanıyordu; zira hem çağdaş ticarî popüler kültürden ayrılmış olarak durmaktaydı, hem de tehdit altındaydı. Nihayetinde İngiliz işçi sınıfının yaşamı, kültürel incelemelerin daha yeni geliştiği bu dönemde kritik öneme sahipti ve ilgilenilmeyi hak ediyordu. İkinci Savaş öncesinde, 1920'lerin başlarından itibaren, İngiliz ekonomisi işsizlikle boğuşuyordu: Bu dönem boyunca işsiz insan sayısı, asla, bir milyondan daha az olmamıştı. Hoggart'ın adlandırmasıyla "geleneksel" işçi sınıfının arka planı işte buydu. 1940'ların sonlarındaysa İngiliz ekonomisinde istihdam tamdı ve 1950'lerin

¹⁸ Bkz. Simon During, "Introduction", Simon During (ed.), *The Cultural Studies Reader*, s. 3.

sonlarından itibaren İngiliz ekonomisi çok iyi bir yola girmişti. İşler devlet sektörüne kayıyordu (1955’de hükümet harcamaları GDP’nin %36,6’sını oluşturmaktaydı; 1967’de ise bu oran %52,2’ye çıkmıştı); küçük işletmeler yerlerini işçilerin yeteneklerini ve görevlerini daha basitleştiren “fordist” üretim tekniklerini kullanan daha büyük işletmelere bırakmışlardı (1951 ve 1973 arasında 1500’ün üzerinde işçi çalıştıran fabrikaların oranı %50 artmıştı). Eşzamanlı olarak, düşük-ücretli beyaz-yakalıları ile mavi-yakalıları arasındaki fark azalıyordu ve büyük ölçüde 1950’ler boyunca kolonilerden gelen göç, pek çok yerli işçinin artık daha az arzulanan işleri istemeyeceği anlamına geliyordu. O dönemde işçiler, en azından araba (1950 ila 1975 arasında satış oranları 5 kat artmıştı), giyim, yıkama makineleri, buzdolabı, pikap, telefon hizmetleri (1945 ila 1970 arasında 4 kat artmıştı) ve hepsinden daha önemlisi, televizyon setleri (ticarî televizyon İngiltere’de –Hoggart’ın kitabını yayınladığı yıl olan- 1957’ye kadar yaygın bir biçimde kullanılamamaktaydı) gibi tüketim ürünlerini satın alabilecek düzeyde bir “zenginliğe/refaha” ulaşmıştı. Nihayetinde, yaygın devlet konutlandırma sistemi, zorunlu askerlik uygulaması (1958’de kaldırıldı) ve daha az yaygınlıkla, işçi sınıfının ayrışmasını mümkün kılan yüksek eğitimdeki reformlar Hoggart’ın tanımladığı kültürün dağılmasına katkıda bulundu.

Eski çalışan sınıfın komünal hayatının parçalanmasıyla birlikte, Hoggart’ın *The Uses of Literacy*’sini takip eden kültürel incelemeler iki farklı yolda ilerledi. Bütün bir yaşam tarzı olarak eski kültür yaklaşımı varlığını sürdürmekte zorlanmaya başladı: İlgi, (pub hayatı, grup-halinde-şarkı-söylemek, güvercin beslemek, danslar, kamplarda yapılan tatiller ve deniz kenarlarındaki dinlenme mekanları vs. gibi) yerel olarak üretilmiş ve sıklıkla köklü bir geçmişe sahip kültürel formlardan –hem eğitim sistemi aracılığıyla devlet tarafından ve hem de Theodor Adorno ve Max Horkheimer’in “kültür endüstrisi” –yani, teknolojik olarak yüksek derecede gelişmiş müzik, film ve radyo yayıncılığı- olarak adlandırdıkları şey tarafından yukarılardan bir yerlerden organize edilmiş bir şey olarak ‘kültür’ anlayışına doğru kaymıştı. Bu odak kayması; Stuart Hall ve Paddy Whannel’in *The Popular Arts* (1964)’da Leavis’in kanonik edebiyat için hasrettiği statüleri ve ihtimamı –özellikle de televizyon ve rock müzik gibi diğerleri gözden düşerken- caz ve film gibi yeni formlara vermeleri gibi, daha eski paradigmaların yeniden gözden geçirilmesine yöneldi. Çok daha önemli olan husus, kültürü siyasetten ayrı değerlendiren yaklaşım, Raymond Williams’ın sorguladığı gibi, yerle bir edildi. Tarihçi E. P. Thompson, abidevi eseri *The Making of the English Working Class*¹⁹ (1968)’da ve başka yerlerde, çalışan bir sınıf olarak işçi sınıfı kimliğinin daima güçlü siyasi ve birbiriyle çatışan parçalardan oluştuğunu gösterdi: Bu kimlik, yalnızca, özel/belli kültürel ilgilerin ve değerlerin özünden ibaret değildi. Eski proletarya kültürünün parçalanması, güçlü bir işçi sınıfı kimliği üzerinde yükselen bir siyasetin gittikçe daha az önem taşımaya başlaması demekti. Halk, gittikçe kendisini işçi olarak adlandırmaktan kaçınıyordu. İşte böylesi bir ortamda kültürel incelemeler kuramcıları, ciddi bir biçimde kültürün kendi siyasal işlevini araştırmaya ve gücü devlete doğru kanalize eden sosyal demokratik iktidar bloğunun bir eleştirisini sunmaya başladılar.

¹⁹ Türkçesi: *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yay., 2004.

Stuart Hall'un yönetime gelmesiyle birlikte araştırma merkezi çağdaş toplumu, özellikle de gelişmekte olan gençlik kültürünü analiz ederken sınıf, etnisite ve toplumsal cinsiyetin de önemini vurgulayan neo-Marxist bir çerçeve kullanarak kültür araştırmalarını modernleştirmeye girişti. İşçi sınıfından gençlerin davranışlarının ve onların liderlerinin 'sessiz' isyanlarının analiz edildiği bu yaklaşımda 'kültürel direniş' kavramı merkezî bir yere sahipti.

Kültürel incelemeler, sosyal teori ve siyaset teorisinden gençlik kültürü, kitle iletişim araçları, sınıf çatışması ve popüler kültür araştırmaları gibi birçok farklı alana kadar uzanan, hepsi de Thatcher'ın Yeni Sağ hükümetiyle ilgili kapsamlı ve oldukça eleştirel tartışmalar içeren sol kanat, neo-Marxist bir yaklaşımın etkisinde bağımsız bir akademik disiplin olarak ortaya çıktı. Kültür araştırmaları ve CCCS bu dönemdeki Yeni Sol hareketin ön saflarında yer alıyordu.

Birçok farklı Avrupa geleneğinden beslenen kültür araştırmaları 60'ların sonu ve 70'lerdeki toplumsal, siyasal ve kültürel 'devrimler' ortamında gelişti. Örneğin, merkezin yaptığı önemli çalışmalardan biri olarak değerlendirilen Tony Jefferson'un editörlüğünü üstlendiği *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Postwar Britain* ([*Ritüellerle Direniş: Savaş Sonrası Britanyasında Gençlik Altkültürleri*] 1976) adlı eserde, Hall ve arkadaşları, farklı ve gençler tarafından geliştirilen –zenci müziğiyle ilgilenenler, Rockçılar, Punkçılar vb. gibi- alt kültürlerle odaklandılar. Hall'a göre, bu tutumlar ve yaşam tarzları çeşitliliğinin altında ortak bir tema, modern kapitalizme karşı ortak sınıfsal direniş yatmaktadır. Gerek yeni işçi sınıfı ve gerekse de orta sınıf gençliği, 60'larda ve 70'lerde, farklı şekillerde olmakla birlikte, temelde kapitalist kontrole muhalefetlerini, yabancılaşmalarını ve özellikle de '[birey için] iyi ve değerli tek ve normal hayat tarzı kapitalizmdir' şeklindeki ideolojik kabulü reddettiklerini ifade etmeye çalışmışlardır.

1970'lerin başlarından itibaren *kültür*, -CCCS'nin eleştirel düşüncelerinin gelişiminde önemli bir beslenme kaynağı olan 1920'lerin ve 1930'ların İtalyan Marxist Antonio Gramsci'yle birlikte anılan bir sözcük olan- "*hegemonya*"nın bir biçimi olarak dikkate alınmaya başladı. *Hegemonya*, görünmeyen birtakım egemenlik ilişkilerini tanımlayan bir kavramdır. Terim, egemenlik (ya da "madunluk") süreçlerinin yalnızca zorla değil, aynı zamanda rıza ile de gerçekleştiğini ifade eder. Gramsci, kavramı, pek çok İtalyanın özgürlüğünü kısıtlayan Mussolini faşizmini açıklamak için özenle geliştirmişti. Artık kültür, Michel Foucault'nun "yönetimsellik" in bir formu, yani eğitim sisteminin tamamından çok daha fazla, uyumlu ve "uslu" vatandaşlar üretmenin bir aracı olarak düşünölmeye başlanmıştı.

Kültür, yerel komünal hayatların bir ifadesinden ziyade büyük bir egemenlik sisteminin bir aygıtı olarak anlaşılmaya başlandığında, kültürel incelemeler kültürün hegemonik etkilerinin bir eleştirisini sundu. Böylesi bir eleştiri, öncelikle, büyük ölçüde - Stuart Hall ve James Clifford'un çalışmalarında göröldüğü gibi- *semyotik (göstergebilimsel)* analiz formuna dayandı. Bu, belli kurumlar ve medya aracılığıyla belli somut/tekil mesajlara, "gösterme pratikleri"ne ya da "söylemler"e yayılmış kültürün etkisinin analiz edilmesi demekti. Daha basit bir örnek verecek olursak: İşçi sınıfı arasında sigara içenlerin göstergebilimsel bir analizi, sigara içmeyi bir yaşam-pratiği olarak, yani bir yolculuk ritüeli

olması ya da zaman geçirmede kullanımı vs. bakımından değil; erkeksiliği, özgürlüğü ve bir iş gününü bitirmiş olmayı hatırlatan “Marlboro Man” gibi imgeler tarafından üretilmiş bir gösterge olması bakımından ele alacaktır. Göstergebilimin analizlerini belli metinlerin ya da işaretlerin ötesine genişletme kapasitesi sınırlıydı.

Dönemin kültürel incelemelerinde karşımıza çıkan iki kolun, yani hayatın formlarına vurgu yapan “kültürelci [kültüralist]” olarak adlandırılan yaklaşım ile “yapısalcı” (veya semiyotik/göstergebilimsel) olarak adlandırılan yaklaşımın son derece saf şeyler oldukları ya da aralarında katı bir zıtlık olduğu düşünülmemelidir. Fakat 1970’lerde, yapısalcılığın Louis Althusser’in düşünceleri üzerinde yeniden yükselmesiyle, Jacques Lacan’ın geliştirdiği psikoanalitik yaklaşım tarafından desteklenen katı bir biçimi ortaya çıkmıştı. Bu teoriye göre, bireyler ideolojilerin kurgularıydı. Burada ideoloji (“ırkçı ideoloji” gibi) tasvip etmediğimiz inançlar değildi; fakat çok daha yaygın bilgi ve değerlerimizi, “sağ-duyuyu” inşa eden söylemler ve imgeler dizisi anlamında kullanılmaktaydı. Bu argümanı ilerletecek olursak, ideoloji, devletin ve kapitalizmin devrim tehdidi olmaksızın kendisini yeniden üretmek için ihtiyaç duyduğu bir şeydir. Tam da Hoggart ve Williams için olduğu gibi, ‘devletin tarafsız olduğu’ iddiasının doğru olmadığını iddia ederler; fakat bu defa klasik olarak daha Marxist gerekçelerle bu ifadeyi tekrarlarlar: Çünkü devlet (kapitalizm veya kapitalist devlet), kapitalizm için zorunlu olan –sınıf farklılıkları vb. gibi- sömürücü “üretim ilişkileri”ni koruma altına alır. Althusser’e göre, hakim ideoloji kendisini gerçekte siyasal, belli bir gruba dayalı ve her an başka şeylere dönüşebilir (başka bir şeylere dönüşmeye açık) olan şeyi değiştirerek “doğal”, evrensel ve ebedî bir şey olarak sunar. Bununla birlikte, hakim ideoloji siyasetle ya da ekonomiyle de sınırlanmaz; onun birincil rolü sivil hayatın, özellikle de çekirdek ailenin ve hepsinden önemlisi her bir bireyin “biricik” ve “özgür” olduğuna dair muhayyel bir resmini inşa etmektir. İdeoloji; sosyal ilişkilerin bireysel özgürlük ve otonomluk üzerine aşırı vurgularda bulunan bir resmini üreterek gerçek ilişkileri ve dayanışmayı parçalar. Althusser’e göre; bireyler, ideolojiyle tanımlanırlar; çünkü kendilerinin ideolojinin içinde güçlü ve bağımsız olarak resmedildiklerini görürler: Yeni yetme bir delikanlı (ya da gerçekten bir yetişkin), kendisini Marlboro Man olarak resmedebilir. Egemen sosyal değerler, kimlik oluşturma bu biçimi aracılığıyla içerilir. Bu noktada teoriye psikoanaliz dahil olur. Argüman devlete göre yine basittir: Bireyler kendilerini egemen ideolojinin aynasında görürler ve “hadım edilme korkusu”nun tahrik edildiği bir süreçte “babanın yerini alma” biçimi olarak kimlik alırlar.

1970’ler boyunca Çağdaş Kültürel İncelemeler Merkezi’nin yaptığı çalışmaların zenginliğini burada ele alma imkanımız yok. Fakat özellikle üç önemli çalışmaya burada kısaca değinmek gerekir. *Birincisi*, Paul Willis *Learning to Labour* (1977)’da katılımcı gözlem tekniğini kullanarak işçi okulundaki bir grup asi genç üzerinde çalıştı ve ‘daha iyi bir iş bulmana yardımcı olacak bilgiyi sana öğrettiği için öğretmene itaat et’ yaklaşımının reddi üzerine kurulu ‘karşı-okul kültürü’nü nasıl ürettiklerini ortaya koydu. Kendisinden söz edeceğimiz *ikinci* çalışma olan David Morley’nin *The ‘Nationwide’ Audience* (1980) başlıklı eseri, izleyicilere ilişkin ilk etnografik araştırmalardan biridir. 1960’ların sonu ve 1970’ler boyunca yayın olarak izlenen bir BBC magazin programı olan ‘Nationwide’ programının izleyici kitlesi üzerine yaptığı bu etnografik çalışma, medya üzerine çalışan kültürel

incelemeler içerisinde bir kırılma özelliği taşıyordu. Morley'ye göre, metinci yaklaşım sınırlı olmaya ve yetersiz gelmeye başlamıştı, dolayısıyla mevcut semiyotik yaklaşımların dışına çıkmak gerekmektedir. Morley, programı kendisini 'takdim edilen bir şey' olarak kodladı. Yani, program 'hakimiyet ilişkileri içerisinde kurgulanmış' bir şeydir. Zira program kendisini değerlerden azade, objektif ve nihai otorite olarak sunmak suretiyle, sunulan malzemenin yorumlanmasında izleyicilerin olası yorumlarını çarpıtmakta, belirlemekte ve sınırlandırmaktaydı. Merkezin tarihinde önemli bir yere sahip olduğu düşünülen *üçüncü* çalışma, yukarıda kendisinden kısaca bahsettiğimiz Tony Jefferson'un editörlüğünü üstlendiği *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Postwar Britain*'dir.

Birçok farklı Avrupa düşünce geleneğinden beslenen Çağdaş Kültürel İncelemeler Merkezi'nin kültürel incelemeler yaklaşımı ve özellikle de neo-Marxist çerçevesi 1970'lerin sonunda bazı siyahî yazarların ve özellikle de feministlerin itirazlarıyla karşılaşmışsa da, Merkez'in yaptığı şey, *kültür* kavramını sosyolojik analiz ve tartışmaların merkezine taşımak ve bunu sadece radikal Marxist bir eleştiriyile değil, Batı Avrupa'nın başka yerlerinde geliştirilen post-modern görüşlerle, yani stil, davranış biçimi ve kimliğin yanı sıra sınıf ve grup çatışmasına odaklanan görüşlerle harmanlamaktı.

Kavramları ve kuramsal yaklaşımlarıyla Kültürel İncelemeler, artık, çağdaş sosyolojinin kabul gören bir parçasıdır ve başlangıçtaki marjinal konumunun aksine günümüzde pek çok üniversitede akademik bir disiplin olarak kurumsallaşmış durumdadır. Rüştünü ispatlamış bir alan olarak, kendi müfredatına ve istikametini belirleme imkanına sahip bir disiplindir.

Okuma Önerileri

Kültür konusuyla ilgili olarak dipnotlarda künyeleri verilen eserler önemlidir. Raymond Williams'ın *Kültür* (çev. Ertuğrul Başer, İstanbul: İletişim Yay., 1993) başlıklı kitabında 'kültür' kavramının gelişimini, fakat özellikle de kültür ürünlerinin üretim ve dağıtım süreçlerindeki mekanizmaları tarihsel bir süreç içerisinde ayrıntılı bir şekilde sunmuştur. Köksal Alver ve Necmettin Doğan'ın derlemiş oldukları *Kültür Sosyolojisi* (Ankara: Hece Yay., 2007) kültür sosyolojisinin alanına ve sorunlarına ilişkin değerli makaleler içeriyor. Philip Smith'in *Kültürel Kuram* (çev. Selime Güzelsarı ve İbrahim Gündoğdu, İstanbul: Babil Yay., 2005) fonksiyonalizm, yapısalcılık, Marksizm vb. gibi farklı sosyoloji kuramlarının kültür konusuna yaklaşımlarına ilişkin başvuru eseri niteliğinde bir çalışmadır. Theodor Adorno'nun Horkheimer ile birlikte kaleme aldığı *Kitlelerin Aldatılması olarak Aydınlanma ve Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi* (çev. Nihat Ülner, Mustafa Tüzel ve Elçin Gen, İstanbul: İletişim Yay., 2007) modern sanayi toplumunda kültür ürünlerinin işlevi, üretimi ve sanayi ilişkileri bağlamında son derece önemli bir çalışmadır. Bu çalışma üzerinde yukarıda ifade ettiğimiz üzere, sonraki derslerimizde ayrıntılı bir şekilde durmaya gayret edeceğiz. Kültür-sanat alanının gelişimine ve çağdaş durumuna ilişkin olarak İletişim Yayınları'nın Ali Artun editörlüğünde hazırlamış olduğu 'sanathayat' dizisinden çıkan – isimlerini burada veremeyeceğimiz- çok sayıdaki eser, kültür ve sanat teorisi, kültür ürünlerinin dağıtımı, pazarlanması, müzayede ve galeri mekanizmaları vs. konularıyla ilgilenmek isteyenler için vazgeçilmez önemde bir kaynak niteliğindedir.

Bu Bölümde Ne Öğrendik Özeti

Bu derste kültür ve toplum ilişkisini ele almaya çalıştık. Kültür konusunu daha da devam ettirmek mümkün. Özellikle kültür alanında yaşanan çağdaş tartışmaları burada tanıtmak ve değerlendirmek mümkün olabilirdi. Bu bağlamda, Frankfurt Okulu (Eleştirel Teori) düşünürlerinin, özellikle de Adorno'nun kültür konusuna yaklaşımlarının ve geliştirdikleri kültür endüstrisi kavramının, A. Gramsci'nin 'hegemonya' kavramının ve bu kavram etrafında geliştirdiği modern topluma ilişkin tahlillerinin, Pierre Bourdieu'nun çalışmaları ve elbette Birmingham Kültürel İncelemeler Merkezi'nin çalışmalarının değerlendirilmemesi bir eksiklik olarak görülebilir.

Kültür, toplumun üyelerine ortak bağlar ve biz duygusu sunmaktadır. Böylece toplumun belirli yönlerini, diğer bireylerle benzer şekilde görürüz. Birlikte yaşama duygusunun gücü, paylaşılan kültürün oranıyla da alakalıdır.

Toplumsal hemen her şeyi yöneten kurallar olarak normlar, sosyal hayatımıza yön verirler. Normlar, bireylerce paylaşılan ortak geleneksel davranışlardan doğarlar. Norm ihlalleri, kabul edilebilir davranışların sınırlarını belirler ve toplum tarafından doğru ya da yanlış olarak tanımlanan sembollerini pekiştirirler (örneğin, bayrak sembolü).

Etnik ve kültürel çeşitliliğin fazla olduğu toplumlarda, gruplar arasında (alt-kültürler, karşıt-kültürler vb. gibi yapılar aracılığıyla) normatif çatışma ihtimali de yüksek olacaktır.

Kültür ya da normlar, hiç değişmezmiş gibi durmalarına rağmen, bireylerin ve grupların etkileşimleri ve birçok farklı süreçlerin etkileri neticesinde uzun vadede de değişiklikler göstermektedir.

Bölüm Soruları

1. Kültür, toplum, millet ve ülke gibi kavramları tanımlayınız. Aralarındaki farkları ve benzerlikleri değerlendiriniz.
2. Alt kültür, karşı kültür, yüksek kültür, popüler kültür kavramlarına çevrenizden örnekler veriniz. Eşlemelerinizin gerekçelerini tartışınız.
3. “Hem Durkheim, hem de Weber için din bir anlam sistemi olarak toplumun olduğu kadar kültürün de temel bir bileşenidir.” cümlesini tartışınız.
4. “Kültürün yüksek kültür ile özdeşleştirilmesi seçkinciliktir.” sözünü tartışınız.
5. Kitle kültürü ile popüler kültür birbirinin yerine kullanılabilen kavramlar mıdır? Neden?
6. “Popüler kültür ile yüksek kültür arasındaki sınır günümüzde belirsizleşmeye yüz tuttu.” cümlesini tartışınız.
7. En çok izlediğiniz TV haber programını, sunum tarzını ve kullandığı üslubu dikkate alarak analiz ediniz.
8. Türkiye’de yaygın olarak karşılaşılan gençlik alt-kültürlerini göz önüne alarak, içlerinden birisini kültürel incelemelerin çalışma yöntemini ve bakış açısını dikkate alarak analiz ediniz.

13. SONUÇ YERİNE

İnsanlar, tarih boyu, içinde yaşadıkları gruplar ve toplumlar üzerinde gözlemde bulunmuş, düşünceler ileri sürmüşlerdir. İlk derslerimizde ifade ettiğimiz üzere, müstakil bir inceleme nesnesi olarak ‘toplum’u merkeze alan bir disiplin olarak sosyolojinin ortaya çıkışı ise ancak 19. yüzyılda mümkün olabilmektedir.

Sosyolojinin hangi koşullar altında ortaya çıktığı, hangi toplumsal problemleri hangi değerler doğrultusunda çözmek için uğraş verdiği, bu hedef doğrultusunda zaman içinde ne tür özellikler kazandığı ilk derslerimizde üzerinde durmaya çalıştığımız konulardı. Yine bu süreçte, söz konusu hedefle doğrudan alakalı olarak gerek mevcut toplumsal krizlerin kökenini ve sebeplerini aramaya dönük bugüne ve geçmişe dönük uğraşlar ve –meşruiyetini bugüne ve geçmişe dönük araştırmaların *bilimsel* olduğu ve dolayısıyla ulaşılan sonuçların evrensel geçerliliğe sahip bilimsel yasalar olarak görülmesinden alan- gerekse de toplumun mevcut krizlerini çözmüş olarak gelecekte nasıl bir şekil alabileceği –ve hatta alması gerektiği- çerçevesinde pek çok sosyal teori ortaya çıkmıştı. Bu teorilerin bir kısmını ortaklıkları ya da benzerlikleri nedeniyle aynı tarafta toplayabiliriz; ancak geçmişte ve günümüzde geliştirilen sosyal teorilerin bir kısmı da birbirine karşıt, birbiriyle çatışır, çelişir değerlendirmelere ve içeriklere sahiptir.

Bu durum, her şeyden önce bize, bir *bilim* anlayışı çerçevesinde hareket ediyor, belli yöntemsel kurallara riayet etmek zorunda olsak bile, aynı inceleme nesnesiyle ilgili olarak aynı sonuçlara varmak zorunda olmadığımızı gösteriyor. Başka bir deyişle, *yalnızca tek bir sosyoloji yapma tarzı yok*. Bu durum, toplumsal ilişkilere, toplumsal olgulara ve sorunlara farklı biçimlerde yaklaşma konusunda bize büyük bir özgürlük alanı sağlar.

Sosyolojinin geçmişinde siyaset felsefesi, tarih felsefesi, evrim konusundaki biyolojik teoriler ve toplumsal koşullar hakkında inceleme ve araştırma yapmayı gerektiren toplumsal ve siyasal reform hareketlerinin etkisini bulmak mümkündür. Bunlar arasından özellikle iki tanesi, tarih felsefesi ve toplumsal araştırmalar sosyoloji için özel bir öneme sahiptir.

İnsanlığın gelişimini aşamalar halinde tasnifleme ve mevcut duruma hangi safhalardan geçilerek gelindiğine ilişkin bir merak ve bilgilenme isteği Batılı düşünürler için özellikle önemli oldu. Bu çabanın, aynı zamanda, Batılı düşünürler için mevcut durumlarını açıklamada kullanacakları belli bilgileri de beraberinde getireceği açıktır.

Saint-Simon ve özellikle de Hegel’in bu alandaki katkıları dikkat çekicidir. Tarih felsefesinin sosyolojiye felsefi düzlemdeki katkısı gelişme ve ilerleme nosyonlarıyla, bilimsel alandaki katkısı ise tarihsel dönemler ve toplumsal tipler tasnifleri vb. kavramlar bağlamında oldu. Toplumu, ‘siyasal bir topluluk’ ya da devletten ayrı bir kavram haline getirenler de tarih felsefecileri olmuştur.

Sosyolojide ikinci önemli unsuru, iki farklı kaynaktan gelen toplumsal araştırma sağlamıştır. Birincisi, doğa bilimlerinin yöntemlerinin ‘beşerî’ alanların incelenmesinde uygulanabileceğine ve uygulanmak gerektiğine, ‘beşerî’ olguların sınıflandırılabilmesine ve ölçülebileceğine olan inancın güçlenmesidir. İkincisi ise, toplumsal sorunlara duyulan ilgidir. Doğa bilimlerinin yüksek prestiji ve toplumsal reform hareketleri sayesinde toplumsal

araştırma ve incelemeler, toplumu konu edinen bu yeni bilim dalı içerisinde de önemli bir konum kazandı.

İlk derslerimizde Tom Bottomore'dan alıntıladığımız bir paragraftan hareketle, ilk dönem sosyolojisinin belli başlı özelliklerine dikkat çekmeye çalışmıştık. Bu dönemin en önemli özelliklerinden bir tanesi, sosyoloji alanında fikir ileri süren düşünürlerin çok kapsamlı tezler ileri sürmüş olmalarıdır. Sosyolojinin kurumlaşma dönemlerinde bu yaklaşım, özellikle de –iktisatçılar, tarihçiler, siyaset bilimciler vb. gibi- belli konularda uzmanlaşmış akademisyenler tarafından eleştirilmektedir. Ancak günümüzde bile sosyolojinin, ilk dönem sosyolojisinin bu özelliğinden bütünüyle vazgeçtiğini söylemek zor görünüyor.

İlk dönemde sosyolojiye yöneltilen eleştiri ve itirazlar, sosyolojinin diğer sosyal bilimlere yardımcı olmaktan ziyade, onların sonuçlarından kendi isteği doğrultusunda serbestçe yararlanmak, onları absorbe etmek ve belki de sömürmek gibi bir amaç güttüğü şeklindeki önyargıdan kaynaklanıyordu büyük ölçüde. Sonraki dönemin sosyologları, böyle bir ihtiras sahibi olmadıklarını açıkça ifade ettiler.

Örneğin Durkheim, sosyolojinin bağımsızlığını özellikle vurgulamaya özen göstermesine ve ilgileneceği olguları belirlemeye özel bir önem vermesine karşın, sosyolojinin ansiklopedik bir bilim olmaması gerektiğini de düşünür; aynı şekilde, diğer bilimlerden bütünüyle izole olması gerektiği düşüncesinde de değildir.

Raymond Aron, *German Sociology* (Londra, 1957) adlı eserinde, ansiklopedik niteliğinden dolayı sosyolojinin Almanya'da başlangıçta kabul görmediğini ifade eder. Bu ülkede, başka ülkelerdeki gibi sosyolojinin inceleme alanının tanımlanması çabasıyla işe başlanmış ve bu doğrultuda Simmel'in etkisiyle toplumsal yaşam 'biçimleri' diye soyut bir bilim kurulmaya çalışılmıştır. Bu yöndeki çabalara karşı, Marx ve Marxizm'in etkisiyle, tarihsel yorumlamaya ve kültür sosyolojisine yönelik ilgi var olmaya devam etmiştir. Bu durumun izleri Weber'in yazılarında bulunabilir.

Klasik sosyologların yeni bilim dalının alanını ve yöntemlerini oluşturmaya, ana toplumsal olguları araştırıp açıklayarak, bu bilimin değerli ve önemli olduğunu göstermeye ve bu yeni bilim dalını diğer disiplinlerle ilişkilendirmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz. Ancak çağdaş sosyolojinin bazı açılardan bu yaklaşımları bir kenara bıraktıklarını ve farklı alanlara yöneldiklerini de ifade etmek gerekir. Talcott Parsons ve takipçilerinin eserlerinde ve çalışmalarında karşımıza çıkan bazı kavramsal şemalar geliştirilmeye çalışılmış, bir taraftan da anlamsız ve boşuna yapılmış çalışmalar olarak değerlendirilebilecek kadar küçük ve dar çerçeveli sorunlar etrafında çalışmalara, toplumsal araştırma tekniklerinin kullanımına abartılı bir ehemmiyet atfedilmiştir. Bununla paralel olarak, sosyologlar diğer bilimlerin ilgi göstermedikleri ve bu nedenle de sosyolojinin -dar anlamda- konusu sayılan belli konulara ilgi gösterilmiştir. 1953-1954'te Amerikan sosyolojisinde yapılan incelemeler üzerine yapılan bir inceleme, çalışmaların sayısal olarak iki alanda yoğunlaştığını göstermektedir: Kent ve kentsel topluluklar üzerine araştırmalar ve aile ve evlilik kurumu üzerine yapılanlar.

Bu eğilimler, bir dereceye kadar, sosyolojiye bağımsızlık kazandırmak, profesyonel bir niteliğe erişirmek ve akademik bir disiplin olarak bilimsel bir karakter sağlamak arzusundan da güç almıştır. Pratikte ise, toplumsal hareketlilik konusundaki çalışmalarda olduğu gibi bazı gerçek gelişmelere rağmen, başka bir yönde bir sonuç doğurdu: Sosyolojinin gerek toplumsal düşünceye veya gerekse pratikteki toplumsal sorunların çözülmesine yaptığı katkıların değeri hakkında kuşku duyulmaya başlanmıştır.

Hatta 1960'ların sonları itibarıyla 'sosyolojinin bitip bitmediği' sorgulanmaya başlanmıştır. Ancak gerek ABD'de ve gerekse de Avrupa'da gelişen sosyal bilim araştırmaları, farklı bir yönde sosyolojinin gelişmesini sağlamıştır. Sosyologlar bir kez daha toplumsal yapının temel görünüşleri ve yapı değişimleri sorunları üzerinde durmaya, endüstriyel toplumun temel özelliklerini incelemeye, bilim ve teknik alanlarındaki hızlı gelişmelerin toplumsal sonuçlarını araştırmaya, toplumsal hareketlerin ve devrimlerin kökenlerini ve yaratabilecekleri sonuçları düşünmeye, endüstrileşme ve ekonomik gelişme sürecini irdelemeye başlamışlardır. Bu yeni tutum sayesinde, toplumsal olgulara karşı daha sorgulayıcı, daha muhalif bir yaklaşımı benimsemişler, ilk sosyologların sosyoloji anlayışlarına yaklaşmışlar, yaşadıkları toplumun tek düze yorumlanması ya da toplumsal olgu ve olayları sadece içinde bulundukları an itibarıyla sınıflandırmakla yetinen sosyoloji anlayışını yetersiz bulmaya başladılar. Bu yeni anlayışın belirtilerinden biri toplumların tarihsel gelişimi konusuna karşı yeniden ilgi gösterilmesi olmuştur. Diğer, birincisiyle de yakından ilgili olan, topluma ilişkin bir genel teori olarak yepyeni bir biçimde güçlenmesi ve yayılmasıdır.

Sosyoloji, sosyal antropoloji ile birlikte, toplumun belli bir tek yanını değil de, toplumsal hayatı bir bütün olarak ele almak isteyen, toplumu oluşturan toplumsal gruplar ve kurumlar arasındaki dokusal ilişkileri incelemeye kalkışan ilk bilim dalıdır. Sosyolojinin temel anlayışı ya da yönetici *ideası*, bu açıdan, toplumsal yapıdır: Belirli bir toplumdaki eylem ya da davranış formları arasındaki sistematik karşılıklı-ilişkilerdir. Sosyoloğun daha önceleri ampirik araştırmalardan çok, felsefi tasarımlarla kavranmaya çalışılan toplumsal hayatın önemli yanlarıyla ilgilenmesi de bu noktaya bağlanmaktadır: Aile ve akrabalık ilişkileri, din ve ahlak, toplumsal tabakalaşma, şehir hayatı.

Yaygınlaşmaya başlayan yeni antropolojik araştırma yöntemlerinin de etkisiyle, toplumların tarihsel gelişmeleri önemsenmeye, belirli tek bir toplumun toplumsal hayatını tam olarak tasvir edebilmek için karşılaştırmalı çalışmalara girişmek istemediler. Öte yandan, sosyologlar zaten kuruluşlarını tamamlamış –ekonomi, siyaset bilim, hukuk, dinler tarihi vb. gibi- bilim dallarıyla birlikte çalışmak zorunda kalmışlar; toplumsal hayatın belirli kurumları ya da alanları ile toplumsal yapının diğer öğeleri (örneğin dinsel ve ekonomik hayat, mülkiyet, sınıflar ve siyaset) arasında ilintileri göstererek ve çeşitli tarihsel dönemlerde ya da çeşitli toplum tiplerinde bu ilintilerin devamlılığını ya da değişkenliğini açıklamak için mukayeseli araştırmalar yapmanın taşıdığı önemi göstermekle başla başına önemli bir katkıda bulunmuşlardı. Son dönemde ise sosyoloji ile sosyal antropoloji arasındaki mesafe gittikçe azalmaya başlamıştır. Bunun önemli sebeplerinden biri, sömürgelerden yeni yeni ulusların oluşması ve ekonomik yönden gelişmemiş bu ülkelerin hızla gelişmek istemeleridir. Bu

durum yeni sorunlar yaratmıştır. Bu sorunların anlaşılması, kavranması, çözümlenebilmesi için hem geleneksel toplum biçimleri hakkında bilgiye, hem de endüstrileşmenin toplumsal süreci hakkında tarihsel ve mukayeseli bir görüşe sahip olmak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Abdülbaki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun ve mit Hüsrev Yolsal, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 2003.

Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 2. Baskı, İstanbul: Paradigma Yay., 2000.

Ahmet ıdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul: İletişim Yay. 2009.

Ahmet ıdem, *Toplum: Kavram ve Gerçeklik*, İstanbul: İletişim Yay., 2006.

Ahmet Zeki nal, *Toplumda Tabakalaşma ve Hareketlilik: Olgular, Kavramlar, Kuramlar*, Ankara: Birleşik Yayınevi, 2011.

Alain Coulon, *Etnometodoloji*, ev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Küre Yay., 2010.

Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, ev. Osman Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1998.

Alev Erkilet, "Sınıf-altı: Kuramsal Tartışmalar ve İstanbul Tarihi Yarımada'ya Uygulanma İmkanları", *neri Dergisi*, 2011, c. 9, sy. 36, s. 137-146.

Alev Erkilet, *Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları: Sorokin, Parsons, Dahrendorf, Merton*, Ankara: Hece Yay., 2007.

Alfred L. Kroeber ve Clyde Kluckhohn, *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*, 1925.

Altan Eserpek, *Sosyoloji*, Ankara: A DTCF Yay., 1981.

Andrew Davison, *Türkiye'de Sekülarizm ve Modernlik*, ev. Tuncay Birkan, İstanbul: İletişim Yay., 2002.

Andrew Edger ve Peter Sedgwick (ed.), *Kültürel Kuramda Anahtar Kavramlar Sözlüğü*, ev. Mesut Karaşahan, İstanbul: Açılım Kitap, 2007.

Anthony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı: İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi*, ev. Ülgen Oskay, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1988 (Anthony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı*, ev. Ülgen Oskay, Ankara: Gündoğan Yay., 1996).

Anthony Giddens, *İleri Toplumların Sınıf Yapısı*, ev. Ömer Baldık, İstanbul: Birey Yay., 1999.

Anthony Giddens, *Sosyal Teorinin Temel Problemleri*, ev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Paradigma Yay., 2005.

Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Hüseyin Özel vd., Cemal Güzel (yay. haz.), İstanbul: Kırmızı Yay., 2008.

Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Hüseyin Özel ve Cemal Güzel (yay. haz.), Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000.

Anthony Giddens, *Toplumsal Kuruluşu*, çev. Hüseyin Özel, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1999.

Armand Mattelart ve Érik Neveu, *Kültürel İncelemelere Giriş*, çev. Hüsnü Dilli, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2007.

Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, çev. Murat Belge, 1. Baskı, İstanbul: Bateş Yay., 1975.

Aslı Vatansever, ‘Proletarya ile Orta Sınıf Arasında: Siyasi Aktör Olarak Prekarya’, *Türkiye’de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik*, Lütfi Sunar (ed.), İstanbul: Matbu Kitap, 2016, s. 163-94.

Aslı Vatansever, “Prekarya Geceleri: 21. Yüzyıl Dünyasında Geleceği Olmayan Beyaz Yakalıların Rüyası”, *Lefke Avrupa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013, c. 4, sy. 2, s. 1-20 (<http://euljss.eul.edu.tr/euljss/si4211.pdf>).

Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul: Küre Yay., 2012.

Auguste Comte, *Pozitivizm İlmihali*, çev. Peyami Erman, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1952.

Aykut Kansu, “Prens Sabahaddin’in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakar Düşüncenin İthali”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt I, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yay., 2. Baskı, 2001, s. 156-165.

Aynur İlyasoğlu, “Türkiye’de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yay., 1983 c. 8, s. 2164-2174.

Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim Yay., 1997.

Ayşe Çavdar ve P. Tan (eds.) *Müstesna Şehrin İstisna Hali*, İstanbul: Sel Yay., 2013.

Baykan Sezer, “Ziya Gökalp ve Durkheim”, *60. Ölüm Yıldönümünde Ziya Gökalp*, İstanbul: İÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., 1986, s. 19-26.

Baykan Sezer, “Türk Sosyologları ve Eserleri-I”, *Sosyoloji Dergisi*, 1989, 3. Dizi-1. Sayı, s. 1-99.

Baykan Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., 1985.

Baykan Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, İstanbul: Kızılelma Yay., 2006.

- Bryan S. Turner, *Statü*, çev. Kemal İnal, Ankara: Doruk Yay., 2000.
- Bryan S. Turner ve Anthony Elliott, *Çağdaş Toplum Kuramından Portreler*, çev. Barış Özkul, İstanbul: İletişim Yay., 2017.
- C. Wright Mills, *White Collar: The American Middle Classes*, New York: Oxford University Press, 1951.
- C. Wright Mills, *Toplumbilimsel Düşün*, çev. Ünsal Oskay, İstanbul: Der Yay., 2007.
- Cemil Aydın, “Türk Bilim Tarihi Yazımı’nda ‘Zihniyet’, ‘Din’ ve ‘Bilim’ İlişkisi: Osmanlı Örneği”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, c. II, sy. 4, s. 29-44.
- Cemil Aydın, “Türk Bilim Tarihi Yazımı’nda ‘Zihniyet’, ‘Din’ ve ‘Bilim’ İlişkisi: Osmanlı Örneği”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, c. II, sy. 4, s. 29-44.
- Cenk Reyhan, “Prens Sabahaddin”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt: I, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yay., 2. Baskı, 2001, s. 146-151.
- Cenk Reyhan, *Osmanlı’da İki Tarz-ı İdare: Merkeziyetçilik – Adem-i Merkeziyetçilik*, Ankara: İmge Kitabevi Yay., 2007.
- Cenk Reyhan, *Osmanlı’da Liberalizmin Kökenleri: Prens Sabahattin (1877-1948)*, Ankara: İmge Kitabevi Yay., 2008.
- Cornelius Castoriadis, *Toplum, İmgeleminde Kendini Nasıl Kurar?*, c. II, *Toplumsal İmgelem ve Kurum*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: İletişim Yay., 2011.
- Çağatay Özdemir (ed.), *Türkiye’de Sosyoloji: İsimler-Eserler*, 2 cilt, Ankara: Phoenix, 2008.
- Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yay., 2007.
- Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Sosyal Değişmenin Psikolojik Boyutları*, Ankara: Sosyal Bilimler Derneği, 1972.
- D. Krech, R. S. Crutfield ve E. L. Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert*, 2 cilt, çev. Mümtaz Turhan, İstanbul: MEB Yay., 1970-1971.
- D. Krech, R. S. Crutfield ve E. L. Ballachey, *Sosyal Psikoloji*, çev. Erol Güngör, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Derek Layder, *Sosyal Teoriye Giriş*, çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Küre Yay., 2006.
- Derek Sayer ve David Frisby, *Toplum*, çev. Batuhan Bekmen, İstanbul: Habitus Yay., 2013.

E. Mine Tan, *Toplumbilime Giriş: Temel Kavramlar*, Ankara: A. Ü. Eğitim Fak. Yay., No. 97, Sevinç Matbaası, 1981.

E. P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yay., 2004.

Edward A. Tiryakian, “Emile Durkheim”, çev. Ceylan Tokluoğlu, Tom Bottomore ve Robert Nisbet (eds.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, çev. Mete Tunçay, Aydın Uğur vd., 1. bs., Ankara: Verso Yay., 1990, s. 199-250.

Edward B. Tylor, *Anthropology: an Introduction to the Study of Man and Civilization*, Londra: MacMillan and Co., 1881.

Edward B. Tylor, *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*, Londra: John Murray, 1871.

Edward Hallett Carr, *Karl Marx*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 2011.

Emil Lederer ve Jacob Marschak, *The New Middle Class*, New York: WPA Project, 1937.

Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Şekilleri*, çev. İzzet Er, Ankara: TDV, 2009.

Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, Ankara: Eskiyeşi Yay., 2011.

Emile Durkheim, *İntihar: Toplumbilimsel İnceleme*, çev. Özer Ozankaya, Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, TTK Basımevi, 1986.

Emile Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, çev. Cemal Bali Akal, Ankara: Dost Kitabevi Yay., 2012.

Emile Durkheim, *Terbiye ve Sosyoloji*, çev. İ. Memduh Seydol, İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1950.

Emile Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, Karel E. Fields (trans. and introduction by), New York: The Free Press, 1955.

Emile Durkheim, *Toplumsal İşbölümü*, çev. Özer Ozankaya, İstanbul: Cem Yay., 2006.

Emre Kongar (ed.), *Türk Toplumbilimcileri*, 2 cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988.

Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1981.

Enver Özkalp, *Sosyolojiye Giriş*, 6. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yay., 1993.

Erving Goffman, *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumları*, çev. Özde Duygu Gürkan, İstanbul: Metis Yay., 2009.

Fahrettin Altun, “Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında”, *Türkiye Araştırmaları ve Literatür Dergisi*, (Türk Siyaset Tarihi: Tanzimat’tan Günümüze), Bahar 2004, c. II, sy. 1, s. 439-474.

Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, çev. İ. Yıldız, Ankara: Ayraç Yayınları, 1999.

Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1996.

G. C. Homans, *İnsan Grubu*, çev. O. Onaran, B. Oran ve Ü. Oskay, Ankara: TODAİE Yay., 1971.

Georg Simmel, *Bireysellik ve Kültür*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yay., 2009.

Georg Simmel, *Modern Kültürde Çatışma*, çev. Elçin Gen, Nazile Kalaycı ve Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yay., 2003.

Georg Simmel, *Tarih Felsefesinin Problemleri*, çev. Gürsel Aytaç, Ankara: Doğu-Batı Yay., 2008.

George A. Lundberg, Clarence C. Schrang ve Otto N. Larsen, *Sosyoloji*, çev. Özer Ozankaya ve Ülker Gürkan, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği, 1970, c. II.

Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1999.

Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul: Metis yay., 1996.

Guy Standing, *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, çev. Ergin Bulut, İstanbul: İletişim Yay., 2015.

Güney Çeğin, Emrah Göker, Alim Arlı ve Ümit Tatlıcan (eds.), *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi*, İstanbul: İletişim Yay., 2007.

Hans Freyer, *Sosyoloji Kuramları Tarihi*, çev. Tahir Çağatay, M. Rami Ayas (haz.), Ankara: Doğu-Batı Yay., 2012.

Harold Garfinkel, *Etnometodolojide Araştırmalar*, çev. Ümit Tatlıcan, Ankara: Heretik Yay., 2014.

Hatice Kurtuluş (ed.), *İstanbul'da Kentsel Ayrışma: Mekansal Dönüşümde Farklı Boyutlar*, İstanbul: Bağlam Yay., 2005.

Helen Thomas, “Kültür/Doğa”. çev. İhsan Çapçioğlu, Chris Jenks (ed.), *Temel Sosyolojik Dikotomiler*, İhsan Çapçioğlu (çev. ed.), Ankara: Birleşik Yayınevi, 2012.

Henri Lefebvre, *Karl Marx: Hayatı ve Eserleri*, çev. M. Reşat Baraner, Ankara: Anadolu Yay., 1968.

Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul: MEB Yay., 1969.

Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yay., 1979.

Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yay., 2007.

Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmibirinci Yüzyılın Sosyal Bilimi*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yay., 2000.

İsmail Coşkun ve Korkut Tuna (eds.), *Ziya Gökalp*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2011.

İsmail Coşkun, “Sosyoloji Bölümünün Tarihine Dair”, *75. Yılında Türkiye’de Sosyoloji*, İsmail Coşkun (yay. haz.), İstanbul: Bağlam Yay., 1991, s. 13-23.

Jean-François Lyotard, *Postmodern Durum*, çev. Ahmet Çiğdem, Ankara: Vadi Yay., 2000.

Jean-François Perouse, *İstanbul’la Yüzleşme Denemeleri: Çeperler, Hareketlilik ve Kentsel Bellek*, İstanbul: İletişim Yay., 2011.

Johan Huizinga, *Homo Ludens: Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1995.

John J. Macionis, *Sosyoloji*, Vildan Akan (çev. ed.), Ankara: Nobel Akademik Yay., 2012.

Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi, 2. Baskı, Ankara: Attila Kitapevi, 1994.

Kadir Cangızbay, “Sosyolojinin Ontolojik Temeli: İnsan Özgürlüğü”, Kadir Cangızbay, *Sosyolojiler Değil Sosyoloji*, 4. Baskı, Ankara: Ütopya Yay., 2011, s. 42-83 [ayrıca bkz. Vedat Bilgin, Erdinç Yazısı ve Huzeyfe Arslan (eds.), *Sosyoloji: İnsan ve Toplum*, Ankara: A Kitap, 2015, s. 25-55].

Kadir Yıldırım, “Türkiye’de Sınıflara Tarihsel Bir Bakış: Devlet, Ekonomi ve Sınıflar”, *Türkiye’de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik*, Lütfi Sunar (ed.), İstanbul: Matbu Kitap, 2016, s. 47-87.

Karl Marx, “A Contribution to The Critique of Hegel’s ‘Philosophy of Right’”, *Critique of Hegel’s ‘Philosophy of Right’*, (translated from the German by) Annette Jolin ve Joseph O’malley, Joseph O’Malley (ed.), Cambridge University Press, 1970.

Karl Marx, *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*, çev. Ahmet Kardam ve Sevim Belli, Ankara: Sol Yay., 1992.

Karl Marx, *Fransız Üçlemesi: Fransa’da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850, Louis Bonaparte’in 18 Brumaire, Fransa’da İç Savaş*, çev. Erkin Özalp, İstanbul: Yordam Kitap, 2016.

Karl Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yay., 1997.

Karl Marx, *Komünist Partisi Manifestosu*, İstanbul: Dönüşüm Yay., 1994 (Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, çev. Levent Kavas, 3. Baskı, İstanbul: İthaki Yay., 2006).

Kazım Ateş, “Türkiye’de Aşağı Sınıflar, Suç ve İktidar”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi ABD, 2002.

Kenneth Bock, “İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları”, çev. Aydın Uğur, Tom Bottomore ve Robert Nisbet (eds.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, çev. Mete Tunçay, Aydın Uğur vd., 1. bs., Ankara: Verso Yay., 1990, s. 53-96.

Kingsley Davis ve Wilbert E. Moore, ‘Some Principles of Stratafication’, *American Sociological Review*, Nisan 1945, c. 10, sy. 2, s. 242-249.

Köksal Alver, *Steril Hayatlar: Kentte Mekânsal Ayırışma ve Güvenlikli Siteler*, Ankara: Hece Yay., 2007.

Laura Desfor Edles, *Uygulamalı Kültürel Sosyoloji*, çev. Cumhur Atay, İstanbul: Babil Yay., 2006.

Louis Althusser’in *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özışık, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 1991.

Lütfi Erişçi, “Türkiye’de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası [1]”, *Sosyoloji Dergisi: Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Semineri Tetkik ve Araştırmaları*, 1941-1942, c. I, sy. 1, s. 164-165.

Lütfi Sunar, Yunus Kaya ve Mustafa Otrar, *Türkiye Sosyoekonomik Statü Endeksi (Araştırma Raporu No. 113K506)*.

M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: 1889-1902*, İstanbul: İletişim Yay., 1985 [?].

Mahmut Atay, “Gelişmekte Olan Hindistan’da Değişen Kast Sistemi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1991, c. 5, sy. 1, s. 51-68.

Marc Bloch, *Feodal Toplum*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 5. Baskı, Ankara: Doğu-Batı Yay., 2016.

Margaret M. Poloma, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. Hayriye Erbaş, Ankara: Gündoğan Yay., 1993.

Mark Abrahamson, *İşlevselcilik*, çev. Nilgün Çelebi, Konya, 1990.

Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 2001.

Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz (yay. haz.), Bursa: Sentez Yay., 2007.

Max Horkheimer ve Theodor Adorno, *Sosyolojik Açılımlar*, çev. M. Sezai Durgun ve Adnan Gümüş, Ankara: BilgeSu, 2011.

Max Weber, “Meslek Olarak Siyaset”, Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, H. H. Gerth ve C. Wright Mills (eds.), çev. Taha Parla, 3. Baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1993, s. 79-125.

Max Weber, “Sınıf, Statü, Parti”, Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, H. H. Gerth ve C. W. Mills (yay. haz.), çev. Taha Parla, 2. Baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1987, s. 176-191.

Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, çev. Latif Boyacı, 2 cilt, İstanbul: Yarın Yay., 2012.

Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Milay Köktürk, Ankara: BilgeSu Yay., 2011.

Max Weber, *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*, çev. Vefa Saygın Öğütle, İstanbul: Küre Yay., 2012.

Mehmet Erişirgil, *Ziya Gökalp: Bir Fikir Adamının Romanı*, 2. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.

Mehmet Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Ankara: Vadi Yay., 2000.

Mehmet Yalvaç, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Sosyoloji Eğitiminin Tarihçesi (1912-1982) I”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Ocak 1985, Yıl: 14, sy. 1, s. 59-72.

Mehmet Yalvaç, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Sosyoloji Eğitiminin Tarihçesi (1912-1982) II”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Nisan 1985, Yıl: 14, sy. 2, s. 59-72.

Melvin Marvin Tumin, *Social Stratification: The Forms and Functions of Inequality*, N.J.: Prentice-Hall, 1967

Mete Çetik (haz.), *Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1998.

Murat Baç, *Epistemoloji*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2011.

Mübeccel Belik Kıray, *Ereğli; Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Ankara: DPT Yayınları, 1964.

Mübeccel Belik Kıray, *Hayatımda Hiç Arkaya Bakmadım: Mübeccel Belik Kıray'la Söyleşi*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001.

Nail Yılmaz ve Yücel Bulut, *Kent Yoksulluğu ve Gecekondu*, İstanbul: Beta, 2009.

Necmettin Doğan, *Alman Sosyoloji Geleneği*, İstanbul: Kitabevi Yay., 2012.

Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahattin: Hayatı, Eserleri ve İlmi Müdafaaaları*, İstanbul: Güneş Neşriyatı, 1977.

Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, 3. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Norbert Elias, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Oktay Değirmenci, İstanbul: Olvido Kitap, 2016.

Norbert Elias, *Uygarlık Süreci*, 2 cilt, çev. Ender Ateşmen, İstanbul: İletişim Yay., 2000.

Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, çev. Jale Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1991.

Nuran Hortaçsu, *Ben Biz Siz Hepimiz: Toplumsal Kimlik ve Gruplararası İlişkiler*, Ankara: İmge Kitabevi, 2007.

Nuran Hortaçsu, *En Güzel Psikoloji Sosyal Psikoloji*, Ankara: İmge Kitabevi, 2012.

Nurullah Gündüz, “Uydu Kentin Mekansal Üretimi: Başakşehir 4. ve 5. Etaplar”, Doktora Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji ABD, 2015.

Online Etymology Dictionary, www.etymonline.com

Orkun Saip Durmaz, “Emek Süreci ve Yeniden Proleterleşme: Türkiye’de Eğitim Örneği”, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD, 2014.

Ömer Şükrü Yusifoğlu, “Kadın Yoksulluğu Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Örneği”, Fırat Üniversitesi SBE Sosyoloji ABD, 2010.

Paul E. Rock, *The Making of Symbolic Interactionism*, Londra: Palgrave MacMillan, 1979.

Peter Drucker, *The Age of Discontinuity: Guidelines to Our Changing Society*, New York: Harper ve Row, 1969.

Peter L. Berger ve Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, çev. Vefa Saygın Öğütle, İstanbul: Paradigma Yay., 2008.

Peter L. Berger, *Sosyolojiye Çağrı: Hümanist Bir Perspektif*, çev. A. Erkan Koca, İstanbul: İletişim Yay., 2017.

Peter Wagner, *Modernliğin Sosyolojisi*, çev. Mehmet Küçük, İstanbul: Sarmal Yay., 1996.

Peter Whitfield, *Batı Biliminde Dönüm Noktaları*, çev. Serdar Uslu, İstanbul: Küre Yay., 2008.

Prens Sabahattin, *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne (Bütün Eserleri)*, Mehmet Ö. Alkan (yay. haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2007.

R. Serge Denisoff, *Sociology: Theories in Conflict*, Wadsworth Publication Co., 1971.

Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1959.

Raymond Aron, *German Sociology*, Londra, 1957.

Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., [1986 ?] (*Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, 8. Baskı, İstanbul: Kırmızı Yay., 2010).

Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler: Kültür ve Toplumun Sözvarlığı*, çev. Savaş Kılıç, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 2007.

Raymond Williams, *Culture and Society, 1780-1950*, Harper Torchbooks, 1958.

Reinhard Bendix, *Work and Authority in Industry: Managerial Ideologies in the Course of Industrialization*, New Brunswick ve Londra: Transaction Publishers, 2001.

Reinhart Koselleck, *İlerleme*, çev. Mustafa Özdemir, Ankara: Dost Kitabevi, 2007.

Richard Appelbaum, *Toplumsal Değişme Kuramları*, çev. Türker Alkan, Ankara: Türkiye İş Bankası Yay., tarihsiz.

Richard Scase, *Sınıf: Yöneticiler, Mavi ve Beyaz Yakalılar*, çev. Barış Şarer, Ankara: Rastlantı Yay., 2000.

- Richard Schaefer, *Sosyoloji*, Simten Coşar (çev. ed.), Ankara: Palme Yay., 2013.
- Rita Jalali, “Caste and Inherited Status”, *Encyclopedia of Sociology*, c. I, s. 249-255.
- Robert Nisbet, “Muhafazakarlık”, çev. Erol Mutlu, Tom Bottomore ve Robert Nisbet (eds.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, çev. Mete Tunçay, Aydın Uğur vd., 1. bs., Ankara: Verso Yay., 1990, s. 97-133.
- Robert Nisbet, *Sosyolojik Düşünce Geleneği*, çev. Yusuf Kaplan, İstanbul: Paradigma Yay., 2013.
- Rudolf Richter, *Sosyolojik Paradigmalar*, çev. Necmettin Doğan, İstanbul: Küre Yay., 2012.
- Ruth A. Wallace ve Alison Wlof, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleneğin Geliştirilmesi*, çev. Leyla Elburuz ve M. Rami Ayas, İzmir: Punto Yay., 2004.
- Sadiye Kayaarslan, “Sosyal Tabakalarda Eğitim Anlayışları: Kırıkkale Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi SBE Sosyoloji ABD, 2008.
- Sencer Ayata, “Yeni Orta Sınıf ve Uydu Kent Yaşamı”, D. Kandiyoti ve A. Saktanber (eds.), *Kültür Fragmanları: Türkiye’de Gündelik Hayat*, çev. Z. Yelçe, İstanbul: Metis Yay., 2003, s. 37-56.
- Seran Demiral, “Farklı Sosyal Sınıfların Mekânsal Ayrışma Eğilimleri: Üst Tabakaların Mekân Tercihlerine İstanbul’dan Karşılaştırmalı Örnekler”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE Sosyoloji ABD, 2016.
- Seran Demiral, “Sosyal Tabakalar ve Kentsel Katmanlar: İstanbul’da Mekânsal Ayrışma Biçimleri”, *Türkiye’de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik*, Lütfi Sunar (ed.), İstanbul: Matbu Kitap, 2016, s. 315-339.
- Simon During, (ed.), *The Cultural Studies Reader*, 2. Baskı, Londra ve New York: Routledge, 1999.
- Stephen Edgell, *Sınıf*, çev. Didem Özyiğit, Ankara: Dost Kitabevi, 1998.
- Stephen S. Turner (ed.), *Sosyoloji ve Sosyal Teori: Klasikler ve Ötesi*, İstanbul: Küre Yay., 2008.
- Steven Shapin, *Bilimsel Devrim*, çev. Ayşegül Yurdaçalış, İstanbul: İzdüşüm Yay., 2000.
- Stuart Sim, *Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü*, çev. Mukadder Erkan ve Ali Utku, Ankara: Ebabil, 2006.
- Surinder S. Jodhka, *Caste*, New Delhi: Oxford University Press, 2012.

Şerif Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, çev. Şeniz Gönen, Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset – Makaleler I*, Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yay., 1990, s. 30-66.

Şerif Mardin, *Jön Türkler’in Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İstanbul: İletişim Yay., 1983 [2003].

Şerif Mardin, *Religion, Society and Modernity in Turkey*, Syracuse University Press, 2006.

Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne vd., İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, Füsün Üstel ve Sabir Yücesoy (yay. haz.), 5. baskı, İstanbul: İletişim Yay., 2006.

Terry Eagleton, *Kuramdan Sonra*, çev. Uygur Abacı, İstanbul: Literatür Yay., 2004.

Tom B. Bottomore, *Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Klavuz*, çev. Ünsal Oskay, 2. baskı, İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., 1984.

Tony Bilton ve diğerleri, *Sosyoloji*, çev. Kemal İnal ve diğerleri, 2. Baskı, İstanbul: Siyasal Kitabevi, 2009.

Turhan Şengönül, “Toplumumuzda Eğitimin Dikey Sosyal Hareketliliğe Etkisi (İzmir’de Profesyonel Meslek Sahibi Bireyler Üzerine Bir Araştırma)”, *Sosyoloji Dergisi*, 2008, 3. Dizi-19. Sayı, s. 171-208.

Uriel Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin Kökleri*, çev. Adem Yalçın, İstanbul: Pınar Yay., 2001.

Veysel Bozkurt, *Değişen Dünyada Sosyoloji: Temeller, Kavramlar, Kurumlar*, 7. Baskı, Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2011.

Walter Porzig, *Dil Denen Mucize*, c. II. çev. Vural Ülke, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1986.

Werner Jung, *Georg Simmel: Yaşamı, Sosyolojisi, Felsefesi*, çev. Doğan Özlem, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2001.

Winston Davis, “Din Sosyolojisi”, çev. İhsan Çapçioğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, c. 45, sy. 11, s. 291-308.

Yalın Kılıç, “Türkiye’de Eğitimsel Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma İlişkisine Dair Ampirik Bir Çalışma”, *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2014, c. 4, sy. 2, s. 243-263.

Yunus Kaya, “Proletarianization with Polarization: Industrialization, Globalization and Social Class in Turkey, 1980-2005”, *Research in Social Stratification and Mobility*, 2008, c. 26, sy. 2, s. 161–181.

Yusuf Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.

Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: TTK Yay., 1976.

Yücel Bulut, “Sosyal ve Siyasal Arasına Sıkışmış Bir Düşünür: Ziya Gökalp ve Hars-Medeniyet Kuramı”, *Sosyoloji Konferansları*, 2015-2, sy. 52, Türkiye’de Sosyolojinin 100 Yılı – Özel Sayı, Kısım I, s. 79-109.

Zeki Arslantürk Doç. Dr., ve M. Tayfun Amman, Dr., *Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Vakfı Yay., 1999.

Ziya Gökalp, *Hars ve Medeniyet*, yeni ilavelerle 2. Baskı, Ankara: Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yay., 1972.

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Mehmet Kaplan (haz.), İstanbul: MEB Yay., 1990.

Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul: Kamer Yay., 1996.

Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1998.